

Τῶ ἐγγραφοῦ α. α.
- Πάν. Μασέλλο, γὰ τὴν
διόρθωσιν ὅσα ἔλαβον
ὁ "Αγνος".

Ἀρχειώματα 8/II/1958
E. Frances

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	
ΚΑΙΝΟΝ	
Αρ. βιβλίου	4760
Χρον. τμήμα	12.3.1958
Πόλη	Βιόλα/Κηφισιά
Αγορ.	92 / ΝΤΑ

700.1.5
1852
1852

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ

Ο ΠΟΛΕΜΑΡΧΟΣ
ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ ΝΤΑΛΙΑΝΗΣ

(1775 - 1828)

(Μελέτη ιστορική - πατριωτική)

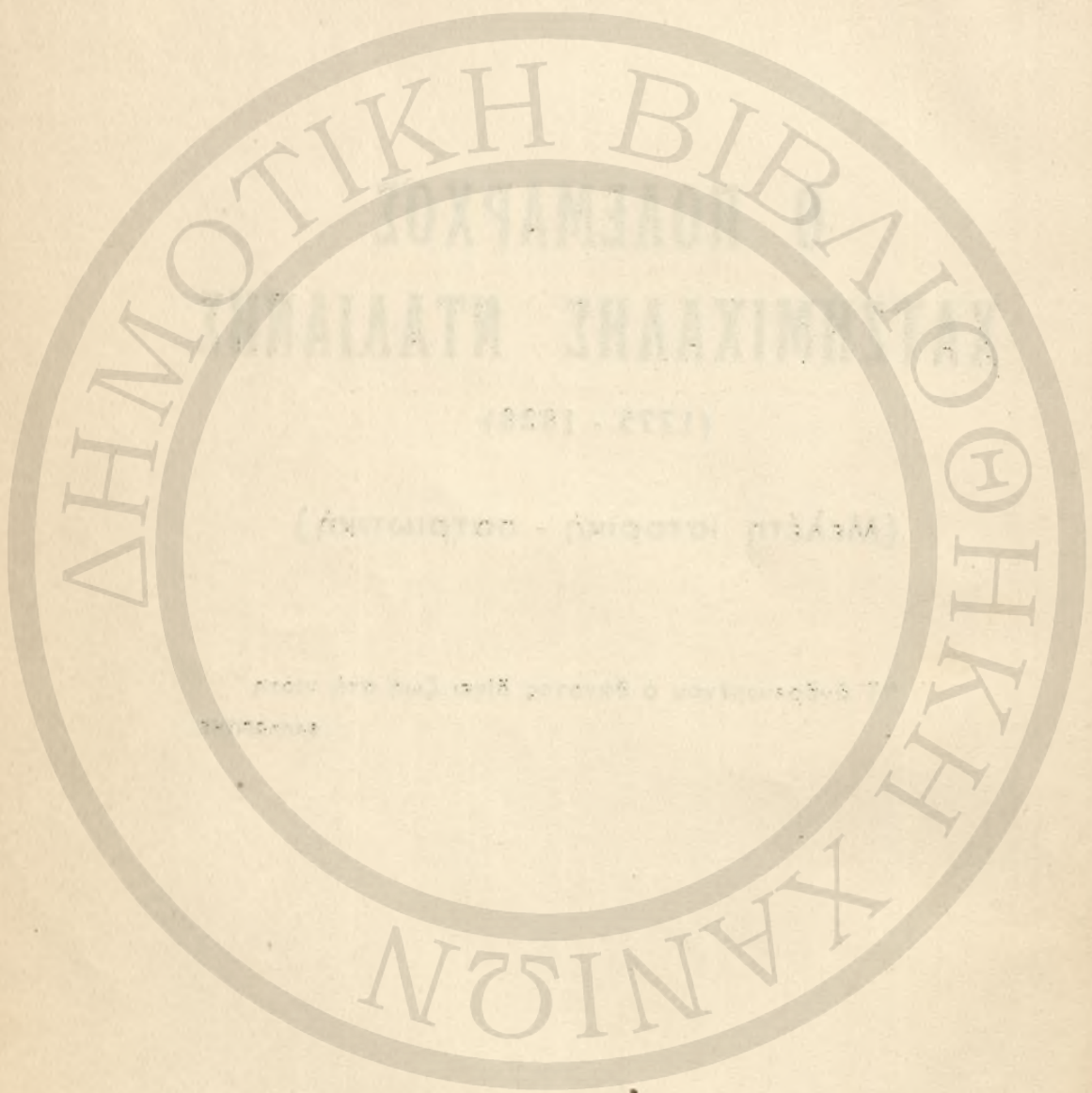
"Τ' άνδρειωμένου ό θάνατος δίγει ζωή στή νιότη"

ΒΑΛΑΡΠΙΤΗΣ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ Ν. ΜΗΤΣΑΝΗ

1950

УЧЕБНИКЪТЪ ИЛИ СЪВЪЩАВАЩАТА СЪБИРАНА

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ
ΕΚΔΟΣΗ
1931

ΤΗ
ΙΕΡΑΙ ΣΚΙΑΙ ΤΗΣ ΠΕΦΙΛΗΜΕΝΗΣ ΚΑΙ ΔΥΣΜΟΙΡΟΥ

ΜΥΡΤΟΥΣ

ΛΑΤΡΕΥΤΗΣ ΘΥΓΑΤΡΟΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΛΟΥΛΑΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΤΕΣ ΤΟΥ ΒΑΡΟΝ ΕΠΟΝΗΜΑ

ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΝΑΤΙΘΗΜΕΝΗΣ ΣΤΟΥ ΣΤΙΛΟΥ ΤΑΚΤ

ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

1924

Στή λατρευτή και ἀλησμόνητη Μυρτώ,
τὸ χαρωπὸ καὶ φτερωτὸ μας ἀγγελούδι,
πούταν τῆς ἄμοιρης τῆς μοίρας τῆς γραφτῶ
νάμβιση καὶ νὰ μαραθῆ σὰν τὸ λουλούδι.

† Ὁ Μ. Ξ. Ε.

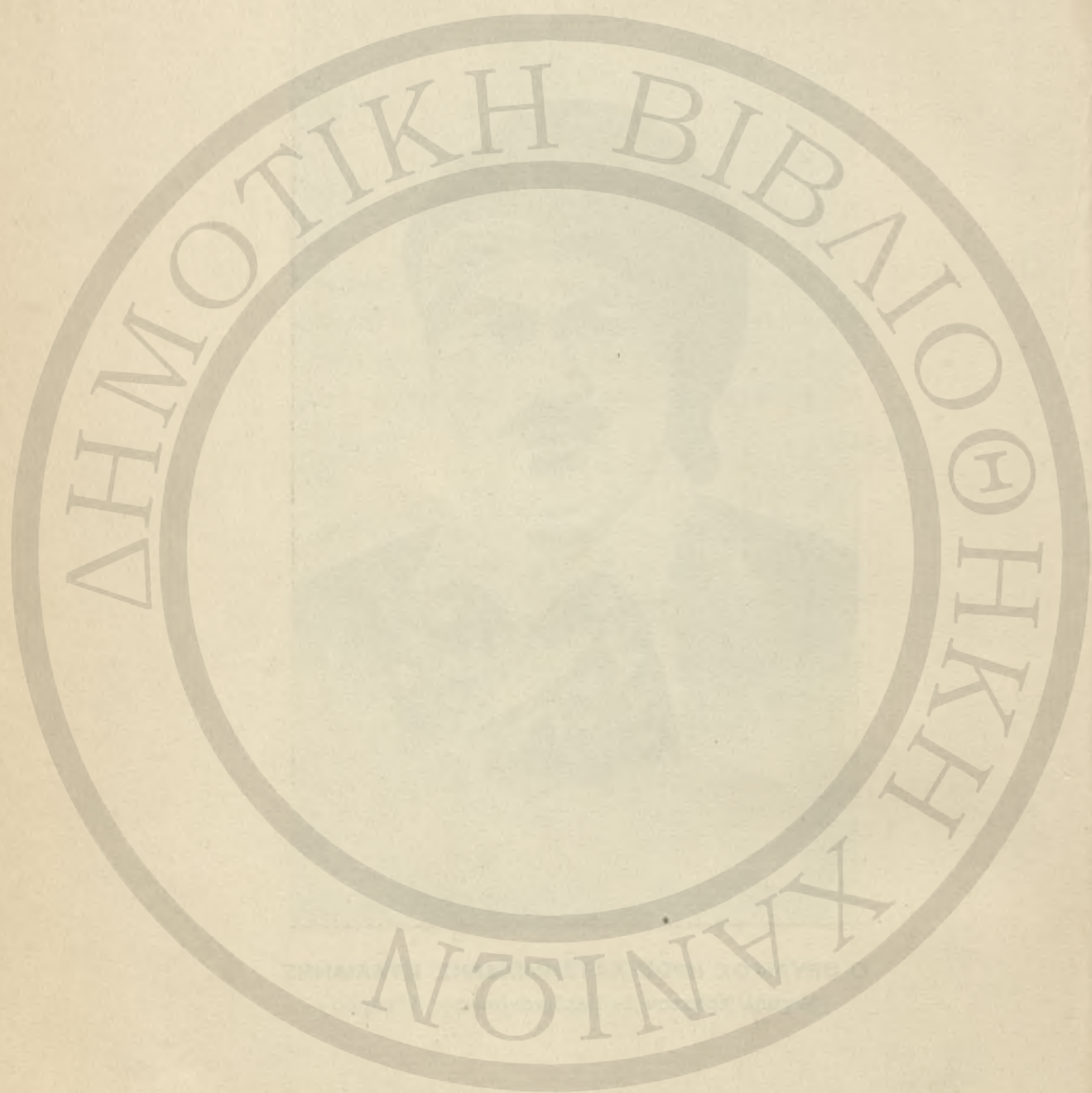
Τέτοιος άθάνατος νεκρός δέν είναι πεθαμένος,
γιατό στον κόσμο τόν έδω δέν βρίσκεται θαμένος.
Έκει ψηλά στά σύννεφα πού είναι θρονιασμένος,
αίώνια μένει ζωντανός, κι' αίώνια δοξασμένος.

† ό Μ. Ε. Ε.

Ο ΘΡΥΛΙΚΟΣ ΗΡΩΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ ΝΤΑΛΙΑΝΗΣ
(Μιχαήλ Χρήστου ἐκ Δελβινακίου τῆς Ἡπείρου)

Σημ.— Φωτογραφία εἰλημμένη ἐκ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ - ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ "ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ"

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ Ἥπειρος δικαίως ἀπεκλήθη «εὐάνδρος μὲν, εὐγεως δ' οὐ». Διότι ἡ τραχεῖα καὶ ἄγονος αὐτῆ βορειοδυτικῆ γωνία τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ἢ ἀμοιροῦσα εἰς ἔδαφικὸν πλοῦτον ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς λοιπὰς τῆς τῆς χώρας ἐκτάσεις, τόσον ἀφθόνως ἐπερίσσευσεν εἰς ἔμφνηχον ἔθνικὸν θησαυρόν, ὥστε ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς νὰ πιστεύηται καὶ νὰ ὁμολογῆται ὅτι διετέλεσεν αὐτῆ τὸ μοναδικὸν λίκνον τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ Ἥπειρος ὄθεν ὡς ἐκ τῆς τοιαύτης προνομιούχου αὐτῆς θέσεως εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς τῆς πολυπλάγχτου ζωῆς καὶ ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἐγένετο ἡ πρωτοπόρος εἰς τὰς θυσίας, καὶ ἡ οὐραγὸς εἰς τὰς τιμὰς. Ἡ ἐποχὴ δὲ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἥπειρος ἐμεσουράνησεν ἀκμάζουσα καὶ πρωτοστατοῦσα καὶ ἐντὸς τῶν στενῶν αὐτῆς γεωγραφικῶν ὁρίων, ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτῶν ἀνὰ σύμπαν τὸ Πανελλήνιον, εἶνε ἡ ἐποχὴ τῆς ἐνδόξου καὶ λαμπρᾶς ἐποποιΐας τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἑθνικῆς Παλιγγενεσίας. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῶν ἀγωνισμάτων καὶ τῶν τροπαίων, τῶν κατορθωμάτων καὶ τῶν ἀνδραγαθιῶν, τῶν θυμάτων καὶ τῶν ὀλοκαυτώσεων, ἡ Ἥπειρος κατέστη πηγὴ ἀνεξάντλητος καὶ ἀστείρευτος, πρώτη μεταξὺ τῶν πρώτων εἰς βαθμὸν ὑπερθετικὸν καὶ ἀσύγκριτον.

*
* *

Ἡ Ἥπειρος εἴπερ ποτὲ ἄλλοτε τότε ἀμφιλαφῶς ἀνεξωογόνησε τὰς πολυπλοκάμους τοῦ Ἔθνους ὀρηθρίας, παροχετεύουσα ἔθνικὴν ζωὴν φερέσβιον, σφριγιῶσαν καὶ ὕγιᾶ, καὶ εἰς αἷμα, καὶ εἰς πνεῦμα, καὶ εἰς χρῆμα, τόσον ὥστε νὰ ἀποβῇ ὁ βασικὸς συντελεστής καὶ ὁ πρωταρχικὸς παράγων τοῦ μεγάλου καὶ κλεινοῦ τῆς ἔθνευσεσίας Ἀγῶνος. Καὶ συνελόντι εἰπεῖν, ἡ ἄγονος, δύσβατος καὶ τραχεῖα Ἥπειρωτικὴ γῆ ἐκπαλαι κατέστη γόνιμος, προσιτὴ καὶ καρποφόρος εἰς ἡρωϊσμόν καὶ πατριωτισμόν, εἰς εὐεργεσίας καὶ θυσίας, ὥστε ἐλπιδοφοροῦν καὶ ἐγκανχώμενον τὸ Πανελλήνιον, ὅταν κατὰ τὴν νικηφόρον ἔθνικὴν σταυροφορίαν

τοῦ 1912—1913 κατόπιν ἀπεγνωσμένης καὶ ὑπερανθρώπου πάλης ἐπι-
τανομάξει καὶ ἐγιναντοῦτο πρὸ τῶν ἀπορθητῶν τοῦ Μπιζανίου ὄχυρῶν,
διὰ νὰ συντρίψῃ τῆς Ἑπειρωτικῆς δουλείας τὰ σιδηρᾶ δεσμὰ καὶ νὰ
χαρίσῃ εἰς τὴν Ἀκριτικὴν ἐκείνην ἀκρόπολιν τοῦ πατριωτισμοῦ τὴν πνοιὴν
τῆς ἐλευθερίας, συνειδητῶς καὶ ἀκραδάντως ἐπίστευεν ὅτι ἐπανέκτα περι-
οῦσιον χώρον τῆς γῆς τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ.

* *

Καὶ ἔχει βεβαίως ἡ Ἑπείρος ἀπειροεὶθιμοὺς μεγάλας μορφὰς
καὶ ἐνδόξους φησιγονμίας εἰς ἥρωας νὰ ἀθροίσῃ εἰς τὸν ἐθνικὸν ἀπο-
λογισμὸν τοῦ Δοξασμένου Εἰκοσιένα. Ἄλλους διατελέσαντας διαβοήτους
ἀρματολοὺς καὶ ἄλλους διαπρέψαντας δημιουργοὺς καὶ πρώτους ἱερο-
φάντας τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας. Ἄλλους λιπάναντας τὸν κάλαμον διὰ τὴν
ἐθνικὴν ἀφύπνισιν καὶ ἄλλους κενώσαντας τὰ βαλάντια εἰς τὰ ἐθνικὰ
θησαυροφυλάκια τοῦ Ἀγῶνος. Ἄλλους γυμνῶσαντας τὴν σπάθην κατὰ
τῶν τυράννων καὶ ἄλλους τείναντας τὸ ὄπλον ἐπὶ σκοπὸν κατὰ τοῦ
ἐχθροῦ. Ἄλλους ἀναρπαγέντας εἰς τοὺς αἰθέρας ὡς φρικτὰ μετέωρα καὶ
ἄλλους σύραντας τὸν χορὸν τοῦ θανάτου καὶ θαδίσαντας κατὰ κρημνῶν.
Ἄλλους διαβάντας μετ' ἐγκωμίων εἰς τὴν ἀθανασίαν καὶ ἄλλους ἀτά-
φους ἐκθροαζομένους ἀπὸ τὰ ὀστεοβριθῆ σπήλαια. Ἄλλους ἄλλως μεσου-
ρανῆσαντας καὶ ἄλλους ὡς ἐξαισία ὑπερφυσικὰ φαινόμενα διαιωνίζοντας
μέχρι τοῦ νῦν τοῦ ἐνδόξου τῶν μαρτυρίου τὴν αἴγλην.

* *

Μεταξὺ τῶν μεγάλων τούτων ἡρωϊκῶν μορφῶν συγκαταριθμεῖται
καὶ ὁ ἡμέτερος ἥρωας ἀρχιστράτηγος τοῦ ἀτάκτου ἱππικοῦ κατὰ τὴν ἐπα-
νάστασιν τοῦ 1821 **Χατζημιχάλης Νταλιάνης**, ὅστις παραβαλλόμενος
μὲν πρὸς τὸν ἰδεώδη καὶ ἰδανικὸν τύπον τοῦ πατριώτου, ἀγωνιστοῦ καὶ
ἥρωος, παρέχει τὴν πλήρη καὶ τελείαν ἐνσάρκωσιν αὐτοῦ συγκρινόμενος
δὲ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀγωνιστάς, ἀναδεικνύεται πανελλήνιος ἥρωας, ἐπισκι-
άζων καὶ τῶν ὑπεροχωτέρων ἐνδόξων τοῦ Ἀγῶνος ἀνδρῶν πάντων τὴν
ὑπεροχὴν. Διότι ὁ Χατζημιχάλης δὲν διετέλεσε μόνον ἀνδρεῖος καὶ γεν-
ναῖος μαχητής, ἀλλὰ καὶ ἀπέβη ἐθελούσιον θῦμα τοῦ ἡρωϊσμοῦ του.
Δὲν διέπρεψε μόνον ὡς στρατιώτης μὲ ἰκανότητα καὶ εἰδικότητα ὀργα-
νώσας τὸ πρῶτον ἄτακτον ἱππικὸν σῶμα τοῦ Ἀγῶνος, ἀλλὰ καὶ μέγας
πατριώτης καὶ εὐεργέτης ὡς γενναιόδωρος χρηματοδότης αὐτοῦ. Δὲν

προσεφέρθη μόνον νὰ ἀγωνίζηται ἀμισθεί, ἀλλὰ καὶ διέθεσε τὴν κολοσσιαίαν του περιουσίαν ὑπὲρ τοῦ Ἁγῶνος. Δὲν ἔχισε μόνον τὸ αἷμα του ὑπὲρ τῆς Πατρίδος, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀμητόν του ἰδιωτικοῦ του πλοῦτου ἀφειδῶς ἀφιέρωσε ὑπὲρ αὐτῆς. Δὲν ἐτερομάτισε τὸν Ἁγῶνα ἐκεῖ ἔνθα πάντες σχεδὸν οἱ ἀγωνισταὶ μετὰ τὸ Ναυαρίνον ἔθεσαν τὸ ὄπλον παρὰ πόδας, ἀλλὰ καὶ πέραν τοῦ Ναυαρίνου ἐκεῖ ἔνθα πρῶτον ἐξεμέτρησε τὴν ἡρωϊκὴν του ζωὴν. Δὲν ἐπέζησε τοῦ Ἁγῶνος ἵνα δρέψῃ τῶν ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων του τοὺς καρπούς, ἀλλὰ καὶ αἱ ἀπορφανισθεῖσαι ἀνήλικοι θυγατέρες του ἐδοκίμασαν τὴν ἀστοργίαν τῆς ἐθνικῆς προστασίας. Δὲν ἠγωνίσθη ἐκεῖ ἔνθα ὁ κίνδυνος ὄγκοῦτο ἀπειλητικός, ἀλλὰ καὶ ἔσπευδεν ἀποτήτως διώκων τὸν κίνδυνον, διὰ νὰ τὸν συναντήσῃ ἐκ τοῦ συστάδην καὶ νὰ ἀντιταθῇ θαρραλέως ἀντιμέτωπος αὐτοῦ. Ὅχι μόνον δὲν ἀνεμίχθη εἰς τὰς σπαρασσούσας τοὺς ἄρχομανεῖς ἀγωνιστὰς κομματικὰς διαμάχας, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα ἀπειλήσαντα ἐμφύλιον σύρραξιν ράγδην ἐπεμβὰς διήλλαξεν. Ὅχι μόνον ζῶν ἔτι ἐθαυμάζετο ὑπὸ τῶν συγχρόνων του συμπολεμιστῶν διὰ τὴν καταπληκτικὴν εὐτολμίαν καὶ τὴν πρωτοφανῆ ἀνδρείαν του, καὶ ἐκμετρήσας ἐνδόξως τὸ ζῆν παρὰ πάντων ἀπεκαίετο ὁ ἐν γενναίοις γενναῖος Χατζημιχάλης, ἀλλὰ καὶ μετὰ θάνατον καὶ αὐτὰ τὰ ἄμνημα τῆς φύσεως στοιχεῖα συγκινήσας, ἐστοιχείωσε ταῦτα παραδόξως καὶ θαυμαστῶς, καὶ ἔταξεν αὐτὰ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του κατὰ τὴν ἐτησίαν πομπώδη ἐμφάνειάν του, κατὰ τὴν ὁποίαν ὀδηγεῖ τὴν φρουρὰν τῶν ἀθανάτων εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης ἔνθα εὔρε τὸν καλλίνικον καὶ ἐνδοξον θάνατον.

* *

Ὁ θυρικὸς Ἁγωνιστὴς Στρατηγὸς Χατζημιχάλης ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ Ἔθνους καταλαμβάνει τὸ ἐμβადὸν τοῦ πανελληνίου ἥρωος. Δὲν ὑπάρχει λαμπρὰ σελὶς τῆς πολεμικῆς ἱστορίας τοῦ Ἁγῶνος κατὰ τὴν Παλιγγενεσίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ νὰ μὴ παρελεύνη ἐνθουσιώδης, ἐπιβλητικὴ καὶ ἐνεργὸς ἢ γιγαντιαία καὶ ἀρειμάνιος τοῦ ἥρωος τούτου μορφή. Ὅλα τὰ πολεμικὰ τῆς ἐθνεγεροῦς προσκλητήρια εὗρισκουν τὸν Χατζημιχάλην παρόντα. Εἰς τὸν συναγεριμὸν τοῦ στρατόχου τοῦ Μωρηᾶ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, εἰς τὴν πανστρατιᾷ ἐξόρμησιν τοῦ στρατόχου τῆς Ρούμελης Γεωργίου Καραϊσκάκη, εἰς τὴν πολεμικὴν ἀποστολὴν τοῦ Λιβάνου, εἰς τὰς κρίσιμους πολιορκίας τῶν ὀχυρῶν τῶν Φιλελλήνων, εἰς τῆς Τουρκοκρατείας Κρήτης τὰς ἀπεγνωσμένας κραυγὰς, ἢ ἐξέχουσα στρατιωτικὴ προσωπικότης καὶ ἡ μεγάλη πατριωτικὴ ψυχὴ τοῦ Χατζημιχάλη εἶναι ἡ προσεξάρχουσα δύναμις, ἡ συμμετέχουσα πρωτοπορεία, τὸ ἀναρριζόμενον λάβαρον τῆς ἐθελουσίας καὶ αὐτοθυσίας.

Ὁ λεοντόθυμος Ἀγωνιστὴς Στρατηγὸς Χατζημιχάλης εὐτυχῶς νὰ γεννηθῆ κατὰ τὴν χαραυγὴν τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἑθνικῆς Παλιγγενεσίας, ἔλκων τὴν καταγωγὴν ἐξ ἀδουλῶτων τὸ φρόνημα προγόνων, ἀνδρωθεὶς ἐν συμπεπυκνωμένῃ ἀτμοσφαίρᾳ ὑπερπατριωτικοῦ ὀργανισμοῦ, ἀμειλίωμενος ὅλους τοὺς ὑπὲρ Πατρίδος μεγαλουργήσαντας, καὶ ὑπερνικήσας τοὺς χρονικοὺς νόμους ἀνεδείχθη καὶ τῶν προχρόνων καὶ τῶν συγχρόνων καὶ τῶν ἐπιγενομένων ἢ δεσπύουσα τῆς φιλοπατρίας, τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς αὐτοθυσίας ἰδέα καὶ μορφή, συνδυάσας ὅ,τι τὸ ὑπέροχον καὶ εὐγενές, ὅ,τι τὸ γενναῖον καὶ ὑψηλόν, ὅ,τι τὸ ἐνδοξον καὶ ἀθάνατον. Καὶ ἀφ' οὗ χάριν τῆς ὑψηλῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας, τῆς κατ' ἐξοχὴν ἀρετῆς τοῦ Ἑλληνος ὅλων τῶν αἰώνων καὶ ὅλων τῶν ἐποχῶν, πάντα τὰ γήινα ἀγαθὰ σωρηδὸν ἀνήλωσεν ὑπὲρ Πατρίδος, προσέφερε τέλος ὡς πανυπερτάτην θυσίαν καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν αὐτοῦ ὁ κενταυρομαχὸν ἦρωας Χατζημιχάλης εἰς ὀλοκάρπωσιν καὶ ὀλοκαύτωσιν ἐπὶ τοῦ αἰωνίου τῆς Πατρίδος φλογιζομένου βωμοῦ.

*
**

Τοιοῦτου ἐξαιρετικοῦ ἥρωος ἡ ὑπόθεσις θὰ ἀπασχολήσῃ τὴν παρά πόδας μελέτην. Τμηματικῶς μέχρι τοῦδε καὶ ἀποσπασματικῶς ἐγράφησαν ὑπὲρ τοῦ ἥρωος πολλὰ παρὰ πολλῶν. Καὶ ὁ δεξιὸς κάλαμος τοῦ ἱστορικοῦ συγγραφέως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Δοξασμένου Εἰκοσιένα Σπυρίδωνος Τρικούπη ἐχάραξεν εὐφήμεως ὑπὲρ τοῦ ἥρωος γραμμὰς καὶ σελίδας πυκνὰς καὶ φαεινάς. Καὶ ὅσοι ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ἱστορίην τῶν ἐπαναστάσεων τῆς μεγαλονήσου καὶ Τουρκομάχου Κρήτης, ἐκεῖ ἐνθα ἐκορυφώθη ἡ πολεμικὴ δραῖσις τοῦ ἥρωος καὶ ἐπεσφραγίσθη αὐτὴ μὲ τὸν ἀμαράντινον τῆς δόξης στέφανον, ἀφιέρωσαν ἄφθονα τὰ εἰς τὰ κατορθώματα τοῦ ἥρωος ἀναγόμενα. Καὶ ἡ ἔθνικὴ καὶ καλλιφθογγος μοῦσα τοῦ συμπατριώτου τοῦ ἥρωος ποιητοῦ Γεωργίου Ζαλοκώστα εἰς θλιθερὸν τόνον ὑμνεῖ καὶ θρηνεῖ τοῦ πολεμάρχου Χατζημιχάλη τὸν ἡρωϊκὸν θάνατον. Καὶ ἡ δημόδης τῶν Κρητῶν μοῦσα ἀναγορεύσασα τὸν θρυλικὸν Χατζημιχάλην εἰς ἡμίθεον, κορυφώνει εἰς διθύραμβον τὸν πρὸς τὸν ἥρωα πηγαῖον καὶ ἀσίγητον αὐτῆς ὕμνον. Καὶ ὁ πολὺς ψυχοφυσιολόγος ἱατρὸς Ἄγγελος Τανάγρας ἠσχολήθη μὲ τὴν παράδοξον καὶ ἐξαισίαν παραστατικὴν ἀνὰ πᾶν ἔτος τοῦ ἥρωος μετὰ τῶν τριακοσίων ὀγδοήκοντα πέντε Ἡπειρωτῶν συμπολεμιστῶν του, ὡς **Δροσουλιτῶν** ἐμφάνειαν. Καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐπιφανεῖς τῆς γραφίδος καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης μυσταγωγοί, πορενθετικῶς καὶ παρεμπιπτότως ἱκανὰ ἀναφέρουσιν, ὡς γενήσεται ρητὴ μνεῖα ἐν τοῖς μετέπειτα, καὶ ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῆν βιβλιογραφίας.

Ἄλλ' ἀτυχῶς μέχρι τοῦδε καὶ παρὰ τὰ τόσα γραφέντα καταλογάδην τε καὶ στιχουργικῶς διὰ τὴν τεραστίαν συμβολὴν τοῦ ἥρωος εἰς τὸν Ἄγωνά τῆς ἔθνευσεως, δὲν ἐξυμνήθη ὁ ἀπαράμιλλος οὗτος ἥρωος ὡς ὄφειλε, καὶ δὲν ἐξήρθη προσηκόντως οὔτε ἡ μεγάλη αὐτοῦ πολεμικὴ δράσις, οὔτε καὶ ὁ ἀφθαστος αὐτοῦ πατριωτισμός. Ὅ,τι δὲ μέχρι τοῦδε ὑπελείφθη, τοῦτο θὰ ἐπιχειρήσῃ ὁ λιτὸς καὶ ἀτροφικὸς ἡμῶν κάλαμος νὰ ἀναπληρώσῃ. Ἄν δὲ παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ τοῦ μεγάλου τούτου καὶ πανελληνίου ἥρωος δὲν δυνηθῇ νὰ παραστήσῃ μεγαλοπρεπῆ τὴν ἀπεικόνισιν ὁ ἰσχνὸς τῆς γραφίδος ἡμῶν χροστήρ, ταλαντεύμενος ὡς εἰκὸς καὶ ἀστοχῶν ἐκ τοῦ δέους ἀτενίζων τὸν ὄγκον τοσοῦτου πατριωτισμοῦ καὶ τοιοῦτου ἡρωϊσμοῦ, ἀπεράντου εἰς ἔκτασιν καὶ συνεπτυγμένου ἁρμονικῶς εἰς τὰ γενναιοφρονα στήθη ἐνὸς φλογεροῦ Ἑλληνοῦ Ἡπειρώτου καὶ ἐνὸς πιστοῦ μέχρι θανάτου ἀθλητοῦ στρατιώτου, ἃς θεωρηθῇ ἡ προσπάθεια ἡμῶν αὕτη ὡς ἀπόδοσις ἐλαχίστου φόρου τιμῆς, εὐγνωμοσύνης, σεβασμοῦ καὶ θαυμασμοῦ εἰς τὴν ἐνδοξον μνήμην ἐνδόξου τῆς Πατρίδος τέκνου, ἐπιφανοῦς τῆς Ἡπείρου γόνου, καὶ τῆς γενετήρας ἡμῶν τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ἡρωϊκοῦ Δελβινακίου τρανοῦ καὶ ἐπιζήλου κωχήματος καὶ ἀγλαΐσματος.

*
**

Εἰς τὴν προσπάθειαν ἡμῶν ταύτην τὰ μέγιστα συμβάλλει τὸ ἐκθυμον ἐνδιαφέρον τοῦ δισεγγόνου τοῦ ἥρωος, πολυτίμου δὲ ἡμῶν φίλου καὶ ἐκλεκτοῦ συμπολίτου κ. Γεωργίου Ἀλεξάνδρου Χατζημιχάλη, Ἀρχιμηχανικοῦ, ὅστις πᾶν εὐγενῶς παρέχει εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν ὅ,τι τιμαλφὲς οἰκογενειακὸν κειμήλιον διαφυλάττει τὸ ἐπίσημον καὶ ἀνέκδοτον, καὶ ὅ,τι ἐκ προφορικῆς παραδόσεως πιστῶς διασώζει τὸ σχετιζόμενον μὲ τὴν μελέτην ταύτην, ὡς καὶ τὸ πρόθυμον τῆς συναρωγῆς τοῦ δοκίμου συγγραφέως καὶ λογίου Ἡπειρώτου, πεφιλημένου ἡμῶν συγχωριανοῦ κ. Νικολάου Β. Πατσέλη τοῦ ἐκ Δελβινακίου, ἐνημερώσαντος ἡμᾶς εἰς ὅ,τι τὸ ἐπικουρικὸν προσετρέξαμεν, καὶ εἰς ὅ,τι τὸ διαφωτιστικὸν προσφέρει ἡμῖν τὸ ἄρτι σύγγραφὲν καὶ ἐκδοθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἀξιολογώτατον καὶ περισπούδαστον ἱστορικὸν σύγγραμμά του ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ Δελβινάκιον τῆς Ἡπείρου». Ὡσαύτως μνείας εὐφήμου ἀξιοντυγχάνει καὶ τὸ ἀμέριστον ἐνδιαφέρον τοῦ διακεκριμένου συμπατριώτου ἡμῶν ἱστοριοδίδου κ. Ἀγγέλου Παπακώστα, διευθυντοῦ τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἰωάννου Βλαχογιάννη, προσενεγκόντος ἡμῖν συμπληρωματικὰ στοιχεῖα πολύτιμα τῆς παρὰ πόδας μελέτης ἡμῶν ταύτης. Πρὸς τοὺς

τρεις ἐγκρίτους τούτους συμπατριώτας ἡμῶν, τοὺς καὶ ἀκραιφνεῖς Ἡπειρώτας καὶ φιλοπάτριδας, χάριτας ἐξαγορεύομεν καὶ εὐχαριστίας δημοσίᾳ ἀνομολογοῦμεν.

*
* *

Παρέχοντες δὲ εἰς τὴν δημοσιότητα διὰ τοῦ πονηματίου ἡμῶν τούτου αὐτοτελῆ ἱστοριογραφικὴν μελέτην περὶ τῶν λαμπροτάτων ἀγωνισμάτων τοῦ πατριδολάτρου Ἡπειρώτου καὶ λεοντοθύμου ἥρωος Στρατηγοῦ τῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1821 Χατζημιχάλη, καὶ ὡς πανδήμου τελετῆς εὐλαβῆ μνημόσυνα, πλαισιοῦμεν ταύτην διὰ τῆς ἐκ βαθέων διαπύρου ἡμῶν εὐχῆς πρὸς τὴν ἀθάνατον καὶ πανένδοξον μνήμην του, ἐπαναλαμβάνοντες τοῦ ποιητοῦ τοὺς ἐπιγραμματικούς τούτους στίχους:

Χρυσὴ ψυχὴ, τρέχεις γοργὰ τὸ θάνατο νὰ λάχης,
ἀπὸ χιλιάδες στόματα χίλια συχώρια νᾶχης. (¹)

Ἐγγραφον ἐν Τάντα. Δεκέμβριος 1949

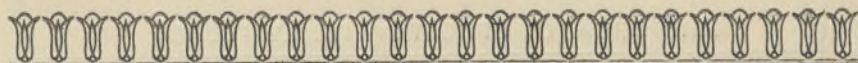
† Ο ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΩΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

(¹) Σουρῆ Γεωργίου, Εἰς Μίκην Ζέζαν (Παῦλον Μελᾶν) Ἄπαντα. Ἀθήναι 1927.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ Γ. Ἐπίτομος Φυσική. Ἀθήναι. Ἐκδοσις Τρίτη 1941.
 ΑΙΝΙΑΝΟΣ Κ. Καραϊσκάκης. (Ἐκδοσις Β' ὑπὸ Ι. Βλαχογιάννη).
 ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ Π. Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου. Ἀθήναι 1856. Τόμος Α'.
 ΑΣΠΡΕΑ Γ. Ἱστορίες καὶ Ζητήματα. Ἐφημερίς «Καθημερινή»
 Ἀθήναι 1936.
- ΑΣΠΡΕΑ Γ. Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἀθήναι
 1930 Τόμος Α'.
- ΒΑΡΟΤΣΗ Ν. Διαγωγή τοῦ Καποδιστρίου. Ἐρμούπολις — Σύρου
 1831 Ἀνατύπωσις.
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Λ. Ἡμερολόγιον «Ἠπειρωτικὸς Ἀστὴρ» Ἀθήναι 1904.
 ΒΛΑΣΤΟΥ Γ. Ἥθη καὶ Ἔθιμα Κρητῶν «Ὁ Γάμος» 1893
 ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ Ι. Ἀρχεῖον Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη. Ἀθήναι 1907.
 ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ Ι. Ἱστορικὴ Ἀνθολογία. Ἀθήναι 1927.
 ΒΛΑΧΟΥ ΣΠ. Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον. Ἀνέκδοτον.
 (Μητροπολίτου Ἰωαννίνων) Ἠπειρωτικὰ Χρονικά.
 Ἰωάννινα 1927.
- ΓΑΖΗ Γ. Λεξικὸν Ἐπαναστάσεως. Ἀνέκδοτον συγγραφέν ἐν Με-
 σολογγίῳ τῷ 1847.
- ΓΑΖΗ Γ. Τρόπαιον Δελβινακίου. Ἐπιμελεῖα Ν. Β. Πατσέλη.
 Ἀθήναι 1946.
- ΓΕΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. 1828.
- ΓΕΝΙΚΟΝ ΑΡΧΕΙΟΝ ΚΡΑΤΟΥΣ (Φάκελλος Ἀγωνιστῶν τοῦ Εἰκοσιένα).
 ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΤ. Πολιτικὸν Κάτοπτρον. Ἀθήναι 1880.
- ΓΟΥΔΑ ΑΝΑΣΤ. Βίοι Παράλληλοι Ἀνδρῶν Ἐπαναστάσεως. Ἀθήναι.
 1872 Τόμος Ε'
- ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΤΗΛΕΓΡΑΦΟΣ. Ἐφημερίς. Τεργέστη 1818.
- ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ Γ. Ἄπαντα. Ἀθήναι 1873.
- ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Χατζὴ Μιχάλης Νταλιάνης. Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ
 Ἐγκυκλοπαιδεῖα. Τόμος ΚΔ.
- ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ Γ. Μνημεῖα Ἱστορίας Ἀθηναίων. Ἀθήναι 1889.
 Τόμος Γ'.
- ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ Τ. Ἡ Φιλικὴ Ἐτεορτεία. Ἀθήναι 1926.
- ΚΑΣΟΜΟΥΛΗ Ν. Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ Ἐπαναστάσεως Ἑλλήνων.
 Ἀθήναι 1941. Τόμος Β'.

- ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ Θ. Ι. Ἔγγραφα. Ἀθήναι 1856.
- ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΙΔΟΥ Κ. Ἀπομνημονεύματα Πολέμου τῶν Κρητῶν. Ἀθήναι 1859.
- ΛΑΜΠΡΙΔΟΥ Ι. Πωγωνιακά. Ἀθήναι 1880.
- ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι. Πειραϊκά. Ἀθήναι 1915.
- ΜΕΝΔΕΛΣΟΝ ΒΑΡΘΟΛΔΥ Ὁ Ἐθνικός Ἀγὼν τῆς Κρήτης. Ἀλεξάνδρεια 1870.
- ΜΙΛΛΕΡ ΟΥΪΛΛΙΑΜ Ἡ Τουρκία καταρρέουσα (Μετάφρ. Σπ. Λάμπρου). Ἀθήναι 1915.
- ΜΟΥΡΕΛΛΟΥ Ι. Ἱστορία τῆς Κρήτης. Ἡράκλειον-Κρήτης 1932 Τόμ. Β΄
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ ΜΙΛΤ. Ἡπειρωτικά. Ἀθήναι 1938.
- ΟΡΛΑΝΔΟΥ Α. Ναυτικά. Ἀθήναι 1869 Τόμος Β΄
- ΠΑΠΑΔΟΠΕΤΡΑΚΗ Δ. Ἱστορία Ἐπαναστάσεων Κρήτης Ἀθήναι 1904.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΑΓΓ. Ἀγῶνες καὶ Θυσίες Βορειοηπειρωτῶν στὸ Εἰκοσιένα Ἀθήναι 1945.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΑΓΓ. Ἡρωϊκὰ Μνημόσυνα Ἐφημερίς «Ἡπειρωτικὸν Μέλλον» Ἀθήναι 28/3/1949.
- ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ Κ. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Ἀθήναι 1932, Τόμος ΣΤ΄.
- ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ Περιοδικόν. Ἀθήναι 1884.
- ΠΑΤΣΕΛΗ Ν. Τὸ Δελβινάκιον τῆς Ἡπείρου. Ἀθήναι 1948.
- ΣΑΘΑ ΚΩΝΣΤ. Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Ἀθήναι 1868.
- ΤΑΝΑΓΡΑ ΑΓΓ. Ψυχικαὶ Ἔρευναι Περιοδικόν. Ἀθήναι 1929. Ἔτος Ε΄. Τεύχος 1ον.
- ΤΑΝΑΓΡΑ ΑΓΓ. Οἱ Δροσουλιταί. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν Ἐλευθερουδάκη Τόμος Δ΄.
- ΤΡΙΚΟΥΠΗ ΣΠ. Ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως. Λονδίνον 1853.
- ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ Ι. Ἱστορικὸν Δοκίμιον περὶ Φιλικῆς Ἐταιρείας. Ἀθήναι 1833.
- ΦΩΤΑΚΟΥ Φ. Ἀπομνημονεύματα. Βίοι Πελοποννησίων Ἀνδρῶν. 1888.
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ Γ. Ἀνέκδοτον Οἰκογενειακὸν Ἀρχεῖον.
- ΧΡΥΣΑΦΗ Ι. Τὸ ὄπλον «Νταλιάνι». Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν. Ἐλευθερουδάκη Τόμος Θ.
- ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗ Ι. Λόγος Ἐπικήδειος εἰς Δ. Κριεζῆν. Ἀθήναι 1876.
- ΨΥΛΛΑ Ν. Ι. Ἱστορία τῆς νήσου Κέας. Ἀθήναι 1920.
- ΨΥΛΛΑΚΗ Β. Ἱστορία τῆς Κρήτης. Χανία—Κρήτης. 1909. Τόμος Γ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΟΝΟΜΑΤΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ

Ἐπίλυσις τοῦ ὀνοματεπωνύμου **Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης**. — Καταγωγή αὐτοῦ ἐκ **Δελβινακίου**. — Διαθέσεις Γεωργίου Γαζῆ πρὸς τὸν ἥρωα. — Ἰσχυρισμοὶ περὶ καταγωγῆς τοῦ Χατζημιχάλη ἐκ Βουλιαρατῶν τῆς Δροπόλεως. — Ἕτεροι ἰσχυρισμοὶ περὶ καταγωγῆς αὐτοῦ ἐξ Ἀργυροκάστρου. — Ἀνασκευὴ ἰσχυρισμῶν καὶ ἱστορικὴ ἀπόδειξις τῆς πραγματικῆς τοῦ καταγωγῆς. — Ἀφευδῆς ὁμολογία τῆς θυγατρὸς τοῦ ἥρωος Δέσπως. — Μνημειώδης ἱστορικὴ μαρτυρία ἀνεκδότου χειρογράφου. — Μεταγενέστεραι μαρτυρίαι ἀπογόνων τοῦ ἥρωος. — Τιμητικὸν φήμισμα Δελβινακίου εἰς ἐπιφανῆ ἀπόγονον τοῦ ἥρωος. — Ἐπιμαρτυρίαι μεταγενεστέρων.

Ὁ Ἄγωνιστὴς ἥρωας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 Στρατηγὸς Χατζημιχάλης, ὁ ἐπικληθεὶς Νταλιάνης (1) ἐγεννήθη ἐν Δελβινακίῳ τῆς Ἡπείρου ἐν ἔτει 1775. Ἡ ἱστορικὴ καὶ ἡρωϊκὴ αὐτῆ τοῦ Πωγωνίου κωμόπολις καὶ πρωτεύουσα, τὸ ὑπερήφανον «κεφαλοχώρι», ὁ θρυλικὸς τιμωρὸς τοῦ φοβεροῦ τῶν Ἰωαννίνων τυράννου Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλή, κόσμημα εἰς γραφικότητα καὶ καλλῶπισμα εἰς ὠραιότητα, ἐκτὸς τῶν ὑπερμάχων κατὰ Ἀλῆ πασᾶ Ἐξάρχων, Βαγαίων, Δεληγιανναίων, Νταήδων, Νταλαίων, Ντουρντουφαίων, Ἀντωναίων, Χαριταίων

(1) Ὁ ἡμέτερος ἥρωας Χατζημιχάλης Νταλιάνης εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸν μεταγενεστέρως φανέντα Κρήτη Χατζῆ Μιχάλη Γιάνναρη, οὗς καὶ μόνον ἀπλῆ συνωνυμία συνδέει καὶ ἡρωϊσμοῦ ἐπίδρασις τοῦ πρώτου ἐπὶ τὸν δεύτερον. Ὁ δεύτερος οὗτος Χατζῆ Μιχάλης Γιάνναρης διετέλεσεν ὀπλαρχηγὸς διακριθεὶς ἐξόχως κατὰ τὰς ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεις τῶν ἐτῶν 1866 καὶ 1878. Καλούμενος τὸ πρῶτον οὗτος Μιχαὴλ Γιανναράκης ἐκ Λάκκων τῶν Σφακίων, κατὰ Δημήτριον Παπαδοπετράκη (Ἱστορία Ἐπαναστάσεων Κρήτης σελ. 477)

καὶ ἄλλων, ἐγαλούχησε καὶ τὸν ἔνδοξον πολέμαρχον Χατζημιχάλην, τὸν τροπαιοῦχον τοῦτον τῆς Πατρίδος Ἀγωνιστὴν. Ἐν τῷ Δελβινάκι ἐπρώτευσε εἰς λογίους καὶ ἐπιστήμονας, ἠρίστευσε καὶ εἰς ὑπερμάχους καὶ μαχητάς. Ἀνέθρεψε ἓνα Κωνσταντῖνον Ἡροκλέα Βασιάδην, τὴν κρηπίδα τῆς Φιλολογικῆς ἐπιστήμης τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ, καὶ ἐγένετο ὀνομαστόν. (1) Ἀνέδειξε καὶ ἓνα Χατζημιχάλην, τὴν κορωνίδα τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ τοῦ ἠρωϊσμοῦ, καὶ κατέστη θαυμαστόν. Ὁ μὲν ἐπεδόθη εἰς τὰ Γράμματα καὶ ἐπετέλεσε προόδου ἄλματα εἰς τῆς ἐπιστήμης τὴν Σχολὴν. Ὁ δὲ ἀφιέρωθη ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Πατρίδα καὶ ἀνήγειρε λαμπρὰ τῆς δόξης τρόπαια εἰς τὴν ὑπέροχον τῶν Ἑλλήνων Φυλὴν.

Ἐκ θαυμασμοῦ πρὸς τὸν ἡμέτερον ἥρωα ἀπεκάλεσεν ἑαυτὸν Χατζημιχάλην. Καὶ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ παρεπιθέτον τοῦ ἥρωος ἡμῶν Νταλιάνης μετέτρεψε τὸ Γιανναράκης εἰς Γιάνναρην. Φιλόπατρις τὰ μάλα καὶ φιλοδοξῶν νὰ διαπρέψῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὸ ὑπὲρ πατρίδος ἀγώνισμα, ἀνεδείχθη νέος ἔτι ὢν εἰς ἓκ τῶν προδρόμων τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866, κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ διὰ τὸ φύσει φιλοπόλεμον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πρὸς τὸν ἡμέτερον ἥρωα γενομένην συνωνυμίαν ἠνδραγάθει. Καὶ οὕτω ἐπανελήφθη ἐνταῦθα, ὅ,τι ἐγένετο κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, καθ' ἣν ὁ ἀήτητος ἐκεῖνος δορυκτῆτωρ πολιορκῶν τὴν πόλιν τῆς Σογδιανῆς Σισιμίθρου πέτραν καὶ καταλαβὼν αὐτήν, κατὰ Πλούταρχον, «ἐτέρας ὁμοίως ἀποτόμῳ προσλαβὼν τοὺς νεωτέρους τῶν Μακεδόνων παρῶρμα, καὶ Ἀλέξανδρον τινα καλούμενον προσαγορεύσας — Ἀλλὰ σὺ γε εἶπεν ἀνδραγαθεῖν προσήκει καὶ διὰ τὴν ἐπωνυμίαν».

(1) Ὁ Κωνσταντῖνος Ἡροκλῆς Βασιάδης ἐγεννήθη ἐν Δελβινάκιῳ τῷ 1821 καὶ ἐτελεύτησεν ἐν Κων/πόλει τῷ 1890. Σπουδάσας ἱατρικὴν καὶ φιλοσοφίαν ἐν Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ ἀπέβη ἡ κορυφὴ τῶν λογίων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὁ ἀπόστολος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τὸ σέμνωμα τοῦ ὑποδοῦλου Γένους. Δίς ἠρνήθη τὴν προσφερθεῖσαν αὐτῷ ἔδραν τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου ὑπὸ τε τοῦ Θρασυβούλου Ζαῖμη καὶ τοῦ Μιχαήλ Ποτλῆ, ἀφιέρωσας τὴν δρᾶσίν του ἐν Κων/πόλει, ἔνθα διέπρεψεν ὡς Σχολάρχης τῆς Μεγαλωνύμου ἐν Φαναρίῳ τοῦ Γένους Σχολῆς, τῆς περιφήμου ταύτης τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Ἑστίας, τῆς τουρκιστὶ ἀποκαλουμένης «Κιρμιζὴ Μεχτέπ», τιλοφορηθεὶς Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι ἰδρυτὴς τοῦ ἐν Κων/πόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, οὗτινος ἐπτάκις διετέλεσε πρόεδρος, τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου, τοῦ Θρακικοῦ καὶ τοῦ Μακεδονικοῦ. Ἐτιμῆθη δι' ἀνωτάτων ἑλληνικῶν καὶ σουλτανικῶν παρασήμων. Τὰ ἔργα του εἶναι ἐκπαιδευτικά, φιλολογικά, ἀρχαιολογικά, ἱατρικά. Πάντα δὲ ταῦτα τὰ ἔργα χαρακτηρίζουσιν ἀρετὰς ἐπιμελείας καὶ κρίσεως ἀνήκοντα εἰς διαφόρους κλάδους τῆς φιλολογίας καὶ ὑπερβαίνουσι τὰ ὀγδοήκοντα. Ἐν πᾶσι δὲ τοῖς πονήμασι τούτοις τοῦ Βασιάδου καταφαίνεται ὁ ἔνθεος ὑπὲρ τῆς ἀρχαιότητος θαυμασμός καὶ ἡ λατρεία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Τοιοῦτος ἐγένετο ὁ Βασιάδης, ὁ βλοσυρὸς μὲν τὴν ὄπα δεινὸς δὲ τὸν καταυγάζοντα νοῦν, ἀληθὴς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπόστολος καὶ βαθὺς μύστης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἐφ' ᾧ καὶ ἀφοσιωθείς εἰς αὐτὰ καὶ περὶ αὐτὰ ὡς περὶ φάρον ἄπλετον φῶς διαχέοντα στρεφόμενος, ὀλιγῶρας εἶχε περὶ τὴν ἱατρικὴν, ἣν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἐξόχως ἐσπούδασε καὶ τούτου ἕνεκα ὀλίγιστα ἀπελάμβανε δι' αὐτῆς. (Ὁδ. Ἀνδρέαδου «Κωνσταντῖνος Ἡροκλῆς Βασιάδης», Ἡπειρωτικὰ Χρονικά, Ἰωάννινα. 1927. Ἔτος Δεύτερον, σελ. 13—14).

Ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐν συνεχείᾳ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων παρετηρήθη τὸ φαινόμενον πολλαὶ πόλεις νὰ ἐρίζωσι περὶ τὴν καταγωγὴν ἐπιφανῶν καὶ ἐνδόξων ἀνδρῶν, διεκδικουσαὶ ποῖα νὰ ὑπερτερῆσῃ τῆς ἄλλης εἰς τὴν περὶ ἀριστοτοκίας εὐγενῆ ἄμιλλαν. Παρόμοιόν τι συμβαίνει καὶ ἐνταῦθα, ὅπου τὴν καταγωγὴν τοῦ ἥρωος Χατζημιχάλη διεκδικοῦσιν ἡ κώμη τῆς Βορείου Ἡπείρου Βουλιαράτες, ἡ πόλις τοῦ Ἀργυροκάστρου, καὶ ἡ κωμόπολις τοῦ Πωγωνίου τὸ Δελβινάκιον. Ποῦ λοιπὸν κεῖται ἡ πραγματικὴ ἀλήθεια, εἰς τοῦτο προβαίνει ἡ λεπτομερὴς ἐνταῦθα ἐξέτασις ἀρχομένη ἐν μεθόδῳ ἐρεύνης καὶ ἀξιοπιστίας ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἥρωος.

Τὸ τριμερὲς πολεμικὸν ὄνομα τοῦ ἥρωος **Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης**, συγκείμενον ἐκ τοῦ τιμητικοῦ τίτλου προσκυνητοῦ ἱερῶν τόπων **Χατζῆ**, ἐκ τοῦ βαπτιστικοῦ ὀνόματος **Μιχαὴλ** καὶ ἐκ τοῦ παρωνυμίου **Νταλιάνης**, ἀποτελεῖ τὴν γνωστὴν ὀνοματεπωνυμίαν του, ἀντικαταστήσαν τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ ὀνοματεπώνυμον τὸ ἀπαρτιζόμενον ἐκ τοῦ βαπτιστικοῦ τοῦ ὀνόματος **Μιχαὴλ** καὶ ἐκ τοῦ πατρωνύμου τοῦ **Χρήστου**. Ὁ κοσμητικὸς θρησκευτικὸς τίτλος τοῦ **Χατζῆ**, ἀποτελεῖ προσωπικὸν εἰς τὸν ἥρωα ἀπόκτημα, ἐκ μεταβάσεως αὐτοῦ εἰς τὰ ἐν Ἱεροσολύμοις ἱερὰ τῆς πίστεως ἡμῶν προσκυνήματα, λαβόντα ἀπὸ τῶν Ἰορδανείων ρειθρῶν τὸ βάπτισμα τοῦ προσκυνητοῦ. Πότε ἀκριβῶς ὁ ἥρωος ἐτέλεσεν εἰς ἑαυτὸν τὸ τοῦ προσκυνητοῦ βάπτισμα δὲν δυνάμεθα ρητῶς νὰ καθορίσωμεν. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον σαφῶς κατέχομεν ἐξ ἐπισήμων ἐγγράφων μαρτυριῶν εἶναι ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ Χατζημιχάλη ὀνόματι **Χρήστος** δὲν ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ **Χατζῆ**. Τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ ἥρωος **Ἡλίας Χρήστος**, ἀγωνιστῆς καὶ αὐτὸς τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Εἰκοσιένα, ἔχων ὡς ἐπωνυμίαν τὸ πατρώνυμον, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν τότε συνήθειαν, ἦτο γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὀνοματεπώνυμον **Ἡλίας Χρήστου** καὶ ὡς **Ἡλίας Χρήστου**, καὶ οὐχὶ ὡς **Ἡλίας Χατζῆ Χρήστου**, οὔτε ὡς **Χατζῆ Ἡλίας Χρήστου**, ἂν τυχὸν συνέβαινε ἐκ προγονικῆς κληρονομίας ἐπεκτατικῶς νὰ καθιεροῦτο καὶ μέχρις αὐτῶν ὁ τίτλος τοῦ **Χατζῆ**, ὑπογράφεται εἰς ἐπίσημα ἔγγραφα, καὶ ἀπλῶς ὡς **Ἡλίας Χρήστου** ἐπίσης μνημονεύεται εἰς ἐπίσημους συμβολαιογραφικὰς πράξεις, εἰς ἃς ὁ αὐτάδελφος αὐτοῦ **Μιχαὴλ** τιτλοφορεῖται **Χατζῆς**. (1) Γνωρίζομεν ὡσαύτως ἐκ γραπτῶν πηγῶν, ὡς

(1) Ὑπογραφή εἰς ἀναφορὰν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ἐπιδοθεῖσαν διὰ τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ἥρωος ἔχουσα ὡς ἐξῆς: «Ἡλίας Χρήστου ἀδελφὸς τοῦ ἀειμνήστου Χατζῆ Μιχάλη Νταλιάνου ἀρχιστρατήγου

ἐν ἐτέρῳ κεφαλαίῳ τῆς μελέτης ταύτης γενήσεται ἐκτενὴς λόγος, ὅτι ὁ ἥρωσ ἡμῶν Χατζημιχάλης προεπαναστατικῶς ἀσχολούμενος μὲ τὴν εἰς εὐρείαν κλίμακα ἐκμετάλλευσιν τοῦ μοιοπωλίου τοῦ ταμβάκου εἰς τὰς περιοχὰς Μικρᾶς Ἀσίας, Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Κύπρου, πολλακίς ἐπεσκέφθη τὰ Ἱεροσόλυμα, καὶ ὡς ἐκ τῶν συχνῶν αὐτοῦ ἐμπορικῶν περιοδειῶν, θὰ ἐπραγματοποίησε τὸν εὐσεβῆ αὐτοῦ πόθον γενόμενος τοῦ Παναγίου Τάφου προσκυνητῆς. Οὕτω πῶς ἐξηγεῖται πῶς ὁ Χατζημιχάλης, ἐν ᾧ ἦτο τραχὺς καὶ ἄκαμπτος τὸν χαρακτήρα ὡς μαχητῆς, ἦτο ἐκ παραλλήλου καὶ εἰς τὸ ἔπακρον εὐσεβῆς καὶ φιλόθρησκος. Καὶ ὄχι μόνον ἐθωράκιζε τὸ ἀτρόμητον στήθος του μὲ ἱερὰ περιήπτα (φυλακτὰ) ἀλλὰ καὶ τὸ προσφιλέστερον εἰς αὐτὸν ἀνάγνωσμα ἦσαν τὰ ἱερὰ Βιβλία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, τῶν ὁποίων οὐδέποτε ἀπεχωρίζετο. Καὶ ὅπως ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐνδελεχῶς ἐμελέτα τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη, οὕτω καὶ ὁ ἥρωσ ἡμῶν συνεχῶς ἐνετρύφα εἰς τὰ ἱερὰ τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας κείμενα, ἅτινα ἔφερε πάντοτε μεθ' ἑαυτοῦ ἐντὸς δερματίνου μαρσίπου. Ἐκ τῶν ἱερῶν τούτων πηγῶν τῆς μοναδικῆς ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείας ὁ ἥρωσ ἦντιλι τὰ διαυγῆ τῆς πίστεως νάματα, ἅτινα συνδυοζόμενα μὲ τὴν πατροπαράδοτον φιλοπατρίαν, ἀνέδειξαν τὸν Χατζημιχόλην κραταιὸν καὶ ἀπαραμίλλον τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος ἀγωνιστὴν. (1) Ἐξ ἄλλου τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἥρωσ ἡμῶν διετέλεσε τοῦ Παναγίου Τάφου προσκυνητῆς, κατὰ προφορικὴν ὁμολογίαν τοῦ δισεγγόνου τοῦ ἥρωος Γεωργίου Ἀλ. Χατζημιχάλη, ἐπιβεβαιουτοὶ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ πρεσβυτέρα θυγάτηρ τοῦ ἥρωος Δέσπω μέχρι τοῦ θανάτου τῆς ἐπισυμβάντος τῷ 1895 ἀπέστειλε τακτικῶς ἐξ Ἀθηνῶν ἀνά πᾶν ἔτος ἐν χρυσοῦν εικοσάφραγκον εἰς τὸν Πανάγιον Τάφον, ὡς εὐλαβῆ αὐτῆς προσφορὰν, συνοδευόμενον μετὰ σημειώματος, περιέχοντος τὴν φράσιν «Εἰς μνήμην Μιχαὴλ Προσκυνητοῦ», τελοῦσα οὕτω ἀνεπίσημον μνημόσυλον τῆς ἀθανάτου

ἀδικημένους. Ἰωάννου Βλαχογιάννη Ἀρχεῖον Στρατηγοῦ Μαρυγιάννη. Ἀθῆναι. 1907, σελ. 166.— Ἀνέκδοτον χειρόγραφον Ἐπιτροπικοῦ ἐγγράφου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κορυθῶς καὶ Πρεμετῆς ὑπ' ἀρ. 5180 1-5-1830, καταχωριζόμενον ἐν τοῖς μετέπειτα, δι' οὗ ὁ ἀδελφός τοῦ ἥρωος Ἡλίας Χρήστου διορίζεται ἐπίτροπος τῶν ἀνγλικῶν ὄρφανῶν θυγατέρων τοῦ Χατζημιχάλη.

(1) Ὁ ἱστοριογράφος Γεώργιος Ἀσπρέας εἰς δημοσίευμα «Ἱστορίαι καὶ Ζητήματα» ἀναφέρει τὰ ἑξῆς περὶ τοῦ ἥρωος ἡμῶν: «Ὁ Χατζημιχάλης δὲν εἶχεν ἄρρεν τέκνον, ἀλλὰ θυγατέρας. Πρὸς μίαν ἐξ αὐτῶν ὁ Μουσταφᾶς ἀπέστειλε μετὰ τινος μηνῶς τὶς πιστόλες καὶ τὴν σπασμένην πάλαν καθὼς καὶ ἐγγράφα καὶ βιβλιάρια, φυλακτὰ τινὰ καὶ τὴν Παλαιὰν καὶ Νέαν Διαθήκην, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς τοὺς μαρσίπους τοῦ φονευθέντος ἐξ Ἠλείου γενναίου ἐκείνου ἀνδρός». Ἐφημερὶς «Καθημερινή». Ἀθῆναι. 4ης Ἰουνίου 1936.

μνήμης του τόσο φρικτώδως, πλὴν ἥρωϊκῶς ὀλοκαυθθέντος πατρός της.

Εἶναι δὲ εὐεξήγητον πῶς ὁ ἥρωας ὡς ἐπώνυμον δὲν ἐχρησιμοποιοῖ τὸ πατρώνυμον αὐτοῦ, ὅπως ἔπραττεν ὁ νεώτερος ἀδελφός του Ἡλίας. Διότι ὁ Χατζημιχάλης ἅμα τῇ καθόδῳ του ἐκ τῆς ξένης εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα ἐπεβλήθη ὡς προσωπικότης δυναμικὴ καὶ μοναδική, καὶ μόνον διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς ἱερᾶς κολυμβήθρας ὀνόματός του ἐφημίζετο τὸ γόητρον τοῦ προσώπου του καὶ τοῦ κύρους του ἢ αὐθεντία. Οὕτε δὲ συνυπῆρχε σύγχρονος τοῦ ἥρωος συνώνυμος καὶ ἰσοστάσιος αὐτοῦ ὁ διεκδικῶν τυχὸν διὰ τῆς ἐκ τῆς συνωνυμίας συγχύσεως τὰς τεραστίας ὁμολογουμένως τοῦ ἥρωος πρὸς τὴν Πατρίδα ἐκδουλεύσεις. Καὶ οἱ γνώρισαντες αὐτόν, καὶ οἱ συναγωνισθέντες μετ' αὐτοῦ, καὶ οἱ ἀγιαγώρισαντες τὰς ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος εὐεργεσίας καὶ ἀνδραγαθίας του σύγχρονοι καὶ μεταγενέστεροι, παραλείπουν τὸ πατρώνυμον, καὶ διὰ τὴν καθ' ὑπεροχὴν μονωνυμίαν ταύτην, καὶ διότι τὴν θέσιν τοῦ ἐκτοπισθέντος πατρωνύμου κατὰ πρόταξιν συνεπλήρωσεν ὁ τιμητικὸς θρησκευτικὸς τίτλος τοῦ προσκυνητοῦ.

Τὸ παρωνύμιον «Νταλιάνης» προτιμῶμεν τοῦ «Ταλιᾶνος» ἢ «Ταλιάνης», ὅπερ καὶ τοῦτο ἀπαντᾶται εἰς πολλὰς ἱστορικὰς ἀναγραφὰς ἀντὶ τοῦ πρώτου ὡς παρεπίθετον τοῦ ἥρωος. ⁽¹⁾ Ἀμφότερα ταῦτα τὰ παρωνύμια «Νταλιάνης» καὶ «Ταλιᾶνος» ἢ «Ταλιάνης», δι' ὧν παρὰ τρίτων ἐπωνομάζετο δὲν υἱοθέτησεν ὁ ἥρωας, περιοριζόμενος μόνον εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ τίτλου τοῦ «Χατζῆ» μετὰ τοῦ βαπτιστικοῦ του ὀνόματος καὶ ὑπογραφόμενος ὡς «Χατζημιχάλης». Τὸ παρεπίθετον Νταλιάνης εἶναι ἀποκλειστικὴ πορωνυμία τοῦ ἥρωος ὀρθότερα τῆς τοῦ Ταλιᾶνου ἢ Ταλιάνης. Διότι τὸ παρωνύμιον Νταλιάνης συνδέεται μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἥρωος ἐκ τοῦ εἴδους τουφεκίων ὄπλων οὕτως ὡς ὀνομοζομένων, ἅτινα κατὰ φορτία ἐκόμισεν ὁ ἥρωας ἐξ Εὐρώπης, Ἰταλικῆς κατασκευῆς, ἰδίαις δαπάναις ταῦτα προμηθευσάμενος διὰ τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα. Ἦτο δὲ περίφημον ὄπλον τῆς ἐποχῆς του τὸ «Νταλιάνι» διὰ τὴν εὐθυβολίαν του, κατὰ τὸ γνωστὸν δημῶδες ἄσμα «Νταλιάνι εἶναι στὸν πόλεμο, κιαρσίκκι ⁽²⁾ στὸ σημάδι, καὶ καρυοφύλλι στὴ

(1) Μὲ τὴν προσωνυμίαν «Ταλιᾶνος» μνημονεύεται εἰς Φωτίου Φωτάκου Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν, σελ. 212. Ὡς «Νταλιᾶνος» ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 1456 29-6-1826 διαταγὴν, σωζομένην εἰς τὸ Ἀρχεῖον Ἰωάννου Βλαχογιάννη. Ὡς «Ταλιάνης» φέρεται εἰς ἔγγραφον τῆς 8ης Ἰουνίου 1826 τοῦ ἀσυμπληρώτου Δελτίου Ἀρχαίων Κράτους.

(2) Κιαρσίκκι λέξις τουρκικῆ, σημαίνουσα ἐπιτήδειον, ἐπιδέξιον, ὠφέλιμον.

βροντή σάν ἄξιο παλληκάρι». Καί ἐν ἑτέρῳ ἄσματι «Πολλά ντουφέκια πέφτουνε, νταλιάνια, καρσοφύλλια». (1)

Τὸ παρεπιθέτον Ταλιᾶνος ἢ Ταλιάνης ἀποδοκιμάζομεν ὡς προκῶψαν ἐκ παρετυμολογίας τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οὔτινες μὲ πρόθεσιν νὰ ἑλληνοποιήσωσι τὸ ξενόφωνον «Ντολιάνης» παρήγαγον τὴν ἀδόκιμον ἐτυμολογίαν τοῦ Ταλιᾶνος ἢ Ταλιάνης, ἐκ τοῦ Ἴταλός — Ἴταλιᾶνος — Ταλιάνης, κατ' ἀποκοπὴν τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος «I», ὡς σχετιζομένου δῆθεν τοῦ παρεπιθέτου μετὰ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἥρωσ ἱκανὰ ἔτη προεπαναστατικῶς διέτριψεν ἐν Ἴταλίᾳ.

Θὰ εἶχε δὲ λογικὸν ἔρεισμα ἢ ἐκδοχὴ τῶν λογίων ἂν τυχὸν ὁ ἥρωσ συνήργει εἰς τοῦτο μιμούμενος τρόπους οἰκείους πρὸς τὰ ἐν Ἴταλίᾳ ἦθη καὶ ἔθιμα καὶ ὑπενθυμίζοντας συνάφειαν δικαιολογούσαν τὴν διατήρησιν τοῦ παρεπιθέτου. Ἄλλὰ τὸναντίον ἐντοῦθα συνέβη. Τὸ μὲν παράστημα τοῦ ἥρωος ἦτο παράστημα ὀρειμάνιον, ἢ δὲ ἀμφίεσις τοῦ ἢ πολύπτυχος φουστανέλλα, διὸ καὶ παρὰ πολλῶν Κρητῶν ἀπεκαλεῖτο ὡς ἐκ τῆς ὑπερηφάνου στολῆς «Στερεοελλαδίτης». Ὁ δὲ τραχὺς καὶ ἐπιβλητικὸς τόνος τῆς φωνῆς του μὲ τοὺς δωρικοὺς ἰδιωτισμοὺς οὐρὲ Σφακιανοί, πέτε οὐρὲ στούς καπετάνιους σας νὰ βγοῦν φηλά νὰ μὲ κοιτάζουν πῶς θὰ πετσοκόφω τὰ σκυλιά, πᾶν ἄλλο ἐπρόδιδον ἢ μιμητισμὸν ὀθνείων τρόπων καὶ ἀλλοτριῶν ἐθίμων. Ὅθεν τὸ μὲν Νταλιάνης ἦτο τὸ ἐξ οὐσιαστικῶν πραγμάτων προσωινύμιον, τὸ δὲ Ταλιᾶνος ἢ Ταλιάνης τὸ ἐξ ἀφηρημένων θεωρημάτων τῶν λογίων ἐπιπόνημα. (2)

Ὁ ἡμέτερος ὁμως ἥρωσ ἐκτὸς τῶν ἐκτεθέντων ἐπιθέτων ἐπωνυμίας μνημονεύεται ἔσθ' ὅτε καὶ ὡς Χαντοῆ Μιχάλης ὁ Ἡπειρώτης ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ συμπολίτης του Γεώργιος Γαζής,

(1) Περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ παρωνυμίου «Νταλιάνης» τῇ γνώμῃ ἡμῶν συντάσσεται καὶ ὁ Ἄγγελος Ν. Παπακώστας, καθηγητῆς, ἱστοριοδίφης, ἐν τῷ βιβλίῳ του «Ἀγῶνες καὶ Θυσίαι Βορειοηπειρωτῶν στὸ Εἰκοσιένα».

(2) Ὅπως τὰ εἰς ἡμᾶς γνωστὰ ὄπλα μάλιγγερ καὶ μάουζερ ἀπεκλήθησαν οὕτω πως ἐκ τῶν ἐφευρετῶν, κατ' ἀντίστροφον ἐνταῦθα ἐκ τοῦ ὄπλου «νταλιάνι» οἱ ἀγωνισταὶ παρωνύμησαν τὸν εἰς Ἑλλάδα ἐν ἀφθονίᾳ κομιστὴν τοῦ εἴδους τούτου Χατζῆ Μιχάλην. Ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τοῦ ὄπλου «νταλιάνι» ὡς κατασκευαζομένου εἰς Ἴταλικά πολεμικά ἐργοστάσια προῆλθεν ἐκ τοῦ ὡς σήματος κατατεθέντος τοῦ εἴδους τούτου Ντὲ Ἴταλιάνι—Ντ' Ἴταλιάνι—Νταλιάνι. Ἦτο δὲ τὸ ὄπλον «Νταλιάνι» τουφέκιον βραχύκαννον μὲ πυρόλιθον. Ἐίχε κάννην παχειὰν καὶ ραβδωτὴν, ὥστε ἡ σφαῖρα ἐφηρμόζετο στερεῶς δι' ἐπανειλημμένων κτυπημάτων τοῦ ὄβελου ἐντὸς αὐτῶν καὶ συνεπῶς εἶχε μεγάλην διατρητικὴν δύναμιν. Τὰ τοιαῦτα τουφέκια μικροῦ βεληνεκοῦς ἔφερον οἱ ἱππεῖς μόνον. Λέγεται δὲ ὅτι ἔφερε ὄπλον «νταλιάνι» καὶ τὴν ἡμέραν ἀκόμη τοῦ θανάτου του ὁ Στρατάρχης Γεώργιος Καραϊσκάκης. (Ἰωάννου Χρυσάφη. Τὸ ὄπλον Νταλιάνι. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἑλευθερουδάκη Τόμος Θ')

χιλιάρχος και γραμματεὺς τοῦ ἀρχιστρατήγου Γεωργίου Καραϊσκάκη διατελέσας κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ συγγραφέας «Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων» (1), ὡς Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνος Στερεο(λ)αδίτης ὅπως τὸν τιτλοφορῆ ὁ Γ. Βλαστός εἰς χειρόγραφον ἠρωϊκοῦ ἔμμετρου πρὸς τὸν ἥρωα ἀφιερωμένου καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ ἀγωνισθέντας καὶ πεσόντας ἐνδόξως ἐν Φραγκοκαστέλλῳ τῆς Κρήτης, ὡς Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάν(ν)ης ἀπὸ τὸ Δελβενάκι τοῦ Παγωνίου ὅπως τὸν βιογραφεῖ ὁ ἱστοριογράφος Ι. Δ. Μουρέλλος ἐν τῷ τριτόμῳ συγγράμματι αὐτοῦ ἢ «Ἱστορία τῆς Κρήτης», ὡς Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης Δελβινικώτης ὅπως τὸν ἱστοριογραφεῖ ὁ ἱστοριοδίφης Νικόστρατος Καλομενόπουλος ἐν τῇ «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείῳ», καὶ ὡς Χατζῆ Μιχάλης Ντα(λιάνης) Ἀργυροκαστρίτης ὅπως μνημονεύεται ἐν ἐπισήμῳ ἐγγράφῳ τῆς Δημοτικῆς Ἐπιτροπῆς αὐτοπροαιρέτου εἰσφορᾶς Ναυπλίου. Καὶ ἐντεῦθεν προέκυψε τὸ περὶ πόθεν ἢ καταγωγῆ τοῦ ἥρωος ἐπίμαχον σημεῖον. Τὸ σημεῖον τοῦτο παρέχει τὴν ἀφορμὴν νὰ ἀποσαφηνισθῆ τὸ γεγονός· τὸ ἀνεπίδεκτον ἄλλως τε ἀμφισβητήσεως ὅτι τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἢ ἰδιαιτέρα πατρὶς ὑπὸ τὴν στενὴν ἔννοιαν τῆς καταγωγῆς εἶνε τὸ Δελβινάκι ἐκ προσγεσετέρας ἴσως μετοικεσίας τοῦ πατρὸς του ἢ καὶ ἀρχαιότερον τοῦ πάππου του ἐξ Ἀργυροκάστρου ἢ ἄλλοθένποθεν τοῦ βιλαετίου Ἀργυροκάστρου, ἀφοῦ κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν ἐκείνην ἐποχὴν ἢ μετοικεσία καὶ ὁ ἐκπατρισμός οὐ μόνον ἐν Ἡπείρῳ ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι ἦσαν συχνὰ καὶ συνηθέστατα φαινόμενα.

Εἶναι φυσικὸν νὰ διατυπωθῆ ἢ εὐλογος ἀπορία πῶς ὁ συμπολίτης τοῦ ἥρωος Γεώργιος Γαζῆς ὁ Δελβινικιώτης χρησιμοποιεῖ γενικὸν ὄρον [τῆς καταγωγῆς τοῦ ἥρωος Ἡπειρώτης, ἐν ᾧ ἦτο εἰς θέσιν κάλλιον παντὸς ἄλλου νὰ γνωρίζῃ ἂν ὁ Χατζῆ Μιχάλης

(1) Γεώργιος Γαζῆς ἐγεννήθη ἐν Δελβινικίῳ τῆς Ἡπείρου τῷ 1795. Ἐποῦδασεν ἐν Ἰασιῷ τῆς Μολδαβίας. Διετέλεσε μύστης τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας. Ἠκολούθησε τὸν Ἀλέξ. Ὑψηλάντην εἰς τὸ κίνημα τοῦ Δραγατσάνιου. Κατήλθεν εἴτα εἰς Ἑλλάδα καὶ ἐπολέμησεν ὑπὸ τὸν Περραιβὸν εἰς τὸ Σοῦλι, ὑπὸ τὸν Μάρκον Μπότσαρην εἰς τὸ Μεσολόγγι. Ὑπὸ τὸν Βαρνακιώτην, Καραϊσκάκην καὶ Καρατάσσον ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι καὶ τέλος ὑπὸ τὸν Αὐγουστίνον Καποδίστριαν. Προήχθη εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ χιλιάρχου καὶ διετέλεσε γραμματεὺς τοῦ ὑπουργείου τοῦ Πολέμου. Μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ Ἀγῶνος ἐβίβασεν ὡς σχολάρχης ἐν Δελβινικίῳ, ἐν Ἀργυροκάστρῳ, ἐν Μεσολογγίῳ, ἐν Ἀμφίση καὶ τέλος ἐν Λαμίᾳ ἔνθα καὶ ἐτελεύτησε τὸν βίον τῷ 1855. Συνέγραψε Βιογραφίαν Ἠρώων, Τρόπαιον Δελβινικίου, Ἀπομνημονεύματα Γ. Βαρνακιώτη, Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλας ἱστορικὰς καὶ ἐκπαιδευτικὰς συγγραφάς. (Ν. Πατσέλη Τρόπαιον Δελβινικίου ὑπὸ Γεωργίου Γαζῆ. Ἀθήναι 1946. Ἐκδοεῖς Τρίτη).

εἶναι Δελβινακιώτης ἢ Ἀργυροκαστρίτης. Ὅτι εἶναι ὁ Χατζῆ Μιχάλης Δελβινακιώτης τοῦτο δὲν διαφεύγει τοῦ Γαζῆ, ἀλλὰ παρασιωπᾶται ὑπ' αὐτοῦ σκοπίμως, διότι ἔχει λόγους ὁ Γαζῆς νὰ εἶναι δυσαρεστημένος καὶ νὰ διάκηται ψυχρῶς πρὸς τὸν ἥρωα. Ὁ Γαζῆς προτοῦ συνδεθῆ μετὰ τοῦ Καραϊσκάκη διὰ φιλίας καὶ συνεργασίας προεξημέτισεν ἀφωσιωμένους ὁπαδὸς τοῦ Γεωργίου Βαρνακιώτη καὶ ἰδιαίτερος γραμματεὺς τοῦ γενναίου τούτου Ἀκαρνᾶνος Στρατηγοῦ. (1) Ὁ Βαρνακιώτης κατηγορηθεὶς ὅτι ἐπροσκύνησεν εἰς τοὺς Τούρκους, ἐξέπεσε τῆς στρατηγίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπεκηρύχθη, τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου προτεινάντος τὴν ἐπὶ προδοσίᾳ καταδίκην αὐτοῦ. Ἐτέθησαν δὲ ὑπὸ ἀπηνῆ διωγμὸν καὶ οἱ περιστοιχίζοντες τὸν Βαρνακιώτην. Τότε συνελήφθη καὶ ὁ Γαζῆς, ὅστις ὑπέστη ἀνομολόγητα μαρτύρια, καὶ μικροῦ δεῖν νὰ ἀποθάνῃ ἐκ τῶν βασανιστηρίων. Ὁ Μαυροκορδάτος συνενοχοποίησε τὸν ἀθῶνον καὶ ἄδολον Γαζῆν, πρὸς τὸν ὁποῖον ἔτρεφεν ἔχθραν ἀπὸ τῆς πρώτης γνωριμίας των. Διότι ὁ Γαζῆς συμπολεμήσας εἰς τὸ Σούλι μετὰ τῶν ἐπιφανῶν Σουλιωτῶν κατεψήφισε μετ' αὐτῶν καὶ μετὰ τοῦ Βαρνακιώτη, Περραιβεῦ καὶ Ἰωάννου Σχολιαστοῦ τοῦ ἐξ Ἀγράφων τὴν ὑποψηφιότητα πολιτογραφήσεως τοῦ Μαυροκορδάτου ὡς «Πρίγκηπος» τῆς Βορείου Ἑλλάδος. Παραλλήλως ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἦτο στενῶς καὶ ἀρρήκτως συνδεδεμένος μετὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, τῆς ἐπιστηθίου των φιλίας χρονολογουμένης ἀπὸ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ φοιτητικῶν ἐδράνων. Τὸν δεσμὸν τοῦτον κατέστησεν ἔτι στενώτερον ἢ πολῦτιμος συνεργασία των εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας. Ἐκτοτε δὲ ἢ πρὸς ἀλλήλους ἀμοιβαία ἐκτίμησις καὶ ἀγάπη ἦσαν δι' ἀμφοτέρους αἰσθήματα ἔκδηλα καὶ ζωηρά. Ὁ Χατζῆ Μιχάλης κατὰ τὴν δεινὴν δοκιμασίαν τοῦ Γαζῆ, τὴν ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου χαλκευθεῖσαν, δὲν ἐπέδειξεν ἐνδιαφέρον πρὸς σωτηρίαν τοῦ συμπολίτου του, ἢ διότι δὲν ἐπίεσθη περὶ τῆς ἀβωότητος ἢ διότι ἢ πολυπραγμοσύνη τοῦ ἥρωος εἰς σπουδαιότερα τοῦ ἀγῶνος ζητήματα εἶχον ἐμπερίστατον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Νταλιάνη. Προσοδοκῶν ὅθεν ὁ Γαζῆς μεσιτείαν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη αὐθόρμητον πρὸς τὸν ἐπιστήθιον φίλον του Μαυροκορδάτον ὑπὲρ τοῦ ἀναξίως δεινοπαθοῦντος συγχωριανοῦ του καὶ μὴ παρεχομένην ὑπὸ τοῦ ἥρωος, ἐχολώθη τόσοσιν ὁ Γαζῆς, ὥστε ὄχι μόνον νὰ μὴ ἀναγράψῃ εἰς

(1) Ὁ Γεώργιος Νικολοῦ ἐπωνομάζετο Βαρνακιώτης ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς πατρίδος του Βάρνακα τῆς Ἀκαρνανίας. Ἦτο υἱὸς τοῦ Νικολάου Βαρνακιώτη διαβοήτου ἀρματωλοῦ, τὸν ὁποῖον ὁ πατρώων υἱὸς διεδέχθη εἰς τὸ ἀρματωλίκι τοῦ Ξηρομέρου.

τὸ Λεξικὸν τοῦ ὡς Δελβινακιώτην τὸν ἥρωα, ἀλλὰ καὶ ξηρῶς νὰ ἀναφέρῃ τὰ ἀκόλουθα συνεπτυγμένως : «Χαντση Μιχάλης ὁ Ἡπειρώτης περίφημος ἐγένετο διὰ τὰς ἀνδραγαθίας του εἰς Κρήτην, καὶ διὰ τὰς ἡρωϊκάς του πράξεις εἰς τὸ ἐν Πειραιεῖ στρατόπεδον ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ Καραϊσκάκη ὅτε, ἔχων ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ ὁ Χαντση Μιχάλης ἐβδομήκοντα ἵππεῖς μόνον, ἔτρεπεν εἰς φυγὴν ὀλόκληρα τάγματα καὶ χιλιάδας ἱππέων τοῦ ἐχθροῦ». (1) Ἐν ᾧ ἀμερολήπτως ἠδύνατο τοῦλάχιστον τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Χατζῆ Μιχάλη κατὰ τὴν παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν μάχην, ὧν ὁ Γαζῆς ἦτο αὐτόπτης μάρτυς νὰ ἐξάρῃ προσηκόντως καὶ καθηκόντως ὅταν μάλιστα ἔβλεπε τὸν ἀρχηγὸν τοῦ Καραϊσκάκη ἐν ἐξάλλῳ ἐνθουσιασμῷ νὰ σκιρτᾷ ἐπὶ τοῦ ἵππου του, παρακολουθῶντα καὶ ἀποθαυμάζοντα τὸν ἀτρόμητον καὶ ὀρμητικὸν ὡς κερραυνὸν Χατζῆ Μιχάλην κατατροποῦντα μὲ τοὺς τολμηροὺς κενταύρους του καὶ διασκορπίζοντα κατὰ χιλιάδας τοὺς ἱππεῖς τοῦ Κιουταχῆ.

Καὶ ἐν ᾧ ὁ Γαζῆς ἐν τῷ Λεξικῷ του ἐξαίρει τὴν πολεμικὴν δρᾶσιν τῶν Δελβινακιωτῶν Ἀγωνιστῶν Νικολάου Χορίτου, Εὐστρατίου Γκούϊα καὶ Ἰωάννου Μανδάλῃ ἢ Κίρτσολῃ «ὡς ἡρώων ἀνδρείων ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας προσενεγκάντων εἰς τὴν πατρίδα» διὰ τὸν κορυφαῖον τῶν ἡρώων Χατζῆ Μιχάλην ἐπαναπαύεται εἰς τὰ ἐλάχιστα περὶ τοῦ ἥρωος. Δὲν εἶναι δὲ καὶ ἄμοιρος σκώμματος καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἥρωος «Χατζῆ» μετατρέπόμενος ὑπὸ τοῦ Γαζῆ εἰς «Χαντση», ἀφήνοντος οὕτω νὰ ὑπονοηθῆ ὅτι εἶναι παράγωγος ἐκ τοῦ «Χάν» — Χαντση, τὸ σημαῖνον ξενοδόχον, καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ «Χάτζ» — Χατζῆ, ὅπερ σημαίνει προσκυνητῆς.

Ὅτι δὲ ὁ Γαζῆς ἂν ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἶναι Ἀργυροκαστρίτης θὰ τὸ ἐγνώριζε πάλιν καὶ συνεπῶς θὰ ἀπέφευγε τὴν χρῆσιν τοῦ γενικοῦ ὄρου «Ἡπειρώτης» τοῦτο ἦτο εὐκόλον ἰὰ τὸ διαπιστώσῃ, ἀροῦ ὁ Γαζῆς ἔζησε καὶ ἐν Ἀργυροκάστρῳ, διατελέσας ἐκεῖ κατὰ τὸ ἔτος 1834 ἑλληνοδιδάσκαλος, ἀρχιερατεύοντος τοῦ Μητροπολίτου Δρυϊνουπόλεως Ἰωακείμ τοῦ Κοκκῶδου, τοῦ μετέπειτα Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ὡς Ἰωακείμ Β'. παρ' οὗ ἔλαβε τὸν διορισμὸν ἀντὶ 3.000 γροσίων ἐτησίως μὲ «κατοικίαν καὶ τράπεζαν». Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τῆς ἐν Ἀργυροκάστρῳ διδασκαλίας του ὁ Γαζῆς συνειργάζετο μετὰ τοῦ ἐκ Δροβιάνης τῆς Ἡπείρου Δημητρίου Τάτση διὰ τὰς ἐκδόσεις τῶν συγγραφῶν του, ὁπότε συγγράφων εἰδικὸν πόνημα περὶ τῶν ἐπιφανῶν τῆς Ἐπα-

(1) Γαζῆ Γεωργίου, Λεξικὸν Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, σελ. 348.

ναστάσεως αγωνιστών, ἂν τυχόν ἠγνόει ἢ ἂν εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ ἐνημερωθῆ περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ὃν φέρει ἀπλῶς ὡς «Ἡπειρώτην», εἶχε τότε πρὸς τοῦτο τὴν ἀρίστην τῶν εὐκαιριῶν. Ἄλλὰ γνωρίζων τὴν ἰδιαίτεραν πατρίδα τοῦ ἥρωος, ἀποφεύγει μόνον ἐκ λόγων μεροληψίας νὰ τὴν μνημονεύσῃ.

Ὁ Γ. Βλαστός εἰς τὸ ἠρωϊκόν του ἔμμετρον τιτλοφορεῖ τὸν Χατζῆ Μιχάλην «Στερεοελ(λ)αδίτην». Οὗτος ἀκολουθεῖ τὴν ἐπικρατήσασαν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, κατὰ τὴν ὁποίαν πᾶς φουστανελλοφόρος ἔθεωρεῖτο Στερεοελλαδίτης. Ὁ Κριτοβουλίδης εἰς τὰ «Ἀπομνημονεύματά» του τὰ ἐξῆς σχετικὰ ἀναγράφει: «Ὁ κ. Τρικουπῆς (πρόκειται περὶ τοῦ πατρὸς Σπυρίδωνος τοῦ ἱστορικοῦ) ὀνόμαζαι πάντοτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ του Στερεοελλαδίτας, ἅπαντας ἀνεξαίρετως τοὺς κατὰ καιρὸν ἐλθόντας εἰς Κρήτην κατὰ τὸν δεκαετῆ ἀγῶνά της. Ἐὰν δὲ θεωρῆ πάντα φουστανελλοφόρον ὡς Στερεοελλαδίτην, νομίζομεν ὅτι ἔχει κατὰ τοῦτο λάθος. Διότι εἰς τὴν ἐπανάστασιν ἐφουστανελλοφόρησαν ὅλοι ἐν γένει οἱ Ἕλληνες πάσης φυλῆς καὶ τάξεως, μόνοι δὲ οἱ Κρήτες περισσότερον τῶν ἄλλων διετήρησαν καὶ τότε τὸν συνήθη ἱματισμὸν ὡς καὶ τὸν ὄπλισμὸν των.» ⁽¹⁾ Προφανῶς ὁ Γ. Βλαστός δὲν προτίθεται νὰ προσδιορίσῃ διὰ τῆς τιτλοφορίας «Στερεοελλαδίτης» τὴν καταγωγὴν τοῦ ἥρωος. Ἄλλ' ἀκουσίως οὗτος παρέχει εἰς ἡμᾶς ὡς ἐξήγησιν τοῦτο: ὅτι δηλαδὴ τὰ γενικῶς λαμβανόμενα τοπωνυμικά καὶ περιστατικῶς χρησιμοποιούμενα ὡς παρεπίθετα διακριτικὰ δὲν εἶναι καὶ δηλωτικὰ πάντοτε τῆς ἐπακριβοῦς καταγωγῆς τοῦ πρὸς ὃν ἀποδίδονται ταῦτα. Ἐνταῦθα τὸ Στερεοελλαδίτης ἐτέθη εἰς ἀποκλεισμὸν τοῦ τοπωνυμικοῦ «νησιώτης».

Ἐνθάδε παρεμβάλλεται καὶ ἕτερα ὑπόθεσις περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐκ τῆς κωμοπόλεως Βουλιαράτες τῆς Βορείου Ἡπείρου, ἢ ὁποία ὡς ἐπινοητὴν φέρει τὸν διαπρεπῆ ἡμῶν συμπατριώτην, ἀρχιτέκτονα καὶ Ἀκαδημαϊκὸν Βασίλειον Κουρεμένον. Ἐκ τοῦ παρωνυμίου Νταλιάνης ὀρμηθεὶς ὁ διαπρεπὴς οὗτος συμπατριώτης ἡμῶν ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ ἥρωος ἡμῶν ἔλκει τὴν καταγωγὴν ἐκ Βουλιαρατῶν τῆς Δροπόλεως, ἔνθα διατείνεται ὅτι εἰς τὰ εὕρισκόμενα ἐκεῖ «Νταλιανέικα», ὡς οὕτω ὀνομάζεται συνοικία τῆς κωμοπόλεως ταύτης, διασώζεται ὁ πατρικὸς οἶκος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη. Καὶ ὅτι ἐρίσας ὁ ἥρωος ἡμῶν πρὸς Τουρκαλβανὸν τὸν ὁποῖον καὶ ἐφόνευσε, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐκδικήσεως ἠναγκάσθη νὰ ἐκπατριωθῆ. ⁽²⁾ Ἐπικολεῖται δὲ ὡς ἐνυση-

(1) Κριτοβουλίδου Κ. «Ἀπομνημονεύματα». Ἀθῆναι 1859 σελ. 387.

(2) Ἐφημερὶς «Ἡπειρωτικὸν Μέλλον», Ἔτος 12, Περ. Β'. ἀρ. φύλλου 97/143

τικόν τῆς ἀπόψεώς του ταύτης ὁ διαπρεπῆς ἡμῶν συμπατριώτης τὴν τοπικὴν παράδοσιν καὶ μόνον. Ἡμεῖς ἀνασκευάζοντες τοὺς ἰσχυρισμοὺς τούτους, ἀδιστακτικῶς ἀποφαινόμεθα ὅτι τὸ χωρίον Βουλιαράτες οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὴν καταγωγὴν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη. "Αν ὄντως ἐκεῖ, κατὰ Κουρεμένον, σώζονται τὰ «Νταλιανέικα», τὸ γεγονός τοῦτο οὐδεμίαν ἐνέχει σημασίαν. Διότι τὸ παρωνύμιον «Νταλιάνης» δὲν ἀποτελεῖ οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον τοῦ ἥρωος, ἀλλὰ προσωπικὸν παρεπίθετον οὗτοῦ. Ὁ Χατζῆ Μιχάλης ξενητευθεὶς εἰς νεαρὰν ἡλικίαν, ἀπῆλθε τῆς γενετῆρος του φέρων τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Μιχαὴλ Χρήστου. Ἐπίσης ὁ ἀδελφός του Ἡλίας δὲν φέρει ὡς ἐπώνυμον τὸ «Νταλιάνης», ἀλλὰ τὸ οἰκογενειακὸν τοιοῦτον ὦν γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἡλίας Χρήστου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ συνέβαινεν ἂν τὸ «Νταλιάνης» ἦτο οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον, ὁπότε καὶ ὁ αὐτάδελφος τοῦ ἥρωος Ἡλίας Χρήστου θὰ ἐκαλεῖτο «Ἡλίας Χρήστου Νταλιάνης». Συνεπῶς τὸ παρωνύμιον «Νταλιάνης» δὲν ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων ὡς οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον, ἀλλὰ προσετέθη περιπτωτικῶς ὡς προσωπικὸν παρεπίθετον τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ἀποδοθὲν αὐτῷ ὑπὸ τῶν ἀγωνιστῶν κατὰ τὴν παλιγγενεσίαν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων μηδὲν ἰσχυρισμοῦ ὑπὸ τῶν ἀπογόνων του ὡς ἀχρηστευθὲν, φερόντων πάντων ἀπὸ τῶν θυγατέρων του, Δέσπως καὶ Βασιλικῆς μέχρι τῶν νῦν ἐπιζώντων ὡς ἐπώνυμον τὸ «Χατζῆ Μιχάλης». "Αν ποτε τὰ «Νταλιανέικα» τῶν Βουλιαρατῶν ὠφείλον τὴν ὀνομασίαν των ἐκ τῆς παρωνυμίας τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ὡς ἐπικληθέντος κατὰ τὴν περίοδον τῶν πολεμικῶν τῆς Ἐπαναστάσεως ἐτῶν «Νταλιάνη», τότε ἡ τοιαύτη ἐπωνυμία ἐδόθη εἰς ταῦτα μετεπαναστατικῶς. Ἀλλὰ πῶς εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῆ ὅτι τὰ «Νταλιανέικα» ἀπεκλήθησαν τάχα ἐκ τοῦ «Χατζῆ Μιχάλη» «Νταλιανέικα» καὶ δὲν ἀπεκλήθησαν «Χατζημιχαλέικα», πρὸς τιμὴν ἄλλως τε τοῦ πρωτεύοντος ὀνόματος τοῦ ἥρωος, καὶ ὠνομάσθησαν διὰ τοῦ περιπτωτικοῦ παρεπιθέτου, τὸ ὁποῖον οὔτε ὁ ἥρωος ζῶν ἐχρησιμοποιοῖ, ἀλλὰ καὶ οἱ τούτου ἀπόγονοι ἀπ' ἀρχῆς τὸ ἀπελάκτισαν, ὡς ἀποδοθὲν εἰς τὸν ἥρωα παρὰ τρίτων, κρατήσαντες ὡς οἰκογενειακὸν κειμήλιον τὸ πρωτεῦον ὄνομα Χατζημιχάλης; Ταῦτα εἶνε καὶ ἱστορικῶς ἀστήρικτα καὶ λογικῶς ἀσυμβίβαστα. Καὶ ὅπως αἱ ἔχουσαι ὡς οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον τὸ «Νταλιάνης» ἄχρι τοῦδε γνωσταὶ οἰκογένειαι Ἡπειρωτῶν ἐν Ἰωαννίνοις καὶ Κερκύρα εἶναι παντελῶς ξέναι πρὸς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη, μεθ' ἧς οὐδεὶς τὰς συνδέει συγγενικὸς δεσμός, οὕτω καὶ τὰ ὑπάρχοντα «Νταλιανέικα» τῶν Βουλιαρατῶν

οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχουσι μετὰ τοῦ ἡμετέρου ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη τοῦ ἐπικλήτου Νταλιάνη. Καὶ ὅπως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχουν ἐν Στεμνίτῃ τῆς Πελοποννήσου «Τουρκοφαγείκα», ἐπειδὴ ὁ Νικήτας Σταματελόπουλος, ὁ καὶ Νικηταρᾶς, ὡς ἀγωνιστῆς ἐκτίησατο τὸ παρεπίθετον Τουρκοφάγος, οὕτω καὶ τὰ ὑπάρχοντα «Νταλιανείκα», ὅπου ταῦτα ὑπάρχουν, εἶναι ἐντελῶς ἄσχετα πρὸς τὴν καταγωγὴν τοῦ ἥρωος ἡμῶν Μιχαὴλ Χρήστου, τοῦ μετέπειτα Χατζῆ Μιχάλη καὶ ὑπὸ μόνον τῶν συναγωνιστῶν τοῦ ἐπικληθέντος κατὰ τὸν ἱερόν τῆς ἐθνεγερσίας Ἀγῶνα Χατζῆ Μιχάλη Νταλιάνη. Ἀναφορικῶς δὲ περὶ τῆς τοπικῆς παραδόσεως (φόνος Τουρκαλβανοῦ τινος κλπ.) σημειοῦμεν ὅτι ὅταν ἡ παράδοσις εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰς ὑπαρχούσας ἐγγράφους πηγὰς, τότε αὕτη θεωρεῖται ἀληθεύουσα. Ἄλλ' ἐνταῦθα αἱ ἐγγραφοὶ πηγαὶ μαρτυροῦν τὸ ἀντίθετον, πρὸς τὸ ὁποῖον ὑποχρεούμεθα νὰ συνταχθῶμεν. Καὶ ἐάν ποτε ἀπουσίαζον αἱ ἐγγραφοὶ πηγαί, καὶ τότε ἀψευδὲς κριτήριον τῆς τοπικῆς παραδόσεως θεωρεῖται ἡ προφορικὴ ὁμολογία τῶν ἀπ' εὐθείας γραμμῆς στενωτάτων συγγενῶν ἀρχομένη ἀπὸ τῶν τέκνων, ὡς δυναμένων ν' ἀποφανθοῦν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν γονέων τῶν, καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ αὐτὰ τὰ τέκνα κρίνομεν ὡς ἀληθεῖς φορεῖς τῆς τοπικῆς παραδόσεως. Ἐχοντες ὅθεν ἐνταῦθα περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐκ Δελβινακίου, ὡς κατιόντως θὰ ἐκθέσωμεν, τὴν τοπικὴν παράδοσιν σύμφωνον πρὸς τὰς σωζομένας ἀνεκδότους ἐγγράφους πηγὰς, ἀποκλείομεν πᾶσαν ἀντικειμένην πρὸς ταύτας ὑπόθεσιν.

Τῶν ἱστοριογράφων Ἰ. Δ. Μουρέλλου καὶ Ν. Καλομενοπούλου αἱ ἀπόψεις περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἥρωος συμπίπτουν μετὰ τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν καὶ θὰ ἀναπτυχθῶσι μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐκδοχῆς ἐκείνης κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐπειδὴ ὁ ἥρωος ἐν ἐπισήμῳ ἐγγράφῳ ἀναφέρεται ὡς «Ἀργυροκαστρίτης» ἂν ὄντως κατὰ γῆται καὶ ἐξ Ἀργυροκάστρου. Τὴν ἔνστασιν ταύτην λαμβάνομεν ἀπὸ τὸν «Ἐρανιστὴν» τῶν «Ἡπειρωτικῶν» (1), ὅστις διατυπώνει ἀμβιβολίας περὶ τοῦ πῶς, ἐν ᾧ εἶναι Δελβινακιώτης ὁ Χατζῆ Μιχάλης προσαγορεύεται Ἀργυροκαστρίτης. Ὁ «Ἐρανιστὴς» τῶν «Ἡπειρωτικῶν» προφανῶς ἐκ τοῦ συνοδευόντος τὸ ὄνομα τοῦ ἥρωος τοπωνυμικοῦ «Ἀργυροκαστρίτης» ἐν τῷ σωζομένῳ αὐθεντικῷ κειμένῳ τοῦ ὑπ' ἀρ. 294 ἐγγράφου τῆς ἐπιτροπῆς αὐτοπροαιρέτου εἰσφορᾶς Ναυπλίου, προεδρευομένης ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Διδασκάλου τοῦ Γένους Γεωργίου Γενναδίου, τοῦ ἐκ Δολιανῶν τῆς Ἡπεί-

(1) Οἰκονομίδου Μιλτ. «Ἡπειρωτικά» Ἀθήναι 1938, σελ. 218.

ρου, παραπειθόμενος θεωρεί ανακριβή την πληροφορία του Ν. Καλομενοπούλου ότι ο Χατζή Μιχάλης Νταλιάνης κατήγето έκ Δελβινακίου. (1) Ἐδυνατῶν δὲ περαιτέρω ὁ «Ἐρανοιοτῆς» πῶς νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ἀδιάφυστον γεγονός ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ ἥρωος διέμενεν ἐν Δελβινακίῳ πλάττει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη κατήγето ἐκεῖθεν. Ἀμφότεροι οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ «Ἐρανοιοτῆ» ἐλέγχονται ἀβάσιμοι, διότι τὸ ἀντίθετον συμβαίνει. Ἡ σύζυγος τοῦ ἥρωος δὲν κατάγεται ἀπὸ τὸ Δελβινάκι, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Πρεμετὴν. Ὑπανδρευθεῖσα δὲ τὸν ἐκ Δελβινακίου Χατζῆ Μιχάλην ἤλθε καὶ κατώκησεν ἐν Δελβινακίῳ. Παραμένει δὲ ἱστορικὴ ἀλήθεια ἀψευδῆς ἡ ἀποφῆς τοῦ Ν. Καλομενοπούλου ποροδεχομένου τὸν Χατζῆ Μιχάλην Δελβινακιώτην, ὡς καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰ. Δ. Μουρέλλου ἀναγράφοντος τόπον καταγωγῆς τοῦ ἥρωος τὸ «Δελβενάκι τοῦ Παγωνίου». (2)

Ὁ Κρῆς ἱστοριογράφος στρατηγὸς Νικόστρατος Καλομενόπουλος ὡς ἐξῆς ἠντλησε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Χατζῆ Μιχάλης κατάγεται ἐκ Δελβινακίου. Καταγόμενος οὗτος ἐκ Κρήτης βαθύς μελετητῆς τῆς ἐνδόξου ἱστορίας τῆς Τουρκομάχου γενετήρας του, διεκράτει ζωηρῶς τὴν ἱστορικὴν σελίδα τῶν κατορθωμάτων τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐν ἑαυτῷ. Καὶ διότι τὸ ἱστορικὸν δαιμόνιον ὑφ' οὗ κατέχεται ἐκράτει τοῦτον ἐν ἐγρηγόρσει ἀνησύχου ἐρεύνης, καὶ διότι ἡ ἐμποιηθεῖσα εἰς αὐτὸν ἐντύπωσις θαυμασμοῦ πρὸς τὰς τόσας τοῦ ἥρωος ἀνδραγαθίας εἶχε χαράξει ἀνεξίτηλα τὰ ἴχνη τῆς ἐν τῇ μνήμῃ του, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ ἔκτακτον φαινόμενον τῶν Δροσουλιτῶν ἐν Κρήτῃ ἀνὰ πᾶν ἔτος μὲ δεσπόζον θέμα τῆς φαντασμαγορικῆς ταύτης εἰκόνας τὴν σεπτὴν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη σκιάν, ἐπέτεινε τῆς ζωηρότητος τὸ μέγεθος. Ἡ περίοδος δὲ τῶν ἐτῶν 1919–1920 ἔφερε τὸν Καλομενόπουλον πλησίον τῆς γενετήρας τοῦ ἥρωος, διατελοῦντα τότε ἐμπεδάρχῃν Ἰωαννίνων. Ἡ εὐκαιρία αὕτη τὸν ἠύνησε νὰ τραπῆ ἐπὶ τὰ ἴχνη τῆς καταγωγῆς τοῦ Χατζῆ Μιχάλη. Ἐπεσκέφθη τὸ Δελβινάκι, συνεβουλεύθη τοὺς γεροντοτέρους, συνέλεξε πληροφορίας ἐκ τῶν ἐπιζώντων ἀπογόνων τοῦ ἥρωος. Συνεσχέτισεν εἰτα ταῦτα μὲ ὅσα τὰ ἐξ ἐγγράφων πειστηρίων καὶ τὰ ἐκ ποραδόσεως περὶ τοῦ ἥρωος ἐκ Κρήτης καλῶς ἐγνώριζεν ἐκ παλαιμάχων Τουρκομάχων ὄπλορηγῶν, ἀνήκόντων εἰς τὴν γενεάν τὴν δίκην κρίκου συνδέουσαν τὴν ἐπικὴν ἐποχὴν τοῦ ἥρωος μετὰ τῆς συγχρόνου ἐποχῆς ἡμῶν

(1) Καλομενοπούλου Ν. «Ὁ Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης» (Μεγ. Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια. Τόμος ΚΔ).

(2) Μουρέλλου Ι. «Ἱστορία τῆς Κρήτης» Ἡράκλειον 1932. Τόμος Β' σ.1009.

καὶ κατέληξεν εἰς τὴν ἀδιάσειστον πεποίθησιν ὅτι ἡ γενέτειρα τοῦ Χατζῆ Μιχάλη εἶναι τὸ Δελβινάκι.

Ὁ ἱστοριογράφος Ι. Δ. Μουρέλλος βιογραφῶν ἐν ὑποσημειώσει τὸν ἥρωα ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ ἢ «Ἱστορία τῆς Κρήτης» ρητῶς ἀναφέρει ὅτι «Ὁ Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης καταγότανε ἀπὸ τὸ Δελβενάκι τοῦ Παγωνίου» ὡς ἀμφοτέρωτερον παρεπληρωμένως ἀνέγνωσεν πιθανῶς ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Κρήτης. Τὸ μὲν Δελβινάκι ὡς Δελβενάκι, τὸ δὲ Παγωνίου ὡς Παγωνίου. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν οὐδεμίαν Ἑπειρωτικὴν πηγὴν προδίδουσαν συνάφειον ἀσχολίος περὶ τὴν καταγωγὴν τοῦ ἥρωος, συνάγομεν ὅτι τὰς λεπτομερείας ταύτας παρέλαβεν ἐκ Κρητικῶν χρονολογικῶν ἐνθυμίσεων, οἷτινες διασώζουσι στοιχεῖα τῆς προελεύσεως τοῦ ἥρωος λεπτομερῆ, παρασχεθέντα ὑπὸ τοῦ ἐπιζήσαντος μετὰ τὴν ὀλοκαύτωσιν τοῦ Φραγκοκαστέλλου Ἑπειρώτου πεντηκοντάρχου Κωνσταντίνου Μπαλόσκα.

Ἀδιάψευστον καὶ τρανὴν μαρτυρίαν περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη ἐκ Δελβινακίου παρέχει ἡ ὁμολογία τῆς πρεσβυτέρας θυγατρὸς του Δέσπως. Ἡ Δέσπω μετὰ τὴν ἀπορφάνισιν τῆς καὶ ἐκ πατρός, διότι ἐκ μητρὸς ἦτο ὀρφανὴ ζῶντος ἔτι τοῦ ἥρωος, ὡς κατωτέρω γενήσεται λόγος, ὑπανδρεύθη τὸν Σουλιώτην ἀγωνιστὴν Χρῆστον Ἀνδρέου, ἀρχιτρίκλινον τοῦ πρώτου Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Ὀθωνος. Ἡ Δέσπω εἰς γῆρας φθάσασα ἐτελεύτησεν ἐν Ἀθήναις τῷ 1895 εἰς ἡλικίαν ὀγδοήκοντα καὶ ἑνὸς ἐτῶν. Ἄπαντες οἱ ἕγγονοὶ τῆς Δέσπως ἔμαθον παρὰ τῆς μάμμης τῶν τὸν τόπον τῆς καταγωγῆς τοῦ ἐνδόξου προγόνου τῶν, ἅτε γεννηθέντες αὐτοὶ τε καὶ οἱ γονεῖς αὐτῶν ἐν Ἀθήναις. Πάντες οὗτοι ὁμολογοῦσιν ὅτι συχνὰ καὶ μετὰ νοσταλγίας ἤκουον τῆς μάμμης τῶν Δέσπως ἀναμιμνησκομένης τοῦ γραφικοῦ Δελβινακίου, καὶ μετὰ συγκινήσεως ἀφηγουμένης περιγραφὰς ἀφορώσας τὸν πατρικὸν τῆς οἶκον, κείμενον ἐν τῇ ἀνατολικῇ συνοικίᾳ Λεκατιᾶ, καὶ ἐνθυμουμένης τὴν περίφημον ἐκείνην συκὴν, τὴν ἄχρι τοῦδε διασωζομένην ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ πατρικοῦ τῆς οἴκου, παρὰ τὴν ρίζαν τῆς ὁποίας εἶχε θάψει ἡ Δέσπω ὅ,τι τὸ πολῦτιμον εἶχεν εἰς κοσμήματα, ὅταν μὴ ἀνεχομένη τὰς πιέσεις τῶν Τούρκων, ἀπεφάσισε νὰ ἀπέλθῃ εἰς Πελοπόννησον πρὸς τὸν ἐκεῖσε ἀγωνιζόμενον πατέρα τῆς, καὶ ἐν Ναυπλίῳ διαμένουσα κατὰ Μάϊον τοῦ 1828 παρέλαβε τὴν πανοπλίαν τοῦ ὀλοκαυθέντος ἐν Φραγκοκαστέλλῳ τῆς Κρήτης ἐνδόξως ἥρωος πατρός τῆς Χατζῆ Μιχάλη. Πολλάκις δὲ ἡ αὐτὴ Δέσπω ἀφηγεῖτο τὰ περὶ τῆς μητρὸς τῆς καὶ περὶ τῆς μάμμης τῆς, ὡς καὶ περὶ τῶν συχνῶν

ταξειδίων της από Δελβινακίου εις Πρεμετήν ἢ μᾶλλον «στό Πρεμέτι», ὅπως ἠρέσκετο νὰ ἀποκαλῆ τὴν πόλιν ταύτην, ταξειδίων συνεχῶν ἰδίᾳ μετὰ τὸν θάνατον τῆς μητρὸς της, ἐπισυμβάντα ὡς φαίνεται λίαν προῶως, ἀφοῦ ἀπουσιάζοντος καὶ τοῦ πατρὸς της εἰς τὴν ξένην, διὰ νὰ μὴ παραμένη μετὰ τῆς νεωτέρας ἀδελφῆς της Βασιλικῆς ἄνευ συγγενικῆς κηδεμονίας καὶ προστασίας ἐν Δελβινακίῳ, ἠναγκάζοντο ἀμφότεραι αἱ θυγατέρες τοῦ ἥρωος νὰ ἐπισκέπτονται τακτικὰ τὴν ἐν Πρεμετῇ κατοικοῦσαν μάμμη των, παρὰ τῇ ὁποίᾳ ἀπῆλαιον στοργικῆς φιλοξενίας.

Ἐκτὸς τῆς προφορικῆς ὁμολογίας τῆς Δέσπως, ἔχομεν καὶ ἐξ ἐπισήμων χειρογράφων κειμένων αὐθεντικᾶς μαρτυρίας διατρανούσας τὴν ἱστορικὴν ταύτην ἀλήθειαν. Ὁ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλης νυμφευθεὶς σύζυγον ἐκ Πρεμετῆς ἢ ἐκ χωρίου ἐγγὺς τῆς Πρεμετῆς κειμένου, (τὸ σημεῖον τοῦτο παραμένει ἀνεξακρίβωτον), ἀπέκτησε τὰς δύο μόνον θυγατέρας, τὴν Δέσπω καὶ τὴν Βασιλικήν. Οἱ γάμοι τοῦ ἥρωος ἐγένοντο οὐχὶ ἐνωρίτερον τοῦ 1810. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀμφότεραι αἱ θυγατέρες μέχρι τοῦ ἔτους 1830 ἦσαν ἀνήλικοι, ἀφοῦ ἐπετροπεύοντο ὑπὸ τῶν θείων των Ἡλία Χρήστου, ἀδελφοῦ τοῦ ἥρωος, καὶ Κωνσταντίνου Ἀναστασίου, θείου καὶ τούτου τῶν θυγατέρων τοῦ ἥρωος, ἢ ἐκ μητρὸς ὡς ἀδελφοῦ τῆς μητρὸς των, ἢ καὶ ἐκ πατρὸς ὡς ἐξαδέλφου τοῦ ἥρωος. Πάντως κατὰ τοὺς ἐπισήμους ἐγγράφους τῆς ἐπιτροπείας τίτλους ἀμφότεροι ὁ τε Ἡλίας Χρήστου καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Ἀναστασίου ρητῶς ἀναφέρονται ὅτι εἶνε οἱ θεῖοι τῶν θυγατέρων Δέσπως καὶ Βασιλικῆς, ὄρφανῶν ἀσφαλῶς μητρὸς, ἀφοῦ ἐν τῷ ἐπιτροπικῷ ἐγγράφῳ τῆς κηδεμονίας τῶν ἀνηλίκων ἢ μήτηρ οὐδαμῶς ἐμφανίζεται ἀσκεῦσα τὸ νόμιμον αὐτῆς δικαίωμα, καὶ τοῦτο ὡς μὴ εὐρισκομένη ἐν ζωῇ. Τὸ σωζόμενον πληρεξούσιον ἔγγραφον ἐν ἀκριβεῖ χειρογράφῳ συνετόχθη ἐν Πρεμετῇ καὶ ἐν τῇ ἱερᾷ Μητροπόλει Πρεμετῆς κυρωθὲν διὰ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ τότε ἀρχιερατεύοντος Μητροπολίτου Βησοβίωνος. Εἶναι δὲ τοῦτο ἀνανεωτικὸν διορισμοῦ δευτέρων ἐπιτρόπων κηδεμονίας εἰς θέσιν τῶν πρὸ δύο ἡδὴ χρόνων ἐκκλησιαστικῶς αὐταῖς διορισθέντων καὶ ἀποβιωσάντων. Μετὰ δὲ τὴν σύνταξιν τοῦ πληρεξουσίου τούτου ἐγγράφου ἡ Δέσπω ἄγουσα τότε ἡλικίαν δέκα καὶ ἕξ ἐτῶν, συνεκπορεύεται μετὰ τῶν δύο θείων της Ἡλία καὶ Κωνσταντίνου, τῶν κατασταθέντων νέων ἐπιτρόπων ἐκ Πρεμετῆς εἰς Δελβινάκι, διὰ νὰ παραλάβῃ ὅ,τι ἐκεῖ κατελείφθη ὡς πατρικὴ περιουσία εἰς χρήματα καὶ εἰς κτήματα. Ἐν ἔξῃ τότε ἡ μήτηρ τῶν ὄρφανῶν θυγατέρων τοῦ ἥρωος φυσικῶς καὶ καθηκόντως θά

έπρωτοστάτει εκείνη αντί της θυγατρός. Συντάσσεται δὲ ἡ συμβολαιογραφικὴ αὐτῆ πρᾶξις ἐν Πρεμετῆ, ἐν τῇ δευτέρᾳ δὴλον ὅτι ἔδρα τῆς ἱεράς Μητροπόλεως Κορυτσᾶς καὶ Μοσχοπόλεως, διότι ἐκεῖ τότε ὑπήγετο ἐκκλησιαστικῶς τὸ Δελβινάκι, κατὰ τὴν ἱστορικὴν μαρτυρίαν τοῦ ἐκ Δροβιάνης λογίου καὶ χρονογράφου Νικολάου Μυστακίδου, συντάκτου πίνακος τῶν «Ἀρχιεπισκόπων Πωγωνιανῆς» καὶ τιτλοφοροῦντος τὸν Μητροπολίτην Βησσαρίωνα Πωγωνιανῆς καὶ Κορυτσᾶς. (1) Ἀναντίρρητον ἱστορικὴν μαρτυρίαν παρέχει τὸ ἐπιτροπικὸν τοῦτο ἔγγραφο ὅτι ὄντως ὁ Χατζῆ Μιχάλης κατάγεται ἐκ Δελβινακίου ἐκ τῆς φράσεως τῆς τελευταίας του παραγράφου ἐχούσης οὕτω : «μεμαρτυρημένον δὲ παρὰ τῶν ἐγκριτωτέρων ἐγχωρίων αὐτῶν τε (δηλαδὴ τῶν ἐπιτρόπων) καὶ τοῦ μακαρίτου Χατζῆ (Μιχάλη)». Ἐκ τῆς φράσεως ταύτης ἐρμηνεύεται ὅτι οἱ ὑπογράψαντες τὸ ἐπιτροπικὸν τοῦτο μάρτυρες τυγχάνουν συγχωριανοὶ ἄλλοι μὲν τῶν διορισθέντων ἐπιτρόπων, ἄλλοι δὲ τοῦ «μακαρίτου Χατζῆ». Ὁ πρῶτος κατὰ σειρὰν μάρτυς Ἀρχιμανδρίτης Γαβριήλ ὑπογράφεται «ἀπὸ Μοναστηρίου Δελβινάκι» ὡς καὶ ὁ τρίτος μάρτυς ὑπογράφεται «Παπὰ Δημήτριος ἐφημέριος Δελβινάκι» τρεῖς δὲ ἕτεροι μάρτυρες «Παπὰ Βαγγέλης» «Γιάννιδιμος» καὶ δυσανάγνωστος, ἀπὸ «λιμπιβάνη». Γνωρίζομεν ἐξ ἐτέρας θετικῆς πηγῆς ὅτι ὁ Ἀρχιμανδρίτης Γαβριήλ ἡγουμενεύει τοῦ Μοναστηρίου Λεπένου Δελβινακίου. Εἰς Σουλτανικὸν φερμάνιον ἐκδοθὲν λήγοντος τοῦ μηνὸς Ρεμπι-οὐλ-ἐβέλ (σεληνιακοῦ μηνὸς κυμαινομένου μεταξύ Ἰανουαρίου καὶ Φεβρουαρίου) τοῦ ἔτους τῆς Ἐγίρας χίλια διακόσια τεσσαράκοντα ὀκτώ, ἤτοι καθ' ἡμᾶς 1832, (δύο ἔτη δηλαδὴ μετὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἐπιτροπικοῦ τούτου καὶ τὴν ὑπογραφὴν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Γαβριήλ), καὶ διακανονίζον τὸ ἐν λόγῳ φερμάνιον τὸς μεταξύ τοῦ τσιφλικίου Ζαροβίνης καὶ κεφαλαιοχωρίου Δελβινακίου διαφοράς, μετὰ τῶν δυστροποῦντων νὰ καταβάλλουν τὰ «βασίλικά δοσίματα» ἀναφέρεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Γαβριήλ. Ἡ σχετικὴ τοῦ φερμανίου περικοπὴ ἔχει ὡς ἐξῆς : «Καὶ ὅτι εἰς διεξοδικὸν τεφτερί φέρονται ἐγγεγραμμένοι μὲ ποσὸν 5.000 ἄσπρων διὰ προσόδους δεκάτην δημητριακῶν καὶ δοσίματα ἀμπέλων οἱ ἐκ τῶν συνιδιοκτητῶν τοῦ εἰς τοὺς τόπους τούτους κειμένου τσιφλικίου Ζαροβίνης, Ὁμῆρ βέης, υἱὸς Ἀρσλὰν πασᾶ καὶ Χασὰν υἱὸς Ἀλῆ, καὶ Παπᾶ Ἐλισαῖος, Παπᾶ-Γαβριήλ καὶ Παπᾶ-Θανάσης τοῦ εἰς τοὺς τόπους

(1) Ν. Μυστακίδου «Ἀρχιεπίσκοποι Πωγωνιανῆς». Ἡμερολόγιον Ἡπειρωτικὸς Ἀστήρ. Ἀθήναι 1904, σελίς 134.

τούτους κειμένον Μοναστηρίου Λεπένου». (1) Τὸ δὲ Μοναστήριον Λεπένου ὡς περιοχή γεωγραφικῶς εἶναι ἐπέκτασις τῆς συνοικίας Δελβινακίου Λεκατιᾶς, ἔνθα εἰσέτι διασωζέται ὁ ἄνευ ἰδιοκτῆτου κατερειπωμένος οἶκος τοῦ ἥρωος. Συνεπῶς οἱ μὲν ἐκ Δελβινακίου ἱερωμένοι δύο μάρτυρες τοῦ ἐπιτροπικοῦ ἐγγράφου τυγχάνουιν συγχωριανοὶ τοῦ τε Χατζῆ Μιχάλη καὶ τοῦ ἐνός ἐκ τῶν ἐπιτρόπων Ἰλιά Χρήστου, ἀδελφοῦ τοῦ ἥρωος, οἱ δὲ ἐκ Λιμπιβάνη μάρτυρες συγχωριανοὶ τοῦ ἐτέρου τῶν ἐπιτρόπων Κωνσταντίνου Ἀναστασίου, ὅστις ἂν εἶναι θεῖος τῶν ἀνηλίκων ὀρφανῶν, Δέσπως καὶ Βασιλικῆς, ἐκ μητρός, τότε ἀσφαλῶς ἢ σύζυγος τοῦ ἥρωος κατήγετο ἐκ τῆς κώμης Λιμπιβάνη ἐγγύτατα τῆς Πρεμετῆς κειμένης.

Ἄν ὅθεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης δὲν κατήγετο ἐκ Δελβινακίου ἀλλ' ἐξ Ἀργυροκάστρου, φυσικώτερον ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένον ἐκκλησιαστικῶς ἦτο τὸ πληρεξούσιον νὰ συνταχθῆ ἐν Ἀργυροκάστρῳ ἔνθα ἔκπαλαι ἤδρευεν Ἐπισκοπὴ καὶ ὄχι ἐν Πρεμετῆ. Ἄν πάλιν διότι ἢ σύζυγός του, κατὰ Ἐρανοιστὴν, κατήγετο ἐκ Δελβινακίου καὶ συνεπῶς ἢ παραλαβὴ τῆς καταλειφθείσης εἰς Δελβινάκι περιουσίας εἰς κτήματα καὶ εἰς χρήματα περιήλθον εἰς τὸν ἥρωα ὡς προικῶς, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἔδει νὰ διακανονισθῶσι τὰ νόμιμα ὑπὸ τῆς ἀρμοδίας ἀρχῆς ἐδρευούσης ἐν Πρεμετῆ, διατὶ τότε νὰ μὴ γίνηται οὔτε κἂν ἀπλή μεία ἐν τῷ ἐπιτροπικῷ τούτῳ πληρεξουσίῳ, τὸ ὁποῖον καὶ συντακτικῶς ἐμφανίζεται ἄρτιον καὶ μὲ διατύπωσιν νομικῆς φρασεολογίας πλήρους περὶ τῆς προελεύσεως τῆς περιουσίας ἐκείνης τοῦ ἥρωος, ἐν περιπτώσει καὶ προήρχετο αὕτη ὡς προίξ ἐκ τοῦ γάμου του; Ἄν δὲ ὁ μὲν Χατζῆ Μιχάλης ὡς ἐπιλεγόμενος ὑπὸ τινων «Ἀργυροκαστρίτης», κατήγετο ὄντως ἐξ Ἀργυροκάστρου, ἢ δὲ σύζυγός του ἦτο ἐκ Δελβινακίου, πρὸς τί τότε αἰ εἰς Πρεμετὴν συχναὶ καὶ συνεχεῖς μεταβάσεις τῶν θυγατέρων του; Ἄν δὲ καθ' ἀπλήν καὶ μόνον σύμπτωσιν οἱ γεροντότεροι Δελβινακιῶται ἔτυχε νὰ ἐνθυμοῦνται ὅσα πιστῶς συγκρατοῦν ἐκ προφορικῆς παραδόσεως δεικνύοντες μάλιστα μέχρι σήμερον τὸν ἀδέσποτον ἐκεῖνον χρόνον, ἐφ' οὗ πεπαλαιωμένη ὑψοῦται ἢ κατοικία τοῦ ἥρωος, καὶ ὅσα ἐκεῖνοι ἐνθυμοῦνται νὰ ᾤσι ταῦτα ἀπολύτως σύμφωνα πρὸς ὅσα διετῆρει ἐν τῇ μνήμῃ τῆς ζωῆς ἢ ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας ἐγκαταλειψασα τὸ Δελβινάκι θυγάτηρ τοῦ ἥρωος Δέσπω καὶ μὲ συγκεκριμένα στοιχεῖα λεπτομερῆ, ὡς τὴν ἱστορικὴν συκῆν, ἣτις ὑπάρχει καὶ σήμερον ἐν τῇ αὐτῇ τῆς οἰκίας ταύτης, τοῦτο οὐδέποτε θὰ ἀπετέλει

(1) Πατσέλη Ν. Τὸ Δελβινάκιον τῆς Ἠπείρου. Ἀθῆναι 1948 σελ. 42.

κοινήν τῶν ἐκάστοτε προκρίτων Δελβινακιωτῶν συνείδησιν ὥστε, ὅταν ὁ δισέγγονος τοῦ ἥρωος στρατηγὸς Χρήστος Ἰ. Χατζημιχάλης, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐπεσκέφθη τὸ Δελβινάκι νὰ τύχη ἐπισήμου τιμητικοῦ ψηφίσματος, ὡς ἀπόγονος ἐνδόξου γόνου Δελβινακίου ; Ἄλλὰ καὶ πῶς εἶνε δυνατόν κατὰ στοιχειώδη λογικὴν σκέψιν, ἐπειδὴ σώζεται ἐγκαταλελειμμένη ἀκίνητος περιουσία ἐντὸς τοῦ Δελβινακίου, συγκειμένη ἐκ μιᾶς οἰκίας μεθ' ὄλων τῶν παρακολουθημάτων της, καὶ διότι ἠγνόουν τάχα οἱ κάτοικοι Δελβινακίου τὸν ἰδιοκτῆτην της ἀφελῶς καὶ ἐλαφρῶς νὰ ἀποδώσουν ταύτην εἰς τινὰ ἄγνωστον πρὸς αὐτοὺς ἰδιοκτῆτην, ὀνόματι Χατζημιχάλην, ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ μὴ τυγχάνῃ αὕτη ἐστερημένη ἰδιοκτῆτου, ἂν πράγματι δὲν ἀνήκεν ἐκείνη εἰς τὸν πρὸς ὃν ἀποδίδεται ;

Καὶ ἐν ὑστερογράφῳ : Ἐάν ὄντως, ὡς διατείνεται ὁ Ἐρανιστῆς, ὁ Χατζῆ Μιχάλης κατήγετο ἐξ Ἀργυροκάστρου καὶ ὄχι ἐκ Δελβινακίου, τότε ποῖος λόγος ἀναγκάζει τὴν θυγατέρα τοῦ Δέσπω κατὰ τὰς πρὸς τοὺς ἐγγόνους ἀφηγήσεις της νὰ ἀποκρύπτῃ τὴν ἀλήθειαν καὶ νὰ παραχαράτῃ γεγονότα, ἅτινα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ θὰ ἦσαν ἀσήμαντα, ἀλλὰ συνδεόμενα ταῦτα μὲ τὴν σεπτὴν τοῦ ἥρωος πατρὸς της ζωὴν, θὰ ἦσαν ἀνευλαβῆ μνημόσυνα θλιβερᾶς θυγατρὸς πρὸς τὴν ἱερὰν μνήμην τοῦ τόσον φρικτῶς πλὴν ἐνδόξως θυσιασθέντος πατρὸς της :

Ἐνταῦθα παραθέτομεν τὸ ἀνέκδοτον ἐπιτροπικὸν πληρεξούσιον ἐγγραφον τὸ διασωζον τὰς ὡς ἄνω πολυτίμους ἱστορικὰς μαρτυρίας, κτῆμα προγονικὸν ἀνήκον εἰς τὸν δισέγγονον τοῦ ἥρωος Γεώργιον Ἀλεξάνδρου Χατζημιχάλην, πάνυ προφρόνως παραχωρηθὲν εἰς ἡμᾶς καὶ φωτοτυπηθὲν, ἵνα χρησιμεύσῃ στοιχειῶν ἀποδεικτικὸν τῆς καταγωγῆς τοῦ ἱστορουμένου ἡμῶν εὐκλεοῦς ἥρωος.

Ἄριθ. 5180

Εἰς τὸν Ἄρ. 440η

Κορύτζας καὶ Πρεμετῆς Βη(σ)αρίων Ἐπιβεβαιοῖ.

Ἐνώπιον τῆς ἡμῶν ταπεινότητος ἐλθοῦσαι αἱ δύο ἀδελφαὶ δεσποῖνα καὶ βασιλικῆ θυγατέρες τοῦ Μακαρίτου Χατζῆ Μιχάλη εἰς τὴν τῶν Ἑλλήνων ἐκδούλευσιν τὸ ζῆν ἐκμετρήσαντος, ἀνήγγειλον ἡμῖν περὶ τοῦ θανάτου τῶν πρὸ δύο ἡδὴ χρόνων ἐκκλησιαστικῶς αὐταῖς διορισθέντων εἰς τὴν καταλη(ει)φθεῖσαν περιουσίαν τοῦ πατρὸς αὐτῶν καὶ δὴ καλῶς τὸ πρᾶγμα σκεψαμένας ἀντ' ἐκείνων τῶν δύο ἀποκαθιστῶσιν ἤδη καὶ διορίζουσιν ἐκκλησιαστικῶς δευτέρους ἐπιτρόπους καὶ κυρίους καθολικῆς μετὰ

πάσης πληρεξουσιότητος τοὺς δύο θείους τῶν κυρίους Ἑλλαν χρήστου καὶ κωνσταντίνου ἀναστασίου ἄνδρας τιμίους καὶ τοὺς πλέον οἰκιοτέρους τῶν, μεθ' ὧν συνεκπορεύεται καὶ ἡ μεγαλειτέρα ἀδελφὴ δεσποίνα, ἵνα ἀπελθόντες δυνάμει τοῦ παρόντος ἐκκλησιαστικοῦ ἐπιτροπικοῦ περιλάβωσιν ἅπασαν τὴν ἐγκαταλι(ει)φθεῖσαν περιουσίαν τοῦ Μακαρίτου Χατζή Μιχάλη χρήματα καὶ κτήματα μετὰ σημειώσεως ἀκριβοῦς καὶ καθαρᾶς ἀποδείξεως τῆς ἣν παρέλαβον ποσότητος τῆς περιουσίας τοῦ Μακαρίτου, ἐπανακάμπτοντές τε πρὸς ἡμᾶς ἐταῦθα ἀποδώσι καθαρὸν λογαριασμὸν τῶν ὅσα παρέλαβον καὶ οὕτω λάβωσιν ἑκατέρω τῶν ἀδελφῶν τὸ ἐπιβάλλον ἐκάστη μέρος ἐκ τῆς πατρικῆς αὐτῶν περιουσίας, καὶ μηδεμία μηδὲ ἄδικηθῆ, μηδέ γένηται κλοπὴ τις ἢ σφετερισμὸς ἰδιαίτερος τοῦτου γοῦν χάριν δεδώκαμεν αὐταῖς τὸ παρὸν ἡμέτερον ἐκκλησιαστικὸν ἐπιτροπικὸν ἐπικεκρωμένον μὲν παρὰ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος, μεμαρτυρημένον δὲ παρὰ τῶν ἐγκριωτέρων ἐγχωρίων αὐτῶν τε καὶ τοῦ μακαρίτου χατζή, ἔχον τὸ κῦρος καὶ τὴν ἰσχὺν ἀμειάρεπτον ἐν παντὶ καιρῷ καὶ κριτηρίῳ δικαιοσύνης εἰς ἔνδειξιν.—

τῇ α' Μαΐου α, ω λ (1830) πρεμετῆ.

Ἀρχιμανδρίτης Γαβριήλ ἀπὸ Μοναστηρίου Δελβίνακι.—

Παπὰ βαγγέλης ἐφημέριος λιμπιβάνη μαρτυρῶ.—

Παπὰ δημήτριος ἐφημέριος εἰς Δελβίνακι.

Γιαννίδιμος λιμπιβάνη

(δυσανάγνωστος).

(δυσανάγνωστος).

Ἀριθμ. 2566

Ἐπιкуроῦται ἡ Γησιότης τῶν ὀπισθεν ἐννέα ὑπογραφῶν κατὰ προσωπικὴν ὁμολογίαν τοῦ κ. Γ. λόντου καὶ χρήστου κωνσταντίνου.

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 13 : ν Ἰουνίου 1830

(Τ.Σ.) Οἱ δημογέροντες Ναυπλίας. Λαβὶδ Οἰκονομίδης ἐλήφθη μετὰ τὴν ὑπ' ἀρ. 1713 : καταχωρηθεῖσαν ἀπάντησιν τῆς Ἀστυνομ. σπειζῶν τῇ 8 : Μαΐου 1831 : ἐν Ἀργεῖ ὁ ὑπογραμμ. τοῦ Πρωτ. ἄργους
χρη: Σ: Ἀντωνόπουλος

ἀρ. 6077 Γ. ελ.
γραμμ. 28 λ. 14

Διὰ τὸ ἀκριβὲς τῆς ἀντιγραφῆς

Ἐν Ναυπλ. τῇ 15 : φεβρ. 1832

ὁ Γραμμ. πρωτκλ. Ἀργους & λπ.

(Τ.Σ.) Π. Α. Κυπαρίσσης

Ἐλήφθη μὲ τὴν ἐπ' ἀρ. 3705 Ἀπολογία τοῦ Ἡλία Χρήστου.

Ἐν Ναυπλίῳ τὴν 16—φεβρ. 1832

ὁ Γρ. τοῦ Πρ. Ἀργους κτλ.

Π. Α. Κυπαρίσσης

πληρ. Δικαστ. τελ. χρ. 1. 7/00 Προσετέθη τὸ νόμιμον χαρτόσημον

(Τ.Σ.) Ἐν Ναυπλίῳ τὴν 4 : Ἰανουαρίου 1837

(Διαγραφὴ ὑπαρχούσης σημειώσεως σβε- ὁ Ταμίας Ἀργολίδος
σθείσης ὑπὸ μέλανος διαφόρου χρώμα- Ὑπογραφή δυσανάγνωστος.
τος πρὸς τὸ τοῦ ἄλλου κειμένου).

Ὡς ἐκ περισσοῦ παραθέτομεν καὶ μεταγενεστέρας μαρτυρίας ἀποδεικτικὰς τῆς καταγωγῆς τοῦ ἥρωος ἐκ Δελβινακίου.

Ὁ πρεσβύτερος ἔγγονος τῆς θυγατρὸς τοῦ ἥρωος Χατζῆ Μιχαῆλ Δέσπω, Στρατηγὸς Χρήστος Ἀλεξάνδρου Χατζημιχαῆλς, διατελὼν ἐν ἔτει 1918 Διοικητὴς τῆς 8ης Ἡπειρωτικῆς Μεραρχίας ἐν Ἰωαννίνοις κατὰ Μάιον τοῦ ἰδίου ἔτους μετέβη εἰς Δελβινάκι καὶ ἐπεσκέφθη τὸν προγονικὸν ἐκεῖνον οἶκον, τὸν λικνίσαντα τὸν λεοντόθυμον ἥρωα, ὃν οἶκον εὔρε κατερειπωμένον, καὶ παρὰ τὰ ἐρείπια τὴν ἱστορικὴν συκῆν, τὴν ὁποίαν καὶ ὁ πανδαμάτωρ χρόνος ἐσεβάσθη εἰς ἐπαλήθευσιν τῶν πιστῶν ἀφηγήσεων τῆς μάμμης αὐτοῦ. Τὸν δισέγγονον τοῦτον τοῦ ἥρωος Χρήστον Χατζημιχαῆλν ἢ Κοινότης Δελβινακίου ἐτίμησε τότε κατὰ τὸ προσῆκον, ἐπιφυλάξασα αὐτῷ λαμπρὰν καὶ ἐνθουσιώδη ὑποδοχὴν. Ἀνεκήρυξε δὲ τοῦτον ἐπίτιμον πολίτην Δελβινακίου διὰ τοῦ ἀκολουθούου αὐτῆς ψηφίσματος :

ΠΡΑΞΙΣ 15 ΕΤΟΣ 1918

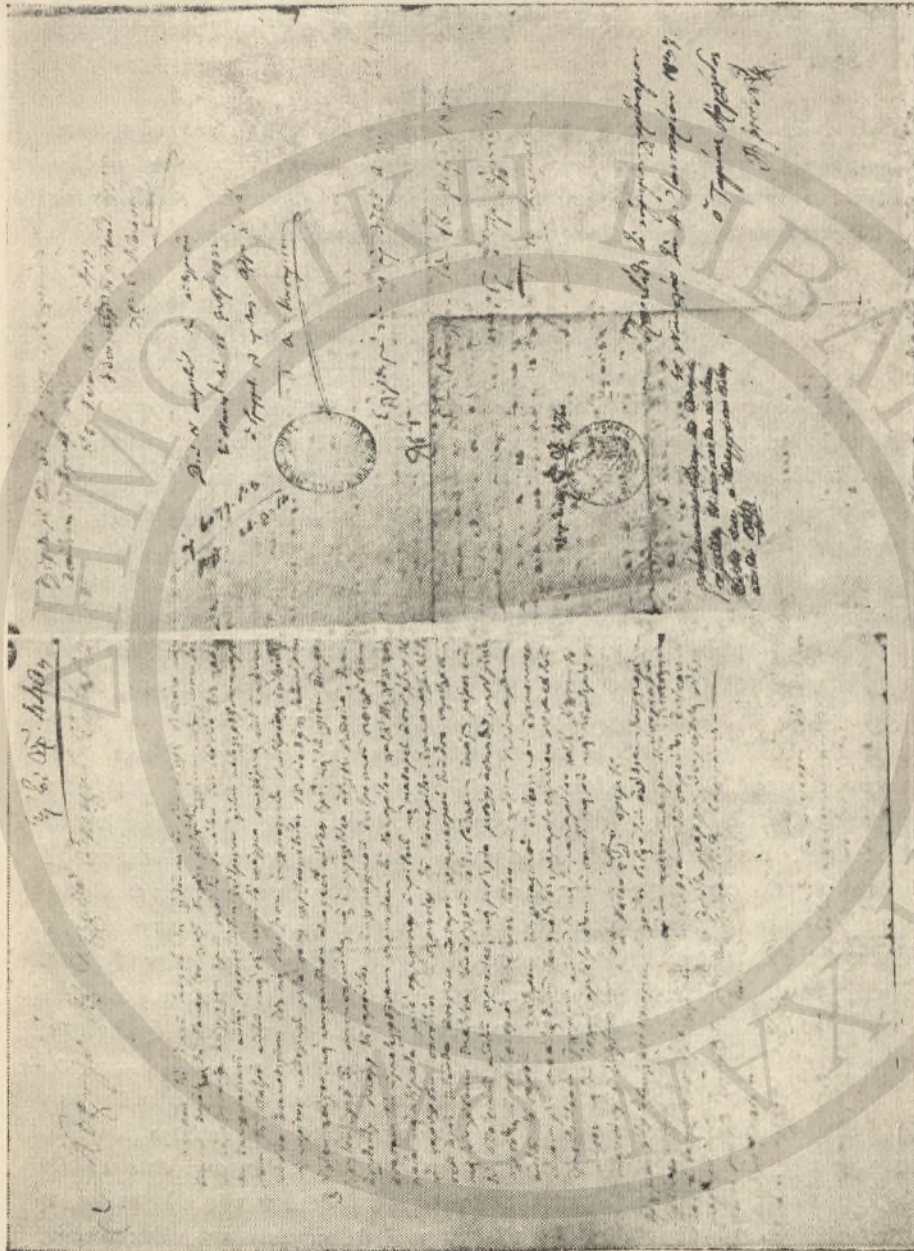
ΤΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΔΕΛΒΙΝΑΚΙΟΥ (1)

Συγκείμενον ἐκ τοῦ Προέδρου αὐτοῦ κ. Κωνσταντίνου Κάμτσιου καὶ τῶν κάτωθι μελῶν του, συνελθὼν εἰς συνεδρίαν ἐν τῷ καταστήματι τῆς Κοινότητος, σήμερον τὴν 4ην Μαΐου ἡμέραν Κυριακὴν καὶ ὥραν 10 πμ. καὶ ἀκοῦσαν τοῦ κ. προέδρου αὐτοῦ εἰσηγησαμένου, ὅτι ἡ Κοινότης ἔχει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀναγράψῃ ἐν τοῖς σχετικοῖς βιβλίοις ὡς ἐπίτιμον μέλος τὸν ἐκ τῆς Κοινότητος ταύτης καταγόμενον καὶ ἐπίλεκτον συμπολίτην Αὐτῆς κ. κ.

ΧΡΗΣΤΟΝ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑῆΛΗΝ ΣΥΝΤΡΥΧΗΝ

καὶ Διοικητὴν τῆς Ἡπειρωτικῆς IX Μεραρχίας τόσον διὰ τὴν καταγωγὴν Αὐτοῦ ἐκ Δελβινακίου, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐπίζηλον θέσιν ἣν κατέχει ἐν τε τῷ στρατεύματι καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ δὴ κατὰ τὰς

(1) Κώδιξ Πρακτικῶν Κοινότητος Δελβινακίου ἔτους 1918.

Ἀνεκδοτὸν χειρόγραφον Ἐπιτομικὸν θυγατέρων τοῦ ἤρωος Χατζημιχάλη
ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Γεωργίου Ἀλεξάνδρου Χατζημιχάλη, διασεγγόνου τοῦ ἤρωος.

παρούσας κρίσιμους περιστάσεις, καθ' ὅς προωρίσθη νὰ δηγήσῃ τοὺς συμπολίτας καὶ συμπατριώτας Του εἰς τὸν εὐγενῆ ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας

Συσκευάμενον

ἀποφαίνεται παμψηφεί: **Ψηφίζει** νὰ ἐγγραφῆ τὸ ὄνομα τοῦ εἰρημένου **Χρήστου Χατζημιχάλη** εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐπιτίμων μελῶν Ἀδτιῆς, ἀναρωτημένης τῆς εἰκόνας Αὐτοῦ ἐν τῷ Γραφείῳ τῆς Κοινότητος καὶ ἀνατίθῃσι τὴν περαιτέρω ἐνέργειαν εἰς τὸν κ. πρόεδρον.

Ὁ Πρόεδρος

Κώστας Κάρτιος

(Τ. Σ.)

Τὰ Μέλη

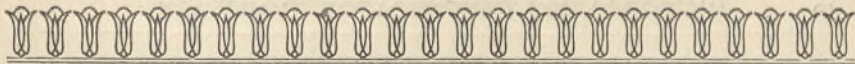
Σταῦρος Γ. Δράλιος

Ἰωάννης Γ. Γιώκας

Σταῦρος Ι. Τσιοκώνας

Ἐπίσης οἱ τρισέγγονοι τοῦ ἥρωος ἀδελφοὶ Παπαχελαῖ ἐξ Ἀθηνῶν μεταβάντες εἰς Ἡπειρον, περιηγήσεως ἕνεκεν, κατὰ τὸ ἔτος 1938 ἐπεσκέφθησαν ἐν Ἰωαννίνοις τὸν ἀδάμαστον ἀγωνιστὴν καὶ φλογερὸν πατριώτην, τὸν διαπρεπῆ καὶ μεγαλεπήβολον Ἱεράρχη Μητροπολίτην Ἰωαννίνων **Σπυρίδωνα Βλάχον**, τὰ νῦν Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν, τὸν μοναδικὸν καὶ μέγαν τῆς Ἡπείρου ἀναμορφωτὴν. Ἡ ὄντως ἐκλεκτὴ καὶ σπανία αὕτη ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἔθνικὴ φυσιογνωμία «ὁ Σπυρίδων» ὅπως ἀποκαλεῖται ὑπὸ σύμπαντος τοῦ Ἡπειρωτικοῦ κόσμου, τῆς εὐάνδρου ταύτης χώρας ἢ ψυχῆ, ἢ πνοῆ καὶ ἢ δύναμις, ἐφιλοξένησε τοὺς ἐπισκέπτας ἐξαιρετικῶς. Καὶ χωρὶς οὗτοι νὰ ἀναφέρωσιν εἰς τὸν Σπυρίδωνα σχετικόν τι περὶ Δελβινακίου ἐπὶ τῷ ἀκούσματι καὶ μόνον ὅτι ἦσαν ἀπόγονοι τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ὅπως αὐθορμήτως τοὺς ὠδήγησεν ἕως ἐκεῖ. Καὶ ὅταν ἀπὸ Ἰωαννίνων μετὰ διαδρομὴν δίωρον δι' αὐτοκινήτου ἀφίχθησαν εἰς **Δελβινάκι** ἐτρόπησαν δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ διὰ τῆς δημοσίας ὁδοῦ ἐπὶ τὴν ἀνωφέρειαν ἐκείνην, ἐφ' ἧς δεσπόζει κατερειπωμένη ἡ κατοικία τοῦ προγόνου των ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη, καὶ μετὰ κατανύξεως καὶ εὐλαβείας προσεκύνησαν τὸν σεπτὸν ἐκεῖνον χῶρον, ὅπου εἶδε τὸ πρῶτον τὸ φῶς ὁ κλεῖσας τὴν γενεάν των ἀτρόμητος ἐκεῖνος πολέμαρχος.

Καὶ ἐν συμπεράσματι, ἡ παράθεσις τῶσων περιστατικῶν καὶ ἡ ἔκθεσις τῶσων γεγονότων, πολυτρόπως ὑπὸ τὴν αὐστηρὰν βάσανον τῆς ἐρεῦνης καὶ τῆς ἀξιοπιστίας διῦλισθέντων, ἀποτελοῦν πλέον σαφῆ, ἀπτήν καὶ ἀνάγλυφον τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας, ἢ ὅποια δημιουργεῖ ἱστορικὴν πίστιν καὶ ἀδειάσειον πεποίθησιν, ὅτι ὁ Χατζῆ Μιχάλης δὲν κατάγεται ἐξ Ἀργυροκάστρου, ἀλλ' ἐκ **Δελβινακίου**.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΣΠΟΥΔΑΙ ΚΑΙ ΕΠΙΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ

Κατάρτισις στοιχειώδης τοῦ ἥρωος εἰς τὰ Ἐκπαιδευτήρια τῆς ἰδιαιτέρας τοῦ πατρίδος.— Ἀπρόσκοπτος λειτουργία τῶν Ἐκπαιδευτηρίων Δελβινακίου κατὰ τὴν μαθήτευσιν τοῦ ἥρωος.— Ἐπίδρασις πνευματικοῦ καὶ ἡρωϊκοῦ περιβάλλοντος εἰς τὸν ἥρωα.— Συμπλήρωσις ἀνωτέρων σπουδῶν τοῦ ἥρωος ἐν Ἰταλίᾳ.— Μαρτυρίαι περὶ ἀνωτέρων τοῦ ἥρωος σπουδῶν.— Ἀπόκτησις γενικῶν γνώσεων καὶ εἰδικῶν στρατιωτικῶν.— Εὐδόκιμος ἐπίδοσις τοῦ ἥρωος εἰς ἐπικερδεῖς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις.

Τὰ ἐγκύκλια μαθήματα παρέλαβεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἀπὸ τῆς Σχολῆς τῆς γενετείρας του, τὸ Δελβινάκι, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας ὄχι μόνον δὲν ὑστέρει εἰς πνευματικὴν δρᾶσιν καὶ κίνησιν, ὡς συνέβαινεν ἀλλαχοῦ, ἀλλ' ἀντιθέτως τόσον ἐφημίζετο ὡς ἔστιά φωτοφόρος, ὥστε μετὰ τὸν τηλαυγῆ πνευματικὸν φάρον τῶν Ἰωαννίνων, τὸ Δελβινάκι ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς Πωγωνιανῆς νὰ ἀποτελῆ πυρῆνα περίφημον καὶ ρεῖθρον παιδείας ἀστείρευτον, πρὸς τὸ ὁποῖον, κατὰ Λαμπρίδην, *«προσέτρεχον ὡς ἔλαφοι διψῶσαι καὶ ἐκ Σωπικῆς καὶ ἐκ Σέλτσης καὶ Ἀντιζουρίας καὶ Βερατίου ἴκανοὶ μαθηταί.»* (1)

Ἡ παλαιὰ Πωγωνιανή, ὅπως ἐλέγετο τότε ἢ ἀπὸ Δελβινακίου μέχρι Πολυτσάνης πρὸς δυσμὰς καὶ νοτιοδυτικῶς τοῦ Δελβινακίου μέχρι καὶ πέραν τῆς Δροβιάνης ἐπικράτεια, εἶχε δύο πνευματικὰ κέντρα ἐκπέμποντα εὐεργετικὰς ἀκτῖνας, διαλυούσας τὸ ἐπικαθήμενον πυκνὸν ἐκ τῆς δουλείας ἐκπαιδευτικὸν σκότος. Τὰς Σχολὰς τοῦ Δελβινακίου καὶ τῆς Δροβιάνης. Αἱ ὑπὸ μυρίους κό-

(1) Λαμπρίδου Ἰ. Πωγωνιακὰ σελὶς 46.

πους και μόχθους και υπό παντοίους κινδύνους και φόβους λειτουργοῦσαι δύο αὐταὶ σχολαὶ κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν ἐποχὴν ἤκμαζον τόσον, ὥστε νὰ ὑπολογίζηται σοβαρῶς ἡ πνευματικὴ αὐτῶν ἐργασία καὶ πέραν τῶν ἡπειρωτικῶν πλαισίων, καὶ νὰ τυγχάνη τῆς δεούσης προσοχῆς καὶ ἐκτιμήσεως ἀπὸ τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει λογάδας τοῦ Γένους.

Ἐπίσημος ἔκθεσις τοῦ ἐν τῇ Βασιλευούσῃ ἐδρεύοντος Ἡπειρωτικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου τὰ κατωτέρω μαρτυρεῖ: «Ἐξ ὄλων τῶν χωρίων τῆς Ἐπαρχίας Πωγωνίου ἐν προγενεστέροις χρόνοις ἡ Δροβιανὴ καὶ τὸ Δελβινάκι ἐχρησίμευον ὡς πυρολαμπεῖς ἐστία διαθερμαίνουσαι τὴν παγετώδη τῆς περιοχῆς ταύτης ἀτμόσφαιραν καὶ φέγγουσαι ὡς λύχνος εἰς τὸ σκότος τῆς ζοφερᾶς ἐκείνης νυκτὸς καὶ τὰ κυριώτερα τῆς πίστεως ἡμῶν διδάγματα μεταδίδουσαι εἰς τοὺς περιοίκους» (1) Κατὰ τὸν λόγιον Δελβινακιώτην Νικόλαον Πατσέλην, τὸν καὶ δοκιμώτατον συγγραφέα τῆς ἱστορίας Δελβινακίου, «Τὰ σχολεῖα τοῦ Δελβινακίου καὶ τῆς Δροβιανῆς διέσωσαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας τὰ ἐναπολειφθέντα λείψανα τῆς πνευματικῆς μας κληρονομίας, καὶ δὲν ἀφῆκαν νὰ κοπῇ ἡ ἄλυσις τῆς διαδοχῆς τῆς, ἕως οὗ εὐτυχέστεραι περιστάσεις ἤρχισαν νὰ ἀνακαλοῦν τὰς μούσας εἰς τὰς πρώτας τῶν ἐστίας. Ἀπὸ τὰς σχολὰς ἐκείνας ἐπορεύθη πλειὰς ἀφανῶν ἀποστόλων τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία εἰς τοὺς μετέπειτα ἀγῶνας ἐπροτίμησε τὸν ἑνδοξον θάνατον ἀπὸ τὴν ἀτίμωσιν καὶ τὴν σκλαβιά». (2)

Ὁ δὲ πολὺς ἱστορικὸς Παῦλος Καρολίδης ἐπὶ λέξει μνημονεῦει ἐν τῇ ἱστορίᾳ του περὶ Ἑλλάδος: «Τὸ Ἀργυρόκαστρον, τὸ Δέλβιον, τὸ Δελβινάκι καὶ ἡ Δροβιανὴ εἶχον κατὰ τὸν 17 αἰῶνα ἀκμαζούσας σχολὰς». (Π. Καρολίδου Ἱστορία Ἑλλάδος σελ. 556)

Σχολικῶν κτιρίων αὐτοτελεῖς οἰκοδομαὶ πρὸ τοῦ 17 αἰῶνος δὲν διασώζονται ἐν Δελβινάκῳ οὔτε καὶ ὡς ἐρείπια· ὄχι βεβαίως διὰ τὴν ἔλλειψιν πόρων, ἀφοῦ πολλὰ εἰσέρρεον ἔξωθεν καὶ ἄρκετὰ εἰσοδήματα ἐξ ἐπιχορηγήσεων γενναιοδώρων πλουσίων καὶ μεγαλεμπόρων Δελβινακιωτῶν, ἐγκατεστημένων ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Βλαχίᾳ, ἐν Ρωσίᾳ, ἐν Βιέννῃ καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς ἐμπορικοῖς κέντροις τῆς Ἀδριατικῆς, ἔνθα βραδύτερον θὰ ἴδωμεν ἐπιδομενον τὸν Χατζῆ Μιχάλην, ἀλλὰ ἀπεφεύγετο ἐπιμελῶς ἡ τῶν κτιρίων οἰκοδόμησις ἐκ τῆς ἀνάγκης, τὴν ὁποίαν ἐπέβαλλεν ἡ μαύρη δουλεία καὶ αἱ ἀτελεύτητοι περιπέτειαι τῆς Φυλῆς. Καὶ οὕτω καὶ ἐν Δελβινάκῳ, ὡς ἐγένετο πολλαχοῦ, ὁ ἐπιμήκης τοῦ καθεδρικοῦ

(1) Ἐπετηρὶς Ἡπειρωτικοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως 1873 Πατσέλη Ν. Τὸ Δελβινάκιον Ἡπείρου. Ἀθήναι 1948 σελ. 80.

(2) Πατσέλη Ν. Τὸ Δελβινάκιον τῆς Ἡπείρου. Ἀθήναι 1948 σελ. 80.

ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου νάρθηξ μετετρέπετο εις διδασκαλείον και ὁ περιφρονημένος καλόγηρος ἀνεδεικνύετο εις ἔθναπόστολον και παιδαγωγόν. Ὅτι δὲ εις τὰ μεγάλα τότε εὐρωπαϊκά κέντρα διέμενον Δελβινακιῶται εὐποροῦντες και ἐνισχύοντες τὴν παιδείαν, τοῦτο ὁμολογεῖται ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Γαζῆ ἐν τῷ προτρεπτικῷ αὐτοῦ λόγῳ πρὸς τοὺς συμπολίτας του Δελβινακιώτας, ἐν τῷ ὁποίῳ μεταξύ ἄλλων λέγει ὅτι: «ἐλάβετε τόσους ἐπαίνους και δόξαν, δι' αὐτὸ ὅχι μόνον εις τὴν Πόλιν, ἀλλὰ και εις τὴν Ρωσίαν και Βιέννην και ἐγένετο παράδειγμα ὅχι μόνον ἐναρέτου δόξης ἀλλὰ και πόλεις καταισχύνατε και τοὺς ἐπαρακινήσατε νὰ μιμηθῶν ἕνα, χωρίον· ἐσᾶς λέγω Δελβινακιῶτες ἐντριπήσαν πόλεις μεγάλαι και ἐκαμαν ἑλληνικά σχολεῖα!» (1)

Κοσμάς δὲ ὁ Αἰτωλός, ὁ μέγας ἐκεῖνος ἱεραπόστολος, ἔθναπόστολος και μάρτυς και εις τὰς τρεῖς ἀποστολικὰς του ἀνά τὴν Ἡπειρον περιοδείας ἐπεσκέφθη τὸ Δελβινάκι και ἐκήρυξε τὸν θεῖον λόγον ἐν ὑπαίθρῳ και ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Θεομήτορος, διὰ τὸ ἄθρόον τοῦ πλήθους, και ἐκαλοτύχιζε τὸ Δελβινάκι διὰ τὴν τὴν πνευματικὴν του ἀνάπτυξιν και ἐμακάριζε τοὺς Δελβινακιώτας, οἵτινες μὲ τοὺς μορφωμένους ἱερεῖς και διδασκάλους «ἐκράτου» ἄσβεστον τὴν ἀκοίμητον τοῦ πνεύματος και τοῦ φρονήματος λυχνίαν, διαχέουσαν ἐφ' ἅπαν τὸ τμήμα τῆς Πρωγονιανῆς τὰς θερμογόνους ἀκτῖνάς της».

Εἶναι δὲ ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας ἐνταῦθα νὰ λεχθῆ ὅτι τὸ Δελβινάκι ἐξεῖχε τῶν ἄλλων περικειμένων κωμοπόλεων εις εὐκλειαν, ὅχι διότι ἠρίθμει κατὰ καιροὺς και μέχρι τοὺς δώδεκα ἔφημερίους, ἀναλογοῦντας εις ἐκάστην συνοικίαν του ἀνά τρεῖς, ἀλλὰ διότι μεταξύ αὐτῶν πολλοὶ διεκρίνοντο διὰ τὴν λιπραν τῶν μὲν ὀρφῶσιν. Τὴν μετώπην τῆς εἰσόδου τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Θεομήτορος, θεμελιωθέντος τὸν ιβ' αἰῶνα και ἀνοικοδομηθέντος ἐκ τῶν ἐρειπίων του τὸν ιζ' αἰῶνα (1620), κοσμεῖ καρκινικὴ ἀνάγλυφος δίστιχος ἐπιγραφή, ὁ δεῦτερος στίχος τῆς ὁποίας σπανίζει, ἵνα μὴ εἴπωμέν ὅτι εἶναι ὁ μοναδικός. Ὁ σπανίζων δεῦτερος οὗτος στίχος τῆς παλινδρομικῆς γραφῆς, ὡς μὴ ἀπαντῶμενος εις ἐπιγραφὰς ἄλλαχού, ἀσφαλῶς κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ ὑπὸ λογίου και μορφωμένου κληρικοῦ ὑπηγορεύθη εις τὸν λαξευτὴν. Ὁ ὑπαγορεύσας δὲ κληρικός ἢ εἴ τις ἄλλος διάγων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιζ' αἰῶνος ἐν Δελβινακίῳ ἔδει νὰ τυγχάνῃ λόγιος και νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν τὰς καρκινικὰς συνθέσεις

(1) Πατσέλη Ν. Τὸ Δελβινάκιον τῆς Ἡπείρου σελ. 166.

Ἄλεξιου τοῦ Κομνηνοῦ, ὥστε νὰ δύναται εὐχερῶς καὶ ἀπὸ ἀληθευούσης μνήμης νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὸν λαξεύσαντα πλήρες τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς. Ἐχει δὲ ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἡ ἐπιγραφῆς αὕτη ἐν μεγαλογραμματῶ βυζαντινῇ γραφῇ οὕτω :

ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ
ΑΦΕΣΟΣΩΤΗΡΟΠΑΠΟΡΗΤΩΣΟΣΕΦΑ (1)

Κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν ταύτην ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐμαθῆτευσεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἰς τὰ ἐκπαιδευτήρια Δελβινάκιου ὁ ἐξ αὐτῶν παρεχόμενος πνευματικὸς καταρτισμὸς ἦτο βεβαίως στοιχειώδης. Ἀνάγνωσις ἀπὸ τῶν ἱερῶν βιβλίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνολογίας καὶ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ψαλτῆρος τοῦ Προφητάνακτος, γραφὴ ἐπὶ πινακιδίων πεπληρωμένων λεπτῆς ἄμμου, ἐφ' ἧς ἐχαράσσοντο τὰ πρὸς γραφὴν γυμνάσματα, ὅπως ἀναφέρει τὸ δημῶδες ᾄσμα, τὸ ἐν τῇ περιοχῇ ἐκείνῃ κατ' ἐξοχὴν ἀδόμενον ἐν χορῷ : «Ἦμουν μικρὸς στὰ γράμματα, μωρὲ παπᾶ ντελῆ-ποπᾶ, μικρὸς στὰ πινακίδια, ντελῆ-παπᾶ λεβέντη». Ὡσαύτως στοιχεῖα γνώσεων ἀριθμητικῆς καὶ πατριδογνωσίας, ἱστορικαὶ γνώσεις περὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, εἰλημμένοι ἐκ τῶν περικοπῶν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, κατατεταγμένων εἰς τὰ ἱερὰ Εὐαγγέλια, καὶ ἱστορικαὶ κατ' ἀποσπάσματα γνώσεις περὶ τῆς ἐνδόξου τῶν Ἑλλήνων φυλῆς ἀπὸ τὴν ἄγγραφον ἱστορίαν τοῦ θρύλου καὶ τῆς προφορικῆς παραδόσεως, τῆς ὁποίας ὁ ἐκκωφαντικὸς ἀντίλαλος διὰ τῶν δημῶδων ᾄσμάτων ὑπερτέρει εἰς ἔντασιν τῶν ἀψύχων συγχρόνων μεγαφῶνων τοῦ μηχανικοῦ πολιτισμοῦ.

Καὶ ὡς εἰκόσ, εἰς τὰ τοιαῦτα παιδευτήρια, ἐγγραφεῖς καὶ φοιτήσας ὁ νεαρὸς Χατζῆ Μιχάλης καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ συμμαθητεύσαντες, «ἐὰν δὲν ἀπέκτων ἐπιστημονικὰς καὶ θεωρητικὰς γνώσεις, ἐδιδάσκοντο ὅμως τὴν εὐσέβειαν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα. Ἐγαλουχοῦντο εἰς τὴν πίστιν καὶ εἶχον πιστὸν φύλακα τὰς ἱερὰς βίβλους, τὰ δὲ δεινοπαθήματά των ἠλατιοῦντο οὕτω εἰς τὴν θρησκευτικὴν κατάνυξιν μὲ τὴν ὁποίαν προσήρχοντο εἰς τοὺς ναοὺς καὶ τὴν εὐπείθειαν, σεμνότητα καὶ προῶτητα, τῶν ὁποίων μετεῖχον οἱ παιδευόμενοι». (2)

Εἰς τοιοῦτον πυκνὸν θρησκευτικὸν καὶ πνευματικὸν περιβάλλον ὁ Χατζημιχάλης μαθητεύων καὶ ἀναπτυσσόμενος, ἀλλὰ καὶ

(1) Ὁ δεῦτερος τῆς ἐπιγραφῆς στίχος συμπληροῖ καὶ ἐπεξηγεῖ τὴν ἔννοιαν τοῦ πρώτου, τοῦ παρὰ τοῖς πᾶσι γνωστοῦ. Νὰ συγχωρήσῃ δηλαδὴ τὰς ἀμαρτίας ὁ Σωτὴρ τοῦ ἐξομολογουμένου τὰ ἀνομήματα κατὰ τὴν νίψιν τοῦ προσώπου (ᾄψις κατ' αἰτιατικὴν πτώσιν ᾄψιν καὶ ᾄπα) αὐτοῦ, ὡς ἀπορ(ρ)ήτως ἐδεήθη τοῦ Κυρίου διὰ τοῦ «ΝΙΨΟΝ ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑΝ ΟΨΙΝ».

(2) Πατσέλη Ν. Τὸ Δελβινάκιον τῆς Ἠπείρου σελ. 79.

τούς ήρωϊκούς ἄθλους καὶ τὰ ἀνεκδιήγητα δεινὰ τῶν ἀδουλώτων συγχωριανῶν του ὑπερμάχων κατὰ Ἄλῃ Πασᾶ Δελβινακιωτῶν ἔχων καθημερινῶς πρὸ τῶν ἀνησύχων παιδικῶν ὀμμάτων του, ὡς θέαμα φρίκης καὶ μεγαλείου, ἀπερρόφησεν μέχρις ἐντεριώνης τῆς ψυχῆς του τὴν θρησκευτικὴν καὶ πατριωτικὴν δρόσον διὰ τὴν ἔαρινὴν ἄνθησιν τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας του. Καὶ ἀνδρωθεὶς κατόπιν ἐν εὐσεβείᾳ, φιλομαθείᾳ καὶ φιλοπατρίᾳ, τόσον ἠγάπα τὰ τῆς ἀμωμήτου ἡμῶν πίστεως θεῖα καὶ ἱερά, ὥστε τὰ θεόπνευστα κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, νὰ ἔχη ὡς ἀχώριστον σύντροφον ἐν τῇ πόλυσχιδεῖ αὐτοῦ ζωῇ, ὑπενθυμίζων χρόνους παλαιφάτους κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ Ἰσραηλίτης λαός, παλινοστών εἰς τὴν ἐπηγγελμένην κληρονομίαν του, περιέφερε τὰς ἀπὸ τοῦ Σινᾶ δύο πλάκας τοῦ θεογράφου Νόμου ἀνὰ τὴν τεσσαράκονταετῆ αὐτοῦ περιπλάνησιν. Καὶ πρὸς τὴν φιλομάθειαν ἢ ἔμφυτος κλίσις τόσον ἀφθόνως παρέσχε τὰ μεγάλα αὐτῆς πλεονεκτήματα ἐν τῇ προόδῳ τῆς διανοίας τοῦ μαθητοῦ Χατζημιχάλη, ὥστε μετ' οὐ πολὺ τὸν λόγιον διώκων Ἑρμῆν καὶ τὸν κερδῶν θεραπεύων, ἄλματωδῶς νὰ σταδιοδρομήσῃ ἐπ' ἀμφοτέρων. Καὶ ὁ μὲν λόγιος νὰ χρησιμεύσῃ αὐτῷ ὡς συμπαγὲς ἀνάβαθρον ὀκρίβαντος, ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ ὁποίου τὴν πολεμικὴν τέχνην ὁ Χατζημιχάλης κατ' ἐπιστήμην καταμαθὼν νὰ ὑπουργήσῃ αὐτὴν θριαμβευτικῶς καὶ ἐνδόξως· ὁ δὲ κερδῶς ἀφειδῶς νὰ διατελέσῃ αὐτῷ ὡς πακτωλὸς πολυχεύμων, τοῦ ὁποίου τὸν φυσικὸν ροῦν ἀπὸ τῆς χρυσοφόρου κοίτης του ἀνακόπτων καὶ πρὸ τῆς ἀγωνιζομένης πατρίδος τὴν ἄρουραν μέχρι στειρεύσεως ἔξαντλῶν, νὰ κατανήσῃ ὁ ἀπαράμιλλος Χατζημιχάλης εἰς τοσοῦτον τραγικὸν μεγαλεῖον ὥστε, πεσὼν ἐκεῖνος ἡρωϊκῶς ἐκεῖ ἔνθα ἐπίστευεν ὅτι ἐξοφλῇ καὶ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ πανυπερτάτου πρὸς τὴν πατρίδα χρέους, νὰ παραδώσῃ εἰς τὴν ἄσπλαγχνον ὄρφανείαν τῶν δύο θυγατέρων τὴν ἔνδειαν, ἣν ὑπερηφάνως περιέφερον ὡς δίσκον ἐπαιτείας ἀπὸ Δελβινακίου εἰς Πρεμετὴν, καὶ ἀπὸ Πρεμετῆς μέχρι Ναυπλίου, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπιβλητικὸν μνημόσυνον πρὸς τὴν ἀγνοηθεῖσαν ἀθάνατον τοῦ ἥρωος μνήμην. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν πατρίδα ὑπὸ τοῦ οἴστρου τῆς φιλοπατρίας ἐλαυνόμενος τοσοῦτον φλογερὸν ἀνέπτυξεν ἔρωτα, ὥστε νὰ θεωρῇ τὴν προσφορὰν τῆς ζωῆς του, ὡς ὑπερφῶς ταύτην προσέφερον, ὡς θυσίαν μηδαμινὴν καὶ ἀσήμαντον χάριν τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας.

Ἐκτὸς τῶν σπουδαίων τούτων ἐφοδίων, τῶν ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας του πατρίδος προελθόντων ὡς στοιχείων σταθερῶν πρὸς περαιτέρω εὐδοκίμησιν, καὶ ἀπὸ τὴν τύχην τῆς κοινῆς πατρίδος

ἐξ ἐπικαίρων ἡρώϊκῶν γεγονότων πανελληνίου ὕφης πολλά ἐνεκολπώθη ὁ Χατζημιχάλης τὰ ἐθνικῶς ἀγαθὰ, ἀρίστην τὴν ὠφέλειαν αὐτῷ παρασχόντα. Ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ μαθητὴς Χατζημιχάλης διήνυε τὰ πρῶτα τῆς μαθήσεως ἔτη, ἦτο ἐποχὴ θριάμβου τοῦ ἀρματωλισμοῦ. Τὸ τρομερὸν φόβητρον ὄχι μόνον τῶν ἀπὸ Ἀσίας τυράννων ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπὸ τῆς γείτονος ληστρικῶν ὀρδῶν τῆς Τουρκαλβανικῆς συμμορίας τῶν προδρόμων ἐκείνων τοῦ αἰμοβόρου Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλή, τοῦ προαγωγῶ καὶ δράστου τῆς ἀρπαγῆς, τῆς λεηλασίας καὶ τοῦ ἐγκλήματος, ἦτο ὁ ἀρματωλισμὸς δρῶν διαχύτως τότε ἐν Ἡπειρῷ, Θεσσαλίᾳ, Δυτικῇ καὶ Ἀνατολικῇ Ἑλλάδι μὲ τοὺς διαβοήτους ὀπλαρχηγοὺς Μητρομάραν, Τριμπούκην, Μηλιώνην, Μπουκουβάλαν, Νικοτσάραν, Μπλαχάβαν (πατέρα τοῦ Εὐθυμίου), Ἀνδρουῦτσον (πατέρα τοῦ Ὀδυσσέως), Ζίνδρον καὶ ἄλλους, ὧν τὰ ὀνόματα εἶναι ἀφθονώτερα τῶν φυλλωμάτων τῶν παρθένων δασῶν τῆς ὑπαίθρου Ἑλλάδος, κατὰ τὸ δημῶδες ἄσμα «κάθε βρυσούλα καὶ κλαρί, κάθε κλαρί καὶ κλέφτης». Τὰ τολμηρὰ καὶ ἀναριθμητὰ τούτων κατορθώματα ράγδην διαδιδόμενα καὶ ὡς μελανὰ νέφη ἐπικαθήμενα ὑπὲρ τὸν Ἑλληνικὸν ὀρίζοντα, ὡς προγνωστικὰ τῆς ἐπικειμένης κατὰ τῶν τυράννων ὀρμητικῆς θυέλλης, ἐπλαττον ταῦτα ζωηρὰς μορφᾶς καὶ τύπους τελείους ἀσυγκρατήτου πόθου καὶ ἐθνικοῦ μένους εἰς τὴν ἀπαλὴν παιδικὴν ψυχὴν τοῦ Χατζημιχάλη, τοὺς ὁποίους ἐπέπρωτο ἀνδρούμενος αὐτὸς νὰ πληρῶσῃ μὲ περιεχόμενον ἀνδρείας καὶ πατριωτισμοῦ μέχρις ὀλοκαυτώσεως.

Τὰ πολυάριθμα καὶ ἐξαίσια κατορθώματα τῶσων ἀρματωλῶν, τὰ ὁποῖα ἤκουε νὰ συγκλοναρχῶνται μετὰ τῶν θείων πρὸς τὸν Πλάστην ὕμνων παρὰ τὸν νάρθηκα, καὶ νὰ ἀναμιγνύονται μετὰ τῶν θρήνων, ὡς πένθιμα μοιρολόγια τῆς παρατεινομένης σκλαβιάς, ἦσαν αἱ πανεπιστημιακαὶ τοῦ πατριωτισμοῦ σπουδαί, αἱ θετικαὶ τῆς φιλοπατρίας ἐπιστήμαι καὶ τὰ ἀνώτερα τῆς φιλολογίας τοῦ ἐθνισμοῦ δοκίμια μὲ νέα δημηρικὰ ἔπη ἐνθουσιάζοντα τὸν νεαρὸν Χατζημιχάλην καὶ παρορμῶντα αὐτὸν εἰς δραματισμοὺς θριάμβων καὶ τροπαίων, διὰ τὴν βραδύτερον πραγματοποιήσιν τῶν ὁποίων ἐλάμβανε τώρα, παῖς ἔτι ὢν, ἀπὸ τῶν δημῶδων ἄσμάτων τὴν θεωρητικὴν προπόνησιν. Καὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς ὅπου ὀρίζωθεις εὐγενὴς πόθος ἐν τῇ παιδικῇ του ψυχῇ εἶχε κατανικήσει τῆς φιλοζωίας τὸ αἴσθημα, ἀπὸ τότε καὶ εἶχεν ἐθελουσίως ἐπιστρατευθῆ ἑναγκαλισθεὶς τὸν πόνον τῆς δούλης πατρίδος, ὡς τοῦ μετέπειτα βίου του τὸ βίωμα, καὶ ἑναγωνίως ἀνέμενε τὴν εὐλογημένην ἐκείνην ὥραν πού:

«Θάπαιρνε τὸ τουφέκι του, θάζωνε τὸ σπαθὶ του
 νάβγαινε δίπλα στὰ βουνά, νὰ πάη νὰ βρῆ τοὺς κλέφτες,
 τὸν Μπουκουβάλα, τὸν Σταθά, τὸν Ζίντρο, τὸν Μπασδέκη,
 νὰ πολεμήσῃ τὴν Τουρκιά καὶ τοὺς Ἄρβανιτάδες,
 νὰ σύρῃ τὸ γυμνὸ σπαθὶ, τὸ κοφτερὸ χαντζάρι
 νὰ σφάξῃ ἀγάδες δώδεκα καὶ δυὸ Μπουλουκμπασῆδες » (1)

Αἱ ἀπαρχαὶ τῶν ὠμοτήτων τοῦ υἱοῦ τῆς διαβοήτου Χάμκως καὶ τοῦ ληστοσυμμορίτου Βελλή, Ἄλῃ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλή, κατὰ τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Ἡπείρου εὐρίσκουν τὸν Χατζῆ Μιχάλην εἰς ψυχικὴν κατάστασιν ὀξυτάτης ὑπερδιεγέρσεως φοιτῶντα εἰς τὸν νάρθηκα καὶ καὶ λαμβάνοντα ὡς ἱερὰν καὶ ἔθνικὴν κατήχησιν τὴν στοιχειώδη παιδεῖαν. Αἱ ὠμότητες τότε ἐνετείνοντο. Αἱ ἐκστρατεῖαι κατὰ τοῦ θρυλικοῦ Σουλίου ἐπανελαμβάνοντο. Αἱ τρομοκρατεῖαι πρὸς πάντα ἀνθιστάμενον ἐπεξετείνοντο. Αἱ συλλήψεις, αἱ φυλακίσεις, οἱ ἀπαγχονισμοὶ καὶ αἱ μαρτυρικαὶ θανάτωσεις τῶν συμπολιτῶν τοῦ Δελβινακιωτῶν, τὴν πεφημισμένην γενέτειραν τῶν ὁποίων τὸ τερατῶδες τῆς Χάμκως γέννημα ἐπεχείρει νὰ ὑποδουλώσῃ, μετέστρεφον τὸ παιδικὸν μένος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη εἰς ἱερὰν ἐκδίκησιν. Παρακολουθεῖ ὁ μικρὸς Μιχαὴλ ἐκ τοῦ συστάδην καὶ ζῆ τὰς φρικώδεις τῆς τυραννίδος ἡμέρας, τὰς ὁποίας χαράσσει βαθέως εἰς τὸ ἡμερολόγιον τῆς μνήμης του μὲ τὰ διαδοχικὰ ἐγκλήματα καὶ τὰ κακουργήματα τοῦ εἰδεχθοῦς ἐκείνου τυράννου, ὧν πεῖραν ἔλαβον οἱ ἐπιφανέστεροι Δελβινακιῶται. Ἐφιαλτικῶς παρήλαυε πρὸ αὐτοῦ ὡς φευγαλέα σκιά τὸ ὄραμα τῆς ἀλύσεως τῶν ἔθνομαρτύρων συγχωριανῶν του ἐν χορῷ ὀδηγούμενων πρὸς τὸ μαρτύριον καὶ τὸν θάνατον. Ὁ παπᾶ Ἐξαρχος Κωστᾶκος, ὁ Νίκο-Σουρβάλης, ὁ Γιάννη-Κητζος, ὁ Γιάννη-Ζητζήρης, ὁ Μήτση-Πάτζης, συλλαμβάνονται, φυλακίζονται καὶ ἀποθνήσκουν εἰς τὰ σκοτεινὰ «μπουντρούμια» τοῦ Πασᾶ, ἄλλοι δηλητηριαζόμενοι καὶ ἄλλοι ἐκτελούμενοι ἐν στόματι μαχαίρας. Ὁ Γιάννη-Νταῆς ἀπαγχονίζεται, καὶ ὁ πρωτόπαπας Δελβινακίου Παπᾶ Γιάννη-Ντάλες δέχεται τὴν τύχην τοῦ Εὐθυμίου Βλαχάβα· καταδικάζεται καὶ αὐτὸς εἰς τὸν διὰ βασανισμῶν θάνατον, ὃν παρακολουθεῖ αὐτοπροσώπως ὁ Ἄλῃς. Ἡ παράδοσις δὲ διέσωσεν ὅτι, βλέπων ὁ Ἄλῃς τὸν ἔθνομάρτυρα τοῦτον πρεσβύτην ἀντέχοντα καρτερικῶς εἰς τὰ βασανιστήρια καὶ μὴ ἐκπνέοντα, ἠκούσθη λέγων πρὸς τὸν παριστάμενον Θανάσην Βάγιαν: «Ὁρὲ Θανάση, πολὺ βαθεῖα ἔχει τὴν ψυχὴ αὐτὸς ὁ κερατόπαπας!».

(1) Ἄρβαντινοῦ Π. Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου Ἀθῆναι 1856 τόμος α' σελὶς 259.

Παρ' ὅλα δὲ ταῦτα τὰ δεινὰ καὶ τοὺς ἀκαταβλήτους ἀγῶνας τῆς γενεΐρας τοῦ Χατζημιχάλη, τὸ Δελβινάκι, ἡ ἀκρόπολις τῆς ἐλευθερίας τῆς Παλαιοπωγωνιανῆς παραμένει ἀνυπότακτον. Τὰ πρὸς ὑποταγὴν αὐτοῦ πεμπόμενα ἄλβανικὰ ἀποσπάσματα ἀποκρούονται ἔρρωμένως. Ἦγε δὲ ὁ Χατζημιχάλης τὸ 13ον ἔτος τῆς ἡλικίας του, ὅτε παρὰ τὴν ἀπόκρημνον χαράδραν τῆς ὄχυρᾶς ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου συνήφθη μάχη φονικωτάτη μετὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ ἐπιδραμόντων κατὰ τοῦ Δελβινακίου Τσάμηδων μισθοφόρων του, συμμαχοῦντος μετὰ τῶν ὑπερμάχων Δελβινακίου καὶ τοῦ ἀσπόνδου πολεμίου τοῦ Ἄλῃ Κούρτ Πασᾶ. Κατὰ τὴν πεισματώδη ἐκείνην μάχην τοῦ 1788, ἐπλήρωσαν τὴν χαράδραν τῆς Μονῆς ἐβδομήκοντα σώματα νεκρῶν Τουρκαλβανῶν, τὸν θάνατον τῶν ὁποίων μνημονεύει ἄχρι τῆς σήμερον τὸ εἰς Κωλόνιαν ἄλβανιστὶ ἄδόμενον μοιρολόγι «Ντελβινάκι τὲ νιὴ γκρόπε, ἄνι σστάτε διέτε κόκε», ἧτοι : Τὸ Δελβινάκι εἰς μίαν κοιλάδα ἔφαγεν ἐβδομήκοντα κεφαλὰς. Καὶ τὰ ἀδρά ταῦτα πειράματα τῆς παραδειγματικῆς αὐτοθυσίας, ἐμπνέοντα τὴν εὐτολμίαν καὶ τὸ θάρρος, ἐχαλύβδωνον τὴν ψυχὴν τοῦ νεαροῦ Χατζημιχάλη, τὴν ὁποίαν ἐξωτερίκευσεν ἐν ἔργοις καὶ πράξεσιν ἄκαμπτον καὶ ἀδάμαστον εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς μετέπειτα πολεμικῆς του μεγαλουργίας.

Περατώσας κατὰ τὸ ἐνὸν τὰ τῆς στοιχειώδους μαθήσεως ὁ Χατζημιχάλης ἐν Δελβινακίῳ τρέπεται πρὸς ἀποδημίαν διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν, προκοσθορίσας ὡς τόπον τὴν Ἑσπερίαν, ὅπου ἔθεραπεύοντο ἀπὸ τῆς πτώσεως τοῦ Γένους τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ὑπὸ πνοὴν ἐλευθέραν. Προετίμησε δὲ ὁ Χατζημιχάλης τὴν τακτικὴν ταύτην, ἣν καὶ ἠκολούθησεν, ὡς τὴν ἀρίστην ὁδὸν ἄγουσαν ἀσφαλῶς εἰς τὴν πλήρη ἐπιτυχίαν τοῦ ποθομένου σκοποῦ, ὑπὲρ τοῦ ὁποίου ἑαυτὸν ἐξ ὀλοκλήρου ὑπέταξεν, ἀντὶ νὰ δράξῃ καὶ ἐκεῖνος τὸ τουφέκι καὶ νὰ δεχθῇ τὸν νηπιοβαπτισμόν τοῦ ἀγωνιστοῦ, διότι εἶχον φθάσει μέχρις ἐκεῖ τὰ ἔθνικα εὐαγγέλια τοῦ μεγάλου Κοραῆ, πρεσβεύοντος ὅτι τὸ ὑπόδουλόν ἔθνος εἶχεν ἀνάγκην μεγάλης μορφώσεως διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀπελευθέρωσίν του. Καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ νεαρὸς Χατζημιχάλης, φιλοδοξῶν νὰ ἀναδειχθῇ μέγας πατριώτης καὶ μέγας ἀγωνιστής, ἐπόθει νὰ διέλθῃ ὅλα τὰ στάδια ἐξ ὧν σύγκειται τὸ ἔθνικόν μεγαλεῖον. Καὶ θεωρητικὴν μόρφωσιν νὰ ἀποκτήσῃ διὰ νὰ ἀναδειχθῇ τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ἀπόστολος δόκιμος, καὶ εἰδικὴν μόρφωσιν νὰ κατέχῃ διὰ νὰ διατελέσῃ τοῦ πολέμου ὀργανωτής, καὶ οἰκονομικῶς νὰ εὐεκτῇ διὰ νὰ προσφέρῃ ἀντὶ νὰ λαμβάνῃ, ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ τῆς πατρι-

δος, και τέλος να θυσιασθῆ ὑπὲρ αὐτῆς διὰ νὰ εἶναι πρωτεύων τῶν πάντων ἐν πᾶσιν.

Ἐξ ὄλων τῶν πρὸς δυσμὰς τῆς Ἑλλάδος παροικιακῶν συγκεντρώσεων τῶν ἐκπατριζομένων ὁμογενῶν, ἡ Βενετία ἐγένετο ὁ πρωταρχικὸς σταθμὸς τῆς ἀναβιώσεως τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἧς καρπὸς ὑπήρξεν ἡ ἀπελευθέρωσις αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ. Ἡ Βενετία ἐφιλοξένησε τὸ πρῶτον τοὺς καταφεύγοντας εἰς Εὐρώπην λογίους καὶ ἐμπόρους Ἑλλήνας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15 αἰῶνος, καὶ ἡ πόλις αὕτη τῶν Δογῶν εἶχεν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15 αἰῶνος λειτουργοῦν τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν γυμνάσιον. Ἐκεῖ συνεπάγη ὁ πυρὴν τῆς πρώτης ἑλληνικῆς Κοινότητος, ἡ ὁποία ἐπροόδευσε ταχέως, καὶ ἐν τῇ κοινότητι τῆς Βενετίας Ἀθηναῖοι, Πελοποννήσιοι, Ἡπειρώται, Μακεδόνες, Θρᾶκες καὶ Κρήτες ἀντεπροσώπευον ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα. Τὸ δὲ γυμνάσιον τῆς Βενετίας, ἐξελισσόμενον σὺν τῷ προτόντι χρόνῳ προοδευτικῶς ἀνυψώθη εἰς ἀνωτέραν Σχολὴν περιωπῆς πανεπιστημίου (Φροντιστήριον) καὶ ἐδέχετο ἐντὸς τῶν πυλῶν του μόνον Ἑλλήνας τὸ γένος καὶ ὀρθοδόξους τὸ θρήσκευμα σπουδαστάς. Ἐν τῷ Φροντιστηρίῳ τούτῳ ἐδισκᾶσκοντο τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ αἱ ἐπιστῆμαι ὑπὸ τῶν διαπρεπεστέρων διδασκάλων τοῦ Γένους. Ἐνταῦθα ἐξεπαιδεύθησαν οἱ ἰδρῦσαντες εἰς πολλὰ τῆς Ἑλλάδος μέρη, οἷον εἰς Ἰωάννινα, Δημητσάναν, Πάτμον, Χίον, Σμύρνην, Κυδωνίας καὶ ἄλλαχοῦ, λαμπρὰ ἐκπαιδευτήρια μορφώσαντα τὴν ἑλληνικὴν πρὸ τῆς ἐθνεγεροσύνης νεολαίαν. Τὸ Φροντιστήριον τοῦτο ἔνθα ἐδίδαξαν οἱ κορυφαῖοι κατὰ καιροὺς λόγιοι, ὡς ὁ Ἀθηναῖος Θεόφιλος Κορυδαλεύς, ὁ Ζακύνθιος Παχώμιος Δοξαράς, ὁ Κρής Νικόλαος Βλαστός, ὁ Μακεδὼν Μητροφάνης Κριτόπουλος, ὁ Κεφαλλῆν Ἡλίας Μηνιάτης, ὁ Ἡπειρώτης Ἀπόστολος Μῆκος, ὁ Κυθήριος Σπυρίδων Βλαντῆς καὶ ἄλλοι, εἰς τοσαύτην ἀνήλθεν ἀκμὴν, ὥστε ὁ Μουστοξύδης ἀποκαλεῖ τοῦτο «φρουρὸν τοῦ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἱεροῦ πυρός, ὃθεν σπινθῆρες μὲν κατὰ πρῶτον, ἔπειτα δὲ καὶ φῶς ἐξέλαμψε τηλαυγέστερον». Τὴν ἀναγέννησιν δὲ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἐν Βενετία μεγάλως ἐξυπηρέτησαν τὰ διάσημα τυπογραφεῖα τῆς, ἐν οἷς διεκρίθησαν ἐκ τῶν Ἡπειρωτῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἱ Νικόλαος Γλυκὺς, Νικόλαος Σάρρος καὶ Δημήτριος Θεοδοσίου σύντρεῖς ἐξ Ἰωαννίνων. Πρὸς τὸ περιλαμπρον τοῦτο τῆς Βενετίας μουσοτροφεῖον κατέφυγεν ὁ νεαρὸς Χατζημιχάλης διὰ τὴν εὐρυτέραν κατάρτισιν καὶ ἀνάπτυξιν αὐτοῦ.

Ὁ συνδυασμὸς τῶν εὐκαιριῶν νὰ τύχη ἀνωτέρας μορφώσεως

ὁ Χατζημιχάλης ἐν Ἰταλίᾳ δὲν μαρτυρεῖται κατὰ τρόπον ἄμεσον. Εἰκάζεται δὲ εὐκόλως ἀφοῦ εἰς τὰ πλεῖστα τῆς Ἀδριατικῆς παράλια τὰ ἐπὶ τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου καὶ τὰ ἐπὶ τῆς Αὐστριακῆς ἀκτῆς καὶ ἰδίᾳ ἐν Τεργέστη καὶ Βενετίᾳ εὕρισκον φιλοξενίας ἄσυλον πολλοὶ Ἕλληνες μετανάσται καὶ ἰδίᾳ Μακεδόνες καὶ Ἑπειῶται. Ἐνθυμεῖται ὁ γράφων ὅτι ἐν Ἰταλίᾳ φθίνοντος τοῦ ἰζ' αἰῶνος ἐτελεύτησεν ἄκκληρος ζάπλουτος Δελβινακιώτης ὀνόματι Ρουσόπουλος Μουκᾶνος, οὗτινος ἡ μεγάλη περιουσία περιήλθεν εἰς τὸ Ἰταλικὸν δημόσιον. Κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1926 προεδρεύοντος τῆς Κοινότητος Δελβινακίου τοῦ δαιμονίου καὶ ρέκτου Δελβινακιώτου Λεωνίδου Μωραΐτου (υἱοῦ). ἐγένετο πολὺς θύρυβος διὰ τὴν διεκδίκησιν τῆς περιουσίας τοῦ μακαρίτου Ρουσοπούλου. Δὲν κατέληξεν ὁμως ἡ Κοινότης Δελβινακίου τότε εἰς οὐδὲν τὸ ὀριστικόν, καὶ διότι ἔκρινεν πολυδάπανον τὸν τοιοῦτον δικαστικὸν ἀγῶνα, ἀβεβαίας οὔσης τῆς ἐκβάσεως αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ φόβου μήπως ἡ μετὰ πάροδον δύο αἰῶνων καθυστερημένη ἐνέργεια ἐκληφθῆ ὡς τυχοδιωκτική.

Τὸ βέβαιον περὶ Χατζημιχάλη εἶναι τοῦτο, ὅτι εἰς νεαρὰν ἡλικίαν ἀπῆλθεν ἐκ Δελβινακίου μεταβάς εἰς Ἰταλίαν χάριν ἀνωτέρων σπουδῶν. Καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖ διέτριψεν ἐπὶ τόσα ἔτη ὅσα ἀπῆτοῦντο πρὸς περάτωσιν τῶν σπουδῶν του, ἐντεῦθεν ἠθέλησαν οἱ λόγοι τῆς ἐποχῆς του τὸ ἀποδοθῆν εἰς αὐτὸν παρεπίθετον Νταλιάνης νὰ τὸ συσχετίσουν μὲ τὴν ἐν Ἰταλίᾳ αὐτοῦ διατριβήν. Περὶ τῆς εἰς Ἰταλίαν μεταβάσεως τοῦ Χατζημιχάλη ἡ πατριωτικὴ μοῦσα τοῦ ἔθνικοῦ ποιητοῦ Γεωργίου Ζαλοκώστα, ἐξυμνοῦσα τὸν ἥρωα ὡς γενναῖον πρόμαχον καὶ φρουρὸν κατὰ τὴν μάχην τῆς Ἀκροπόλεως, θριαμβεύσαντα τότε μὲ τὴν ταξιαρχίαν τοῦ ὀρμητικοῦ του σώματος καὶ συνεχίσαντα τὴν ἡρωϊκὴν ἄμυναν παρὰ τὸ Φάληρον καὶ μετὰ τὴν τραγικὴν τελευτὴν τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη, ἐπισυμβᾶσαν μοιραίως τὴν 23ην Ἀπριλίου τοῦ 1827, τὴν ἐπέτειον δῆλον ὅτι τῶν ὀνομαστηρίων τοῦ εὐκλεοῦς τούτου στρατάρχου τῆς Ρούμελης, τὰ ἐξῆς ἀφιερώνει εἰς τὸν ἀτρόμητον Χατζημιχάλην.

«Τὴν ἱερὰν τῆς Πίνδου γῆν κατέλιπε παιδίον (1)
καὶ κοπιῶν ἐδίωκε τὸν πλοῦτον τῶν λυκείων
εἰς ἰταλίδα χώραν.

Πλὴν τότε δάκτυλος Θεοῦ τῆς πάλης τῶν ἀνδρείων
ἐσήμανε τὴν ὥραν.

(1) Ζαλοκώστα Γ. Ἄπαντα. Ἀθήναι 1873 σελίς 67.

Προθύμως εἰς τὸ στάδιον τοῦ "Ἄρεως ἐμβαίνει
 ἐδῶ φρουρὸς ἐσώθη
 πεσῶν πλὴν ἀλλαχόθι..

Μακάριος ! Δὲν ἔζησε νὰ τὸν καλῶσι ξένον.»

Ὁ ἐπιφανὴς τοῦ Χατζημιχάλη συμπατριώτης Γεώργιος Ζαλοκώστας, μετασχὼν ἐναργῶς τοῦ ἀγῶνος τῆς Παλιγγενεσίας, σύγχρονος τοῦ ἥρωος ἡμῶν, συγκαταριθμούμενος μετὰ τῶν ἐλευθέρων πολιορκημένων τοῦ Μεσολογγίου, σοφῶς ἐκφράζει εἰς τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ποιήματος τὴν στροφὴν, ἀφορῶσαν ἐξ ὀλοκλήρου τὸν Χατζημιχάλην, ὅτι «παιδίον» ὁ ἥρωος καταλείπει τὴν ἱερὰν τῆς γενετήρας του γῆν, τὸ Δελβινάκι, τὸ ὡς ψηφιδωτὸν ἐκ σαπφείρου καὶ μαργαρίτου κοσμοῦν τὴν παραφυάδα τῆς θρυλικῆς Πίνδου «Νεμέρτσκαν», τὴν ὁποίαν κατὰ τὴν πρόσφατον ἐποποιῶν τῶν τρισενδόξων ἐτῶν 1940–1941 κατέστησεν ἐνδοξοτέραν τῶν Μαραθῶνων καὶ τῶν Πλαταιῶν ἢ θριαμβεύσασα κατὰ νεολατίνων ἐπιδρομῶν καὶ λατινοδούλων ἀλβανικῶν συμμοριῶν ἀθάνατος τῶν Ἑλλήνων γενεά, καὶ ὅτι ὡς «παιδίον» μεταβαίνει εἰς «Ἰταλίδα χῶραν».

Ἐν Βενετίᾳ σπουδάζει ὁ Χατζημιχάλης γενικὰς γνώσεις καὶ εἰδικὰς στρατιωτικὰς. Καὶ αἱ μὲν γενικαὶ γνώσεις χρησιμοποιοῦνται ὑπ' αὐτοῦ βραδύτερον πρὸς ἐπίδοσιν εἰς ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις ἐν εὐρυτάτῳ κύκλῳ μὲ κέντρα τὴν Βενετίαν, τὴν Τεργέστην καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς καὶ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα Μικρᾶς Ἀσίας, Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Κύπρου, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἀποκομιθισόμενα κέρδη θὰ διαθέσῃ εἰς ἀγορὰν φορτίων ὄπλων τύπου «νταλιάνι» καὶ διὰ τὴν προμήθειαν ἵππων κελήτων διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ ἵππικοῦ σώματος, μὲ τὸ ὅποιον νικηφόρως ἀντεπάλαξε εἰς πλείστας μάχας ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἐν Στερεῶ, κατὰ τοῦ συστηματικῶς ἡσκημένου πολυαριθμοῦ πολεμικοῦ ἵππικοῦ ὄπλου τοῦ τε Ἰμπραήμ Πασᾶ καὶ τοῦ Κιουταχῆ. Αἱ δὲ εἰδικαὶ στρατιωτικαὶ γνώσεις νὰ ἀναδείξουν αὐτὸν ἱκανὸν καὶ ἵππομαχοῦντα νὰ ἐλαύνη ὡς κένταυρον, καὶ ξιφομαχοῦντα νὰ ἐμπνέη τὸν πανικόν, καὶ ὀργανοῦντα τὸ ἵππικόν συγκρότημα νὰ παρατάσῃ τοῦτο οὐ μόνον ἀξιόμαχον, ἀλλὰ καὶ τροπαιοῦχον ὡς μαχητικὸν σῶμα πρῶτευον μὲ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἡσκημένους ξιφομάχους εἰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τῆς ἐπαναστατικῆς ἐποχῆς διὰ τὴν ἔλλειψιν μετακομιζομένου πυροβολικοῦ ὄπλου.

Δὲν ἀποτελεῖ δὲ μοναδικὸν φαινόμενον ὁ Χατζημιχάλης ὅτι ἐσπούδασεν ἐν ταύτῳ γενικὰς γνώσεις καὶ εἰδικὰς τέχνης πολεμικῆς, ἀφοῦ εἶναι γεγονός ὅτι ὁ στενὸς προσωπικὸς του φίλος Ἄλ-

Ξανδρος Μαυροκορδάτος τότε, σπουδάσας ἐν Ἰταλίᾳ γενικὰς γνώσεις, ἤκουσε παραλλήλως καὶ τὰ περὶ ὀχυρωτικῆς καὶ πολιορκητικῆς τέχνης μαθήματα τοῦ διασήμου καθηγητοῦ Ντεφούρ, ἅτινα τῷ ἐχρησίμευσαν μεγάλως κατὰ τὴν πρώτην πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου. Μόνον ὅταν παραδεχθῶμεν ὅτι συστηματικῶς ἔτυχε στρατιωτικῆς προπονήσεως ἐν Ἰταλίᾳ ὁ Χατζημιχάλης δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν πῶς ὁ ἥρως ἐνεφάνιζε τόσος σπανίας ἀρετὰς ἱκανοῦ στρατιωτικοῦ, ὥστε παρά τε τῶν ἡμετέρων καὶ τῶν Φιλελλήνων ἀνωτάτων ἀξιωματοῦχων καὶ τῶν βουλευφόρων τοῦ Ἄγωνος νὰ μὴ θαυμάζεται μόνον διὰ τὴν ἀνδρείαν, τὴν τόλμην καὶ τὴν γενναιότητα, ἀλλὰ καὶ νὰ πανθομολογῆται ὁ ἥρως ὡς ἐπιστήμων στρατιώτης, χαρακτηριζόμενος παρά πάντων ἀπὸ τῆς καθόδου του εἰς τὴν ἀγωνιζομένην πατρίδα ὡς ἐμπειροπόλεμος. Τῆς προϋποθέσεως ταύτης τιθεμένης ὑπὸ αἴρεσιν ἕτοιμ, τότε παραμένει ἀνεξήγητον πῶς ἀνετέθη εἰς αὐτὸν παρά ἐπαϊόντων ἢ ὀργάνωσις ὄπλου πολεμικοῦ, δεομένου οὐ μόνον στρατιωτικῶν γνώσεων, ἀλλὰ καὶ ἐξειδικεύσεως αὐτῶν εἰς κλάδον τῆς ἐπιστήμης ἑνὸς πολέμου, ἔστω καὶ στοιχειωδῶς στρατηγικοῦ, καὶ δυσχερῆ καὶ κινδυνώδη, κατὰ τὰς μετακινήσεις τοῦ στρατεύματος καὶ κατὰ τὰς καταδιωκτικὰς ἐφόδους. Τὴν ὑπεροχὴν τῆς στρατιωτικῆς ἱκανότητος τοῦ Χατζημιχάλη, συνδεδευσμένης μετὰ τῆς ἐμφύτου αὐτοῦ γενναιότητος, ἀνεγνώρισαν καὶ ὁ Ἰμπραὴμ Πασᾶς ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ὁ Τουρκαλβανὸς Μουσταφᾶ Πασᾶς ὁ Γκιριτλῆς ⁽¹⁾ ἐν Κρήτῃ. Ὡς ἐξαιρετικὴν δὲ ἐπιτυχίαν ἐλογίζοντο ἂν κατῶρθον νὰ συγκαταλέξουν μετὰ τῶν ἀνωτέρων στελεχῶν τοῦ στρατεύματός των παρομοίους μαχητάς. Διὸ καὶ ἐγένοντο κατὰ καιροῦς δελεαστικαὶ προτάσεις ὑπ' ἀμφοτέρων πρὸς τὸν ἥρωα νὰ παύσῃ ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ τῆς πατρίδος του καὶ νὰ ἐνταχθῇ εἰς αὐτοὺς ἐπὶ ὑποσχέσει ἀμοιβῶν καὶ τιμητικῶν διακρίσεων. ⁽²⁾ Ἄλλ' ἠπατήθησαν οἰκτρῶς! Διότι ὁ Χατζημιχάλης δὲν εἶνε Πausanίας. Καὶ ἐν ἀγανακτῆσει πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς μεγαλοπρεπεῖς Πασᾶδες ἀπήντησεν ὁ ὑπερήφανος πατριώτης Χατζημιχάλης περιφρονητικῶς διὰ τῆς ἐν συνήθει χρήσει παρά τῷ λαῷ καὶ σήμερον γνωστῆς τουρκικῆς ὕβρεως.

(1) Ἄλβανὸς τὴν καταγωγὴν ἀρχηγὸς τῶν στρατευμάτων τοῦ Μεχμέτ Ἄλη κατὰ τὴν ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Διοικήσας ἐπὶ μακρὸν τὴν Κρήτην μέχρι τοῦ 1850 ὡς ἐκ τῆς πολυετοῦς ἐκεῖ παραμονῆς του ἀπεκλήθη Γκιριτλῆς (Κρητικὸς). Τῷ 1866 διωρίσθη ἐκ νέου διοικητὴς Κρήτης, καὶ αὐτὸς εἶνε ὁ ἐκπορθῆσας τὸ Ἄρκάδι.

(2) Ἄσπρέα Γ. Ἱστορίαι καὶ Ζητήματα, Ἀθήναι 1936. Ἐφημερίς «Καθημερινή» 31/5/1936.

Παραδεκτοῦ λοιπὸν γενομένου ὅτι ἔτυχεν ὁ ἥρωσ ἡμῶν καὶ στρατιωτικῆς παιδεύσεως ἐν Ἰταλίᾳ, ἀκολουθεῖ ὡς συνέχεια ἢ ἐκδοχὴ ὅτι ἢ προτίμησις τῶν προπονησάντων νὰ εἰδικευθῆ εἰς τὰ ἵππευτικά ἦτο συνέπεια ἐπιβεβλημένη λόγῳ τῆς ἐπικινδύνου φύσεως τοῦ ὄπλου τούτου, συναδούσης τῇ ἀπαραμίλλῳ τόλμῃ τοῦ Χατζημιχάλη, δι' ἧς ἐπροίκισεν αὐτὸν ἢ ἀρειμάνιος καὶ ὄρεσίβιος Ἡπειρωτικὴ καταγωγὴ του.

Ἀποπερατώσας ἐν Ἰταλίᾳ τὰς σπουδὰς του ὁ Χατζημιχάλης ἀκολουθεῖ τὴν πρακτικὴν ὁδὸν τῆς ἐπιμόχθου ἐργασίᾳ, τὴν προοιωνίζουσαν κάθε ἐπιτυχίαν, ἐπιδιδόμενος εἰς τὸ ἐπικερδὲς ἐμπόριον τῶν καπνῶν ἀνά τὴν Βαλκανικὴν καὶ ἰδιαίτατα εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ ταμβάκου, οὗτινος τὴν μονοπώλησιν εἶχεν εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Συρίας, Παλαιστίνης (¹) διὰ σουλτανικῶν φερμανίων ὀριζομένων αὐτῷ ὡς ἐμπορικῶν κέντρων τοῦ μονοπωλίου τούτου τὸ Ἰκόνιον, Ἄδανσ, Ταρσόν, Ἀντιόχειαν, Δαμασκόν, Βηρυττόν, Ἱεροσόλυμα, Γιάφφαν, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Κύπρου, κατὰ τὰ προεπαναστατικὰ ἔτη τῆς ζωῆς καὶ δράσεώς του, με στοχασμὸν τὴν ἀπόκτησιν πλοῦτου, τὴν ἀξιοποίησιν τοῦ ὁποίου θὰ βαθμολογήσῃ ἐν καιρῷ ἢ ἀγωνιζομένη πατρίς, δεχομένη τὰς μεγάλας χρηματικὰς του θυσίας, ὡς ἀσπρῆν τῶν μετέπειτα θυσιῶν, τὰς ὁποίας πανευλαβῶς θὰ προσφέρῃ εἰς τὸν ἀπὸ ἐκατόμβας θυμάτων πυριφλεγόμενον βωμὸν αὐτῆς, κτερίζων οὕτω διὰ τῆς σπονδῆς τοῦ ἡρωϊκοῦ του οἴματος τὴν καταπόρφυρον τοῦ βωμοῦ τῆς μορφῆν καὶ καταστίζων δι' αὐτοῦ καὶ νεκρωθεῖσαν τὴν δουλείαν τοῦ Γένους. Μὲ εὐπαθεῖ δὲ ναυτικὴν πυξίδα τὴν ὑπέροχον σκέψιν τοῦ Ἡπειρώτου, τοῦ πλουτοῦντος ἐν τῇ ξένη σκληρῶς, ἀλλὰ πτωχεύοντος ὑπὲρ τῆς πατρίδος γενναιοδῶρως, καὶ ἔχων πρὸς τοῦτο ὁμοζήλους τοὺς πλείστους τῶν συμπατριωτῶν του ἐν τῇ ξένη, ἐντατικῶς ἐργάζεται, ἐπικερδῶς ἐμπορεύεται, φειδωλῶς ἀποταμιεύει καὶ ἀποκτᾷ οὕτω σημαντικὴν περιουσίαν ἐκ πολλῶν χιλιάδων χρυσῶν λιρῶν εἰς χρόνου διάστημα βραχυτέρου τῆς δεκαετίας ἀπὸ τοῦ πέρατος τῶν σπουδῶν του, ἀφοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1816 συναντῶμεν αὐτὸν ἀπόστολον τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς συστάσεώς της περιερχόμενον τὰς χώρας τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου.

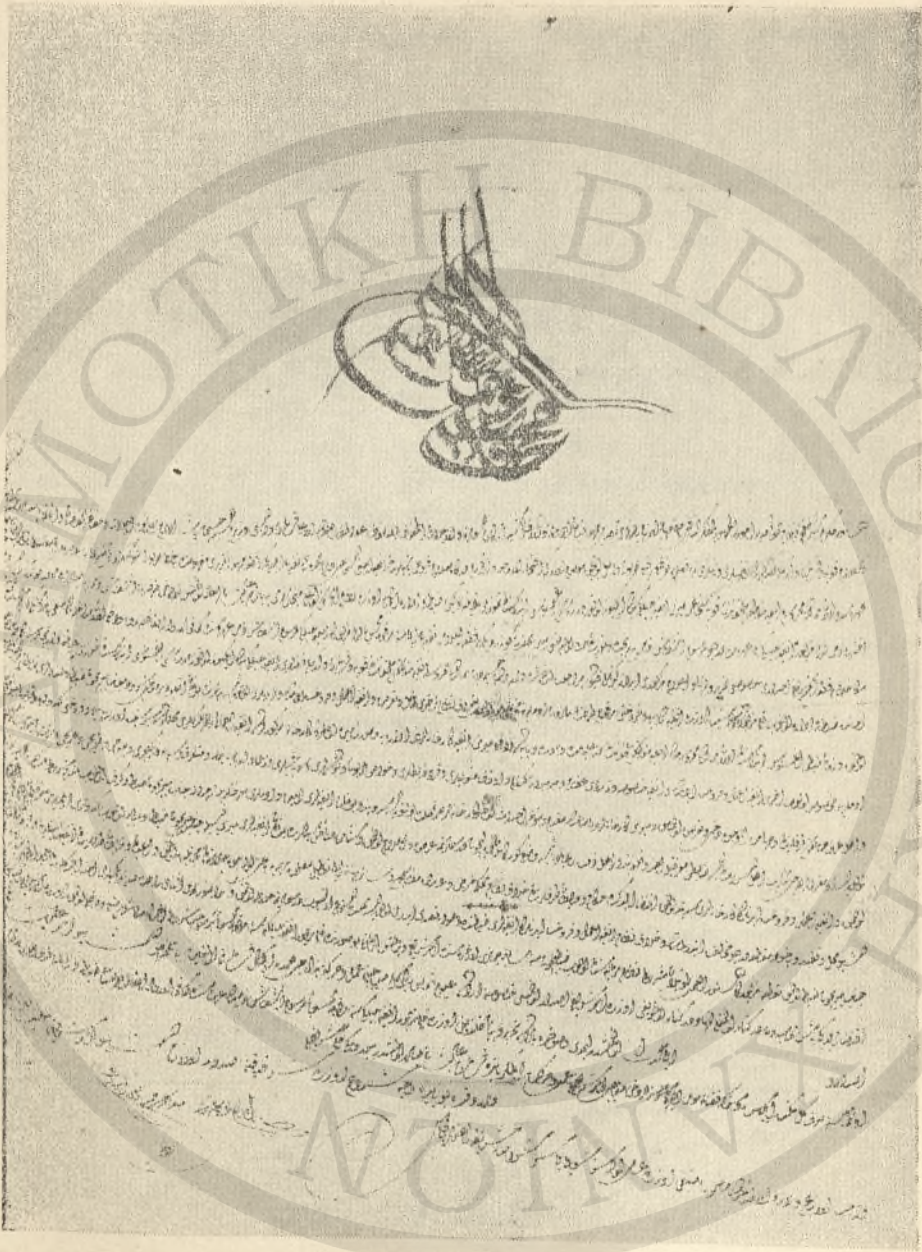
Καὶ οὕτω τὸ ἀπὸ τῶν σπουδῶν του μεσολαβήσαν χρονικὸν ὄριον μέχρι τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ὠρίμασεν ἢ ἰδέα τῶν πρώτων Φιλικῶν, μεθ' ὧν ὁ Μιχαὴλ Χρήστου, ὁ ἥρωσ ἡμῶν, συναριθμεῖται,

(¹) Γενικὴ Ἐφημερὶς Ἑλλάδος 1828 σελὶς 183.

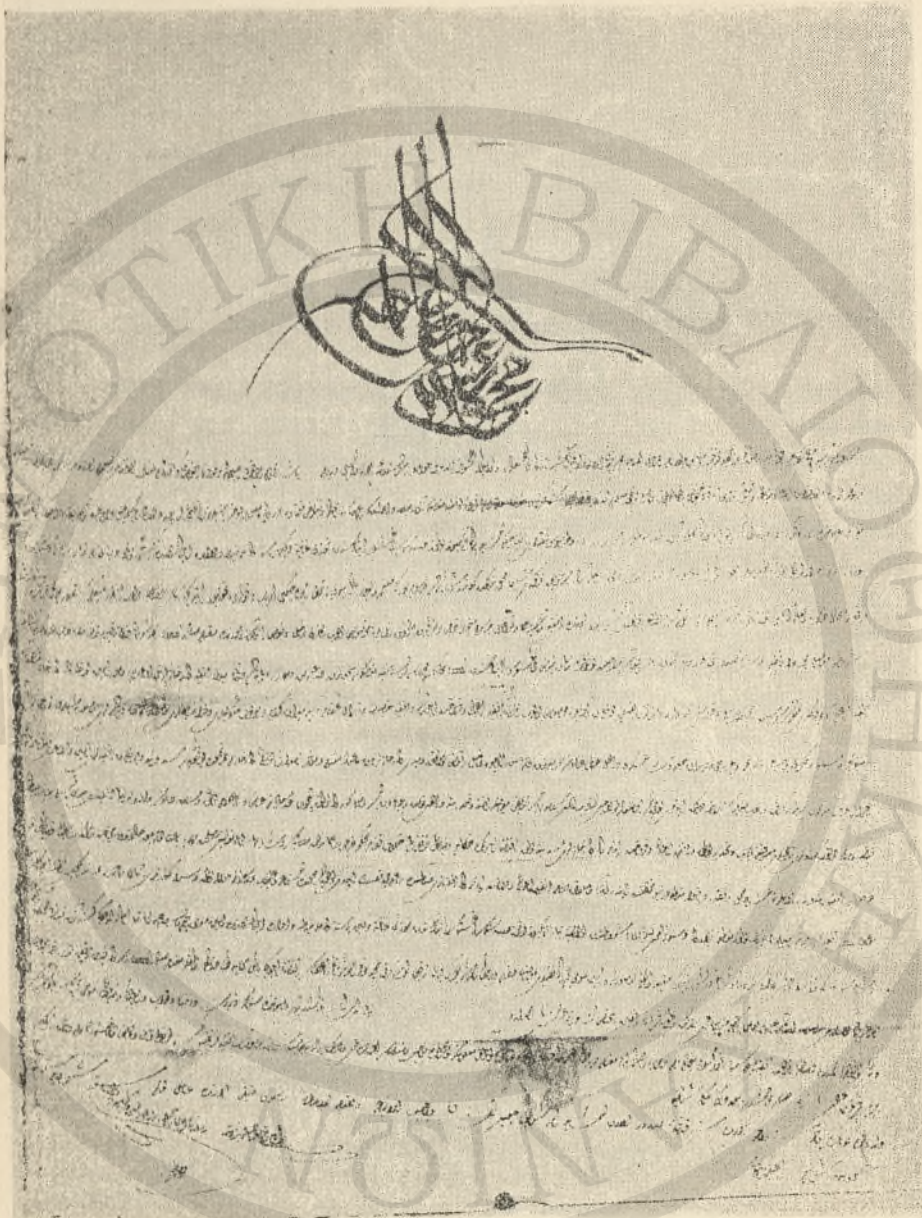
νά δοθῆ τὸ σύνθημα τῆς ἀποτινάξεως τοῦ ζυγοῦ τῆς δουλείας διὰ τῆς ἐπιστρατεύσεως ὄλων τῶν δυναμένων νὰ διαδώσουν τὴν ἐθνικὴν κατῆχησιν ἐκ τῶν Ἑλλήνων τῆς ἀλλοδαπῆς, δὲν διέρρευσε διὰ τὸν Χατζημιχάλην ἄκαρπον, ἀλλὰ τοῦναντίον πολλαχῶς λυσιτελές. Διότι, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ Χατζημιχάλης διηύθυνε τὸν ὀργανισμόν τοῦ μονοπωλίου τοῦ ταμβάκου εἰς τὰς προμνηθείας περιοχὰς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Συρίας, Παλαιστίνης καὶ Κύπρου, λαβῶν ἐπισήμως ὑπὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως τὸν τίτλον τοῦ «Ἐνφιέ (ταμβάκος) νιζάμ (ὀργανισμός) Οὐστασῆ (διευθυντής) Μιχάλη».

Ἐντὸς τῶν μαρσίπων τοῦ ἥρωος ἡμῶν κατὰ τὴν ὀλοκαύτως ἐν Φραγκοκαστέλλῳ τῆς Κρήτης, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ἐγένετο μνεία, εὐρέθησαν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ δέσμαι Κυβερνητικῶν συμβολαίων (τουρκιστὶ «μουκαβελέ») διὰ τὰ ἔτη 1234—1238 ἀπὸ Ἐγίρας, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ ἀπὸ Σωτῆρος Χριστοῦ ἔτη 1814—1818. Τὰ συμβόλαια ταῦτα εἶναι ὑπογεγραμμένα ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἀφ' ἐνός ὡς «Ἐνφιέ νιζάμ οὐστασῆ» καὶ ὑπὸ ἀντιπροσώπου τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως ἔχοντος καὶ τιμητικὸν τίτλον τοῦ ἀρχιθυρωροῦ ὀνόματι Ἰσμαήλ «Καπουτζῆ μπασιλάρ» (¹) ἀφ' ἐτέρου. Ἐν αὐτοῖς διαλαμβάνονται οἱ ὅροι τῆς ἐπιχειρήσεως τοῦ μονοπωλίου καὶ ἐμφαίνεται ἡ ἀπεριόριστος ἐμπιστοσύνη καὶ ἡ εὐνοια τοῦ Κυβερνητικοῦ ἀντιπροσώπου «Καπουτζῆ Μπασιλάρ» Ἰσμαήλ πρὸς τὸν ἡμέτερον ἥρωα, ὑπογράψαντος ἐν λευκῷ δύο ἐξ αὐτῶν, ὧν ἡ ἰσχύς θὰ ἐξετείνετο ἐπὶ τοσοῦτον μῆκος χρόνου, ὅσον κατὰ βούλησιν ὁ Χατζῆ Μιχάλης καθώριζε, συμπληρῶν τὸν κενὸν χῶρον τῶν συμβολαίων τούτων τὸν δηλοῦντα τὴν διάρκειαν αὐτῶν. Οἱ τίτλοι οὗτοι τῆς μονοπωλήσεως τοῦ ταμβάκου εἶναι γεγραμμένοι δι' ἐπιμελημένης ἀραβικῆς γραφῆς, τουρκιστὶ καλουμένης «ντιβάν γιαζί», δηλαδή, ἐπισήμου γραφῆς, καὶ κεκυρωμένοι διὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συμπλέγματος τοῦ ὀνόματος τοῦ Σουλτάνου Μαχμουῦτ τοῦ Β'. Δύο φωτότυπα τῶν τοιούτων τίτλων καταχωρίζομεν ἄδε, εἰλημμένα ἐκ τοῦ Οἰκογενειακοῦ Ἀρχείου τοῦ δισεγγόνου τοῦ ἥρωος ἡμῶν Γεωργίου Ἀλ. Χατζημιχάλη.

(¹) «Καπουτζῆ-Μπασιλάρ» κατὰ λέξιν σημαίνει τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν θαλαμηπόλων (ἀρχιθαλαμηπόλος-ἀρχιθυρωρός). Κατὰ δὲ συνεκδοχικὴν σημασίαν σημαίνει τὸν ἐπὶ κεφαλῆς Τάγματος τῆς Σουλτανικῆς Φρουρᾶς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἰδρύσεως τοῦ σώματος τῶν Γενισάρων. Ἄπορον ὅμως ἐνταῦθα ἂν ὁ Ἰσμαήλ κατεῖχε τὸ ὀφθίκιον τοῦ Καπουτζῆ-Μπασιλάρ ὡς βαθμὸν ἀξιώματος ἢ ὡς ψιλὸν τιμητικὸν τίτλον.

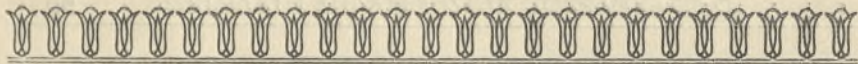
Σουλτανικόν φερμάνιον «μουκαβελέ», δι' οὗ ἐκχωρεῖται τὸ μονοπώλιον τοῦ ταμ-
βάκου εἰς τὸν Χατζή Μιχαήλην.

Σουλτανικόν φερμάνιον «μουκαβελέ», δι' οὗ ἀνανεοῦται ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ μονοπωλίου τοῦ ταμβάκου εἰς τὸν Χατζῆ Μιχαήλν.

Ἐκ τοῦ κατὰ συνθήκην ἐμπορικοῦ τούτου ἐπαγγέλματος ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐκτός τῆς ἐπικερδείας συνῆψε καὶ πολυτίμους γνωριμίας καὶ στενάς σχέσεις μετὰ τῶν ἀπὸ Βενετίας, Τεργέστης καὶ τῶν Ἑγεμονιῶν τοῦ Δουνάβεως μέχρι τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου μεγαλεμπόρων καὶ διανοουμένων ὁμογενῶν, ὧν τὰ ἐμπορικά καταστήματα καὶ τὰ φιλολογικά ἐντευκτήρια ὡς λίκνα φιλοστόργου μητρὸς ἐσπαργάνουν καὶ ἐγαλακτοτρόφουν τὴν τολμηρὰν τῆς ὑποδούλου φυλῆς ἐξέγερσιν.

Καὶ ἄφοῦ ὁ Χατζημιχάλης ὡς πρῶτον πείραμα δημοσίου ἀγῶνος ἐσημείωσεν ἐπιτυχίαν εἰς τοῦ κερδῶφου Ἑρμοῦ τὴν ἐνασχόλησιν τραπέϊς, συνειδητῶς εὐθύς ἀμέσως μεγαλειτέρας ἐπιτυχίας τὴν κατάκτησιν ἐπιδιώκων, σπεύδει εἰς τὴν κονίστραν ἀπὸ τοῦ προοιμίου τοῦ διανοιγομένου σταδίου πρὸς πάλιν σκληρὰν διὰ τὴν ἀναβίωσιν τῆς φυλῆς νὰ καταλάβῃ ἐγκαίρως πρωτοκαθεδρίαν κατὰ τὰ σεπτὰ τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἀγῶνος ἐγκαίνια, ἐνωρίτατα ἀναλαβὼν τὸ ἔργον τοῦ ἀποστόλου τῶν Φιλικῶν ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου, ὅπου οὐ μόνον οἱ ἐν αὐτῇ ἐγκατεσπαρμένοι Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ οἱ κατοικοῦντες τὰ Βαλκάνια χριστιανικοὶ λαοί, κατὰ τὸ διάγραμμα τοῦ πρωτοπόρου κήρυκος τῆς ἰδέας τῆς ἀπελευθερώσεως Ρήγα Βελεστινλῆ, συμπεριείχοντο εἰς τὰ κατὰ τοῦ Σουλτάνου ἐπαναστατικὰ σχέδια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Ο ΗΡΩΣ ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

Εὐνοϊκαὶ συνθηκαὶ διὰ τὴν εἰς τὰ Φιλικά δρᾶσιν τοῦ ἥρωος. — Δεσμός τοῦ ἥρωος μετὰ διαπρεπῶν Φιλικῶν καὶ ἰδίᾳ μετὰ τῶν ἐπιφανῶν Ἑπειρωτῶν ἀδελφῶν Ἀλεξάνδρου καὶ Μιχαὴλ Βασιλείου. — Ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ ἥρωος εἰς τὸ σχέδιον τῶν Φιλικῶν περὶ ἐξεγέρσεως Σέρβων καὶ Βουλγάρων. — Ἄνανδρος δολοφονία στρατηγοῦ Καραγιώργη καὶ ματαίωσις ἐφαρμογῆς σχεδίου συνεξεγέρσεως Βαλκανίων. — Συνεργασία τοῦ ἥρωος ἐν τῇ Βαλκανικῇ χερσονήσῳ μετὰ τῶν συνεταιριστῶν Δημητρίου καὶ Ἰωάννου Βατικιώτη.

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐπίδοθεις εἰς τὸ ἐμπόριον τῶν καπνῶν καὶ εὐδοκιμῶν εἰς τὴν ἐπικερδῆ ταύτην ἐπιχείρησιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1810—1818 ἀναδειχθεὶς μάλιστα καὶ διευθυντὴς τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ μονοπωλίου τοῦ ταμβάκου εἰς τὰ κυριώτερα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Ὀθωμανικῆς ἐπικρατείας, συνῆψε γάμον κατὰ τὸ ἔτος 1814 ἢ 1815 μετὰ νεάνιδος ἐλκούσης τὴν καταγωγὴν ἐκ Πρεμετῆς ἢ ἐκ πλησιοχωρίου ταύτης. Ἄν ὁ γάμος ἐτελέσθη ἐν Δελβινακίῳ ἢ ἐν Πρεμετῇ ἢ καὶ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ τοῦτο δὲν μαρτυρεῖται. Ἐκεῖνο ὅπερ ἀσφαλῶς γνωρίζομεν εἶναι ὅτι ἐκ τοῦ γάμου ἀπέκτησε δύο θυγατέρας, τὴν Δέσπω καὶ τὴν Βασιλικήν, αἵτινες μετὰ τῆς μητρὸς τῶν ἐγκατεστάθησαν ἐν Δελβινακίῳ. Θανούσης δὲ τῆς μητρὸς τῶν μετὰ τὴν γέννησιν τῆς δευτεροτόκου θυγατρὸς τοῦ Χατζῆ Μιχάλη Βασιλικῆς καὶ τοῦ ἥρωος ἀπουσιάζοντος ἐν τῇ ξένῃ, ἠναγκάζοντο αἱ ἐκ μητρὸς ὀρφαναὶ θυγατέρες του κατὰ καιροὺς νὰ ἀποδημῶσιν εἰς Πρεμετὴν καὶ νὰ διαμένωσι παρὰ τῇ ἐκ μητρὸς μᾶμμη των.

Ὁ Χατζή Μιχάλης εὐρύνων ὀλονέν τὸν κύκλον τῶν ἐμπορικῶν τοῦ ἐπιδόσεων περιέκλεισεν, ὡς εἰς δίκτυον, τὰ ἐν Βαλκανίοις καὶ ἐν Ἀνατολῇ ἐμπορικὰ κέντρα. Ἐκεῖ δὲ συνῆψε δεσμοὺς συνεργασίας καὶ ἐκτάκτου προσωπικῆς φιλίας μετὰ σημαινόντων προσώπων ἡμετέρων τε καὶ ξένων καὶ ἐν Βενετία καὶ ἐν Τεργέστη καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Βεσσαραβία, αἱ ὁποῖαι τὸν ἠνόησαν τὰ μάλα εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἀποστόλου τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας, ὅπερ ἀπὸ τῆς συστάσεως ταύτης ἐν τῇ ἐκτάσει τοῦ Αἵμου ἀνεδέχето. Τὰ πρόσωπα δὲ ἐκεῖνα μεθ' ὧν ἐν Τεργέστη συνεδέθη μετ' ἐκτάκτου φιλίας καὶ οἰκειότητος ἦσαν δύο ἀδελφοὶ ἐξ Ἀργυροκάστρου, ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Μιχαὴλ Βασιλείου, ἐκ τῆς μετὰ τῶν ὁποίων ἀναστροφῆς ὁ Χατζημιχάλης καὶ τὸ βάπτισμα τοῦ Φιλικοῦ ἔλαβε καὶ τὰς μετὰ τῶν ἐπιφανῶν Ἑλλήνων καὶ Εὐρωπαϊκῶν γνωριμίας ἀνέπτυξε καὶ ἐκαλλιέργησεν. Ἐκ τῶν δύο τούτων ἀδελφῶν Βασιλείου ὁ μὲν νεώτερος Μιχαὴλ διηύθυνε τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑποκαταστήματα τοῦ ἐμπορικοῦ τῶν οἴκου Τεργέστης, ὁ δὲ πρεσβύτερος Ἀλέξανδρος ἦτο ἐγκατεστημένος ἐν Τεργέστη. Ὁ Ἀλέξανδρος διεκρίνετο διὰ τὸν πλοῦτον αὐτοῦ, διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν του μόρφωσιν καὶ διὰ τὴν φλογεράν του φιλοπατρίαν. Τόσης δὲ ἀπήλαυε φήμης λαμπρᾶς καὶ ἐκτιμήσεως γενικῆς, ὥστε ἐπὶ πολλὰ ἔτη διετέλει γενικός Πρόξενος τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἐν Τεργέστη. Ἦτο ἐνθουσιώδης λάτρης τῆς προόδου τῶν γραμμάτων καὶ ἔνθερος ὑποστηρικτῆς τοῦ ἐθνικοῦ προγράμματος τοῦ Κοραΐ. Ὑπέρμαχος δὲ τυγχάνων τοῦ μεγάλου Κοραΐ εἰς τὸ περὶ ἀπλοποιήσεως τῆς γλώσσης ζήτημα ἀπεκάλει τὸν Νεόφυτον Δούκαν «μακαρονιστὴν». Ἐγένετο περίφημος κατὰ «Λόγιον Ἑρμῆν» (σελ. 321—336 ἔτος 1818) «διὰ τὸν εὐγενῆ του ζῆλον ὑπὲρ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἑθνους». Διὰ τὸν χαρακτήρα του δὲ καὶ διὰ τὴν πολυμάθειάν του εἴλκυσε τὴν ἀγάπην τοῦ πανελληνίου. Ἀρχομένου τοῦ 1818 ὅτε ἐτελεύτα ὁ διαπρεπὴς οὗτος Ἠπειρώτης ὁ διεθνῆς τύπος ἀφιέρωσεν ὀλόκληρον σειρὰν στηλῶν διὰ τὴν δρᾶσίν του. Ἡ κηδεῖα του ἐγένετο μεγαλοπρεπὴς ἐν Τεργέστη, παραστάντων ὅλων τῶν διπλωματικῶν ἀντιπροσώπων τῆς Εὐρώπης. Ὁ δὲ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος ἔγροψεν ἐπιτύμβιον καὶ ἐξεφώνησε λόγον ἐπικήδειον ἐνισχυτικὸν τῶν διαθέσεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου πρὸς ἐθνεγεσίαν, κηρύττων τὰ ἀθάνατα: «*Ἄνδρες, ὅσοι ἀσχολεῖσθε εἰς τὸ ἐπικερδὲς ἐμπόριον, μὴ φειδωλευθῆτε οὐδὲ δαπάνην οὐδὲ κόπους ἵνα ἀποκτήσητε, ἐκπλαύνητε, διαδώσητε εἰς τοὺς ὁμογενεῖς τὴν παιδείαν ὡς ὁ τελευτήσας Ἀλέξανδρος Βασιλείου*». (1)

(1) Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Τηλέγραφος σελ. 43.

Ὁ αἰδιδμος ἐκεῖνος ἀνὴρ, ὁ γενόμενος τὸ πρότυπον τοῦ ἐμπόρου, ἔχοντας ὡς ἴνδαλμα τὴν ἐθνικὴν ἀναγέννησιν, διετέλεσεν ὁ μὲν-
 τωρ τοῦ ἡμετέρου Χατζημιχάλη. Ἡ ἐμπιστοσύνη δὲ τῶν κορυ-
 φαίων Φιλικῶν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Χατζημιχάλη εἰς βαθμὸν
 ἀπεριόριστον, ἐπιφορτίζοντων αὐτῷ τοσαύτης σημασίας καὶ σπου-
 δαιότητος ἔργον ἀποστόλου ἐν τῇ Βολκανικῇ, ἀπέρρεε κατὰ μεί-
 ζονα λόγον ἐκ τοῦ στενοῦ δεσμοῦ του μετὰ τοῦ ὑπερόχου ἐκείνου
 ἀνδρὸς Ἀλεξάνδρου Βασιλείου, τὸν ὁποῖον ὁ Κόμης Κσποδίστρι-
 ας τῇ ὑποδείξει τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ καὶ τοῦ τέως Μητροπολίτου
 Ἄρτης καὶ εἶτα Ἀρχιεπισκόπου Οὐγγροβλαχίας Ἰγνατίου ἐτίμη-
 σεν ἀναθεῖς αὐτῷ τὴν διεύθυνσιν τῆς Βιενναίας Φιλομούσου
 Ἑταιρίας. Καὶ ὁ ἕτερος τῶν ἀδελφῶν Μιχαὴλ ἐγκρατῆς τυγχά-
 νων περὶ τὰ γράμματα καὶ ἔραστῆς τῆς ἀναστάσεως τῆς Πατρί-
 δος, μεταλαμπαδεύων ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν φωσφόρον αἴ-
 γλην τοῦ κασιγνήτου καὶ δαπανῶν ἐκ τοῦ πλούτου του ἰκανὰ
 συνέδραμε καὶ διέδιδε τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ» τὰ ζωογόνα φῶτα.
 Ἐκ τῆς ἐπιλέκτου ταύτης ξυνωρίδος ὁ Χατζημιχάλης τόσα τὰ
 θαυμαστά ἐπορίσθη, ὥστε τὴν ἐξ αὐτῶν πολύμορφον ὠφέλειαν
 νὰ θεωρῇ δεύτερα ἠθικὰ Νικομάχεια, καὶ ἐξ εὐγνωμοσύνης φαί-
 νεται πρὸς τὴν κλεινὴν τῶν ἀδελφῶν Βασιλείου γενέτειραν, τὸ
 Ἀργυρόκαστρον, νὰ μὴ θέλῃ νὰ ἀποκροῦν βραδύτερον τὸν κατ'
 ἐπέκτασιν ἀποδιδόμενον εἰς αὐτὸν τῆς τοπωνυμίας τίτλον «Ἀργυ-
 ροκαστρίτης» (!) Καὶ οὕτω πολλαχῶς καὶ πολυτρόπως θωρακίζο-
 μενος ὁ Χατζημιχάλης εἶναι ἔτοιμος νὰ ἐπωμισθῇ τὸ βαρὺ καθή-
 κον τοῦ ἀποστόλου τῆς Φιλικῆς εἰς τὸν τομέα ἐκείνον τὸν ὁποῖ-
 ον καὶ διὰ τοῦ κερδῶου Ἑρμοῦ καὶ διὰ τοῦ ξενίου Διὸς παγίως
 καὶ σταθερῶς ἀπὸ πολλοῦ εἶχε κατοχυρώσει.

Τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς πτώσεως αὐτοῦ (1453) δὲν
 ἔπαυσεν ἀγωνιζόμενον διὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας του.
 Ἀριθμεῖ δὲ πλείστας ἀποπείρας γενομένας πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ
 ζυγοῦ, ἄλλας μὲν τῇ ὑποκινήσει ὁμοπίστων, ἄλλας δὲ προτροπῇ
 ὁμοδόξων. Ἄπασαι δὲ αἱ τοιαῦται μεμονωμένοι καὶ σποραδικαὶ
 ἐξεγέρσεις ἐπνίγησαν εἰς τὸ αἷμά των. Ἐχοντες ὅθεν οἱ Ἕλληνες
 πικρὰν πεῖραν τῶν ξενικῶν ἐγκαταλείψεων κατέληξαν εἰς τὸ τρο-
 μερὸν συμπέρασμα ὅτι διὰ τῶν ἰδίων πλέον αὐτῶν δυνάμεων ἔδει
 νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἐλευθερίαν. Τὴν σκληρὰν ταύτην σκέψιν κυο-
 φορουμένην ἀπὸ μακροῦ ἀνελάμβανεν ἡ ὀργάνωσις τῆς Φιλικῆς

(!) Ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐχρῆτο ἔσθ' ὅτε καὶ τῇ Ἀλβανικῇ διαλέκτῳ, ἦν
 εὐχερῶς ἐξέμαθε, συνεργαζόμενος κατὰ τὰς ἐμπορικὰς του ἐπιδόσεις μετ'
 ἄλβανοφῶνων ἐξ ἀγχιστείας συγγενῶν.

Ἐταιρίας ὡς ἀπόφασιν νὰ ἐκτελέσῃ ἀρχομένου τοῦ 19 αἰῶνος. Συνεστήθη ὅθεν ἡ μυστικὴ αὕτη ὀργάνωσις ἐν Ὁδησῶ τῆς Ρωσίας τῷ 1814, καὶ κατόπιν πολλῶν αὐτῆς διακυμάνσεων ἐπεξετάθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας, εἶτα δὲ κατέκλυσεν ὅλας τὰς χώρας τὰς ἐκτὸς καὶ ἐντὸς ἐδάφους ἑλληνικοῦ προπαρασκευάσασα τὴν ἔνοπλον κατὰ τοῦ Σουλτάνου πανελλήνιον θύελλαν. Καὶ ἐφ' ὅσον ἐκ τῶν ὁμοδόξων καὶ ὁμοπίστων εἶχον ἐντελῶς ἀποκαρδιωθῆ ἔστρεψαν πρὸς τὰ ἔσω τὰ βλέμματα πρὸς ἀνεύρεσιν συνοδοιπόρων καὶ συμμάχων ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Ὄθωμανικῆς ἐπικρατείας. Καὶ τοιοῦτους ἀνεκάλυψαν δύο. Τοὺς ὁμοδόξους ὑποδούλους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς, καὶ τοὺς ἀντιδραστικοὺς τοῦ Δοβλετιοῦ Δερβίσας καὶ Μπεκτασήδης. Καὶ μετὰ τῶν πρώτων ἐπέδιώξε συμμαχίαν ἐνόπλου ρήξεως, μετὰ δὲ τῶν δευτέρων συνεδέθη ἐξωτερικῶς ὡς ἐκ τῆς συμπτώσεως τοῦ κατὰ τοῦ Σουλτάνου ἀγῶνος. Κατεπολέμουν δὲ οἱ Δερβίσαι καὶ οἱ Μπεκτασήδαι τὴν ἐν Τουρκίᾳ κρατοῦσαν τότε νέαν τάξιν «νιζάμ τζεντίτ» τὴν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Σελήμ (1761—1808) ἐπιβληθεῖσαν, ποθοῦντες ἀναβίωσιν τοῦ Γενιτσαρισμοῦ. Ὅταν ὅμως ἐγένετο μερικὴ τῶν Βαλκανίων ἐξέγερσις μετὰ ταυτότητα τοῦ μετέπειτα σκοποῦ πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ Ἰδιὰ τῶν Σέρβων, τότε ὁ Σουλτάνος ἐνισχύων τὰς δυνάμεις τῶν ἀσπόνδων τοῦ Μπεκτασηδοδερβισῶν διέθεσε τούτους κατὰ τῶν στασιασάντων Σέρβων. Ὁ Σερβικὸς οὗτος παράγων πρωτίστως καὶ ὁ Βουλγαρικὸς κατὰ λόγον ἦσσαν, συνδέει στενῶς τὸν ἡμέτερον Χατζημιχάλην ὡς πρὸς τὴν συμβολὴν του ὡς Φιλικοῦ καὶ εἰς τοῦτον θὰ ἐνδιατρίψωμεν.

Ἡ Τουρκία ἀπώλεσασα διὰ τῆς συνθήκης τοῦ 1718 Βαλκανικὰς ἐπαρχίας τῆς περιελθούσας εἰς τὴν Αὐστρίαν (Κροατία-Βοσνία-Σερβία-Βανάτων) ἀνέκτησε τὴν Σερβίαν μόνον διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βελιγραδίου τοῦ 1739. Ἐκτοτε πολλοὶ Σέρβοι ποθοῦντες τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἐξεπατρίσθησαν καὶ καταφυγόντες εἰς Ρωσίαν καὶ Αὐστρίαν συνεκρότησαν τὰ σώματα τῶν ἐλευθέρων Σέρβων. Τότε ἀναφαίνεται ἀνὴρ, ὁ μεγαλοσωμότερος τῶν ἀνθρώπων καὶ μελανὸς τὴν ὄψιν Γεώργιος Πέτροβιτς, ὁ ἐπωνομασθεὶς Καραγιώργης. Οὗτος πολεμὼν τοὺς Τούρκους μετὰ λύσεως διέπρεψε κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Βελιγραδίου τοῦ 1787, κατὰ τὸν Αὐστρο-Ρωσο-Τουρκικὸν πόλεμον. Συναφθείσης ὅμως συνθήκης τῷ 1792, καταδικαζούσης τὴν Σερβίαν ὑπὸ τὸν Τουρκικὸν ζυγόν, ἡμνηστεύθησαν ὅ τε Καραγιώργης καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ συμπολεμισταί, ἐπανελθόντες εἰς τὸ πάτριον ἔδαφος. Αἱ πιέσεις ὅμως δὲν ἔπαυσαν καὶ ἡ Σερβία καταδυναστευομένη ὡμῶς ὑπὸ τῶν Γενι-

τσάρων άνεταράσσετο. Τόσον δὲ αἱ ἀγριότητες καὶ αἱ ἀτιμώσεις ἐνετάθησαν ὥστε ἠναγκάσθη τὸ δέκατον τοῦ πληθυσμοῦ νὰ τραπῆ εἰς τὰ ὄρη. Ἐπτάς δὲ γενιτσάρων ἡμέραν τινὰ ὥρμησαν κατὰ τῆς οἰκίας τοῦ Καραγιώργη διὰ νὰ τὸν φονεύσουν. Τότε ὁ Καραγιώργης φονεύσας δύο γενιτσάρους πρὸ τῆς εἰσόδου τῆς οἰκίας του, τῶν ἄλλων πέντε τραπέντων εἰς φυγὴν, ἀπῆλθε μετὰ ἑβδομήκοντα ἐπιλέκτων Σέρβων πολεμιστῶν εἰς Βοσνίαν, μεθ' ὧν καὶ ὁ ὑπαρχηγὸς αὐτοῦ Βέλκος Πέτροβιτς, συνεργάτης βραδύτερον τοῦ ἡμετέρου Χατζημιχάλη, ὀρκισθέντων ἐλευθερίαν ἢ θάνατον.

Ἐκ Βοσνίας κατ' Αὐγουστον τοῦ 1801 ὁ Καραγιώργης εἰσβάλλει εἰς τὸ Σερβικὸν ἔδαφος καὶ συνάπτει μάχην μετὰ τετρακοσίων γενιτσάρων εἰς τὸ χωρίον Σραμεκίνσκη. Διασκορπίζει τούτους συλλαβὸν τὸν ἀρχηγὸν τῶν αἰχμάλωτων. Διωκόμενος τότε ἀγρίως ὁ Καραγιώργης ὑπὸ τῶν γενιτσάρων τοῦ Χασάν-Ἄγα, ζητεῖ τὴν συμμαχίαν τῶν ἐπιφανῶν Ἑλλήνων ὀπλαρχηγῶν, τῶν ὑπὸ διωγμὸν τοῦ Ἄλῃ πασᾶ Τεπελενλῆ τελούντων Γεωργίου Ὀλυμπίου, Νικοτσάρα, Βλαχάβα, Καρατάσου, Ζάκα καὶ Μπιζιῶτη καὶ καταφυγόντων εἰς Ὀλυμπον. Ἐξ αὐτῶν κατάρθωσαν νὰ συσσωματωθῶσι μετὰ τοῦ Καραγιώργη οἱ περὶ τὸν Ὀλύμπιον Νικοτσάραν καὶ Καρατάσον ὑπερδισχίλιοι ἄρματωλοί. Οὗτοι εἰσελθόντες ἐντὸς τῶν Σερβικῶν συνόρων καὶ ἐνωθέντες μετὰ τοῦ σώματος τοῦ Καραγιώργη ἐνήργησαν γενικὴν κατὰ τῶν Τούρκων ἐπίθεσιν κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ Μπαϊραμίου τοῦ 1802 κατεσυνέτριψαν αὐτοὺς ὀλοσχερῶς καὶ ἔκτοτε ὑπεγράφη, κατὰ Κανδηλῶρον, μὲ τὸ ντουφέκι καὶ μὲ τὸ σπαθὶ ἡ συμμαχία μας μὲ τοὺς Σέρβους. Μετὰ τὴν λαμπρὰν ἐκείνην νίκην ὁ μὲν Νικοτσάρας μετὰ τοῦ Καρατάσου ἐπέστρεψαν εἰς Ἅγιον Ὄρος, ὁ δὲ Ὀλύμπιος παρέμεινε μετὰ τοῦ Καραγιώργη καὶ τοῦ Βέλκου εἰς Σερβίαν, ἰδρῦσας μάλιστα καὶ ἴδιον λόχον ἐνόπλων. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ ἠναγκάσθησαν καὶ οὗτοι νὰ ἀπέλθουν τῶν Σερβικῶν ὄριων, ἐπιτεινομένης τῆς κατ' αὐτῶν διώξεως τῶν ἀεννάως ἐνισχυομένων γενιτσάρων, τραπέντες ἀμφότεροι πρὸς βορρὰν. Καὶ ὁ μὲν Καραγιώργης κατέφυγεν εἰς Βεσσαραβίαν, ὁ δὲ Ὀλύμπιος εἰς Ρωσίαν. Ἐν Σερβίᾳ δὲ τότε ἀνεφάνη ὁ Μιλόσχης Ὁβρένοβιτς συντηρητικῶν διαθέσεων πρὸς μετριάσμον ἐν τῇ χώρᾳ τῶν ἐκ τῆς ἀνταρσίας τοῦ Καραγιώργη δεινῶν. Εἰς τοῦτον ὁ Σουλτᾶνος Μαχμούτ ὁ Β' κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1815 ἀνεγνώρισεν εἶδος αὐτονομίας ὑπὸ τὸν Πασᾶν τοῦ Βελιγραδίου, ὁ δὲ ἠρωϊκὸς Καραγιώργης μετὰ τῶν ὀπαδῶν του ἀπέμενεν ἐξόριστος καὶ ἐν διωγμῷ.

Ούτως εἶχον τὰ ἐν Σερβίᾳ πράγματα κατὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, ἧς ἀνεζητεῖτο καὶ δὲν εὐρίσκετο ὕπατος ἀρχηγός. Ἡ δὲ Βουλγαρία καθυῦδε καὶ ἔρρευγεν ὑπὸ τὸν βαρὺν τῆς δουλείας ὕπνον. Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία ἀριθμοῦσα ἱκανὰ μέλη διὰ τὴν θέσιν εἰς ἐφαρμογὴν τὸ πρόγραμμα τοῦ μεγάλου σκοποῦ εἶχεν ἀνάγκην ἀρχηγοῦ ἐμπνέοντος κύρος καὶ γόητρον. Ὁ ἄνθιμος Γαζῆς κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1815 ἠρνήθη διαρρήδην τὴν ἀναλόβη τὴν εὐθύνην τῆς ἀρχηγίας. Ἡ ἄρνησις ἐπίσης τοῦ Κόμητος Καποδιστρίου ἐκράτει «ἐν ζόφῳ καὶ θλίψει» τὴν ψυχὴν τοῦ πρωταποστόλου Σκουφᾶ, ὅστις μετὰ τοῦ Ξάνθου καὶ τοῦ Τσακάλωφ ἀνεῖχον τὰς εὐθύνας τῆς Ἀνωτάτης Ἀρχῆς, ἀνυπόρκτου κατ' οὐσίαν. Εἰς τοιαύτην δὲ ἀμηχανίαν περιελθόντες ἐσκέφθησαν ὅτι ὁ συγχρονισμὸς τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐν συνδυασμῷ γενικῆς Σερβικῆς ἐπαναστάσεως καὶ γενικωτέρας Βαλκανικῆς τοιαύτης, θὰ ἀνεδεικνυεν ἐκ τῶν περιστάσεων τὸν ἱκανὸν διὰ τὴν ἡγεσίαν. Ἀνετέθη δὲ ἡ βολιδοσκόπησις τῶν πνευμάτων ἐν Σερβίᾳ καὶ Βουλγαρίᾳ εἰς τὸν ἐκ Καρβοναρίου τῆς Κυνουρίας ἐν Μολδαβίᾳ δὲ διάγοντα καὶ διαπρεπεῖ ἀναδειχθέντα Φιλικὸν Γεώργιον Λεβέντην. Οὗτος τότε ἐπικοινωνεῖ μετὰ τοῦ ἡμετέρου Χατζῆ Μιχάλη, ὃν καὶ κατέστησε κοινῶν τῶν ὀριστικῶν πλέον ἀποφάσεων τῆς Ἀνωτάτης Ἀρχῆς διὰ τὴν μελετωμένην παμβαλκανικὴν ἐξέγερσιν, εἰς ἣν θὰ περιλαμβάνοντο καὶ οἱ Βούλγαροι, ρίπτοντες οὕτω οἱ Ἕλληνες εἰς λήθη τὰς τῶν αἰῶνων ἀνηκούστους αὐτῶν ἀγριότητας χάριν τῆς κοινῆς ἰδέας καὶ τύχης. Ἐκ τῆς μεταξὺ τοῦ Χατζημιχάλη καὶ τῶν τὴν Βουλγαρίαν ἀποκλειστικῶς παρακολουθούντων συνεταιριστῶν ἀδελφῶν Βατικιώτη, Δημητρίου καὶ Ἰωάννου, ἀπεκόμισεν ἱκανοποιητικὰς ἐντυπώσεις, κατὰ Κανδηλῶρον, «*Καίτοι οἱ Βούλγαροι ἦσαν βυθισμένοι εἰς τὸν βαθύτερον δουλικὸν ὕπνον, ὁ Λεβέντης ὁμως ἐπεκωνώθησε μετὰ τινὰς ἐξ αὐτῶν καὶ ἰδίᾳ μὲ τὸν Χατζημιχάλην καὶ τοὺς εὖρον ἐπιδεικνύοντας προθυμίαν καὶ ἀξιόλογον ζῆλον χριστιανικόν.*» (1) Ἀνέπτυξε δὲ εἰς τὸν Χατζημιχάλην ὁ Λεβέντης καὶ τὸ μελετηθὲν σχέδιον τῆς κρύφα ἐπανόδου τοῦ Καραγιώργη εἰς Σερβίαν, ἵνα τεθῆ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐξεγέρσεως, συνέδεσε δὲ τὸν Χατζημιχάλην καὶ τοὺς ἄλλους Φιλικούς τοὺς περιερχομένους τὴν Σερβίαν καὶ Βουλγαρίαν μετὰ τοῦ Καραγιώργη καὶ οὕτω ἐτέθη ἡ βᾶσις τῆς περαιτέρω συνεργασίας, κατὰ Ἀναστάσιον Γούδαν, «*ρητῶς ἐγένετο μνεῖα ὑπὸ τοῦ Λεβέντη περὶ συγχρόνου μετὰ Ἑλλάδος καὶ Σερβίας καὶ*

(1) Κανδηλῶρου Τάκη. Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία. Ἀθῆναι 1926 σελ. 147.

τῶν Βουλγάρων ἐξέγερσις, ἀνέλαβε δὲ ὁ Καραγιώργης νὰ συνεννοηθῇ μετ' αὐτῶν ὑποδειχθέντων εἰς αὐτὸν τῶν γνωρίζοντων τὸ πρᾶγμα ἐν οἷς καὶ ὁ Χατζημιχάλης.» (1) Ἐντὸς τοῦ Βουλγαρικοῦ ἐδάφους, ἀναφέρει ὁ Κανδηλῶρος, μετὰ τοῦ Χατζημιχάλη διέτριβε καὶ ὁ Βέλκος Πέτροβιτς, ὑπαρχηγὸς τῆς παρατάξεως τοῦ Καραγιώργη, οἵτινες μετ' ἀγωνίας ἀνέμενον τὴν ἔλευσιν τοῦ ἀτυχοῦς Καραγιώργη διὰ νὰ σημάνη τὴν ἄμεσον καὶ σύγχρονον μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἐξέγερσιν.

Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν κινούμενοι οἱ ταγοὶ τῆς Φιλικῆς ἐμήσαν τὸν ἐν Βεσσαραβία ἐξόριστον Καραγιώργην διὰ τοῦ Γεωργίου Ὀλυμπίου, τοῦ δευτέρου ἀναλαβόντος νὰ ἐξασφαλίσῃ προσωπικὴν συνάντησιν τοῦ Λεβέντη μετὰ τοῦ ἥρωος τούτου Σέρβου Στρατηγοῦ ἐν τῷ παρὰ τὸ Ἴάσιον κειμένῳ ἀγροκηπίῳ τοῦ Μεγάλου Ἑλληνοῦ πατριώτου Κωνσταντίνου Ὑψηλάντου. Ὄντως τὴν ἐσπέραν ἡμέρας τινὸς τοῦ Μαΐου τοῦ 1817 ὁ Καραγιώργης συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ γραμματέως του Ναοῦμ συνητήθη μετὰ τοῦ Λεβέντη εἰς τὸν προσδιορισθέντα τόπον. Τὴν ἐσπέραν ἐκείνην ὁ τρομερὸς Καραγιώργης ὠρκίσθη δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τὴν γενεάν του αἰώνιαν καὶ εἰλικρινῆ πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος φιλίαν καὶ αἰώνιον μῖσος κατὰ τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, ὑπεσχέθη δὲ τὴν δλόψυχον συνδρομὴν του πρὸς ἀπόσπασιν ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ πάντων τῶν ὑπὸ τοὺς Τούρκους Χριστιανῶν ἀδιακρίτως ἐθνικότητος. Τρεῖς ἐν συνεχείᾳ ἐγένοντο συνεντεύξεις, καὶ κατὰ τὴν τρίτην ἐκανονίσθησαν τὰ τῆς ἀσφαλοῦς καὶ ἀνυπόπτου μεταβάσεως τοῦ Καραγιώργη εἰς Σερβίαν. Ἐλαβον πλαστὰ διαβατήρια ὑπὸ ψευδῆ ὀνόματα τῇ προθύμῳ ἐνεργείᾳ τοῦ Φιλικοῦ Πελοποννησίου Μιχαὴλ Θ. Λεονάρδου, καὶ μὲ τὴν πρόφασιν ὅτι μεταβαίνουν δεηθέντες εἰς τὰ ἐν τοῖς μεθορίοις τῆς Σερβίας λουτρά ἀπήλθον ἐκεῖθεν. Ὡς δ' ἐκ τοῦ μοναδικῶς ὑπερμεγέθους ἀναστήματός του, διὰ νὰ μὴ προδοθῇ κατεκλίθη ἐντὸς κλειστῆς ἀμάξης ὡς ἡμιπαράλυτος, καὶ οὕτω συνοδευόμενος μέχρι τῶν Αὐστριακῶν συνόρων ὑπὸ τοῦ Ὀλυμπίου ἔφθασεν ἀσφαλῶς εἰς τὴν Σερβικὴν μεθόριον. Ἐκεῖ τὸν ἀνέμενον ὁ φίλος καὶ «κουμπάρὸς του» Βοΐτσας, Σέρβος ἀρχηγὸς τῶν ὄπλων τῆς ἐπαρχίας Σεμενδρίας, ὅστις ὑποκριθεὶς ἀφοσίωσιν εἰς τὸν Καραγιώργην προσεφέρθη κατ' ὄρχος νὰ τὸν συμβιβάσῃ μετὰ τοῦ Μιλόσχη, διὰ νὰ ἔχη οὕτω ἡ ἐπανάστασις καθολικὸν χαρακτήρα. Ἀντὶ τούτου ὁ Βοΐτσας συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ Μιλόσχη προσέφερε τὸν ἀντίζηλόν του

(1) Γούδα Ἀναστασίου. Βίοι Παράλληλοι. Ἀθῆναι 1872 Τόμος Ε' σελ. 132.

θύμα εις τὸν βωμὸν τῆς ἰδιοτελείας, δολοφονήσας τὴν νύκτα κοιμώμενον τὸν Καραγιώργη ὡς καὶ τὸν γραμματέα του Ναούμ· ἐσφετερίσθη δὲ καὶ τὴν ἀδαμαντοκόλλητον σπάθην του, τὴν δὲ κεφαλὴν τοῦ ἡρωϊκοῦ ἐκείνου στρατάρχου ἀποκοπέισαν, ἀπέστειλεν ὁ Μιλόσχης εἰς τὸν Σουλτάνον. Καὶ οὕτω διὰ τὴν μεγάλην του φιλοπατρίαν ὁ τρομερὸς ἐκεῖνος ἦρως παρὰ δολοφόνων εὐεργετηθέντων ἔχασε τὴν ζωὴν του. Ἡ δολοφονία τοῦ μεγάλου τούτου πατριώτου κατήνεγκε καιρίαν πληγὴν κατὰ τε τοῦ παρασκευαζομένου ἀγώνος, κατὰ τῆς Σερβίας καὶ συμπάσης τῆς Βαλκανικῆς. Ὁ Φιλήμων ἐν τῷ δοκιμίῳ του ὡς ἐξῆς τὴν σημασίαν τῆς μεγάλης ἀπώλειας ἐκφράζει: «Τοιαύτην ἔλαβε τύχην ὁ πρῶτος νοῦς καὶ ἡ πρώτη στιβαρὰ χεὶρ τῆς Σερβίας, οὕτως ἀντημεῖφθη ὁ πρωταθλητῆς τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς δόξης τῶν ὄπλων αὐτῆς! Ἐκεῖνος, καθ' οὗ οὐδὲν ἠδυνήθησαν ἐπὶ τόσα ἔτη τὰ ὄπλα τῶν Τούρκων, ἔπεσεν ἐν μιᾷ στιγμῇ ὑπὸ δολοφόνου χειρὸς Σέρβου, βλάψαντος καὶ τὴν ὑπόθεσιν τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὰ συμφέροντα τῆς Σερβίας. Τῆς Σερβίας μὲν διότι ζῶντος τοῦ Καραγιώργη ἀντέτασεν αὕτη ἐν φόβητρον ἠθικὸν κατὰ τῆς Τουρκίας. Τῆς Ἑλλάδος δέ, διότι ἠλπιζεν αὕτη παρὰ τοῦ ἦρωος ἰσχυρὰν συνδρομὴν ἐν τῇ προσεχεῖ αὐτῆς πάλῃ κατὰ τῶν Τούρκων. Ἦτο λοιπὸν φυσικωτάτη ἡ παρ' ἅπασιν τοῖς Ἑλλησι γενομένη κακίστη ἐντύπωσις ἀπὸ τὴν ἀπώλειαν ἑνὸς τόσῳ χρησίμου καὶ δυσκόλως ἀναπληρουμένου προσώπου. Οἱ Τούρκοι κατὰ τὸ σῦνηθες ἀπέδωσαν εἰς ἀνάμειν τῆς Ρωσικῆς πολιτικῆς, καίτοι ἡ Ρωσία οὐδὲ ἀπλῆν γνῶσιν εἶχε τοῦ πράγματος.» (1)

Εἶναι ἀφάνταστος ἡ θλίψις ἣν ἐδοκίμασαν τόσοι ὁ Λεβέντης ὅσον καὶ ὁ Χατζημιχάλης ἰδιαζόντως διὰ τὴν ἀπροσδόκητον ματαίωσιν ἑνὸς τοιούτου μεγάλου σχεδίου συνασπισμοῦ Ἑλλήνων, Σέρβων καὶ Βουλγάρων κατὰ τοῦ κοινοῦ αὐτῶν ἐχθροῦ. Διότι κατ' ἀνάγκην καὶ οἱ Βούλγαροι θὰ ἐστασίαζον, ἐπαναστατούσης ὀλοκλήρου τῆς Σερβίας ὡς τιθέμενοι κύκλῳ τοῦ ἐπαναστατικοῦ πυρός, καὶ διότι ὁ ἀντιπερισπασμὸς θὰ παρεῖχε καὶ ἀφθονώτερα πλεονεκτήματα εἰς ἕκαστον τῶν ὁμαδικῶς ἐξεγειρομένων καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν κάτω Βαλκανίων θὰ ἀνεκτάτο διὰ προσφορᾶς ὀλιγωτέρων θυσιῶν. Ἄλλὰ ὁ τραγικὸς θάνατος τοῦ Μεγάλου ἐκείνου Καραγιώργη ὅλας τὰς προσπάθειας καὶ προετοιμασίας τοῦ Λεβέντη, τοῦ Χατζημιχάλη καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἀπέδειξεν ἀλυσιτελεῖς, καὶ ἐπέπρωτο ἡ Ἑλλάς καὶ αὖθις μόνη καὶ ἄνευ

(1) Φιλήμονος Ἰωάννου Δοκίμ. περὶ Φιλικῆς Ἑταιρίας Τόμος Α' σελ. 9

συμμάχων νά ἀντιμετωπίση κατὰ τὴν ἔνδοξον αὐτῆς ἐξεγερσιν ὄλον τὸν ἀπὸ Ἀσίας καὶ Αἰγύπτου ὄγκον τῶν στρατιῶν τοῦ κατακτητοῦ καὶ νά βαστάσῃ ἡρωϊκῶς τὴν βαρβαρικὴν πίεσιν. Ἀναφορικῶς δὲ μὲ τὸν συνεργάτην ἐν τῇ ἀποτυχούσῃ ταύτῃ προσπάθειά τοῦ Χατζημιχάλη γενναῖον Βέλκον Πέτροβιτς, καὶ οὗτος βραδύτερον ἡρωϊκῶς ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν. Ἡ δὲ σύζυγός του ἐξοριστος διαμένουσα ἐν Μπέλα-Τσερόβα τῆς Αὐστρίας κολουμένη Στάνα, οὐσα ἐν χηρεῖα συνεζεύχθη τὸν ἥρωα Γεώργιον Ὀλύμπιον, τὸν ὁποῖον μετ' οὐ πολὺ ἐθρήνησε καὶ τοῦτον, ὀλοκαυτωθέντα ἐν Δακίᾳ καὶ ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Σέκου.

Αἱ μετέπειτα συνεχισθεῖσαι μεταξὺ Φιλικῶν καὶ Μιλόσχη συνεννοήσεις περὶ κοινῆς ἐξεγέρσεως εἰς οὐδὲν τὸ θετικὸν κατέληξαν, τοῦ Μιλόσχη διαπραγματευομένου ἀναποφασίστως καὶ φιλολογικῶς, μέχρις οὗ ἐγκατελείφθη ἡ Ἑλλάς νά ἀγωνισθῇ μόνη· καὶ αἱ πρὸς Βουλγάρους γενόμεναι ἐπαναληπτικαὶ ἐκ μέρους τοῦ Χατζημιχάλη καὶ Ἰωάννου Βατικιώτου προσπάθειαι διὰ τὰ ὀφειπνισθοῦν ἐκ τοῦ ληθάργου τῆς ἀδρανείας εἰς οὐδὲν ἐτελεσφόρησαν. Διότι οἱ Βούλγαροι ὡς ὄρον συνδρομῆς τῆς ἐξεγέρσεως τῶν Ἑλλήνων ἔθετον τὴν ἐξεγερσιν πρῶτον τῶν Σέρβων ὑπὸ τὸν Μιλόσχην. Καὶ οὕτω ἀμφοτέροι οἱ ὁμόδοξοι ὄμοροι λαοὶ παρέμενον ἀκίνητοι καὶ ἀσυγκίνητοι, καὶ τότε, καὶ ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ἀνέσυρε μόνος τὴν αὐλαίαν τῆς φρικτῆς σκηνῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἤρξατο διαδραματιζόμενον τὸ ἔνδοξον καὶ ἱερὸν ἔπος τοῦ Εἰκοσιένα.

Ἐν Βουλγαρίᾳ ἐμυήθησαν ὑπὸ τοῦ Χατζημιχάλη καὶ Βατικιώτη περὶ τοὺς διακοσίους μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Πελοποννήσιον Δ. Κοντήραν τὴν παραμονὴν τοῦ μεγάλου καὶ φρικτοῦ τῆς Παλιγγενεσίας δράματος, καὶ ὅσοι Σέρβοι καὶ Βούλγαροι φιλοπόλεμοι ἐθελοντικῶς κατῆλθον εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ ὑπηρέτησαν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Χατζῆ-Χρῖστον. Ὁ δὲ ἡμέτερος ἥρωας Χατζημιχάλης ἅμα τῇ ἐνάρξει τῆς ἐξεγέρσεως τῶν Ἑλλήνων, ἡ ὁποία κατασταλεῖσα ἐν ταῖς Ἠγεμονίαις, μετεδίδοτο μετὰ σπουδῆς καὶ γοργότητος ἐν Πελοποννήσῳ καὶ Στερεᾷ μέχρι Ταινάρου καὶ Ψηλορείτου, μὴ ἔχων λόγον περαιτέρω παραμονῆς του ἐν τῇ Βαλκανικῇ, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Συρίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ, διέλυσε τὰς ἐπιχειρήσεις του, ἐξεποίησε τὴν περιουσίαν του, ἐρρευστοποίησε τὰ ὑπάρχοντά του, καὶ μετὰ ταῦτα ἐξ Ἀνατολῆς κατελθὼν εἰς Κύπρον, ἐκεῖθεν ἐπανεκάμψεν εἰς Ἰτολίαν. Ἐκεῖ προέβη εἰς προμήθειαν ὄγκων φορτίων ὀπλων τύπου «νταλιάνι», καὶ πολεμεφοδίων, παραλαβὼν δὲ μεθ' ἑαυτοῦ ὅσα χρήματα εἶχεν

ἔξ ἑαυτοῦ διὰ τῶν ὁποίων συνεκρότησε τὸ πρῶτον ἄτακτον ἰππικὸν σῶμα τοῦ ἀγῶνος, τὸ καταστὰν περίφημον εἰς τὰ πολεμικὰ χρονικά τοῦ δοξασμένου ἐκείνου Ἀγῶνος, ἀλλὰ καὶ συγκροτήσας αὐτὸ συνετήρει τοῦτο ἰδίαις δαπάναις μέχρι τοῦ ἡρώϊκοῦ του θανάτου, καὶ κατήλθεν εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα νὰ πολεμήσῃ εἰς τοὺς πλέον ἐπικινδύνους τομεῖς ἡρώϊκῶς, νὰ νικήσῃ θριαμβευτικῶς καὶ νὰ θυσιασθῇ ἐνδόξως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΑΙ ΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ ΔΙΑ ΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΚΑΙ ΕΝΑΡΞΙΣ ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΕΩΣ ΕΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΩ

Ἐνοπλος ἔναρξις τῆς ἔθνεγερσίας.— Διάλυσις ἐπιχειρήσεων τοῦ ἥρωος.— Διάσωσις οἰκογενειῶν Κυπρίων ἀπὸ τῆς φονικῆς μαχαίρας Κουτσιοῦκ Μεχμέτ.— Προπαρασκευὴ πρὸς κάθοδον εἰς τὸν Ἀγῶνα.— Προμήθεια φορτίων πολεμικοῦ ὕλικου ἐξ Εὐρώπης δαπάναις τοῦ ἥρωος.— Ἐθελουσία ἐπιστράτευσις Ἡπειρωτῶν ὀπλιταρχῶν ὑπὸ τοῦ ἥρωος.— Ὁργάνωσις εἰδικοῦ πολεμικοῦ ὄπλου διὰ τὸν Ἀγῶνα.— Πολεμικὸν βάπτισμα ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὴν ἠρωϊκὴν ὑπεράσπισιν Ναυπλίου.— Αἱ ἠρωϊκαὶ μάχαι Βερβαίνων, Δαβιάς καὶ Ζαράχωβας.— Κατατροπώσεις ἐπιδρομῶν Ἰμπραήμ Πασᾶ.— Ἀποτροπὴ αἰχμαλωσίας τοῦ ἥρωος.— Ἀποθauμασμὸς ριφκοινδύνου τόλμης καὶ γενναιότητος ἥρωος.— Περιφρονητικὴ ἀπόρριψις δελεαστικῶν προτάσεων Ἰμπραήμ Πασᾶ.

Ἡ συμβολὴ τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη εἰς τὸν Ἱερὸν Ἀγῶνα τοῦ Δοξασμένου 21 διὰ τὴν πολεμικὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους κατὰ τὴν Παλιγγενεσίαν ἀποτελεῖ σταθμὸν ἐπιφανῆ καὶ ἀξιολογώτατον. Διότι κατὰ τὴν ἐντατικὴν ἐκείνην ζωὴν τῆς τετραετίας τῶν ἐπαναστατικῶν ἐτῶν 1825—1828 ὁ Χατζημιχάλης ὀργανωτὴς εἰδικοῦ πολεμικοῦ ἰππικοῦ ὄπλου, χορηγὸς καὶ συντηρητὴς τούτου, ἀλλὰ καὶ ἔμπειρος καὶ γενναῖος πολεμιστὴς, ἐπύκνωσε τὰς ἐνδόξους τοῦ ἀγῶνος σελίδας ἀνδραγαθημάτων καὶ κατορθωμάτων, κορυφωθέντων εἰς τὸ μέγα καὶ φρικτὸν τοῦ Φραγκοκαστέλλου τῆς Κρήτης τρόπαιον, ἔνθα ἠρωϊκῶς μεθ' ἀπάντων τῶν ὀρμητικῶν ἀνδρῶν τοῦ ἔθουςιάσθη.

Ἡ αἰφνιδία ἔκρηξις τῆς Ἐπαναστάσεως ἐν ταῖς Ἡγεμονίαις

κατ' ἀρχάς, καί ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι εὐθύς ἀμέσως, εὐρίσκει τὸν ἡμέτερον ἥρωα ἐν Κύπρῳ, ὀρμηθέντα ἐκεῖ ἐκ Βηρυττοῦ προερχόμενον καὶ σταθμεύσαντα, διενεργοῦντα τὴν διάλυσιν τῶν ἐν ταῖς χώραις τῆς Βαλκανικῆς καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐπιχειρήσεων αὐτοῦ. Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρία ἐξαπλωθεῖσα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1815 μέχρι τῶν ἐσχάτων τῆς ἐλληνικῆς γῆς εἶχεν ἐξαποστείλει καὶ εἰς Κύπρον ἀποστόλους, ἵνα προπαρασκευάσωσι καὶ ἐκεῖ τὴν ἐξέγερσιν. Ὁ σεπτὸς ἐθνομάρτυς Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Κυπριανὸς τότε ηὐλόγησε τὸ ἐγκυμονούμενον ἐγχείρημα, ἐνίσχυσεν αὐτὸ χρηματικῶς κατὰ τὸ δυνατόν, ἀλλ' ἠρνήθη νὰ ἀναλάβῃ τὴν ὑποχρέωσιν ἐνόπλου τῶν Κυπρίων ἐξεγέρσεως, ἐφ' ὅσον οἱ μὲν Κύπριοι ἦσαν ἄοπλοι, ἡ δὲ νῆσος αὐτῶν οὔσα ἀπομεμονωμένη τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος περιεστοιχίζετο πανταχόθεν ὑπὸ πολυπληθοῦς τουρκικοῦ στρατοῦ. Παρὰ ταῦτα ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς μεγαλονήσου ἐπλήρωσε βαρὺν τὸν φόρον τοῦ αἵματος κατὰ τὴν ἐξέγερσιν τοῦ Γένους. Καὶ τὸ φρικτὸν ἄθλημα τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' ἠκολούθησε μετὰ τρίμηνον ὁ ἀριστεύς καὶ Πρόεδρος τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου Κυπριανός. Οἱ Τοῦρκοι τῆς Κύπρου, τῆς ὁποίας Κυβερνήτης διετέλει ὁ πρό τινος διορισθεὶς αἰμοχαρὴς Κουτσιούκ Μεχμέτ, ἀλλόφρονες ἐκ τῶν πρώτων ἐλληνικῶν θριάμβων συνέλαβον τὸ ἀνόσιον βούλευμα νὰ βυθίσουν τὴν μεγαλόνησον εἰς τὸ αἶμα. Διὸ καὶ δολίως ὀδηγοῦνται τὴν 9ην Ἰουλίου τοῦ 1821 εἰς τὸ ἐν Λευκωσίᾳ σεράγιον ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κυπριανός καὶ οἱ Μητροπολίται Πάφου Χρῦσανθος, Κιτίου Μελέτιος καὶ Κυρηνείας Λαυρέντιος μετὰ τῶν Ἠγουμένων τῶν προεχουσῶν Μονῶν καὶ μεθ' ἱκανῶν προκρίτων ἀνερχομένων εἰς ἑβδομήκοντα, ἵνα δῆθεν ἐκεῖ ὑπογράψωσιν ἀναφορὰν νομιμοφροσύνης, καὶ τότε συλλαμβάνονται καὶ θανατοῦνται πάντες⁽¹⁾ καὶ ὁ μὲν Κυπριανὸς ἀπηγχονίσθη, οἱ δὲ Ἀρχιερεῖς ἐκαρτομήθησαν, οἱ δὲ λοιποὶ πρόκριτοι κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ οἱ μὲν ἀπηγχονίσθησαν, οἱ δὲ ἑκα-

(1) Ἀδρὰν ἀπεικόνισιν τῶν ἐν Λευκωσίᾳ φρικιαστικῶν γεγονότων τῆς 9ης Ἰουλίου 1821 διασώζει ἐν τῷ Ἐμμέτρῳ Ἐλεγίῳ του ὁ κατ' ἀξίαν κησάμενος τὸν τίτλον τοῦ Ἐθνικοῦ ποιητοῦ τῆς Κύπρου Βασίλης Μιχαήλιδης. Οὗτος διὰ τῶν ἐξῆς ὑπερόχων στίχων τοῦ ἐπικοῦ του ποιήματος διατρανοῖ τὴν ὄντως ἀγέρωχον καὶ ἥρωϊκὴν στάσιν τοῦ Ἐθνομάρτυρος Κυπριανοῦ ἐν διαμειφθέντι διαλόγῳ μεταξὺ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ τοῦ δίκην Ἰαβέρη τοῦ Κουτσιούκ Μεχμέτ Μουσελῆμ Ἀγά, ἐν ᾧ διαλόγῳ ὁ Ἐθνομάρτυς κατηγορηματικῶς ἀπεφήνατο, ὅτι :

- « Ἡ Ρωμηοσύνη ἐν (εἶναι) φυλὴ συνότζιαιρη (συνηλικιώτις) τοῦ κόσμου
- » Κανένας ἐν (δὲν) εὐρέθηκεν γιὰ νὰ τὴν ἰξηλείψῃ (ἐξαλείψῃ)
- » Κανένας γιὰτὶ σιέπει (σκέπει) τὴν πού τᾶψη (τὰ ὕψη) ὁ Θεὸς μου
- » Ἡ Ρωμηοσύνη ἐν (τότε) θὰ χαθῆ, ὄντας ὁ κόσμος λείψῃ.»

ρατομήθησαν. Ἐγενικεύθη δὲ τὸ σύνθημα τῆς σφαγῆς ἐπὶ ἐξαήμερον καὶ οὕτω ὁ ἄοπλος πληθυσμὸς τῆς μεγαλονήσου ἔκειτο ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τῆς φονικῆς μαχαίρας τοῦ κατακτητοῦ. Κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας τοῦ διωγμοῦ καὶ τῆς φρίκης συνέπεσε νὰ διατρίβῃ ἐν Λευκωσίᾳ ὁ ἡμέτερος ἥρωας Χατζῆ Μιχάλης, τοῦ ὁποῖου ἡ χριστιανικὴ καρδιά δὲν ἠνείχετο νὰ θεᾶται ἀπαθῶς τὰ πρωτόκουστα ταῦτα τοῦ τυράννου ἐγκλήματα, καὶ ἔχων οὗτος εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ πλωτῶν μέσον, δι' οὗ ἀπὸ Βηρυτοῦ κατήλθεν εἰς Κύπρον, παραλαμβάνει ἐντὸς τοῦ πλοίου του πολλὰς χριστιανικὰς οἰκογενείας ἐκ Λευκωσίας, διαφυγούσας τὴν αἰμοβόρον σπάθην τοῦ Κουτσιούκ Μεχμέτ, καὶ ἀποπλεύσας ἐκ Κύπρου μεταφέρει αὐτὰς ἐν ἀσφαλείᾳ εἰς Τεργέστην. Ἐκ Τεργέστης, ἔνθα ἐπὶ μικρὸν διέμεινεν, ἀπῆλθεν εἰς Βενετίαν μὲ ὀριστικὴν πλέον ἀπόφασιν, ἀφοῦ καὶ ἐκεῖ διαλύσει τὸν ὑπολειφθέντα ἀρχικὸν πυρῆνα τῶν ἐμπορικῶν του ἐπιχειρήσεων, νὰ προβῇ εἰς τὴν προμήθειαν ὄπλων καὶ πολεμοφοδίων, μεθ' ὧν θὰ κατήρχετο εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Πατρίδα. Ἐν Βενετίᾳ συνητήθη μετὰ τοῦ φιλοπάτριδος ὁμογενοῦς Μιχαῆλ Ὁρφانوῦ, (1) μεθ' οὗ ἀρχικῶς συνεννοήθη καὶ συνεσκέφθη ὅπως τὰς γενομένας ὑπ' αὐτοῦ μεγάλας προμηθείας τῶν ὄπλων μεταφέρῃ εἰς τὴν Κρήτην διὰ τὴν συνδρομὴν τοῦ ἀγῶνος αὐτῆς, ἐκεῖ ἔνθα ἐπέπρωτο νὰ τερματίσῃ τὸ ἔνδοξον πολεμικὸν του στάδιον κατὰ τὸ ἔτος 1828 ὀλοκαυτωθεὶς ἐν Φραγκοκαστέλλῳ.

Ἡ δημιουργηθεῖσα ὁμῶς ἐν Κρήτῃ ραγδαίως δεινὴ κατάστασις, ὡς κατωτέρω διαλαμβάνομεν, διὰ τῆς ἀποβάσεως ἐκεῖ ἀπειραρίθμων Αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων καὶ ἡ ἀπὸ θαλάσσης ἰσχυρὰ φρούρησις τῆς Τουρκομάχου ταύτης νήσου διὰ πυκνῆς ναυτικῆς δυνάμεως, ἠνάγκασαν τὸν ἡμέτερον ἥρωα νὰ ἀναθεωρήσῃ τὸ ἀρχικὸν του σχέδιον καὶ ἀντὶ τῆς καθόδου του εἰς τὴν Κρήτην νὰ τραπῇ εἰς τὴν χέρσον Ἑλλάδα πρὸς συγκρότησιν τοῦ πρώτου ἀτάκτου ἵππικοῦ σώματος, τοῦ μὴ δηλαδὴ ἐξ ἀνδρῶν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ ἀπαρτισθέντος, ἀλλ' ἐξ ἐθελοντῶν ἀνεξαρτήτων συγκροτηθέντος ὑπὸ ἴδιον ἀρχηγὸν τὸν ἡμέτερον ἥρωα, πρὸς τοῦτο ἄλλως τε προεπαναστατικῶς ἀσκηθέντα. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον καὶ εἰδικὰ ὄπλα τύπου «νταλιάνι», χρησιμοποιούμενα τότε ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν τοῦ ἵππικοῦ κατὰ φορτία ἠγόρασε, καὶ ἐθελοντὰς ἐκ τῆς ἰδιαίτερας αὐτοῦ πατρίδος ἐστρατολόγησεν ὑπὸ τοὺς Ἡπειρώτας ὄπλαρχηγοὺς Τσιακμάκην, Μαχαίραν, Ρίζον Ζώνη, Κωνσταντῖνον Μπαλάσκαν, Κυριακούλην Ἀργυροκαστρίτην,

(1) Παπακώστα Ἄγγ. «Ἡρωϊκὰ Μνημόσυνα». Ἡπειρωτικὸν Μέλλον. Ἀθήναι 28/3/1949.

Νικόλαον Τσουμπάνην, Γεώργιον Μανιάτην καὶ Παναγιώτην Μανώλην, οἱ ὅποιοι τὸν ἠκολούθησαν πιστῶς καὶ μέχρι θανάτου εἰς ὅλα τὰ πολεμικὰ στάδια καὶ τοὺς πολεμικοὺς τομεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους ἠρίστευσε καὶ ἐθριάμβευσε τὸ ἐπίλεκτον τοῦτο ἰππικὸν σῶμα τοῦ Χατζημιχάλη. (1)

Μεταγενέστεροὶ τινες ἱστοριογράφοι τοῦ ἱεροῦ τῆς Παλιγγενεσίας Ἀγῶνος θεωροῦν τὸν Χατζηχρῖστον ὡς τὸν ἰδρυτὴν τοῦ πρώτου ἀτάκτου ἰππικοῦ σώματος ἀντὶ τοῦ ἡμετέρου ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη, ἐκλαμβανομένου ὡς συνεχιστοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Χατζηχρῖστου μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν του, ἐν ᾧ οἱ σύγχρονοι τοῦ ἡμετέρου ἥρωος συναγωνισταί, ἱστορήσαντες τὰ κατορθώματα του εἰς ἀπομνημονεύματα ὑπ' αὐτῶν συγγραφέντα, ρητῶς μαρτυροῦν τὸ ἀντίθετον· ὅτι δηλαδὴ ὅταν ὁ Χατζηχρῖστος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας του ἠσχολεῖτο μὲ τὴν συγκρότησιν ἀτάκτου ἰππικοῦ σώματος, προὔπηρχε τὸ τοῦ ἡμετέρου Χατζημιχάλη. Καὶ οὕτω κατὰ Φώτιον Φωτᾶκον «Ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἔχων μέγαν ἐνθουσιασμόν καὶ πατριωτισμόν ἄπειρον καὶ ἐπιθυμῶν νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν Πατρίδα, διορίζεται ἀρχηγὸς τοῦ ἀτάκτου ἰππικοῦ καὶ διατάσσεται νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ Γενικὸν Στρατόπεδον, διότι τότε ἀπεφασίσθη νὰ συγκροτηθῇ ἑλληνικὸν ἰππικόν». (2) Κατὰ δὲ Νικόλαον Κασσομούλην «Ὁ Χατζῆ Χρῖστος, ἀφοῦ δούλεψε σεῖζις κοντὰ σὲ τρανοὺς πασαδες — μὰ κι' ἀπὸ παιδὶ πάλενε μὲ τ' ἄλογα — δὲν ἄργησε νὰ συμμαζέψῃ γύρω του Βορειοελλαδίτες πατριῶτες του γυμνασμένους σὲ ἄλογα. Ὁ λαὸς μὲ τ' ὄνομα «Βούλγαρης» ἐννοοῦσε τὸν κάθε ολαβόφρωνο τῆς Τουρκίας. Ἐτοί τ' ὄνομα κόλλησε καὶ στὸν Χατζηχρῖστο καὶ σ' ὄλους τοὺς ολαβοφώνους πολεμιστάδες, πὸν σχηματίσαν τὴν ἀταχὴ καβαλλαρία τοῦ Χατζηχρῖστου. Ὅμως πρὶν ὁ Χατζηχρῖστος ἀρχίσῃ νὰ φιλοδοξῇ τὴν ἀρχηγίαν ἀτάκτου ἰππικοῦ, ὑπῆρχε ἀταχτο συστημένο, μ' ἀρχηγὸ τὸν περίφημον Ἡπειρώτη γενναῖο Χατζημιχάλη, καὶ ὁ Χατζηχρῖστος τώρα, μὲ τὴν ἐγκάρδια ὑποστήριξιν τῆς διοικήσεως, εἶχε σχηματίσει τὸ δικό του ἀπάνου σὲ χνάριμα, φορεσιῆς, χάμουρα τοῦ περίφημου ἰππικοῦ τῶν Τούρκων Νιελήδων.» (3)

(1) Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν συμμετείχε καὶ μικρὸν σῶμα τακτικοῦ ἰππικοῦ ἐκ φιλελλήνων ὑπὸ τὸν Πορτογάλου φιλέλληνα Ἀντώνιον Ἀλμείδαν. Οὗτος ἐλθὼν εἰς τὴν ἐπαναστατημένην Ἑλλάδα καὶ διαδεχθεὶς τὸν κόμητα Ρενιώ Ντ' Ἀνζελὸ εἰς τὴν ἀρχηγίαν τοῦ τακτικοῦ ἰππικοῦ διεκρίθη ἐν Τριπολιτῶ τῇ 1η Αὐγούστου τοῦ 1826 διασκορπίσας ἰσχυρὸν τετράγωνον Ἀράβων διὰ μικρᾶς ὁμάδος ἰππέων. Συνώδευσε τὸν Φαβιέρου εἰς τινὰς τῶν ἐπιχειρήσεών του. Μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Κυβερνήτου Ἰ. Καποδιστρίου, ὡς ἐκ τῆς ἐπακολουθησάσης ἀναρχίας παρέμεινεν ἐκτὸς ὑπηρεσίας μέχρι τοῦ 1835. Εἶτα διωρίσθη φρούραρχος Ναυπλίου (1836) προαχθεὶς εἰς ὑποστράτηγον.

(2) Φωτάκου Φωτίου Ἀπομνημονεύματα, 1888 σελίς 212.

(3) Κασσομούλη Ν. Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά. Ἀθήναι 1941, Τόμος Β' σελ. 11

Ὁ ἀδελφός τοῦ ἥρωος Ἡλίας δὲν συγκαταλέγεται μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ὀπλαρχηγῶν, κατελθὼν οὗτος ἐκ τῶν πρώτων εἰς τὸν ἀγῶνα, ὑπέικων καὶ αὐτὸς εἰς τὰς προτροπὰς τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Μάνης Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, ἔξαπολύσαντος κατὰ Μάρτιον τοῦ 1822 ἔκκλησιν πρὸς τοὺς Ἡπειρώτας ἀγωνιστὰς καὶ καλοῦντος αὐτοὺς νὰ κατέλθωσιν εἰς τὸν στίβον τοῦ ἀρξαμένου ἀγῶνος. Ὁ Ἡλίας τότε συμπολεμῶν μετὰ τῶν Σουλιωτῶν κατῆλθε μετ' αὐτῶν εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν καὶ οὕτω συγκαταριθμεῖται ἐν ἐγγρόφῳ τοῦ Στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη μετὰ τῶν ἀνδρῶν τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου.

Ὅτε ὁ ἡμέτερος ἥρωος διηύθυνεν ἐν Ἀνατολῇ τὸ μονοπάλιον τοῦ ταμβάκου, εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην ὡς συνεργάτας τὸν Κωνσταντῖνον Ἀναστασίου, στενὸν αὐτῷ συγγενῆ, μετὰ τοῦ ὁποίου ἔνια τῶν Κυβερνητικῶν συμβολαίων «μουκαβελὲ» συνυπέγραφε, φερόντων σφραγιδογράφησιν διπλῆς ὑπογραφῆς ἀμφοτέρων ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὄψεως τοῦ κειμένου «Μιχάλ-Κοσταντί», καὶ τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ Ἡλίαν Χρήστου, ὅστις ἄγνωστον διὰ ποίαν αἰτίαν ἐφυλακίσθη ἐν Δαμσοκῷ κατὰ τὸ ἔτος 1816 ἢ 1817· ὑπεχρεώθη δὲ ὁ ἡμέτερος ἥρωος νὰ καταβάλλῃ τὸ ποσὸν τῶν ἀργυρῶν γροσιῶν τριῶν χιλιάδων διὰ τὴν ἀποφυλάκισιν τοῦ ἀδελφοῦ του, τὸν ὁποῖον φαίνεται καὶ ἐφυγάδευσεν ἐνωρίτερον τῆς ἀποχωρήσεως αὐτοῦ ἐξ Ἀνατολῆς, καὶ οὕτω ἐξηγεῖται πῶς ὁ ἀδελφός τοῦ ἥρωος ἡμῶν, Ἡλίας, δὲν συνοδεύει τὸν Χατζημιχάλην ἀπὸ Βηρυτοῦ εἰς Κύπρον καὶ ἀπὸ Κύπρου εἰς Τεργέστην καὶ Βενετίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ναύπλιον, ἀλλὰ προπορεύεται τοῦ ἥρωος καὶ προβαδίζει αὐτοῦ εἰς τὸ ὑπὲρ Πατρίδος ἀγώνισμα ἐνταχθεὶς εἰς τὸ σῶμα τῶν Ἡπειρωτοσουλιωτῶν τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς. Τὴν πληροφορίαν δὲ ταύτην περὶ τῆς φυλακίσεως καὶ τῆς φυγῆς τοῦ Ἡλία Χρήστου ἐκ Συρίας ἀντλούμεν ἐκ τῆς ὑπ' ἀρ. 7 ἀναφορᾶς τουρκιστὶ γεγραμμένης πρὸς τὴν Ὀθωμανικὴν Κυβέρνησιν Μουσουλμάνου τινὸς Τατάρ Ἀγᾶ ὀνομαζομένου, αἰτοῦντος τὴν ἀποφυλάκισιν τοῦ Ἡλία Χρήστου καὶ καταβαλόντος διὰ λογαριασμὸν τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζημιχάλη τὸ διαληφθὲν χρηματικὸν ποσόν. Τὸ ἔγγραφον τῆς ἀποφυλακίσεως τοῦ Ἡλία Χρήστου διασώζει, ὡς ἔχει, εἰς τὸ Οἰκογενειακὸν Ἀρχεῖον ὁ Γεώργιος Ἀ. Χατζημιχάλης.

Ἡ προηγηθεῖσα τῆς καθόδου τοῦ ἥρωος εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα προπαρασκευὴ διὰ τῆς προμηθείας πολεμικοῦ ὕλικου καὶ τῆς ἐπιστρατεύσεως ἐθελοντῶν ἐξ Ἠπείρου συνετελεῖτο κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς ἐπαναστάσεως. Κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα τὰ

ραγδαίως ἐξελισσόμενα πολεμικά γεγονότα μὲ τὰς ἐπιτυχίας τῶν Μαυρομιχαλαίων ἐν τῇ Μάνη, τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ Βαλτετοίου, τῶν Τρικόρφων, τῆς Τριπολιτσᾶς, καὶ ἰδιαίτατα τῶν Δερβενακίων, μὲ τὰ ἐνδοξα κατορθώματα τοῦ Ἀνδρούτσου ἐν τῇ Γραβιᾷ καὶ τοῦ Ἀθανασίου Διάκου ἐν τῇ Ἀλαμάνᾳ, καὶ μὲ τὰ κατὰ θάλασσαν ἀνδραγαθήματα τοῦ Κανάρη, τὰ θρυλικά ταῦτα τῆς ἐλευθερίας σύμβολα τῆς ἀπαρχῆς τῶν τροπαίων τοῦ ἀγῶνος μὲ πρωτεῖον τὸ ἡρώϊκόν Μεσολόγγιον, προσιῶνιζον τὴν ἀπολύτρωσιν τῆς φυλῆς, ἡ ὁποία καὶ τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν ὑπερμάχων αὐτῆς πολεμιστῶν διέθετεν ἐναλλάξ ὡς μέσα διὰ τὸν ἱερόν σκοπὸν τῆς ἀνακτίσεως τῆς ἐλευθερίας.

Τὰ ἐνδοξα ὅμως ταῦτα κατορθώματα διεκόπησαν ἀποτόμως ὡς ἐκ τῶν ἀκολουθησάντων θλιβερῶν γεγονότων τοῦ πρώτου ἐκραγέντος ἐμφυλίου πολέμου εὐθὺς ὡς ἀπηλλάγη ἡ Πελοπόννησος τῆς τουρκικῆς δεσποτείας, καὶ συνετέλεσαν ταῦτα εἰς τὸ νὰ διαρρεύσουν τὰ ἐπαναστατικά ἔτη 1823 καὶ 1824 σχεδὸν ἄκαρπα πολεμικῶς τοῦ κατὰ ξηρὰν ἀγῶνος, πλὴν τοῦ ἡρώϊκου θανάτου τοῦ ἐπιφανέστερου τῶν ἡρώων τοῦ Ἀγῶνος Μάρκου Μπότσαρη παρὰ τὸ Καρπενήσιον τῇ 7ῃ Αὐγούστου τοῦ 1823. Ἐν ᾧ ἀντιθέτως κατὰ θάλασσαν ἐτελέσθησαν τὰ λαμπρότερα τῶν κατορθωμάτων μὲ τὸν Μιαούλην καταναυμαχῆσαντα τὸν τουρκικὸν στόλον, καὶ μὲ τὴν τραγικὴν τῶν Ψαρῶν καταστροφὴν, ἅτινα κατὰ τὸν Γάλλον ναυτικὸν ἀκόλουθον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πρεσβείας Ρουερσῶ «ἐπαγίωσαν τὸ οἰκοδόμημα τῆς παλιγγενεσίας τοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων.» (1)

Ὅριστικὴν ρῆξιν τῆς ἐμφυλίου συρράξεως ἐσήμανεν ἡ ἐμφάνισις τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ ἐπὶ τῆς πολεμικῆς σκηνῆς τοῦ ἀγῶνος. Ἡ Αἴγυπτος εἶχεν ἐξ ἀρχῆς τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγῶνος κοινωῆσει τῶν κατ' αὐτοῦ θαλασσίων ἐκστρατειῶν, εἰ καὶ οὐχὶ μετὰ πολλοῦ ζήλου. Ἀπὸ τοῦ 1822 ὁ Σουλτᾶνος Μαχμουτὶ ὁ Β' εἶχεν ἐπιτρέψει εἰς τὸν Μεχμέτ Ἀλὴν νὰ ἐξουσιάσῃ τῆς Κρήτης, καὶ κατὰ Ἰούνιον τοῦ ἔτους ἐκείνου ὁ γαμβρὸς τοῦ ἀναμορφωτοῦ τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἀλῆ Χασάν πασᾶς ἀπεβίβασεν εἰς Σοῦδαν 5000 Ἀλβανούς καὶ οὕτω ὁ πολυμήχανος τῆς Νειλορρύτου σατράπης ἀπὸ τοῦ 1824 ἰδίᾳ, ἀπεδύθη εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον διὰ πάσης θυσίας κατὰ ξηρὰν τε καὶ κατὰ θάλασσαν. Προσέτι δὲ κατὰ Μάρτιον τοῦ 1824 ὁ Χουσεῖν βέης στολεῖς ἐξ Αἰγύπτου εἰς Κρή-

(1) Παπαρρηγοπούλου Κ, Ἱστορία Ἑλλ. Ἔθνους. Τόμος ΣΤ' σελίς 124.

την συνεπλήρωσε διὰ σφαγῶν καὶ καταστροφῶν φοβερῶν τὴν δάμασιν τῆς πολυπαθοῦς ταύτης μεγαλονήσου. Καὶ ἀφοῦ προηγήθη ἡ καταστροφή τῆς ἡρωϊκῆς νήσου Κάσου κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1824 ὑπὸ τοῦ Χουσεῖν, συνεχίσθη ἡ καταστροφή τῶν θρυλικῶν Ψαρῶν ὑπὸ τοῦ σουλτανικοῦ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως στόλου, ἐπηκολούθησεν ἡ ναυμαχία ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Γέροντος κατ' Αὐγουστον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, κατόπιν πολλῶν παρακωλύσεων ἐκ τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῶν ἡμετέρων περὶ τὰ τέλη Νοεμβρίου τοῦ 1824 ὁ θετὸς υἱὸς τοῦ Μεχμέτ Ἄλῃ Ἰμπραήμ ποσᾶς ἀπεβίβασε τὰ στρατεύματά του εἰς Κρήτην. Τὴν Κρήτην δὲ ἔχων ὀρμητήριον ἐσκόπει νὰ περιστείλῃ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν διὰ τοῦ τακτικῶς ὀργανωμένου καὶ τεχνικῶς κατηρτισμένου ἐξ 8.000 πεζῶν καὶ 1.000 ἵππέων στρατοῦ του.

Ἀρχομένου δὲ τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1825 ὁ Ἰμπραήμ πασᾶς ἐκπλεύσας ἐκ Σούδας ἐνεφανίσθη εἰς τὰ Μεσσηνιακὰ παράλια καὶ ἀπεβίβασε τῇ 12ῃ Φεβρουαρίου εἰς Μεθώνην 4.000 πεζοὺς καὶ 500 ἵππεῖς. Ἐκπέμψας δ' ἀμέσως εἰς Κρήτην τὸν στόλον μετεκόμισεν ἐκεῖθεν δευτέραν μοῖραν στρατοῦ, καὶ τὴν 9ην Μαρτίου τοῦ ἔτους ἐκείνου διαθέτων 10.000 πεζοὺς καὶ 1000 ἵππεῖς ἐπεχείρησε τὴν πολιορκίαν τῆς Πύλου. Ἡ ὑπὸ τὸν Μαυροκορδατον πεμφθεῖσα ἀπὸ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς ἀντίστασις ἐν τῇ νήσῳ Σφακτηρίᾳ τῇ 26ῃ Ἀπριλίου ἐξουδετερώθη καθ' ὀλοκληρίαν ὑπὸ τοῦ Ἰμπραήμ. Εἰς τὴν φονικωτάτην ἐκείνην μάχην ἔπεσαν ἡρωϊκῶς ὁ γέρον Ἀναγνωσταρᾶς, ὁ Σταῦρος Σαχίνης, ὁ Ἀναστάσιος Τσαμαδὸς καὶ εἰς τῶν ἐπιφανεστέρων φιλελλήνων, ὁ κόμης Σανταρόζας. Τὴν δὲ 30ὴν Ἀπριλίου ὁ Μισοῦλης εἰσβαλὼν τολμηρότατα ἐντὸς τοῦ λιμένος τῆς Μεθώνης κατεπυρπόλησε τὴν φρεγάδα «Ἀσίαν», δύο δρόμωνας καὶ τέσσαρα πλοῖα φορτηγὰ τοῦ ἐχθροῦ. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἰμπραήμ τῇ 11ῃ Μαΐου ἐκπορθήσας τὸ Νεόκαστρον ἔθεσεν ὑπὸ τὴν κατοχὴν τοῦ τὴν Μεσσηνίαν. Κατοχυρωθεὶς δὲ ἐν Μεσσηνίᾳ ἠτοιμάζετο νὰ βαδίσῃ πρὸς τὰ ἐνδότερα τῆς Πελοποννήσου. Τότε ὁ λαὸς τῆς χερσονήσου ταύτης κατεπτοημένος κατεκραύγαζεν ἀπαιτῶν τὴν λύτρωσιν τοῦ ἐν Ὑδρᾷ κρατουμένου Θεοδώρου Κολοκοτρῶνη, παρ' οὗ καὶ μόνον τὴν σωτηρίαν ἠλπίζεν. Ἡ κυβέρνησις τοῦ Ναυπλίου μὴ ἔχουσα οὐδένα ἄλλον νὰ ἀντιτάξῃ κατὰ τοῦ ἐκ Μεσσηνίας ἐπερχομένου Ἰμπραήμ καὶ φρονούσα ἔστω καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ὅτι «ἡ σύμπνοια καὶ σύμπραξις ὄλων τῶν Ἑλλήνων εἶναι δμολογουμένως τὸ μόνον ἀκαταμάχητον ὄπλον ἐναντίον τοῦ ἀσπόνδου

ἐχθροῦ τῆς πατρίδος» (1) τῇ 18ῃ Μαΐου ἐψήφισε γενικὴν ἀμνηστειὰν καὶ ἀνηγόρευσε τὸν Θεόδωρον Κολοκοτρώνη γενικὸν ἀρχηγὸν τῆς Πελοποννήσου. Καὶ οὕτω ἡ κρατερὰ φωνὴ τοῦ Γέρου τοῦ Μωρηᾶ καὶ πάλιν ἀντήχησεν ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς χερσονήσου καὶ ἐπλήρωσε παραμυθίας καὶ πεποιθήσεως τὰς ἐπτοημένους τῶν κατοίκων ψυχάς.

Ἡ ἀκάθεκτος τοῦ Ἱμπραήμ προέλασις πρὸς τὰ ἐνδότερα τῆς Πελοποννήσου περιήγαγε τὸν ἀγῶνα μεταξύ ζωῆς καὶ θανάτου. Πρὸς ἀναχαίτισιν τῆς προόδου τοῦ Ἱμπραήμ κατέρχεται ἀπὸ Ναυπλίου ὁ γενναῖος Παπαφλέσσας ἐπὶ κεφαλῆς χιλίων ἀνδρῶν, ὅστις διασχίσας τὴν Πελοπόννησον φράσσει παρὰ τὸ περιβόητον Μανιάκι τὴν διέλευσιν τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἱμπραήμ. Ἐκεῖ συνήφθη τῇ 20ῃ Μαΐου τοῦ 1825 πεισματώδης καὶ πολύνεκρος μάχη καὶ ἐκεῖ ἐτελέσθη μία τῶν φοβερωτέρων θυσιῶν τῆς ἐπαναστάσεως. Ἔπεσεν ἡρωϊκῶς ὁ Παπαφλέσσας μετὰ τριακοσίων Ἑλλήνων κατασφάξας ὑπὲρ ἑξακοσίους Ἀγερηνούς. Ὁ Κολοκοτρώνης ἀπαλλαγείς τῶν δεσμῶν τῆς Ὑδρας μόλις προλαμβάνει νὰ καταλάβῃ τὰς παρόδους τὰς ἀγούσας ἐκ Μεσσηνίας πρὸς Ἀρκαδίαν. Περί τὴν θέσιν δὲ Δραμπάλαν, κατεχομένην ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ Γενναίου Κολοκοτρώνη καὶ ὑπὸ τοῦ Κανέλλου Δεληγιάννη, συνάπτει μάχην κρατερὰν τῇ 6ῃ καὶ 7ῃ Ἰουνίου κατὰ τοῦ προελαύνοντος Ἱμπραήμ, μετὰ τὴν ὁποίαν πρὸ τῆς ἀσυγκρίτως ὑπερτέρας ἐχθρικής πίεσεως, ἠναγκάσθη ὁ Γέρος τοῦ Μωρηᾶ νὰ συμπτυχθῇ παρὰ τὴν θέσιν «Ἅγιος Πέτρος» ὁ δὲ Ἱμπραήμ κατερχόμενος καὶ καταλαμβάνων τὴν Τριπολιτῶν νὰ εἰσέλθῃ ἀκωλύτως πλέον εἰς τὴν Ἀργολίδα. Ὁ Κολοκοτρώνης παρὰ τὸ χωρίον Δραγουμάνου καὶ μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Μεγαλόπολιν ἐπιβαίνων τοῦ ἵππου τοῦ ἡρωϊκῶς πεσόντος εἰς τὸ Μανιάκι ἀειμνήστου Παπαφλέσσα, ἐκρημνίσθη εἰς κρημνὸν χωματώδη καὶ μωλωπισθεὶς παρέμενεν ἐπὶ ἀρκετὰς ἡμέρας ἀσθενῶν. Περί τὰ μέσα δὲ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1825 ἀναρρώσας ἀπεθύθη πρὸς ὄλους τοὺς ὀπλαρχηγούς τῶν ἐπαρχιῶν ἐκκλησίαν νὰ προβῶσιν εἰς ὁμαδικὴν στρατολογίαν καὶ νὰ δράμουν εἰς τὸν ἀγῶνα, διότι ἐκινδύνευσε καὶ αὐτὴ ἡ πρωτεύουσα τοῦ ἐλευθερωθέντος τμήματος, τὸ Ναύπλιον, νὰ κυριευθῇ. Τότε ἔσπευσαν ὁ Μακρυγιάννης, ὁ Κ. Μαυρομιχάλης, ὁ Δ. Ὑψηλάντης καὶ ὁ ἡμέτερος ἥρωας Χατζῆ Μιχάλης, ὅστις ἔκτοτε λαβὼν τὸ βάπτισμα τοῦ πυρὸς διετράνωσε τὸ ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς του εἰς συνεχεῖς

(1) Παπαρρηγοπούλου Κ. Ἱστορία Ἑλλ. Ἔθνους Τόμος ΣΤ' σελὶς 127

ἀγώνας καὶ κινδύνους, καταλήξαντας εἰς τὸν ἔνδοξον αὐτοῦ καὶ ἡρωϊκὸν θάνατον. Ἡ στιγμή τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολεμιστηρίου ἀγωνίσματος διὰ τὸν Χατζημιχάλην ἦτο ἐκ τῶν πλέον κρισίμων τοῦ ἀγῶνος, Ὁ Γάλλος ναύαρχος Δεριγνὺ εὐρεθεὶς κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον ἐν Ναυπλίῳ, παρετήρησεν εἰς τὸν Ὑψηλάντην καὶ τὸν Χατζημιχάλην ὅτι μάτην ἐκτίθενται εἰς τηλικοῦτον κίνδυνον καὶ ἔλαβεν ὡς ἀπάντησιν τὴν λακωνικὴν ἐκείνην φράσιν «τὸ καθῆκόν μας εἶναι νὰ ἀποθάνωμεν!», ἡ ὁποία μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν περιλάλητον ἐκείνην ἱστορικὴν φράσιν τοῦ τελευταίου τῶν Ἑλλήνων Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου «κοινῇ γὰρ γνώμῃ αὐτοπροαιρέτως ἀποθανούμεθα μὴ φειδόμενοι τῆς ζωῆς ἡμῶν».

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἀρχομένου τοῦ Μαΐου τοῦ 1825, εἶχε συγκροτήσει εἰς ἄνδρας τὸ σῶμα τοῦ ἀτάκτου ἰππικοῦ ἀνερχομένου εἰς πεντακοσίους καὶ ὑπελείπετο ἢ εἰς ἀνάλογον ἀριθμὸν ἵππων συμπλήρωσις αὐτοῦ, διὸ καὶ τὸ Ὑπουργεῖον τοῦ Πολέμου δι' ἐγγράφου του ὑπὸ ἡμερομηνίαν 23ης Μαΐου 1825 πρὸς τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα κρίνει εὐλογον νὰ δοθῇ εἰς τὸν Χατζῆ Μιχάλην διὰ τὰς προσφερθείσας ὑπηρεσίας του ὁ βαθμὸς τῆς Στρατηγίας (!). Μέχρι δὲ τοῦ δευτέρου δεκαήμερου τοῦ Ἰουλίου 1825 δὲν εἶχεν ἐξευρεθῆ ὁ ἀπαιτούμενος ἀριθμὸς τῶν πρὸς ἵππασίαν κελήτων, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἀκολουθούσης ἀναφορᾶς του, τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει πρὸς τὴν Διοίκησιν Πολέμου ἐν Ναυπλίῳ :

Ὑπερτάτη καὶ σεβαστὴ Διοίκησις,

Ὡς εἰλικρινῆς πατριώτης ἀναφέρομαι καὶ αὐθις ὅτι ἡ προθυμία μου μὲ βιάζει εἰς τὸ νὰ ἐκστρατεύσω ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ μὲ πεντακοσίους στρατιώτας καὶ ἀπόφασιν ὡς ἄλλοτε.

Παρακαλῶ τὴν σεβαστὴν Διοίκησιν νὰ μοῦ δώσῃ μόνον 30 ἄτια πρὸς ἀντίστασιν τοῦ ἐχθροῦ καὶ διὰ βοήθειαν τοῦ στρατοῦ μας μὲ τὰ ὅποια αὐτὰ ἄτια ἐλπίζω ὅτι θέλει πάρω τὰ διπλᾶ καὶ θέλει κάμω τὸν ἐχθρὸν ἀνήσυχον καὶ ἄπρακτον εἰς τὰς ἀποφάσεις του.

Γνωρίζει καλῶς ἡ σεβαστὴ Διοίκησις ὅτι δὲν παραινῶμαι ἀπὸ ἰντερέσσον, ὅσον ἀπὸ πατριωτισμόν. Ἄς προσιάξῃ λοιπὸν νὰ μοῦ δοθῶν τὰ ἄτια καὶ ἐγὼ εἰς μίαν ἐβδομάδα ξεκινῶ μὲ τοὺς πεντακόσιους στρατιώτας.

Προσκυνῶ μὲ τὸ ἀνῆκον σέβας καὶ μέτω

ὁ εὐπειθῆς πατριώτης

(ὑπογρ.) Χατζῆ Μιχάλης

Τῆ 21 Ἰουλίου 1825

Ναύπλιον.

(!) Γενικά Ἀρχεῖα Κράτους Φάκελλ. 156.

Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω ὁ Χατζῆ Μιχάλης κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμὴν τοῦ κινδυνεύοντος Ναυπλίου νὰ περιέλθῃ εἰς χεῖρας τοῦ Ἰμπραήμ πασᾶ ἀντέταξε μετὰ τῶν Στρατηγῶν Μακρυγιάννη, Κωνστ. Μαυρομιχάλη καὶ Δ. Ὑψηλάντου γενναίαν ὑπεράσπισιν. Διότι ὁ Ἰμπραήμ διελθὼν τὴν 19ην Ἰουνίου 1825 τὴν θέσιν ταμπούρια τοῦ Ἀκόβου ἐν μέσῳ τῶν καπνιζόντων ἐρειπίων τῆς Τριπόλεως, ἧς τὴν πυρπόλησιν διέταξεν ἀπὸ Χρυσοβιτοῦ ὄχυρωθεὶς ὁ Κολοκοτρώνης, τὴν 24ην ἰδίου μηνὸς ἐθεάθη ἐπὶ τῶν ὤψωμάτων τοῦ Ναυπλίου. Ἡ αἰφνιδία αὕτη ἐμφάνισις τοῦ Ἰμπραήμ ἐγένετο πρόξενος φοβερᾶς καταπλήξεως. Ὅταν δὲ μετ' ὀλίγον συνοδευόμενος οὗτος ὑπὸ ὄγδοήκοντα μόνον ἰπέων Αἰγυπτίων προήλασε μέχρις αὐτῆς σχεδὸν τῆς πύλης τοῦ Ναυπλίου, μόλις ἐπρόφθασαν ἐν τῇ συγχύσει τῶν νὰ κλείσωσιν αὐτὴν οἱ Ἕλληνες. Διεδραματίσθησαν δὲ τότε σκηναὶ ἀγωνίας καὶ παντελοῦς ἐκφροσύνης, κατὰ Μένδελσον Βαρθόλδου, ὅμοιαι πρὸς τὰς ἐπὶ τῇ προσελεύσει τοῦ Δράμαλη. Ἀλλὰ καὶ τώρα ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς ὄντων τῶν πραγμάτων, εὐρέθησαν πάλιν γενναῖοι ἄνδρες ἐπεμβάντες ὑπὲρ τῆς πατρίδος. Ὁ πατριωτισμὸς ἀφυπνίσθη ἴσος μὲ τὸν ἀπειλοῦντα κίνδυνον. Ἀμα δὲ κατῆλθον καὶ τὰ Αἰγυπτιακὰ τάγματα ἀπὸ τοὺς λόφους πρὸς τὴν πεδιάδα, τότε ἔσπευσαν κατ' αὐτῶν ὁ Χατζημιχάλης, ὁ Μακρυγιάννης καὶ ὁ Κ. Μαυρομιχάλης μετὰ 350 μαχητῶν καὶ κατέλαβον τοὺς Λερναίους Μύλους ὅπου ἔκειντο αἱ ἀποθήκαι τοῦ Ναυπλίου. Τὸ βαθὺ ἔλος τῆς Λέρνης καὶ εἰς λίθινος τοῖχος ἀπετέλουν τὰ μόνα ὄχυρά τῆς παρὰ τῶν Ἑλλήνων καταληφθείσης θέσεως. Ὁρμουν δ' ἐπίσης εἰς ἀπόστασιν βολῆς ἀπὸ τῆς παραλίας καὶ δύο ἑλληνικαὶ κανονιοφόροι. Τὸ πεζικὸν τοῦ Ἰμπραήμ ἀπεπειράθη νὰ εἰσχωρήσῃ διὰ μικροῦ τινος ρήγματος τοῦ λιθίνου τοίχου. Μόλις δὲ ἔφθασαν εἰς τὴν ἐκεῖθεν τοῦ τοίχου αὐλὴν αἱ προφυλακαὶ τῶν ἐφορησάντων αἰγυπτιακῶν ταγμάτων, ὥρμησαν τότε κατ' αὐτῶν λυσσαλέοι οἱ ὑπερασπισταί, τοὺς ἀπέκρουσαν μὲ γυμνά ξίφη καὶ ἔφραξαν τὸ ρῆγμα τοῦτο.

Σκοπὸς τοῦ Ἰμπραήμ πασᾶ ἦτο νὰ ἐπιχειρήσῃ ἀπλοῦν τόλμημα μόνον, ὅπως καταλάβῃ ἐξ ἀπίνης, εἰ δυνατόν, τὸ Ναύπλιον. Πεισθεὶς ὅμως ὅτι οἱ ὑπερασπισταὶ τῶν Μύλων εἶχον ἀπόφασιν νὰ ἀντιστῶσιν μέχρις ἐσχάτων, καὶ στερούμενος τοῦ ἀναγκαίου διὰ τακτικὴν πολιορκίαν, βαρέος πυροβολικοῦ, παρητήθη τῆς κατὰ τῶν Μύλων καὶ τοῦ Ναυπλίου προσβολῆς, καὶ ἄρκεσθεὶς εἰς τὴν πυρπόλησιν τοῦ Ἄργους, ἐπανεκάμψε τὴν 27ην Ἰουνίου 1825 εἰς Τρίπολιν. Καὶ οὕτω τὸ Ναύπλιον, αὕτη ἡ πρωτεύουσα τοῦ

ἀγωνιζομένου Ἔθνους, διέτρεξε τὸν ἔσχατον κίνδυνον, ἐσώθη δὲ διὰ τῆς γενναιότητος τῶν ὑπερασπιστῶν αὐτοῦ. Ὁ πρίγκηψ Δ. Ὑψηλάντης, ἐλέγχων τὰς στρατιωτικὰς ὑποθέσεις ἐν Πελοποννήσῳ εἰς ἐπιβράβευσιν τῆς γενναιότητος τοῦ Χατζημιχάλη, ἔχοντος ὑπὸ τὰς διαταγὰς του ἑκατὸν εἴκοσι τέσσαρας ὀπλίτας του κατὰ τὴν ἡρωϊκὴν ἐκείνην ἀντίστασιν καὶ ὑπεράσπισιν τοῦ Ναυπλίου, δι' ἐγγράφου του πρὸς τὸν ἡμέτερον ἥρωα ὡς ἐξῆς ἀποφαίνεται:

«Ὁ φέρων τὸ παρὸν **Καπετὰν Χατζῆ Μιχάλης**, (Ἀργυροκασιώτης), κατὰ τὰς διαφοροὺς εἰς Βέρβενα γενομένας ἀριθμήσεις εἶχεν ὑπὸ τὴν ὄδηγιάν του ἑκατὸν εἴκοσι τέσσαρας ἀνθρώπους, μεθ' ὧν ἠγωνίσθη εἰς Χωσιάν (;) γενναίως καὶ μὲ ἐπιτυχίαν καλὴν ὃ αὐτὸς ἐδείχθη καὶ εἰς τὴν μάχην τῶν Μύλων, ἐκτελῶν προθύμως τὰ χρέη του. Ὅθεν τοῦ δίδεται τὸ παρὸν μου εἰς ἔνδειξιν τῶν καλῶν ἐκδουλεύσεών του καὶ εἰς ἀποζημίωσίν του.»

Τῆ 30 Ἰουλίου 1825 ἐν Ναυπλίῳ

(ὑπογρα.) Δημ. Ὑψηλάντης (')

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1825 διέτριβεν ἐν Ναυπλίῳ ἀσχολούμενος μὲ τὴν πλήρη συγκρότησιν τοῦ ἱππικοῦ σώματος, ὅποτε μανθάνει τὴν ἀσθένειαν τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, πρὸς ὃν τρέφει σεβασμὸν ἀμείωτον. Ἐκ Ναυπλίου γράφει ὁ Χατζημιχάλης ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἀσθενοῦντα σιρατάρχην ἐκφράζων πρὸς αὐτὸν τὴν βαθεῖαν συμπάθειαν ἐπὶ τῷ ἐπισυμβάντι αὐτῷ ἀτυχήματι. Διατρανοῖ δὲ τὰ πρὸς τὸν γηραιὸν ἐκείνον πολέμαρχον αἰσθήματα θαυμασμοῦ καὶ ἀφοσιώσεως, ἀμέτοχος φατριασμῶν καὶ ἐνδοκομματικῶν διενέξεων τυγχάνων ὁ Χατζημιχάλης, ὅστις κατελθὼν εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα νὰ προσφέρῃ τὰς ἐξουτοῦ ἐκδουλεύσεις δέν ἐπόθει νὰ πολιτευθῆ, ἀλλὰ νὰ πολεμήσῃ ἀποκλειστικῶς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος καὶ νὰ σφαιρισθῆ χάριν αὐτῆς. Πληροφορεῖ δὲ συνάμα τὸν ἀρχιστράτηγον ὅτι ἐτοιμάζεται συγκροτῶν τὸ ἱππικόν του σῶμα νὰ σπεύσῃ νὰ συμπολεμήσῃ μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν κατὰ τοῦ Ἰμπραῆμ σκληρὰν καὶ ἄνισον πάλην.

Ὁ Φώτιος Φωτάκος⁽²⁾, ὁ ὡς ἄλλος Ἀρριανὸς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἱστορήσας τὴν πολεμικὴν τοῦ Γέρου τοῦ Μωρηᾶ ἔνδοξον δρᾶσιν τὰ ἐξῆς μνημονεύει: «Ὅταν εἶμεθα εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον (ὀχυρὰν τῆς Κυνοῦρίας κωμόπολον) ἐλάβομεν δύο ἐπιστολάς, τὴν μὲν μίαν ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸν τοῦ Πολέμου Ἀνδρέαν Μεταξᾶν, τὴν δὲ

(') Γενικὰ Ἀρχεῖα Κράτους. Φάκελλ. 156. Ὑπ. Πολέμου. Ἐγγραφα 21/11/1825

(2) Φωτάκου Φ. Ἀπομνημονεύματα Πελοποννησίων ἀνδρῶν. 1888.

ἄλλην ἀπὸ τὸν Χατζημιχάλην, ἀρχηγὸν τοῦ ἱππικοῦ», ἔχουσαν οὕτω:
 Ἐκλαμπρότατε Ἀρχηγέ προσκυνῶ σας.

Μεγάλως ἐλπήθην μαθὼν ὅτι ἀσθενήσατε πλήν, δόξα τῷ Θεῷ, ἡ λύπη μου ταχέως μετετρέπη εἰς χαρὰν πληροφορηθεὶς ὅτι ἡ ἀσθένεια ἦτο περαστικὴ καὶ ἀβλαβὴς διὰ τὴν τύχην τῆς Πελοποννήσου εἰς τὴν ὁποίαν ἡ πρόνοια τοῦ Ὑψίστου δὲν ἔπανοσε γὰρ τὴν ὑπερασπίζεται διαφυλάττουσα ὑγιῆ τὸν μόνον θυσιάζοντα διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος καὶ τὸν μόνον στύλον καὶ προπύργιον κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Ἐγὼ δὲ περιμένω ἐδῶ, διότι μοῦ ὑπεσχέθησαν γὰρ μοῦ δώσουν τριάντα ἄλογα τὰ ὁποῖα παραλαμβάνοντάς τα, θέλω τὰ ἐτοιμάσει τάχιστα μὲ ὅλα τῶν τὰ ἀναγκαῖα καὶ θέλω στρατολογήσει καὶ πεζοὺς καὶ θέλω ἔλθει γὰρ συναγωνισθῶ μετὰ τῆς γενναιότητός σας. Μένω μ' ὄλον τὸ σέβας προσκυνῶντας σας.

Ναύπλιον 23 Ἰουλίου 1825

Ὅλος ἰδικός σας
 (ὑπογρ.) Χατζημιχάλης.

Ὁ Χατζημιχάλης συγκροτήσας τὸ ἱππικὸν σῶμα ἀνεχώρησεν ἐκ Ναυπλίου τὴν 6ην Αὐγούστου τοῦ 1825 καὶ ἠνώθη μετὰ τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, ἐνισχυθέντος ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τοῦ Δ. Ὑψηλάντου, τοῦ Ἰ. Μακρυγιάννη, τοῦ Κ. Μαυρομιχάλη καὶ ὑπὸ τῶν Πελοποννησίων ἀγωνιστῶν Ἀ. Ζαῖμη, Ἀ. Λόντου, Νικήτα Σταματελοπούλου, τοῦ «τουρκοφάγου», καὶ Ἰ. Νοταρᾶ, ἀπαρτισάντων ἐνιαῖον καὶ συμπαγὲς μέτωπον κατὰ τοῦ Ἰμπραήμ τόσο, ὥστε ἐξηναγκάσθη οὗτος καὶ τὴν πρὸς τὰ πρόσω πορείαν του γὰρ ἀνακόψη, καὶ πρὸς νότον τῆς Τριπολιτσᾶς γὰρ τραπή καὶ ἐχειρίαν τῶν ἐχθροπραξιῶν γὰρ ζητήσῃ. Τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Χατζημιχάλη ἐκ Ναυπλίου ἀνήγγειλε πρὸς τὸν Θεόδωρον Κολοκοτρώνην ὁ ἀπὸ μακροῦ στενὸς τοῦ Χατζημιχάλη φίλος Ἀλ. Μαυροκορδάτος δι' ἐπιστολῆς του ὑπὸ ἡμερομηνίαν 7ης Αὐγούστου 1825, ἐν τῇ ὁποίᾳ μεταξὺ ἄλλων μνημονεύει ὅτι «*Χθὲς ἀνεχώρησε καὶ ὁ Χατζῆ Μιχάλης μὲ ὄσους ἠμπόρεσε γὰρ γὰρ ἱππεῖς, καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὸ τὸ σῶμα θέλει σᾶς χρησιμεύσῃ μεγάλως κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις σας*».

Μαθὼν τὰς προετοιμασίας ταύτας τῶν Ἑλλήνων ὁ Ἰμπραήμ, τὰς ἐντὸς τοῦ πρώτου δεκαήμερου τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1825, ἀναχωρεῖ ἐκ Τριπόλεως κατευθυνόμενος εἰς Μεσσηνίαν. Καὶ λεηλατῶν καθ' ὁδὸν καὶ καταστρέφων ἐγκαταλείπει πρὸς φύλαξιν τῆς πόλεως ἱκανὴν φρουρὰν ὑπὸ τὸν Χουσεῖν βέην. Τότε οἱ ἐν Πελοποννήσῳ συγκεντρωθέντες ἀγωνισταὶ ἔσπευσαν εἰς τὰ πέριξ τῆς Τριπολιτσᾶς ὄχυρά, καὶ ἄλλοι κατέλαβον τὸ Χρυσοβίτσι, ἄλλοι τὰ Τσιπιανά, ἄλλοι τὸ Μακρυπλάγι καὶ ἄλλοι τὰ Βέρβεννα μὲ

σκοπόν νά περιορίσουν τούς ἐντός τῆς πόλεως ἐναπολειφθέντας Αἰγυπτίους καί νά καταδικάσουν αὐτούς εἰς ἀποκλεισμόν. Εἰς τὰ Βέρβενα ἦτο ὠχυρωμένος ὁ Χατζημιχάλης μετὰ τοῦ ἵππικοῦ του. Ἐκεῖ ἔστειλεν ἡ Κυβέρνησις Ναυπλίου τριμελῆ ἐπιτροπὴν διὰ νά προμηθεύσῃ εἰς τούς πολεμιστὰς τὰ ἀναγκαῖα πολεμefόδια καί προβῆ εἰς πληρωμὴν τῶν μισθῶν στρατιωτῶν. Μετὰ ταῦτα κατανέμεται εἰς τρεῖς φάλαγγας τὸ πολιορκοῦν τούς Αἰγυπτίους στράτευμα. Εἰς τὸ τῶν Βερβένων ὑπὸ τὸν Χατζημιχάλην, εἰς τὸ τῆς Ἀλωνίσταινας ὑπὸ τὸν Θεόδωρον Κολοκοτρῶνην καί εἰς τὸ τῆς Χρέπας ὑπὸ τούς Ζαΐμην, Λόντον, Νικήταν καί Νοταρᾶν, ἔτοιμον πρὸς ἐξόρμησιν καί ἐν ἀναμονῇ τοῦ συνθήματος τοῦ ἀρχηγοῦ Θ. Κολοκοτρῶνη, ἔχοντας τὸ γενικὸν πρόσταγμα. Τὸ σύνθημα δίδεται τὸ ἑσπέρας τῆς 12ης Αὐγούστου καί ἐξορμᾷ ἀκάθεκτος ὁ Χατζημιχάλης μετὰ τοῦ ἵππικοῦ του ἀπὸ τὰ Βέρβενα πρὸς τὰ Τρίκορφα, τὰ ὁποῖα καί καταλαμβάνει. Προπορεύεται τοῦ κυρίου σώματος τοῦ διευθυνομένου ὑπὸ τοῦ Κολοκοτρῶνη, Ὑψηλάντου, Μακρυγιάννη καί Κωνσταντῆμπεη (Μαυρομιχάλη), τοῦ ἐκδιώξαντος τούς ἐν τῇ Πιάνᾳ κατέχοντας ὄχυρῶματα ἐχθροῦς καί τοῦ ἐκ τῆς Χρέπας κατερχομένου ἑλληνικοῦ σώματος, προσιμιάζει οὕτω τὴν μάχην ὁ Χατζημιχάλης, συλλομβάνει καί φοιεῖ πέντε ἐχθροῦς, ἐγείρει δὲ ἐκ τοῦ προχείρου τρία ὄχυρῶματα πλησίον ἀλλήλων ἐν μέσῳ τῶν ἐχθρικῶν καί ἐξακολουθεῖ μαχόμενος λυσσωδῶς.

Ἀρξαμένης οὕτω τῆς μάχης προσέδραμεν ἐκ Τριπολιτοῦς εἰς βοήθειαν τῶν πολεμούντων Αἰγυπτίων ὀρκετὴ δύναμις ἐχθρική. Ἀλλὰ ταῦτοχρόνως κατέρχεται πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ Χατζημιχάλη καί τὸ κατέχον τὰ ὑψώματα τῆς Μονῆς Ἐπάνω Χρέπας ἑλληνικὸν σῶμα τοῦ κέντρου, ἐπιπίπτει κατὰ τῆς ἐνωθείσης μετὰ τούς Αἰγυπτίους ἐπικουρικής δυνάμεως καί τὴν δευτέραν ὥραν μετὰ μεσημβρίαν τὸ πῦρ ἤναψε πανταχόθεν, καί ἡ μάχη γενικεῦται καί διαρκεῖ μέχρι βαθείας νυκτός. Οἱ πολέμοιοι ἠττῶνται κατὰ κράτος καί τρέπονται εἰς ἄτακτον φυγὴν μετὰ σημαντικὰς ἀπωλείας, ἐγκαταλείψαντες εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης ἱκανοὺς νεκροὺς καί ἀπείρους τραυματίας, αἰχμαλωτισθέντος ὑπὸ τῶν ὑπερισχυσάντων Ἑλλήνων, οἵτινες μετὰ τὴν κατακερματικὴν ἐκδιώξιν τοῦ ἐχθροῦ ἐπέστρεψαν ἐν πυκνῷ σκότει καί «ἐταμπουρώθησαν» οἱ μὲν εἰς τὸ Βαλτέτσι, οἱ δὲ περὶ τὸν Χατζημιχάλην ἵππεῖς εἰς τὰ Βέρβενα, ἵνα τὴν ἐπομένην ἐπιπέσουν δριμύτεροι κατὰ τοῦ ἐχθροῦ.

Τὴν ἐπαύριον 13ην Αὐγούστου ὡς ἀπὸ γενικοῦ συνθήματος διώκοντες τούς Αἰγυπτίους ἐξορμοῦν κατὰ τῆς Ζαράχωβας. Πυρ-

πολούν τούς μύλους τῆς Ζαράχωβας, κατατροπώνουν τούς πολεμίους καί ἐξαναγκάζουν τούτους νά ἐγκλεισθοῦν εἰς τι σωζόμενον παλαιόν τεῖχος ἄνωθεν τῶν μύλων, τὸ ὁποῖον περιζώσαντες οἱ Ἕλληνες ἀντεμάχοντο πρὸς τούς ἐγκλείστους. Τότε τὸ ἐχθρικὸν ἰππικὸν ἐπεχείρησε κυκλωτερῇ κίνησιν κατὰ τῶν συσπειρωθέντων Ἑλλήνων. Ἀλλὰ τὸ ὑπὸ τὸν Χατζημιχάλην ἰππικὸν βλέπον ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπομακρυνθέντες ἐκ τῆς πεδιάδος διέτρεχον τὸν ἐκ τοῦ ὑπερφαλαγγισμοῦ κίνδυνον, ἐλαύνει πρὸς βοήθειαν αὐτῶν διὰ τῆς Πιάνας καὶ ἡγουμένου ξιφήρου τοῦ Χατζημιχάλη, ὀρμήσαντος ὡς ἀκαθέκτου χειμάρρου, ἐπέπεσε κατὰ τοῦ ἐχθρικοῦ ἰππικοῦ, τὸ ὁποῖον ὑποχωροῦν προτροπάδην κατεδεκατίσθη μὲ ἀπωλείας ἱκανάς. Οἱ ἐγκλειστοὶ τοῦ φρουρίου τῆς Ζαράχωβας πολέμιοι βλέποντες τὸν ὄλοσχερῆ ἀφανισμόν τῶν ἰπέων των, πανικόβλητοι ἐγκαταλείπουν τὰς θέσεις των, πρόσβάλλονται πανταχόθεν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἐν ἀταξίᾳ καὶ συγχύσει ἐγκλείονται εἰς ἕτερον φρούριον ἀπέναντι τῶν μύλων τῆς Δαβιδᾶς. Διέφυγον δὲ τῆς βεβαίας καταστροφῆς διότι οἱ Ἕλληνες ἔπαυσαν πολεμοῦντες, ἅμα ἠλίφ δύνοντι, πληροφορηθέντες ὅτι ὁ Ἰμπραήμ μαθὼν τὴν φθορὰν τῆς φρουρᾶς τοῦ Χουσεῖν ἐπανέρχεται εἰς Τριπολιτσάν. Καὶ ἐπὶ τῇ εἰδήσει ταύτῃ διενυκτέρευσαν εἰς Βέρβενα. Τὴν δὲ ἐπιούσαν μετέβησαν εἰς Ἅγιον Πέτρον καὶ ἠκροβολίσθησαν ἐκεῖ εἰς θέσεις ὀχυρωτέρας τῶν Βερβένων, δύο ὥρας ἀπεχούσας τούτων.

Κατὰ τὴν νικηφόρον ἐκείνην ἐπέλασιν τῆς διώξεως τῶν πολεμίων ἀπὸ Ζαράχωβης εἰς Δαβιδᾶν ὁ Χατζημιχάλης μετὰ τοῦ ἰππικοῦ του κατέλαβε τὸ παρὰ τὴν Ζαράχωβαν παλαιόν τεῖχος, ἐλαφυραγώγησε δὲ ὀκτῶ τυμπανιστὰς μετὰ ἰσορίθμων τυμπάνων, εὔρε δὲ ἐντὸς τοῦ φρουρίου πολλὰ ζῶα καὶ διάφορα τρόφιμα, ἐγκαταλειφθέντα ὑπὸ τῶν πανικοβλήτων Αἰγυπτίων. Ἐκιδύεισε δὲ κατὰ τὴν μάχην ἐκείνην νά συλληφθῇ ὁ Χατζημιχάλης αἰχμάλωτος. Διότι ἐνῶ ἀλαλάζων καὶ ξιφήρης ἠγεῖτο τοῦ ἰππικοῦ, ἵνα τούς μὲν πολεμίους θορυβήσῃ, τούς δὲ περὶ αὐτὸν ἐμψυχώσῃ, ὁ ἐλαύνων ἀπὸ ρυτῆρος ἵππος του συνεποδίσθη καὶ ἔπεσε κατὰ γῆς. Ὁ ἀναβάτης τοῦ προσκρούσαντος ἵππου Χατζημιχάλης κατὰ τὴν πτώσιν τραυματίζεται εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ τὸν πόδα, καὶ αἰμόφυρτος σύρει τὸν ἵππον καὶ ἐλαύνει πεζῇ μετ' αὐτοῦ. Ἀλλὰ ἡ θαρραλεότης του καὶ τὸ ἀκατανίκητον τῆς τόλμης του, ὁμοῦ μετὰ τῆς τῶν πολεμίων συγχύσεως καὶ φυγῆς ἔσωσαν τὸν ἄνδρα διαφυγόντα τὴν σύλληψιν. Ἀπώλεσεν ὅμως τέσσαρας ἐκ τῶν ἀνδρῶν του κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐκ τοῦ ὄλου δὲ σώματός

του ἐπληρώθησαν δέκα πέντε ἰππεῖς. Τὴν μάχην ταύτην περιγράφων ὁ ἱστορικός Σ. Τρικούπης μετ' ἐγκωμίων ἐκφράζεται ὑπὲρ τοῦ Χατζημιχάλη λέγων: «Μεγάλως δὲ ἠρίστευσε τὸ ὑπὸ τὸν Χατζῆ Μιχάλην τροπαιοῦχον ἑλληνικὸν ἰππικόν, καὶ θανατασμοῦ ἄξιος ἐδείχθη διὰ τὴν εὐτολμίαν του ὃ ἐν γενναίοις γενναῖος Χατζῆ Μιχάλης. Ὁ δὲ συμπολεμιστὴς τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζημιχάλη Στρατηγὸς Ἰωάννης Μακρυγιάννης μετ' ἐπαίνων προφέρει εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά του τὸ ὄνομα τοῦ ἡμετέρου ἥρωος, ὃν ἀποκαλεῖ «γενναῖον τῆς καβαλλαρίας καὶ ἀντρεῖον Χατζημιχάλην.» Τὰ κάτωθι γράφει διὰ τὴν μάχην τῶν μύλων τῆς Ζαράχωβας: «Σὲ κάμποσον καιρὸ ἦρθε κι' αὐτὸς (δηλαδὴ ὁ Ἰμπραήμ) κι' ἔβιασε τὸ παληόκαστρο ὁποῦναι πανουκέφαλα εἰς τὴν ῥάχην τῶν μύλων. Στάθη αὐτὸς ἐκεῖ μὲ πέντε-ἕξι κολῶνες, καὶ οἱ ἄλλοι ἢ πεζούρα καὶ ἢ καβαλλαρία ξάπλωσαν ὀλόγυρα καὶ ἢ καβαλλαρία μᾶς ἔκλεισε νὰ μᾶς πιάση ὄλους ζωτιανούς ἐκεῖ νὰ μὴ μείνη κανένας σπορὰ ἀπὸ μᾶς. Τότε συναζόμεστε ὄλοι μᾶς ἦρθαν καὶ δύο μίστικα (μικρὰ ἱστιοφόρα πλοιάρια ἰσπανικοῦ τύπου) ψαριανὰ φέραν καὶ κάμποσους Κρητικούς. Τότε μιλήσαμε ὁ Ὑψηλάντης νὰ πιάση τὸν μυλάκον ὁποῦναι εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ περιβολιοῦ δυτικά, καὶ νὰ πάρη τοὺς ἀνθρώπους του καὶ τοὺς Κρητικούς καὶ τὰ μίστικα τὰ δυὸ νὰ τοῦ βασιοῦν τὴν πλάτη εἰς τὸν μυλάκον. Εἰς τὸ ἀριστερὸν τῶν μύλων ἦταν ἓνα μονοπάτι κατὰ τὸ κυβέρι, νὰ τὸ πιάση ὁ Κωνσταντήμπεης κι' ὁ ἀντρεῖος τῆς καβαλλαρίας ὁ γενναῖος Χατζημιχάλης νὰ τοὺς δώση κι' ἀνθρώπους. Καὶ νᾶχω κι' ἀνθρώπους μαζί μου νὰ φέρω γύρα ὀλοῦθες οὔθεν εἶναι πολλὴ δύναμη τῶν τούρκων.»⁽¹⁾

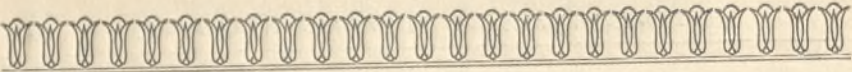
Ὁ Χατζημιχάλης παρέμεινε ἐν Πελοποννήσῳ μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1825. Καὶ ἔχων ὡς ὀρητήριον τὸν Ἅγιον Πέτρον τῆς Κυνουρίας δι' ἀψιμαχιῶν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν ἀποσπασμάτων παρημπόδιζε τοὺς ἐπιδρομεῖς τοῦ Ἰμπραήμ. Κατὰ γενομένην δὲ ἐκεχειρίαν ἐπὶ βραχὺ διάστημα φθίνοντος τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός καὶ μετὰ τὴν παῦσιν περαιτέρω ἐπιδρομῶν ἐκ τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἰμπραήμ, προσεφέρθη κατὰ Μακρυγιάννην, ὁ Χατζημιχάλης ὅπως ὁ ὑπασπιστὴς του Παναγιώτης Χρυσανθόπουλος Κακλαμᾶνος χρησιμοποιοῦν ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς κινδυνευούσης πατρίδος ἐξ ἐπιβουλῆς φονεὺς τοῦ Ἰμπραήμ. Τὸ ἀποφασισθὲν καὶ τεθὲν εἰς ἐφαρμογὴν διᾶβημα τοῦτο δὲν ἐπραγματοποιήθη, διότι δὲν ἐπετράπη εἰς τὸν Κακλαμᾶνον, παρουσιασθέντα καὶ ἐγχειρίσαντα γράμματα τῶν ἀγωνιστῶν διὰ τὸς διαπραγματεύσεις τῆς ἀνακωχῆς, νὰ φέρῃ ὄπλα ἐνώπιον τοῦ Ἰμπραήμ

(1) Βλαχογιάννη Ἰ. Ἀρχεῖον Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη Ἀθήναι 1907. σελίς 172 Τόμος Β'

πασᾶ· ἀλλά, ὑποχρεωθείς ὁ Κακλαμᾶνος νὰ ὑποβληθῆ εἰς ἀφοπλισμὸν ἀπλῶς ἐξετέλεσε τὸ ἔργον τοῦ συνδέσμου κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις.

Καθ' ὃν δὲ χρόνον οἱ ἡμέτεροι τοιαῦτα κατὰ τοῦ Ἰμπραήμ διανοοῦντο καὶ ἀπεφάσιζον, ἐκεῖνος ἀποθαυμάσας τοῦ Χατζημιχάλη τὴν ἐξαιρετικὴν τόλμην καὶ τὴν ἀπαράμιλλον γενναιότητα, κατάπληξιν προξενήσαντος εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ κατ' ἐπανάληψιν κατατροπωθέντας ἱππεῖς τοῦ πασᾶ, προέβη εἰς δελεαστικὰς προτάσεις πρὸς τὸν ἥρωα, ἐλπίζων ὅτι ἠδύνατο νὰ ἀποκτήσῃ διὰ τὸ στράτευμά του τὸν ἄριστον ξιφομάχον καὶ ἔμπειρον ἵππομάχον πολεμιστὴν Χατζημιχάλην. Ἐπηύξησε δὲ τὸν πρὸς τὸν Χατζημιχάλην θαυμασμόν του ὁ ἐξ Ἰσου καρτερικὸς καὶ τολμηρὸς Ἰμπραήμ, ὅταν ἔμαθεν ὅτι ὁ ἥρωας ἡμῶν μετ' ἀγανακτήσεως ἅμα καὶ περιφρονήσεως ἀπέρριψε τὰς δελεαστικὰς προτάσεις τοῦ πασᾶ καὶ ἀγερῶχος ὤμοσεν ἱερὸν ὄρκον νὰ ἀγωνισθῆ διακινδυνεύων ὑπὲρ πατρίδος καὶ προσφέρων γενναιοφρόνως χάριν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δόξης αὐτῆς καὶ τὴν τελευταίαν ρανίδα τοῦ αἵματός του.

Μετὰ τὴν τοιαύτην κατάπαυσιν τῶν ἐχθροπραξιῶν ἀμφοτέρωθεν, φθίνοντος τοῦ πέμπτου ἐπαναστατικοῦ ἔτους, ἀπῆλθεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἰς Ναύπλιον μετὰ τοῦ ἱππικοῦ του σώματος, ἵνα τῷ ἀνατεθῆ ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως πολεμικὴ ἀποστολὴ καὶ ἔξω τῶν ὁρίων τῆς ἐπαναστατημένης πατρίδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΟΥ
ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ ΕΙΣ ΛΙΒΑΝΟΝ ΚΑΙ ΔΙΑΣΩΣΙΣ ΤΟΥ
ΦΑΒΙΕΡΟΥ ΕΝ ΕΥΒΟΙΑ

Ἐνάθεσις πολεμικῆς ἀποστολῆς εἰς τὸν ἥρωα διὰ Συρίαν.— Συγκρότησις στρατοῦ καὶ στόλου διὰ τὴν ἀνά τὸν Λίβανον πολεμικὴν ἀποστολήν.— Πολεμικὴ ἐκστρατεία πρὸς ἐξέγερσιν Ἐμίρου Λιβάνου Μπασσῆρ Ἐλ-Σιχάμμη.— Διέλευσις στρατευμάτων τοῦ ἥρωος ἐκ Κυκλάδων.— Παρασπονδία Ἐμίρου Λιβάνου Μπασσῆρ.— Ἄπρακτος ἐπάνοδος εἰς τὰ ἴδια.— Πολιορκία Φαβιέρου ἐν Καρύστῳ ὑπὸ Ὅμερ Πασᾶ.— Λύσις πολιορκίας καὶ λύτρωσις Φαβιέρου ὑπὸ τοῦ ἥρωος.

Ἐπανελθὼν ὁ Χατζημιχάλης ἐκ Κυνουρίας εἰς Ναύπλιον τελευτῶντος τοῦ ἔτους 1825, παρακολουθεῖ ἐκεῖ σοβαρὰς διεξαγομένης συζητήσεις τῶν κυβερνητικῶν κύκλων περὶ μελετωμένου σχεδίου ἐξαναγκασμοῦ καὶ τοῦ Ἰμπραήμ τίνι τρόπῳ πιεζομένου νὰ ἀπέλθῃ τῆς Πελοποννήσου ἢ καὶ νὰ ἀμβλύνη τὰς βιαιοπραγίας του, καὶ γενικώτερον τοῦ κατακτητοῦ βιαζομένου νὰ περισπάσῃ τὰς Σουλτανικὰς πολεμικὰς δυνάμεις καὶ εἰς ἄλλα μέτωπα πέραν τῶν ὁρίων τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδος, πρὸς ἀπόκτησιν συμμάχου οὐχὶ βεβαίως πρὸς τὰ βόρεια σύνορα, ὁπόθεν πᾶσα ἐλπίς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καραγιώργη εἶχεν ἐκλείψει διὰ παντός, ἀλλὰ πρὸς ἀνατολὰς τῆς ἀγωνιζομένης πατρίδος. Ἐφορμὴν εἰς τοιαύτας συζητήσεις καὶ σκέψεις παρέσχεν ἡ ἔλευσις εἰς Ναύπλιον κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1825 Σύρου τινὸς Ἐπισκόπου, ἀπεσταλμένου πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν παρὰ τοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνος τοῦ ὄρους Λιβάνου Ἐμίρου Μπασσῆρ Ἐλ-Σι-

χάμπη (1), έπιδιώκοντας κατά τους Ισχυρισμούς του άφιχθέντος Έπισκόπου, την σύναψιν και σύνδεσιν στενών μετά της Έλλάδος σχέσεων. Άλλ' ό Σύρος ούτος Έπίσκοπος πολλά παθών καθ' όδόν, ως διεικνέτο, και άπολέσας τά έφοδιαστικά του, δέν ήδύνατο νά άποδείξη έξ έγγράφων και την ταυτότητα και την τοιαύτην του άποστολήν. Έκλαβουσα δέ ή Κυβέρνησις κατ' άρχήν τόν Έπίσκοπον ως ύποπτον πρόσωπον, παρά τας πειστικάς του διαμαρτυρίας, έθεσεν αυτόν υπό έπιτήρησιν.

Έκ τοϋ γεγονότος τούτου ή Κυβέρνησις Ναυπλίου κινουμένη ήρξατο συζητούσα την υπό τοϋ Έπισκόπου ριφθεισαν Ιδέαν, και βουλομένη νά πεισθῆ περί της άληθείας των λεγομένων του, πάραυτα άπέστειλε πρós τόν Έμίρην Μπασσήρ τόν έπιφανή Ίθακήσιον Ίεράρχην Έπίσκοπον Εϋδοκιάδος Γρηγόριον Δενδρινόν, ίνα άφ' ένόσ μέν διαπιστώσῃ τά περί της άποστολής τοϋ Σύρου Έπισκόπου, άφ' έτέρου δέ και νά ένθαρρύνῃ τόν φιλοπόλεμον Έμίρην εις άποστασίαν κατά τοϋ κυριάρχου του. Ο Έμίρης Μπασσήρ έδέχθη φιλικώς τόν πρέσβυν Έπίσκοπον Γρηγόριον, και ύπεσχέθη εις αυτόν οϋ μόνον νά στασιάσῃ, αλλά και νά έκστρατεύσῃ μέ τους περιφήμους του πολεμιστάς Δρούσους κατά τοϋ Σουλτάνου, υπό τόν όρον νά δεχθῆ ή έλληνική Κυβέρνησις νά διαθέσῃ ναυτικήν πολεμικήν δύναμιν σημαντικήν πρós φρούρησιν των παραλίων άκτών της Συρίας, δια την ένδεχομένην άπόβασιν Σουλτανικών ή και Αιγυπτιακών στρατευμάτων άπό θαλάσσης και πρós παρεμπόδισιν αυτών. Ο Έπίσκοπος Εϋδοκιάδος Γρηγόριος (2) κομίζων τά συμπεφωνημένα άπήλθεν έκ Λιβάνου έπιστρέφων πρós Ναύπλιον. Έπανερχόμενος όμως καθ' όδόν ύπέστη πολλές ταλαιπωρίας και αίχμαλωτισθείς υπό τοϋ περιπολεύοντος την άνατολικήν Μεσόγειον στόλου τοϋ Ίμπραήμ έκρατήθη εις Άλεξάνδρειαν. Έκεῖ δέ καταφυγών εις την προστασίαν την Άγγλικήν άπλευθερώθη τῆ έπεμβάσει τοϋ έν Άλεξανδρεία Άγγλου Προξένου ως Ίόνιος πολίτης. Έπανακάμψας οϋτω κα-

(1) Ο Έμίρης τοϋ Λιβάνου Μπασσήρ-Έλ-Σιχάμπη κατάγεται έξ άρχαίας άραβικής οικογενείας των Κόρειη, νομαδικής φυλής, έξ ης προέρχεται και ό ίδρυτής τοϋ Ίσλάμ προφήτης Μωάμεθ. Έκ της οικογενείας των Κόρειη άνεφάνησαν έν τῆ Ιστορία οι Δρούσοι, λαός της Συρίας άποτελών Ιδίαν θρησκευτικήν αίρεσιν και κατοικών άπό τοϋ 1698 επί των άνατολικών κλιτύων τοϋ Λιβάνου και όλοκληρου σχεδόν τοϋ Άντιλιβάνου. Άνέρχονται εις 150.000, όμιλούν την άραβικήν, και τό θρήσκευμα αυτών άποτελεῖ μίγμα Ιουδαϊσμοϋ, χριστιανισμοϋ και μουσουλμανισμοϋ. Τούτων ήρχεν ό Μπασσήρ, υιός τοϋ άσπασθέντος τόν Χριστιανισμόν Κάσεμ, γεννηθείς τῷ 1789 και άποβιώσας έν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1851.

(2) Γούδα Άναστασίου. Βίοι Παράλληλοι. Άθήναι 1872 Τόμος Ε' σελ. 183

τόπιν περιπετειῶν ὁ Ἐπίσκοπος Γρηγόριος εἰς Ναύπλιον ἀνεκοί-
νωσε πρὸς τὴν Κυβέρνησιν τὰ ὑπ' ἐκείνου καὶ τοῦ Μπασσῆρ
συζητηθέντα καὶ ἀνέπτυξε τὰς προτάσεις τοῦ Ἐμίρου περὶ
συμμαχίας.

Ἡ Κυβέρνησις προθύμως ἀπεδέχθη τοὺς ὅρους τοῦ Ἐμίρου,
ἀλλ' ὡς ἐκ τῶν δεινῶν περιστάσεων δὲν διέθετε τότε τὴν ἀπαι-
τουμένην τοῦ στόλου μοῖραν, ὥστε νὰ ἀποσπάσῃ αὐτὴν ἀποκλει-
στικῶς διὰ τὴν φρούρησιν τῶν παραλίων τῆς Συρίας, ἀφοῦ αἱ
δυσανάλογοι πρὸς τὰς ἐχθρικὰς ἑλληνικαὶ ναυτικαὶ δυνάμεις
ἦσαν ἀπησχολημένοι καὶ μὲ τὴν συνεχῆ παρενόχλησιν τοῦ πολυ-
αρίθμου στόλου τοῦ Ἰμπραῆμ καὶ μὲ τὴν ἐντατικὴν αὐτῶν ἐπιφυ-
λακὴν τοῦ τομέως τοῦ Μεσολογγίου, οὗτινος προητοιμάζετο ἡ
πολυθρύλητος ἔξοδος. Καὶ ὡς εἰκὸς ἀμηχανία κατεῖχε τοὺς βου-
ληφόρους τοῦ Ναυπλίου καὶ δυσφορία μεγάλη διότι τὸ πολλα-
χῶς διὰ τὸν συνεχιζόμενον ἀγῶνα χρήσιμον τοῦτο σχέδιον ἔμε-
νεν ὡς ἐκ τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων ἀνενέργητον. Τὴν πραγ-
ματοποίησιν τῆς πολεμικῆς ταύτης ἀποστολῆς ἀνέμενον οἱ κυβερ-
νῶντες ἐν ἀγωνίᾳ, καὶ τότε ὡς πρὸς Παράκλητον, ὄλων τὰ
βλέμματα ἐστράφησαν πρὸς τὸν **μεγαλόφρονα καὶ ριφοκίνδυνον**
Χατζημιχάλην, παρ' οὗ τὴν διέξοδον ἐζήτουν. Ἐπιμόνως δὲ ὁ ἐπι-
στήθιος αὐτοῦ φίλος Ἄλ. Μαυροκορδαῖος καὶ ὁ συμπατριώτης
τοῦ ἥρωος ἡμῶν Ἰωάννης Κωλέττης προέτρεπον τὸν Χατζημιχά-
λην νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐθνικὴν ταύτην ἀποστολὴν.

Ὁ Χατζημιχάλης ὑπέικων εἰς τὴν φωνὴν τοῦ ἀγωνιζομένου
Ἕθνους, καὶ μὴ ἐπιτρέπων εἰς ἑαυτὸν τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς ἀγω-
νίσματος, ἀλλὰ τυφλὴν ὑποταγὴν εἰς τὸ πρὸς τὴν σπαρασσομένην
πατρίδα καθῆκον τρέφων, ἀναλαμβάνει προθύμως καὶ δι' ἰδίων
ἐξόδων τὴν ποντοπορικὴν ταύτην ἐκστρατείαν ἀνὰ τὰ Συριακὰ
παράλια ὑπὸ τὸν διαγραφέντα σκοπόν, τὴν ἐξέγερσιν τοῦ Λιβάνου
κατὰ τοῦ κατακτητοῦ, οὗτινος ἀσφαλῶς ἡ θέσις θὰ ἐπεδει-
νοῦτο διὰ τῆς δημιουργίας ἐχθρικῆς πολεμικῆς ἐστίας καὶ ἔξω
τῶν ὀρίων τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδος. Ἀνατίθεται δὲ εἰς
αὐτὸν ἐν λευκῷ ἡ ἐντολὴ τῆς Κυβερνήσεως νὰ ὀργανώσῃ τὴν
πρὸς Φοινίκην ἐκστρατείαν. Ναυλῶνει **ἕξ ἰδίων χρημάτων** δέκα
ὀκτῶ **«καράβια Σπετζιώτικα»**, στρατολογεῖ περὶ τοὺς δύο χιλιά-
δας ἐθελοντάς, τὸ πλεῖστον Ἠπειρώτας, τοποθετεῖ δὲ ὡς ἀνώτερα
ἡγετικά στελέχη τοῦ ἐθελοντικοῦ στρατεύματος τούτου τοὺς ὑπὸ
τὴν ἀρχηγίαν του ὀνομαστοὺς ἀγωνιστὰς Στρατηγούς **Νικόλαον**
Κριεζῶτην, **Βάσσον Μαυροβουνιώτην** καὶ **Σταῦρον Λιακόπουλον**,
καὶ ὡς τόπον συγκεντρώσεως ὀρίζει τὸν λιμένα τῆς νήσου Κέας.

Ἐν Κέα διήνυσεν ὀλόκληρον τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1826 διὰ τὴν προπαρασκευὴν τῆς ἐκστρατείας· κατὰ Μάρτιον δὲ τοῦ ἔτους ἐκείνου ἐκ Κέας ἀποπλέει εἰς Ἄνδρον, καὶ ἐκεῖθεν διασχίσας τὰς ἀνατολικὰς Κυκλάδας ἀνενόχλητος διαπλέει τὴν Μεσόγειον· περὶ δὲ τὰ τέλη Μαρτίου παραπλέει τὰ παράλια τῆς Συρίας καὶ ἀποβιβάζεται εἰς Βηρυττόν, τομεῖς γνωστοὺς εἰς τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν ἐμπορικῶν του ἐπιχειρήσεων.

Ὁ ἱστορῆσας τὴν νῆσον Κέα ἰατρός Ἰωάννης Ν. Ψύλλας (1) περιγράφει ἐκτενῶς τὰ τῆς διαμονῆς καὶ διελεύσεως τοῦ στρατεύματος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐκ Κέας, κρίνων αὐστηρῶς τὰ ὑπ' αὐτῶν γενόμενα ἄτοπα, τιτλοφορῶν τοὺς ἀγωνιστὰς ὡς «Λιάπηδες» ὑπὸ «τὸν ἀρχιστράτηγον Χατζῆ Μιχάλην ἔχοντα καὶ τὸ βάρος τῶν ἐξόδων» τῆς ἐκστρατείας ἐκείνης. Ἀναμφιβόλως θὰ διεπράχθησαν καὶ τινὰ παρέκτροπα ὑπὸ τῶν ὀπλοφορῶντων ἀτάκτων ἐκείνων μισθοφόρων, ὧν τὴν ἀγαθὴν φύσιν εἶχεν ἐξαγριώσει οὐ μόνον ὁ συνεχὴς πόλεμος, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκ τῆς σκληρᾶς δουλείας ἀνομολόγητα δεινὰ, καὶ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἀπόκτημα ἐκ τοῦ κινδυνώδους τῶν ἔργου ἦτο ὁ καθ' ἡμέραν παρεχόμενος ξηρὸς ἄρτος, τὸ δὲ ἐξ αὐτοῦ ἀντάλλαγμα ἢ ἔκθεσις τῆς ζωῆς τῶν εἰς στερήσεις καὶ κακουχίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν καθημερινὴν ἀπειλὴν ὑπὸ τὰς θανατηφόρους σφαίρας τοῦ ἐχθροῦ. Τούτου δ' ἕνεκα καὶ ἡ αὐστηρὰ κρίσις δύναται νὰ μετριασθῇ εὐλόγως, πρωτεύοντος λόγου ὄντος τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς θυσίας τῶν ἀγωνιστῶν. Ταῦτα διὰ τὸν ἀπόπλου ἐκ Κυκλάδων πρὸς Βηρυττόν.

Ἀποβιβασθεὶς μετὰ τοῦ στρατεύματός του ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἰς Βηρυττόν δὲν εὗρεν ἀτυχῶς τὰ πνεύματα ἐκεῖ ὡς ἠλπίζε καὶ σύμφωνα μὲ τὰς κατηγορηματικὰς δηλώσεις τοῦ Σύρου Ἐπισκόπου, ἀλλὰ καὶ τὰς ρητὰς διαβεβαιώσεις τοῦ Ἐπισκόπου Εὐδοκιάδος Γρηγορίου. Ὁ Ἐμίρης τοῦ Λιβάνου Μπασσῆρ, μόλις ἐπληροφορήθη τὴν ἀπόβασιν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ἐθορυβήθη λίαν, ἐπηρεασθεὶς δυσμενῶς καὶ ἐκ τῆς ἀπροσδοκίτου ἐντυπώσεως τοῦ γεγονότος τούτου, ἀπηχῆσαντος καὶ ἐν ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ οὐχὶ εὐαρέστως διὰ τὸν Ἐμίρη, καὶ ἐξ ἐνίων ἀταξίων τῶν μισθοφόρων τοῦ Χατζῆ Μιχάλη γενομένων ἐν Βηρυττῷ καὶ τοῖς πέριξ· ἐμόρφωσε δ' οὗτος οὐχὶ ἀγαθὴν περὶ τῆς συμμαχίας μεθ' Ἑλλήνων ἰδέαν ἀφ' ἑνός, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀμφιβάλλων ἂν

(1) Ψύλλας Ἰωάννου Ν. ἱατροῦ. Ἱστορία νήσου Κέας. Ἀθήναι 1920. σελίδες 254 - 256.

ἡ ἀνταρσία κατὰ τοῦ κυριάρχου του, οὐτινος τὴν μὴνυν ἐκ τῶν προτέρων ἐγνώριζε, θὰ ἐστέφετο ὑπὸ ἐπιτυχίας· ἀμφοτέρα ταῦτα ἤγαγον τὸν Ἐμίρην εἰς παρασπόνδησιν. Προσεποιήθη ὅτι παντελῶς ἀγνοεῖ τὸν σκοπὸν τῆς ἐλεύσεως εἰς τὴν χώραν τοῦ ἐνόπλου πολεμικῆς δυνάμεως Ἑλλήνων καὶ ἀφῆκε νὰ πιστευθῇ ὅτι οἱ ἐπιδραμόντες εἶχον σκοποὺς πειρατικούς. Καὶ ὄχι μόνον ἀπέφυγε νὰ ἐπικοινωνήσῃ μετὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη καὶ τῶν ἄλλων στρατηγῶν προσωπικῶς, ἀλλὰ καὶ πρεσβείαν ἀπέστειλεν εἰς Βηρυττόν, ἀξιοῦσαν τὸν ἄμεσον ἀπόπλου τῶν ἑλληνικῶν μονάδων ἐκ τῆς ἐπικρατείας του. Εἰς μάτην ὁ Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τῶν στρατηγῶν Κριεζώτου καὶ Βάσσου καὶ Λιακοπούλου προσεπάθουν νὰ πείσουν τὴν πρεσβείαν ὅτι δὲν μελετοῦν κακὰ οὔτε κατὰ τοῦ Ἐμίρου οὔτε καὶ κατὰ τῆς χώρας των, καὶ ὅτι εἶναι διατεθειμένοι νὰ παράσχουν ὅσα ἱκανὰ περὶ τῆς συμμαχικῆς αὐτῶν προθέσεως ἐχέγγυα. Ἀλλὰ μὴ δυνηθέντες νὰ μεταπείσουν τὸν Ἐμίρην νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ὑπὸ τὸ κράτος ταραχῆς ἀπόφασίν του ἐκείνην, ἄπρακτοι ἠναγκάσθησαν νὰ ἀποπλεύσουν ἐκεῖθεν. Ἀπελθόντες δὲ κατῆραν εἰς Κύπρον, καὶ ἐκ Κύπρου ἐπανήλθον εἰς νῆσον Σύρον, ἔνθα καὶ ἐλλιμενίσθησαν, ἀναμένοντες νεωτέρας διαταγᾶς τοῦ Ἐκτελεστικοῦ σώματος τοῦ Ναυπλίου.

Ἄν ἡ ἐκστρατεία τοῦ Λιβάνου, ὡς ἐκ τῆς παλινωδίας κατὰ μείζονα λόγον τοῦ Ἐμίρου Μπασσῆρ καὶ ὡς ἐκ τῶν ἀτασθαλιῶν τοῦ στρατεύματος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη δευτερευόντως ἐναυάγησεν, ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐν συνεχείᾳ καὶ μετὰ τὴν εἰς τὰ ἴδια ἐκ Συρίας ἐπάνοδον ἐπετέλεσεν ἄθλον πολεμικὸν περιφανῆ, ἀποσπάσας διὰ τὸ φιλοκίνδυνον καὶ ἀτρόμητον τῆς γενναιότητός του φρόνημα τὸν θαυμασμόν καὶ αὐτῶν τῶν φειδωλῶν εἰς ἐγκώμια Φιλελλήνων. Ἔλυσε τὴν πολιορκίαν τοῦ Φαβιέρου ἐν Καρύστῳ τῆς Εὐβοίας, οὐτινος ἡ αἰχμαλωσία ἀνεμένετο μοιραίως ὡς ἀναπόφευκτος. Παραλείπομεν δὲ νὰ μνημονεύσωμεν τῶν ἡμετέρων κορυφαίων ἀγωνιστῶν τὰς ὑπὲρ τοῦ ἥρωος ἡμῶν εὐφημίας ἐπὶ τῷ γεγονότι τῆς ἀποτροπῆς ἀπὸ βεβαίας αἰχμαλωσίας τοῦ Καρόλου Νικολάου Φαβιέρου, τοῦ μεγάλου τούτου Γάλλου Φιέλληνος καὶ τοῦ κατ' ἐξοχὴν λαοφιλήτου παρ' ὄλων τῶν πολεμιστῶν τοῦ ἀγῶνος Εὐρωπαϊοῦ ἐθελοντοῦ, γνωστοῦ τοῖς πᾶσι ὑπὸ τὸ χαϊδευτικὸν παρωνύμιον «ὁ Κολονέλλος», ἀφοῦ καὶ διὰ ζώσης οἱ ἀγωνισταὶ προσηγόρευον τὸν Χατζῆ Μιχάλην «γενναιότατε», καὶ εἰς τὰ σωζόμενα γραπτὰ κείμενα τούτων, ὡσάκις γίνεται χρῆσις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἥρωος ὑπ' αὐτῶν, πάντοτε συνοδεύεται τοῦτο καὶ ὑφ' ἑνὸς κοσμητικοῦ ἐπιθέτου, εἰς ἀναγνώρισιν τῶν σπανίων

καί μεγάλων αὐτοῦ στρατιωτικῶν ἀρετῶν.

Ὁ Βρεττανὸς φιλέλλην, Ριχάρδος Τσώρτς, ἀρχιστράτηγος τῶν κατὰ ξηρὰν δυνάμεων τοῦ ἀγωνιζομένου ἡμῶν ἔθνους, τὴν ὄλην πολεμικὴν δρᾶσιν τοῦ ἡμετέρου Χατζῆ Μιχάλη πορακολουθῶν, ἰδιαίτατα δὲ τὴν ἐξόχως τολμηρὰν ταύτην πράξιν τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Φαβιέρου ἔχων ὑπ' ὄψιν, ὡς καὶ τὸ μετέπειτα πολυῦμητον τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἀγώνισμα εἰς τὰ θρῆσβευτικά μέτωπα τῆς Ἀραχώβης, τοῦ Διστόμου καὶ τῆς Δομβραίνης, ὡς καὶ τὰς ἀτυχεῖς περὶ τὴν Ἀκρόπολιν ἐπιχειρήσεις, ἔνεθ' ἀπαράταξας ὁ Χατζῆ Μιχάλης, ἀντὶ χαρακωμάτων τὰ γενναῖά του στήθη καὶ ἀντὶ συρματοπλεγμάτων τοὺς ἀτρομήτους του κεντούρους, ἐστάθη φρουρὸς ἀκλόνητος καὶ φοβερὸς τοῦ ἀγλαΐσματος τῶν αἰώνων «Παρθενῶνος», ἀλλὰ καὶ θυελλώδης καταιγὶς ἐγένετο τῶν βαρβαρικῶν στιφῶν τοῦ Κιουταχῆ μὲ τὰς ἀκαθέκτους ἐπελάσεις του, ἐπαξίως ὁ Ἰρλανδὸς οὗτος στρατηγὸς ἐτίμησε τὸν ἡμέτερον ἥρωα διὰ τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἀρχιστράτηγου τῶν ἵππικῶν ἐθελοντικῶν σωμάτων τοῦ ὄλου ἀγῶνος, ἐν ἐπισήμῳ διπλώματι, οὐτινος ἢ κατὰταξις γενήσεται ἐν τοῖς ἐπομένοις.

Καθ' ὃν χρόνον ἐλλίμενίζετο ἐν Σύρῳ ὁ ὑπὸ τὸν Χατζῆ Μιχάλην στολίσκος, ἐν Καρύστῳ τῆς Εὐβοίας ὁ ἀρχηγὸς τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ Φαβιέρος εὕρισκετο ἐν δεινοτάτῃ θέσει πολιορκούμενος ὑπὸ τῆς στρατιᾶς τοῦ Ὁμέρ Πασᾶ τῆς Καρύστου, Ἰσοτίμου εἰς μαχητικὴν δραστηριότητα πρὸς τὸν ὁμώνυμον αὐτοῦ Ὁμέρ Βρυώνην τὸν Τουρκαλβανόν, καὶ διέτρεχεν οὕτω ὁ μέγας φιλέλλην τὸν τῆς αἰχμαλωσίας κίνδυνον. Ὁ Φαβιέρος, ἀκάματος ὀργανωτῆς καὶ ἀρχηγὸς τοῦ τακτικοῦ τῆς ἐπαναστάσεως στρατοῦ, μετὰ τὴν κρατερὰν μάχην, ἦν συνήψε παρὰ τὴν θέσιν «Λυκόρρεμα» τῆς Εὐβοίας, μὴ δυνάμενος νὰ τηρῆ συνεχῶς ἐπιθετικὴν στάσιν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἔνεκα τῆς δυσαναλογίας τῶν ἐνόπλων δυνάμεων του πρὸς τὸ ἐχθρικὸν στράτευμα, διέταξεν ἀμυντικὴν ὑποχώρησιν, τὴν ὅποιαν ἔφερεν εἰς αἴσιον πέρας ἐν μέσῳ τόσοσιν κινδύνου διὰ τῆς στρατηγικῆς ἐπίδειξιότητος καὶ ἀφοβίας του, καὶ ἀπεσῦρθη εἰς τὰ χαρακώματα, τὰ ἔναντι τῶν νησίδων Πεταλίων, καὶ τὰ κοινῶς λεγόμενα «ταμπούρια τοῦ Κριεζῶτη».

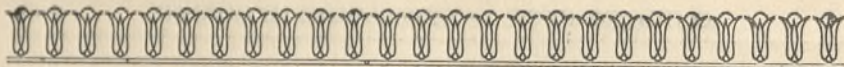
Ἀλλὰ τὸ ἐχθρικὸν ἵππικόν, ὑπερτεροῦν εἰς ἀριθμὸν κατὰ δισχιλίους τῶν ἡμετέρων, δι' ἀκροβολισμῶν ἐκύκλωσε τὸ ἐλληνικὸν στρατόπεδον κατὰ ξηρὰν, καὶ μόνη διέξοδος σωτηρίας αὐτοῦ ἀπέμεινεν ὁ ἀπὸ τοῦ πόντου ἀπόπλους. Καὶ ἐν ὄσφ ἢ διὰ θαλάσσης ἐπικοινωνία ἦτο ἐλευθέρα, ὁ διὰ ξηρᾶς πολιορκούμενος στρατὸς δὲν ἔσπερεῖτο ἐφοδίων καὶ τροφίμων. Τὴν 20ὴν ὅμως

Ἄπριλιου τοῦ 1826 ἐφάνησαν ἔμπροσθεν τοῦ Λυκορρέματος ἔνδεκα ἔνοπλα τουρκικὰ ἐκ Χαλκίδος πλοῖα καὶ ἠνάγκασαν ἑλληνικά τινα πλοίαρια λιμενισθέντα ἐκεῖ καὶ ἔχοντα τροφὰς προωρισμένας διὰ τὸ ἐν πολιορκίᾳ τελοῦν στράτευμα νὰ ἀναχωρήσῃσι πρὶν προλάβουν νὰ τὰς ἐκφορτώσουν· προσορμίσαντα δὲ τὰ ἐχθρικά ἀπεβίβασαν κανόνια τοποθετηθέντα ἐπὶ διαφόρων ὕψηλῶν καὶ ἐπικαίρων θέσεων. Τοιοῦτοτρόπως τὸ ὑπὸ τὸν Φαβιέρου τακτικὸν στράτευμα στερούμενον τροφῶν, πολιορκούμενον καὶ βαλλόμενον ὑπὸ κανονίων διὰ ξηρᾶς καὶ διὰ θαλάσσης, περιήλθεν εἰς ἄκραν ἀθυμίαν καὶ ἀπελπισίαν. Οἱ στρατιῶται δὲν ὑπήκουον εἰς τοὺς ἀξιωματικούς, καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ ἐξετέλουν τὰ κοινὰ ἔργα τῶν στρατιωτῶν. Μόνον ἡ παρουσία τοῦ ἀρχηγοῦ των Φαβιέρου τοὺς ἐνεθάρρυνεν ὅπως ἐν ἐν μέσῳ τῶν περιστοιχιζόντων αὐτοὺς δεινῶν. Ἄλλ' ἢ ἔλλειψις τῆς τροφῆς ἐγένετο ἡμέρα τῆ ἡμέρα περισσότερον αἰσθητὴ· αἱ σάρκες τῶν ἵππων καὶ τὰ λάχανα ἦσαν ἡ τροφή των, καὶ αὐτὸ τὸ ὕδωρ τὸ ὁποῖον ἐλάμβανον πρὸς πόσιν ἦτο πολλάκις, κατὰ τὸν ἱστορικὸν Σ. Τρικούπην, «ὦνιον αἵματος».

Γνωστοῦ γενομένου τοῦ ἐπικειμένου κινδύνου εἰς τὴν ἐν Αἰγίνῃ Ἐπιτροπὴν τῶν Ψαριανῶν, ἐστάλησαν πάραυτα τέσσαρα πλοῖα ἐκεῖ πρὸς σωτηρίαν τῶν κινδυνευόντων. Ἔτερα δύο πλοῖα Ὑδραϊκὰ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν καταπλεύσαντα πρὸ τῆς κατευθύνσεως αὐτῶν πρὸς Εὐβοίαν, ἀκολουθοῦντα τὰ προηγηθέντα τῶν Ψαριανῶν ἐτράπησαν εἰς Σύρον διὰ νὰ προμηθευθῶσι παρὰ τῶν ἐκεῖσε ἐμπόρων τροφὰς. Καταφθάσαντα ταῦτα εἰς τὸν λιμένα τῆς Σύρου ἀνήγγειλαν εἰς τὸν ἐκ Βηρυτοῦ ἐπανελθόντα Χατζῆ Μιχάλην καὶ ἐλλιμενιζόμενον ἐκεῖ, τὴν δεινὴν θέσιν τοῦ τακτικοῦ στρατεύματος καὶ τὴν ἐπικειμένην αἰχμαλωσίαν τοῦ Φαβιέρου. Ἄμα τῆ ἀγγελίᾳ ταύτῃ ὁ Χατζῆ Μιχάλης, χωρὶς νὰ χάσῃ καιρὸν, καὶ χωρὶς νὰ ἀναμείνῃ νὰ λάβῃ ἐκ Ναυπλίου ὀδηγίας, δράξας τὰ ὄπλα καὶ θέσας εἰς ἐνέργειαν τῶν πλοίων τοὺς οἴακας, μετακινεῖ τὸν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν του στόλον τῶν Σπετσιωτῶν, ἐπιβιβάζει ἐπ' αὐτοῦ πεντακοσίους ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων μισθοφόρων του, καὶ συμπαραλαβὼν τὸν τε Βάσσον Μαυροβουινιώτην καὶ τὸν Νικόλαον Κριεζώτην, τοὺς στρατηγούς, ὀλοταχῶς καταπλέει πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ ὑπὸ στενὸν βαρβαρικὸν κλοιὸν περιεζωσμένου Φαβιέρου. Οἱ κατέχοντες τὸ παραθαλάσσιον πολιορκηταί, μόλις ἐθεάσαντο καταφθάνουσαν ἐναντίον των τὴν ὑπὸ τὸν Χατζῆ Μιχάλην ναυτικὴν μοῖραν, πτοηθέντες μὴ περιπλακῶσιν εἰς ναυμαχίαν καὶ ἀκολουθήσουσιν τὴν τύχην τοῦ εἰς παραπλήσια ὕδατα γενομένου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καταποντισμοῦ τῶν χρυσοφόρων

Μήδων, διασκορπίζονται τῆδε κάκεισε, ἀπομακρύνονται εἰς ἀνοικτὸν πλάτος τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ οὕτω λύεται ἡ πολιορκία καὶ παραχρῆμα διανοίγεται ἡ ἐπικοινωνία τοῦ ὑπὸ τὸν Φαβιέρον ἐλληνικοῦ στρατεύματος, τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν καταδραμόντων πλοίων, καταλαβόντος τὰς προτέρας θέσεις τῶν πολιορκητῶν. Τὴν νύκτα δὲ τῆς ἐπιούσης 21ης Ἀπριλίου συγκεκροτημένοι οἱ περὶ τὸν Φαβιέρον μαχηταὶ ἐπιβιβάζονται τῶν πλοίων καὶ ἀποπλέουσι ἐκεῖθεν σφοῖ καὶ ἀβλαβεῖς· καὶ τὰ μὲν ἐλαφρὰ τμήματα τοῦ στρατοῦ διεπορθμεύθησαν εἰς τὴν κατέναντι Ἀττικὴν ἀκτὴν, τὰ δὲ τακτικὰ σώματα ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὰς νήσους τῶν Κυκλάδων Κέα, Ἄνδρον καὶ Τῆνον, ὅπου ἦσαν ἐν πλήρει καὶ ἀπολύτῳ ἀσφαλείᾳ.

Καὶ οὕτω χάρις εἰς τὴν κεραυνοβόλον ἐπέμβασιν τοῦ ἡμετέρου ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη διέφυγε τότε τὴν αἰχμαλωσίαν ὁ ἐπιφανὴς ἐκεῖνος Γάλλος στρατιωτικὸς, μέγας φιλέλληνας καὶ ἐνδοξὸς ἀγωνιστὴς Φαβιέρος, ὅστις μετ' ὀλίγους μῆνας καὶ δὴ κατὰ Δεκέμβριον τοῦ ἔτους ἐκείνου κατέστη θρυλικός, ὅταν τεθεῖς ἐπὶ κεφαλῆς 500 ἀνδρῶν, φερόντων ἑκάστου σάκκον πυρίτιδος, εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, διασπάσας μὲ ἐφ' ὄπλου λόγχην τὴν τουρκικὴν ζώνην καὶ ἠνώθη μετὰ τῶν πολιορκουμένων ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως Ἑλλήνων, διὰ τὴν ὁμαδικὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ὁποίων κατὰ Ἀπρίλιον τοῦ ἐπιόντος ἔτους 1827 συνήφθη ἡ ὁμηρικὴ ἐκείνη καὶ μυριόνεκρος πάλη, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ πατρίς ἐθρήνησε τὰ ἐνδοξότερα θύματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ ΕΚ ΝΕΟΥ ΕΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΩ ΚΑΙ ΕΝ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΕΝ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΙ

Ἐπέμβασις ἥρωος εἰς διένεξιν Γρίβα - Φωτομάρα. — Ἀνασυγκρότησις ἐκ νέου τοῦ ἵππικοῦ σώματος. — Νέα πολεμικὴ δρᾶσις κατὰ τοῦ Ἰμπραὴμ ἐν Πελοποννήσῳ. — Ἐκεχειρία ἐν Πελοποννήσῳ. — Μετατόπισις πολεμικῆς δράσεως ἐν Στερεᾷ. — Ἐνθουσιώδης ὑποδοχὴ τοῦ ἥρωος ὑπὸ Καραϊσκάκη εἰς Δόμβραιναν. — Θρίαμβοι Ἀραχώβης, Τουρκοχωρίου, Διστόμου. — Ἐφύμνια ἐξαιρέτου ἀνδρείας τοῦ ἥρωος. — Ἀριστεῖα ἥρωος εἰς ἐπιχειρήσεις Κερατσινίου. — Ἡρωϊκὸς θάνατος Γεωργίου Καραϊσκάκη. — Ἀνδραγαθία ἥρωος εἰς τραγικὰς στιγμὰς παραδόσεως τῆς Ἀκροπόλεως. — Ἀπονομὴ διπλώματος γενικῆς ἀρχηγίας ἵππικοῦ ὑπὸ Στρατάρχου Ριχάρδου Τσώρτς. — Ἐτέρα ἐπέμβασις τοῦ ἥρωος πρὸς ἀποσόβησιν ρήξεως Στερεοελλαδίων καὶ Πελοποννησίων. — Συνέχισις πολεμικῆς δράσεως καὶ αὐθις ἐν Πελοποννήσῳ. — Ἀνάθεσις ἐκστρατείας εἰς τὸν ἥρωα πρὸς ἐξέγερσιν τῆς Κρήτης.

Φθίνοντος τοῦ Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 1826 μετὰ τὴν διάσωσιν τοῦ Φαβιέρου, ἐκ Κυκλάδων ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐπανέρχεται εἰς Ναύπλιον, ὅπου κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ πόλις αὕτη τῆς Ἀργολικῆς χερσονήσου εἶχε καταστῆ τὸ στρατοπεδαρχεῖον τῶν ὀπλαρχηγῶν καὶ τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐπαναστάσεως. Ἐντοῦθα ὁ πολέμαρχος καὶ ὁ ὄργανωτὴς Χατζῆ Μιχάλης τότε συνεκρότησεν ἐκ νέου ἵππικὴν δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας καὶ πάλιν ἠρίστευσε καὶ εἰς τὰ προκεχωρημένα φυλάκια τοῦ Μωρηᾶ καὶ εἰς τὰ πεφημισμένα μέτωπα τῆς Ρούμελης ὑπὸ τὰς ἀκολούθους συνθήκας:

Μετὰ τὴν τραγικὴν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου καὶ τὴν ἠρωϊκὴν ἐκείνην ἐξοδὸν τῶν ἐλευθέρων πολιορκημένων, κατέφθασαν

εις Ναύπλιον οί όπλαρχηγοί και οί στρατιώται της ένδόξου φρουράς του τρομερού φράκτου της Δυτικής Στερεάς. Έκει συνέρρευσε ώσαύτως μέγα πλήθος και άλλων στρατιωτών έξ άλλων μερών, ώστε ή πρωτεύουσα του έλευθέρου χώρου της πατρίδος ένεφάνιζε την όψιν άληθούς στρατοπέδου και θεάτρου καθημερινού θορύβου και άταξιών. Η Κυβέρνησις κατεγίνετο πυρετωδώς νά άπαλλάξη των δεινών τούτων την πόλιν, νά καταστήση δέ χρησίμους τόσους στιβαρούς βραχιόνας και νά περιθάψη κατά τό δυνατόν την γυμνήν και άνυπόδητον φρουράν του Μεσολογγίου, κινήσασαν τους πάντας εις θαυμασμόν διά τά άνδραγαθήματά της και εις συμπάθειαν διά τά παθήματά της. Οί συσσωρευθέντες πειναλέοι και δυστυχείς ήρωες έξήτουν από την Κυβέρνησιν ώς μόνην άμοιβήν της θυσίας των ξηρόν άρτον και πυρίτιδα· και τον μόν ξηρόν άρτον διά νά τραφώσιν αυτοί οί δαμάσαντες τό άνήμερον της πείνης θηρίον, πυρίτιδα δέ διά νά πολεμήσωσιν οί εισπνέοντες τας φλόγας ώς έλευθερίας αύραν. Άλλ' ή Κυβέρνησις έστερείτο των πάντων· ή άπορία του ταμείου παρέλευεν όλας τας προσπαθείας της. Περίλυπος και περίτρομος συνέρρειεν ό λαός εις την πλατείαν της πόλεως, άλλ' ούδεις έτόλμα και ούδεις ήξευρε τί νά προτείνη. Εύτυχώς ό φιλελληνισμός της Εύρώπης και της Άμερικής έκορυφώθη έκ της ήρωϊκής πτώσεως του Μεσολογγίου και ικαναί προσεφέροντο παρά τούτου συνδρομαί εις τρόφιμα, διά των όποιών ή Κυβέρνησις είχε κάπως νά διαθρέψη τους αναπήρους και τά θύματα των μαχών, άλλ' έστερείτο των μέσων του έξοπλισμού της μαχίμου δυνάμεως.

Έν μέσω της τοσαύτης άκαταστασίας ή ένυπάρχουσα έλλειψις συμπνοίας Στερεοελλαδιτών προς Πελοποννησίους έπεξετάθη και μεταξύ Στερεοελλαδιτών και της πλειονότητος της ήρωϊκής φρουράς του Μεσολογγίου έκ της άνακουψάσης έχθρότητος Θεοδωράκη Γρίβα προς Νάσον Φωτομάραν, του μόν πρώτου όπλορχηγου Ρουμελιώτου αύθορμήτως συνδραμόντος την φρουράν του Μεσολογγίου, ώς σπεύσαντος από Ναυπλίου προς Μεσολόγγιον εις βοήθειαν αύτης μετά 300 όπλιτών του, του δέ δευτέρου άτρομήτου Σουλιώτου, ενός έκ των τριών ήγετών της ένδόξου φρουράς κατά την θρυλικήν αύτης έξοδον. Ο Φωτομάρας καταλήξας μετά των λειψάνων της ένδόξου φρουράς εις Ναύπλιον και άναλαβών καθήκοντα φρουράρχου των φρουριών της πρωτεύουσας, ύπεσχέθη εις τε τον Θεόδωρον Γρίβαν και εις τον Άνδρέαν Ίσκον νά παραχωρήση εις αυτούς έν όχύρωμα του Παλαμιδίου, την Γκιζτάρ ντάπια, διά νά μη περιέλθη αύτη εις χείρας των Πελοποννησίων.

Τῇ βοθηεῖα ὄθεν ἀμφοτέρων, Γρίβα καὶ Ἰσκού, ὁ Φωτομάρας κατήργησε τὴν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Γενναίου Κολοκοτρῶνῃ συμφωνίαν, ἐπιδιώκοντας τοῦ Γενναίου τὴν κατάληψιν μέρους τοῦ Παλαμιδίου, ὃν καὶ ἐξέβαλε βίβρα ἐκ τοῦ φρουρίου. Ἀλλὰ ἀθετήσας ὁ Φωτομάρας τὴν πρὸς τὸν Γρίβαν δοθείσαν ὑπόσχεσιν, ἦλθε μετ' αὐτοῦ εἰς ρήξιν. Ὁ Φωτομάρας τότε ἠπειλήσε τὸν Γρίβαν ὅτι ἂν δὲν ἀπέλθῃ τῆς πόλεως θὰ τὸν ἀφοπλίῃ. Συγκροτεῖται τότε Ἐπιτροπὴ Ῥουμελιωτῶν μετὰ τὴν ἀπόφασιν νὰ ἀμυνθοῦν μέχρις ἐσχάτων. Ἡ Κυβέρνησις ποθοῦσα ἐνδομύχως νὰ ἀπαλλαγῇ τοῦ Φωτομάρα, ἐνδίδει εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Γρίβα ἀσκουμένην ἐπ' αὐτῆς ἐπιρροὴν καὶ ἐκβιάζει τοὺς Σουλιώτας, δηλοῦσα ὅτι ἂν δὲν ἐξέλθουν τοῦ φρουρίου τοῦ Παλαμιδίου δὲν θὰ ἐγκρίνῃ τὰς χρηματικὰς ἀπαιτήσεις των. Ἐντὸς ὅμως τοῦ φρουρίου ἦσαν ἀναμειξ Ῥουμελιῶται καὶ Σουλιῶται καὶ ἠπειλεῖτο σύρραξις.

Εἰς τὴν κρίσιμον ταύτην στιγμὴν μεσολαβεῖ ὁ ἡμέτερος Χατζῆ Μιχάλης, ὅστις οὐ μόνον ἐν τῇ Κυβερνήσει ἴσχυε μεγάλως, κατὰ φράσιν τοῦ Κασσομούλη, «*Φαίνεται ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἦτανε περὶ κοντὰ τῆς διοικήσεως τὰ μουσικιά*» (1), ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ ἀνδρείου γέροντος Σουλιώτου Φωτομάρα τὰ μάλα ἐξετιμᾶτο, ἵνα οὕτω ἀποσυμφορηθῇ καὶ τὸ φρούριον καὶ ἡ πόλις, ἀπαλλασσομένη τῶν ἐπικινδύνων καταστάσεων ἀγωνιστῶν, δι' εὐσχήμου ὑποχωρήσεως τοῦ Φωτομάρα, διαμηνύσας ὁ ἥρωσ ἡμῶν ταῦτοχρόνως εἰς τοὺς ἐν τῷ φρουρίῳ ὅτι, ἂν δὲν δεχθοῦν τὴν διὰ συμβιβασμοῦ λύσιν, εἶναι ἀποφασισμένος καὶ ἐξουσιοδοτημένος ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως νὰ καθυποτάξῃ τούτους βιαίως.

Ὡς ἐξῆς τὴν συνάντησιν Φωτομάρα - Χατζῆ Μιχάλη ἀφηγεῖται ὁ Ν. Κασσομούλης, παριστάμενος κατὰ τὴν συνομιλίαν των καὶ παρακολουθῶν αὐτοὺς ἐν τινὶ κέντρῳ τοῦ Ναυπλίου :

«*Ἦτον μεσημέρι διὰν εὐρέθηκα εἰς τὸν καφφενὲν μετὰ τὸν Χατζῆ Μιχάλην, καὶ ἦλθε καὶ ὁ Φωτομάρας ἐκεῖ, ἐξελθὼν ἀπὸ τῆς Κυβερνήσεως. Ἐρωτῶ ὁ Φωτομάρας ἀρβανίτικα τί ἀπεφάσισεν ἡ Κυβέρνησις. — Ὡ! λέγει ὁ Χατζῆ Μιχάλης, πολλὰ καλὰ νὰ ὄξῃ 300 χιλιάδες γρόσια ἔρανον εἰς τοὺς πολίτας, νὰ μείνῃς ἐσὺ καὶ ἐγὼ καὶ ὁ Καπετὰν Νώτης (Μπότσαρης) μέσα νὰ τὰ συνάξωμεν, καὶ νὰ τοὺς τὰ δώσωμεν, καὶ αὐτοὶ ὕστερα νὰ ἔβγουν ἔξω ὅλοι καὶ ἐὰν δὲν ἔβγουν, νὰ τοὺς κιντῆσωμεν, καθὼς ὠμιλήσαμεν καὶ σήμερα. — Ἐγὼ, λέγει ὁ Φωτομάρας, τώρα ἔστειλα ἐπάνω καὶ παρήγγειλα νὰ κατεβοῦν μερικὰ ζιζάνια, καὶ νὰ στείλω ἐκεῖ ἄλλους καὶ ἀμέσως ὅπου ἔλθουν αὐτοί, θὰ τοὺς εἰπῶ εἰς*

(1) Κασσομούλη Ν. Στρατιωτικὰ Ἐνθυμῆματα, Ἀθῆναι 1941 Τόμος Β' σελ. 315

δύο ημέρας να φύγουν ὅλοι. — Οὐά, λέγει ὁ Χατζῆ Μιχάλης, δὲν ὑποφέρονται. Τὸ διώρθωσαν ὅμως καλὰ καὶ οἱ δύο, συνεχίζει ὁ Κασσομούλης, νομίζοντες ὅτι δὲν καταλαμβάνω τὴν γλῶσσάν των. Ἐμβαίνει τότε ὁ Φωτομάρας εἰς τὴν Πύλην τῆς ξηρᾶς νὰ ὑποδεχθῆ τὴν φρουράν, ὅπου ἔμελλεν νὰ μᾶς κνηγήσῃ ἀπὸ τὸ Παλαμίδι, καὶ τί βλέπει; Ἀπαντᾷ τὸν Βαγγέλην (Χορμοβίτην), ἀντιφρούραρχόν του, κακὴν κακῶς εἰς τὴν πύλην καὶ ὅλους τοὺς ἀξιωματικούς του διωχθέντας ἀπὸ τὸ Παλαμίδι ταράττειται, μαινεται, κτυπᾷ τὸ κεφάλι του καὶ τρέχει πρὸς τὸν Τζιαβέλλαν (Κίτσον)· γίνεται μεταξὺ τῶν Σουλιωτῶν συνέλευσις, καὶ ζητεῖ ἢ νὰ τὸν συντρέξουν νὰ βάλῃ τὴν τιμὴν του εἰς τὸν τόπον της, ἢ προτιμᾷ νὰ θανατωθῆ. Τὸν παρηγόρησαν ὅλοι· τὸν εἶπαν νὰ μὴ βιάζεται ἕως νὰ συναγορευθῶν.» (1) Καὶ οὕτω ἐξήλθον τοῦ Παλαμιδίου οἱ Σουλιῶται καὶ ἐκ τοῦ Ἴτζ-Καλὲ οἱ περισσότεροι ὄντες Ἠρειῶται, ὧν οἱ πλείστοι βραδύτερον ἐστρατολογήθησαν ὑπὸ τοῦ Καραϊσκάκη διὰ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς. Ἡ μεταξὺ ὅμως Φωτομάρα καὶ Γρίβα ρήξις ἀπεσοβήθη μὲν τότε χωρὶς νὰ ἐκλείψῃ ἐντελῶς, καὶ ἐπανελήφθη βραδύτερον τραχυτέρα, πρὸς κατάπαυσιν τῆς ὁποίας ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου τῆς Ἀραχῶβης οἱ συνταχθέντες μετὰ τοῦ Καραϊσκάκη ἀγωνισταὶ ἀπηύθυναν πρὸς τοὺς διίσταμένους εἰς ὄξυν τόνον συστάσεις πρὸς εἰρήνευσιν.

Τὸ οἰκονομικὸν ὅμως ἀδιέξοδον ὡς βαρὺς ἐφιάλτης κατέθλιβε τὰ στήθη τῆς Κυβερνήσεως, ἥτις διὰ νὰ ἐξοικονομήσῃ ἐκ τῶν ἐνόντων τὰ πράγματα, ἐκάλεσεν εἰς ἐκούσιον ἔρανον τοὺς ἐν Ναυπλίῳ οἰκοῦντας. Ἡ φωνὴ τῆς Κυβερνήσεως ἤχησεν εἰς ὧτα ἀκουόντων, καὶ συνήλθον οἱ πολῖται εἰς τὴν πλατείαν τῆς πόλεως πέριξ τῆς γηραιᾶς πλατάνου καὶ ὡς ἀπὸ δευτέρας ταύτης Πνυκὸς ἀνέμενον τὸν βουλόμενον νὰ ἀγορεύσῃ. Τότε ὁ ἐκ Δολιανῶν τῆς Ἠπείρου Μέγας τοῦ Γένους Διδάσκαλος καὶ κατόπιν εἰς ἐκ τῶν πρώτων διδασκάντων εἰς τὸ Ὄθῶνειον Πανεπιστήμιον Γεώργιος Γεννάδιος, ἀνελθὼν ἐπὶ τοῦ πέριξ τῆς ρίζης τῆς πλατάνου κυκλωτεροῦς περιτοιχίσματος, μετὰ χειμαρρῶδους εὐγλωττίας καὶ σαγηνευτικῆς ρητορείας ἐξιστόρησεν εἰς ἐπήκοον πάντων τὴν δεινότητα τῶν περιστάσεων, τὴν παντελεῖα τοῦ ταμείου ἀχρηματίαν, τὴν δεινὴν τῆς Κυβερνήσεως ἀμηχανίαν εἰς ἐπιστράτευσιν τόσων γενναίων ἀνδρῶν, καὶ συνεισέφερε πρῶτος αὐτὸς ὀκτῶ λίρας στερλίνας εἰς τὸν πανελλήνιον ἐκείνον ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος ἔρανον, ὅτι δηλαδὴ εἶχεν εἰς οἰκονομίας. Ἡ χειρονομία αὕτη τοῦ Γενναδίου συνεκίνησεν ὅλους τοὺς περιεστῶτας, ἰδόντας τὴν γυμνότητα τῶν

(1) Κασσομούλη Ν. Στρατιωτικὰ Ἐνθυμήματα. Ἀθήναι 1941, Τόμ. Β' σελ. 315

ὕπερ αὐτῶν τόσα παθόντων καὶ τὴν πατρίδα δοξασάντων, καὶ ἤρχισαν τότε νὰ ἀμιλλῶνται τίς νὰ φανῆ περισσότερον γενναῖο-δωρος. Καὶ ἄλλοι μὲν κατέθεσαν χρήματα καὶ ἄλλοι πολύτιμα εἶδη, πολλοὶ δὲ, ἐν οἷς καὶ ὁ Δ. Ὑψηλάντης, προσέφερον τὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ των ὄπλα.

Παραθέτομεν ἐνταῦθα ὅ,τι σχετικόν, περὶ τῶν γενομένων ἐν Ναυπλίῳ κατὰ τὴν συλλογὴν ἐράνων πρὸς ἐξοπλισμὸν τῆς γυμνη-τευούσης στρατιάς, ἱστορεῖ ὁ πολυῖστωρ Κωνσταντῖνος Σάθας ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ του (1) : «Ὁ Γεννάδιος, λέγει, ἀνασηδῆσας εἰς τὴν ὄριζαν τῆς ἐν τῷ κέντρῳ τῆς πλατείας γηραιᾶς πλατάνου καὶ ὄψας φλογερὸν βλέμμα ἐπὶ τοῦ πλήθους ἀνέκραξε μεγαλοφῶνως. «Ἡ πατρίς» καταστρέφεται. Ὁ ἀγὼν ματαιοῦται. Ἡ ἐλευθερία ἐκπνέει. Ἀπαι-» τεῖται ταχεῖα βοήθεια. Πρέπει οἱ ἀνδρεῖοι αὐτοί, οἱ ὅποιοι μᾶς περι-» στοιχίζου, νὰ σπεύσουν ἐκεῖ, ὅπου νέος κίνδυνος τοὺς καλεῖ. Πρὸς» τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπαιτοῦνται χρήματα καὶ χρήματα δὲν ἔχομεν.» Ἄλλ' ἂν θέλωμεν νὰ ἔχωμεν πατρίδα, ἂν εἴμεθα ἄξιοι νὰ ζῶμεν ἐλεύ-» θεροι, εὐρίσκομεν χρήματα. Ἄς δώσῃ ἕκαστος ὅ,τι ἔχει καὶ δύναται.» Ἄς μὲ μιμηθῇ ὅστις θέλει.» Καὶ ἐν ᾧ τὸ πλήθος ἐχειροκρότει, ἐκέ-» νωσε κατὰ γῆς τὸ πτωχὸν διδασκαλικὸν βαλάντιον. Τὰ ὀλίγα χρυσᾶ νομί-» σματα ἦσαν ἡ μόνη περιουσία του, ἦσαν αἱ οἰκονομίαι του ἐκ πολυετῶν» κόπων. Καὶ ὁ κρότος τῶν νομισμάτων αὐτῶν ἀντήχησεν ὡς μελωδία εἰς» τὸν οὐρανόν. Ὁ κρότος αὐτὸς συνεκίνησε μέχρι δακρῶν ὄλους τοὺς ἐκεῖ» παρισταμένους. «Ἄλλ' ὄχι— ἐπανάλαβεν ὁ Γεννάδιος — ἡ συνεισφορὰ μου» αὕτη δὲν ἀξίζει τίποτε. Χρήματα δὲν ἔχω οὔτε ὀβολόν! Ἐχω τὸν» ἑαυτόν μου ὄμως καὶ τὸν πωλῶ! Τίς θέλει διδάσκαλον διὰ τὰ τέκνα» του ἐπὶ τέσσαρα ἔτη; Ἄς καταβάλλῃ τοὺς μισθοὺς μου». Οἱ λόγοι» οὔτοι ἠῤῥησαν τὴν συγκίνησιν τοῦ λαοῦ. Ὅλοι ἐκκλαιον. Ὅλοι προσέφερον» ἄλλος χρήματα, ἄλλος κοσμήματα, ἄλλος ὄπλον. Εἰς ὀλίγον διάστημα» συνελέγησαν ἀρκετὰ χρήματα διὰ τὰς σπουδαιότατας ἀνάγκας. Αἱ κυραὶ» δὲν ἐφείδοντο οὔτε αὐτῶν τῶν νυμφικῶν τῶν δακτυλίων. Μὲ τοὺς ἐράνους» αὐτοὺς ἐξωπλίσθη στρατὸς ὑπὸ τὸν ἐνδοξον στρατάρχην τῆς Ρούμελης» Γεώργιον Καραϊσκάκην, ὅστις ἔδωκε νέαν ζωὴν εἰς τὴν ἐπανάστασιν.» Ἦτο ὄμως ἀνάγκη ἵππικου. Καὶ ἵππικὸν δὲν ὑπῆρχεν. Ἄλλὰ καὶ πάλιν» ὁ Γεννάδιος ἐπενέβη. Διὰ κηρύκων ἐκάλεσε τὸν λαὸν τοῦ Ναυπλίου ὑπὸ» τὴν ἱστορικὴν πλάτανον. Ὁ Γεννάδιος ἀφοῦ παρετήρησε τὴν ἀνάγκην» τοῦ ἵππικου, εἶπεν : «Ἄλλὰ ποῦ θέλομεν εὔρει τοὺς ἵππους; Ἐδῶ βλέ-» πω πολλοὺς προῦχοντας καὶ ὄπλαρχηγοὺς τρέφοντας ἀνὰ δύο καὶ τρεῖς» ἵππους χάριν διασκεδάσεως. Ὅστις ἔχει ἵππον μόνον δι' ἐπίδειξιν καὶ

(1) Σάθας Κωνσταντῖνου. Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Ἀθῆναι 1868 σελ. 722

» δὲν τὸν προσφέρει εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς πατρίδος, εἶναι ἀνάξιος νὰ
 » λέγεται προὔχων ἢ ὄπλαρχηγός. Διὰ τῶν ἵππων αὐτῶν δυνάμεθα νὰ
 » μορφώσωμεν ἱππικόν. Τοὺς λαμβάνομεν ; — Τοὺς λαμβάνομεν, ἀπε-
 » κριθῆ ὁ λαός. — Καὶ ἂν δὲν μᾶς τοὺς δώσωσι, τοὺς λαμβάνομεν διὰ
 » τῆς βίας ; — Τοὺς λαμβάνομεν διὰ τῆς βίας, ἀπεκρίθη ὁ λαός.
 » *Ἐμπρὸς λοιπόν ! διέταξεν ὁ Γεννάδιος. Ἄλλὰ πρὶν προφθάσῃ νὰ
 ἐκτελέσῃ τὴν ἀπειλήν του, τριακόσιοι πενήκοντα ἵπποι εἶχον κομοθῆ
 εἰς τὴν πλατεῖαν. Πράγματι τοιαύτην ἐπίδρασιν ἔσχον οἱ λόγοι τοῦ
 Γενναδίου, ὥστε αὐτοπροαιρέτως προσεφέρθησαν ἅπαντες οἱ ἰδιωτικοὶ
 ἵπποι πρὸς ἐπίταξιν. Καὶ πρῶτος ὁ Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως Ἀνδρέας
 Ζαΐμης προσέφερε τοὺς ἐν τῇ φάτνῃ του· τὸ δὲ παράδειγμά του ἐμμή-
 θησαν ἀριζήτως καὶ οἱ λοιποὶ ἱπποτρόφοι.

Τότε ὁ Γεννάδιος τὸν λόγον ἀπευθύνει πρὸς τὸν ἔναντι αὐτοῦ
 ἰστάμενον Χατζῆ Μιχάλην καὶ τῷ λέγει: **Γενναῖε Χατζῆ Μιχάλη**, σὺ
 εἶσαι ἄξιος νὰ διευθύνῃς τὸ ἱππικόν. Λάβε λοιπόν, τοὺς ἵππους τοῦτους,
 ὀργάνωσον τὸ ἱππικόν καὶ ἀναχώρησον τάχιστα. Ὁ ἔχθρὸς ὀφείλει νὰ
 ἠττηθῆ, ἡ δὲ πατρίς πρέπει νὰ σωθῆ». (1) Ἐκ τῆς αὐτοπροαιρέτου
 ταύτης συνεισφορᾶς αἱ κατεπεύγουσαι ἀνάγκαι τῆς πατρίδος ἐθε-
 ραπεύθησαν καὶ ἴλη ἱππικοῦ ἐκ τοῦ προχείρου ὑπὸ τοῦ Χατζῆ
 Μιχάλη συνεκροτήθη.

Ἡ συσταθεῖσα Ἐπιτροπὴ τῆς αὐτοπροαιρέτου εἰσφορᾶς ὑπὸ
 τὴν προεδρείαν τοῦ Γεωργίου Γενναδίου διὰ τοῦ ἐπομένου ἐγγρά-
 φου τῆς ἐκφράζει πρὸς τὸν ἡμέτερον ἥρωα τὴν εὐαρέσκεϊάν της
 διὰ τὴν γενναιοδωρίαν του, ὡς εἰσενεγκόντος εἰς τὸν ὑπ' αὐτῆς
 διενεργηθέντα τότε ἔρανον ἐκτὸς δύο ἵππων καὶ τὸ ποσὸν τῶν
 δέκα ἑξ χιλιάδων καὶ ἑκατὸν ἐξήκοντα τριῶν γροσίων, ὀφειλό-
 μενον αὐτῷ ἀπὸ τὸ ἔθνικόν ταμεῖον. Ἡ εἰσφορὰ βεβαίως αὕτη
 τοῦ ἥρωος θεωρεῖται ἀσήμαντος ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς τόσας
 χιλιάδας λιρῶν, τὰς ὁποίας οὗτος ἐξ ἰδίων ἐδαπάνησε συγκροτῶν,
 ἐξοπλίζων, διατρέφων καὶ μισθοδοτῶν τὸ ἱππικόν του σώμα
 καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ὑπὲρ πατρίδος ἀγώνων του. Τὸ
 ἔγγραφον τῆς ἐπιτροπῆς ἐράνου, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ ἥρωας ἐπιλέγεται
 ὡς «Ἀργυροκαστρίτης», ἐξ οὗ καὶ ὁ «Ἐραμιστῆς» τῶν «Ἡπειρω-

(1) Κατὰ Κασσομούλην Ν. ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἶχε διορισθῆ ἀρχηγός τοῦ
 ἀτάκτου ἱππικοῦ ἐνωρίτερον τῆς 8ης Ἰουνίου 1826, τῆς ἱστορικῆς δὴλον ὅτι
 ἐκείνης ἡμέρας τῆς ἀγορεύσεως τοῦ Γενναδίου, καίτοι τὸ ἔγγραφον τῆς
 κοινοποιήσεως τοῦ διορισμοῦ φέρει ὡς ἡμερομηνίαν τὴν 29ην Ἰουνίου 1826
 (Γεν. Ἀρχ. Κράτους - φακελλ. 156). Ὁ Κασσομούλης εἰς τὰ Ἐνθυμήματά του
 Τόμ. Β' σελ. 311 γράφει: «Καθὼς ἀκούσθη ἡ φωνὴ αὕτη (τοῦ Γενναδίου)
 ἀμέσως ὅσοι εἶχον ἄλογα μὲ τὰ τακίμια των, τὰ ἤφεραν εἰς τὸν Πλάτανον
 καὶ τὰ παρέδιδον εἰς τὸν Χατζῆ Μιχάλην, ὅστις εἶχε διορισθῆ ἀρχηγός.»

τικῶν» ἐξέλαβεν ὅτι καὶ τοπωνυμεῖται τάχα ὁ Χατζῆ Μιχάλης ληξιαρχικῶς ἐνταῦθα, ἔχει ὡς ἔπεται :

Ἄριθ. 294

Ἐν ὀνόματι τῆς Πατρίδος

Ὁ φιλόπατρις κ. Χατζῆ Μιχάλης Ντα(λιάνης) Ἀργυροκαστρίτης, εἰς τὴν πάνδημον ἀνάγκην τῆς Πατρίδος, ὡς γνήσιον τέκνον καὶ εὐγνωμον, ἐπρόσφερον αὐτοπροαιρέτως δύο ἄτια διὰ τὸ ἵππικόν καὶ μίαν δηλοποιήσιν ἀπὸ 17 Δεκεμβρίου 1825 ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον τοῦ Πολέμου ὑπ' ἀρ. 14277 καὶ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ ἀριθ. 19173 καὶ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Οἰκονομίας ἀριθ. 4957 ὅτι τῷ ὀφείλονται ἀπὸ τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον γροῦσια δέκα ἐξ χιλιάδες καὶ ἑκατὸν ἐξήκοντα τρία, ἀριθ. 16163.—

Ἐν Ναυπλίῳ τῆ 8 Ἰουνίου 1826

Ἡ δημοτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς αὐτοπροαιρέτου εἰσφορᾶς
Γεώργιος Γεννάδιος, Ἀντώνιος Τσουνής, Ἀναστάσιος
Ἀγγελόπουλος, Νικόλαος Γερακάρης, Δ. Ὀρφανός,
Φώτιος Ἡλιάδης, Πέτρος Μαρκέζης.

Καταγινόμενος τότε ἐν Ναυπλίῳ ὁ Χατζῆ Μιχάλης μὲ τὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ ἵππικοῦ τοῦ σώματος διὰ νὰ ριφθῆ καὶ αὐθις εἰς νέων ἀγώνων τὸν πολύμοχθον καὶ περίζηλον στίβον, ἐντὸς ἐλαχίστων ἡμερῶν κατήρτισεν ἀρτίως τὸ ὀρμητικόν του ἐκεῖνο κατὰ τοῦ πολεμίου ὄπλον, ἐκ δεδοκιμασμένων στελεχῶν καὶ ἐξ ἐμπειρῶν καὶ ἀπτοήτων ἐλατῶν, καὶ ἀνέδειξεν αὐτὸ ἀξιόμαχον τόσον, ὥστε καὶ ἐν Πελοποννήσῳ εὐθὺς ἀμέσως καὶ ἐν Στερεᾷ βραδύτερον, παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Τουρκομάχου δυάδος τῶν Στραταρχῶν Κολοκοτρώνη καὶ Καραϊσκάκη, νὰ καταγάγῃ θριάμβους καὶ νὰ ἀνεγείρῃ λαμπρὰ τῆς νίκης τὰ τρόπαια.

Ἐν Ναυπλίῳ τότε συνέβη καὶ τὸ ἀκόλουθον ἀνέκδοτον, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Βλαχογιάννης ἐν τῇ ἱστορικῇ του Ἀνθολογίᾳ, σχετικὸν μὲ τὸ χειροδύναμον τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἔχον οὕτω : «Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ αἰάκτου ἵππικοῦ Χατζῆ Μιχάλης Ταλιάνης περίφημος γιὰ τὸ χειροδύναμό του, πῆγε μὲ μέρρα σ' ἕναν πεταλωτὴ στὸ Νάβλι γιὰ νὰ πεταλώσῃ τ' ἄλογα τῆς καβαλλαρίας, καὶ δόθηκε νὰ σπάξῃ τὰ πέταλα μὲ τὰ χεῖρια του, τάχα πῶς δὲν ἦτανε γερά· ὅμως ἅμα θέλησε νὰ πληρώσῃ, ὁ πεταλωτὴς δόθηκε νὰ σπάξῃ τὰ τάλληρα, τάχα πῶς ἦταν φεύτηκα.» (1)

Ὅτι ὁ ἥρωας ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλης ἦτο ὄντως τόσον χειροδύναμος ὅσον καὶ ἀσυναγώνιστος δεξιότηνης εἰς τὸν χειρισμὸν τῆς σπάθης, τοῦτο συνεπιμαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῆς ἀσιγήτου προφο-

(1) Βλαχογιάννη Ἰ. Ἱστορικὴ Ἀνθολογία. Ἀθήναι 1927 σελίς 35.

ρικής παραδόσεως, ἦν διασώζει ζωηρῶς ὁ ἐν ἀποστρατεία διατελών δισέγγονος τοῦ ἥρωος στρατηγός Χρῆστος Μιχαήλ Χατζημιχάλης, πρωτεξάδελφος τοῦ κ. Γεωργίου Ἀλεξάνδρου Χατζημιχάλη, Ἀρχιμηχανικοῦ. Ὁ ἀπόστρατος οὗτος Στρατηγός Χρῆστος Μ. Χατζημιχάλης διηγείται τὰ ἀκόλουθα, ἅτινα ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ γηραιοῦ στρατιωτικοῦ Τιμολέοντος Νώτη Μπότσαρη ἤκουσε παῖς ἔτι ὢν. (1) «*Ἡμέραν τιὰ — διηγεῖται ὁ ἀπόστρατος Στρατηγός Χρῆστος — μετέβην διὰ τὰ ἐπισκεφθῶ τὴν μίμμην μου Δέσπω ἐν τῇ κατοικίᾳ της, ἐνθα ἐκεῖ τυχαίως συνήτησα τὸν γηραιὸν ἀγωνιστὴν Τιμολέοντα Νώτην Μπότσαρην, καθ' ἣν στιγμὴν οὗτος ἀφηγεῖτο εἰς τὴν μίμμην μου Δέσπω τὰ μεγάλα κατορθώματα τοῦ πατρὸς αὐτῆς. Μεταξὺ λοιπὸν, τῶν ἄλλων τὰ ὁποῖα δὲν ἐνθυμοῦμαι ἤκουσα καὶ τὰ ἐξῆς δύο περιστατικά, ἅτινα μοι ἐνεποίησαν μεγάλην ἐντύπωσιν εἰς τὴν παιδικὴν μου ψυχὴν, καὶ τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν τὴν τερασίαν μυϊκὴν δύναμιν τοῦ ἐνδόξου προπάππου μου Χατζῆ Μιχάλη Νταλιάνη, ὡς καὶ τὴν σπανίαν δεξιότητιαν αὐτοῦ εἰς τὸν χειρισμὸν τῆς σπάθης του. Μίαν ἡμέραν — διηγεῖται ὁ γηραιὸς Τιμολέων Νώτη Μπότσαρης εἰς τὴν μίμμην μου — ἐν ᾧ τὰ ὑπὸ τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τοῦ Στρατάρχου Γεωργίου Καραϊσκάκη στρατεύματα ἦσαν ἐστρατοπεδευμένα εἰς Χαϊδάρι βραχὺ τι πρὸ τῆς φοινικῆς μάχης τοῦ Φαλήρου, ὁ ὑπασπιστὴς τοῦ ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη Παναγιώτης Χρυσανθόπουλος σπεύδει καὶ εἰδοποιεῖ αὐτὸν ὅτι εἰς ἐκ τῶν ἱποκόμων του Τουρκαλβανός, ἀκολουθῶν πιστῶς τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἀπὸ πολλοῦ χρόνου, ἤρπασε τὴν περίφημον λευκὴν φορβάδα τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ἣν ὁ ἥρωος ὑπερηγάπα, καὶ ταύτην ἱππεύων ἐν τῇ πολυνέκρω μάχῃ τοῦ Φραγκοκαστέλλου ἐν Κρήτῃ συνετελεύτησε μετ' αὐτῆς φρικτῶς, καὶ ὤρμησεν ὁ ἄρπαξ Τουρκαλβανός καλπάζων πρὸς τὴν πεδιάδα, σκοπῶν τὰ συνεννοηθῆ μετὰ τῶν ἐν τῇ θέσει Χασεκῆ ἐστρατοπεδευμένων Τούρκων ὑπὸ τὸν Κιουταχῆν. Ὁ Χατζῆ Μιχάλης τότε, ἐξελθὼν πλήρης ὀργῆς ἐκ τῆς σκηνῆς του, ἱππευσεν ἀστραπιαίως τὸν πρῶτον εὐρεθέντᾳ ἐμπρὸς του ἵππον καὶ ἐτράπη εἰς καταδίωξιν τοῦ φηγάδος. Παρ' ὄλον δ' ὅτι οὗτος ἤλανεν ἐπὶ ἵππου ὀλιγώτερον ταχέος τῆς περιφήμου λευκῆς φορβάδος του,*

(1) Τιμολέων Νώτη Μπότσαρης, υἱὸς τοῦ Νώτη (Παναγιώτη) Μπότσαρη, τοῦ ἐπιφανεστάτου τοῦτου Σουλιώτου Πολεμάρχου, τοῦ ἀναδειχθέντος ἐν τῷ ἀγῶνι τῆς παλιγγενεσίας καὶ ἠγηθέντος κατὰ τὴν πολυθρύλητον ἔξοδον τοῦ Μεσολογγίου μίᾳς τῶν τριῶν φαλάγγων τῶν ἐλευθέρων πολιορκημένων. Ὁ Τιμολέων ἐγεννήθη ἐν Κερκύρᾳ τῷ 1815. Ἐσπούδασεν εἰς τὰ στρατιωτικά ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Καποδιστριαίου συσταθείσῃ Στρατιωτικῇ Σχολῇ τῶν Εὐελπίδων ἐν Αἰγίνῃ, ἀποφοιτήσας ἀνθυπασπιστὴς τοῦ μηχανικοῦ ὅπλου. Διέπρεψεν εἰς τὸ στρατιωτικὸν στάδιον ἐξόχως. Διετέλεσε δὲ καὶ δις Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν τῷ 1847 καὶ τῷ 1851. Ἐτελεύτησεν ἐν Ἀθήναις εἰς βαθὺ γῆρας μετὰ τὸν βαθμὸν τοῦ ἀνωτάτου στρατιωτικοῦ ἐν τιμητικῇ ἀποστρατείᾳ.

κατώρθωσεν ὁμως νὰ πλησιάσῃ τὸν δραπέτην Τουρκαλβανὸν καὶ διὰ τῆς βροντώδους φωνῆς του τὸν διατάσσει νὰ σταματήσῃ. Τὸ νοῆμον τότε ζῶον, ἅμα τῶ ἀκούσεται τῆς γνωρίμου αὐτῶ φωνῆς τοῦ κυρίου του, ἐστάθη ἀποτόμως ἀρνούμενον νὰ προχωρήσῃ καίτοι δεχόμενον ἰσχυρὰ κτυπήματα τοῦ ἀναβάτου του, ὅστις ἐν ἀπογνώσει προσεπάθει ἐπιμόνως νὰ τὸ ἐξαναγκάσῃ νὰ προχωρήσῃ. Ὁ φυγὰς τότε ἱπποκόμος στρέφει πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν του καὶ τί περίτρομος βλέπει! **Τὸν Χατζῆ Μιχάλην καταφθάνοντα μὲ γυμνὸν τὸ ξίφος του.** Ἐκ τοῦ τρόμου του τὰ ἤνια ἐκφεύγουν τῶν χειρῶν τοῦ αὐτομόλου Τουρκαλβανοῦ, ὅστις ὑψώνει τὰς χεῖρας καὶ ἱκετευτικῶς κραυγάζει: «**Ἀμὲν Χατζῆ Μπαμπᾶ!**» Ἀλλὰ συγχρόνως δέχεται καὶ τὸ φοβερὸν κτύπημα τῆς σπάθης τοῦ Χατζῆ-Μιχάλη. Τὸ κτύπημα ἦτο τόσο φοβερὸν καὶ μετὰ τοσαύτης Ἡρακλείου δυνάμεως ἐπενεχθὲν ὥστε ὁ φυγὰς Τουρκαλβανὸς ἱπποκόμος ἀποκοπεί εἰς δύο, ἀφῆκε νὰ πέσῃ σφαγὲν τὸ σῶμά του εἰς δύο χαμαί, ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς ὡς ἀπὸ ληθάργου καταληφθείσης ἀκινήτου λευκῆς φορβάδος τοῦ ἥρωος.

Ἐκτὸς τῆς διηγήσεως ταύτης ὁ γηραιὸς Μπότσαρης ἐν συνεχείᾳ ἀφηγεῖται τῇ μάμμῃ μου καὶ ἕτερον περιστατικόν, τὸ ἐξῆς: Θανμασταὶ τοῦ ἥρωος Χατζῆ-Μιχάλη στρατηγοὶ συμπολεμισταὶ του ἐν ὄρα σχολῆς καὶ παιδιᾶς ἔνεκεν, ἐκρέμων ἐκ κλάδου δένδρου σακκίδιον πλήρες ἀχύρων καὶ ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐξ ἀποστάσεως ὄρμῶν, δι' ἐνὸς ἐπιδεξιῶτου σπαθισμοῦ, ἀπέκοπτε τὸν ἐλαφρὸν καὶ κινούμενον τοῦτον στόχον ἐγκαρσίως. Τὸ τοιοῦτον, ἂν καὶ φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀπλοῦν καὶ εὐκόλον, εἶναι ὁμως τὰ μάλα δυσχερές, διότι ὁ κινούμενος στόχος πληττόμενος ὑποχωρεῖ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κτυπήματος, ἐξουδετερῶν οὕτω τὴν ἐκ τοῦ κτυπήματος προξενουμένην πίεσιν τῆς ἐνεργείας τοῦ σπαθιστοῦ. Διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ εὐστόχως ὁ τεμαχισμὸς εἰς δύο τοῦ ἀχυρογέμοντος σάκκου, ἀπαιτεῖται τεραστία δύναμις, ἀστραπιαία ταχύτης καὶ ἀφάνταστος ἐπιδεξιότης, προσόντα σπανιώτατα, ἅτινα θανμασίως καὶ ἀπαραμίλλως διέθετεν ὁ ἐν ἀγωνισταῖς ὑπέροχος πολέμαρχος Χατζῆ Μιχάλης-Νταλιάνης.»

Ἐντατικῶς δὲ καταγινόμενος ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἰς τὴν ἐν σπουδῇ ἐτοιμασίαν τοῦ ἀνασυγκροτηθέντος ἐν Ναυπλίῳ ἱππικοῦ σώματος ἐκγυμνάζει τοῦτο καθημερινῶς καὶ ἀσκεῖ αὐτὸ εἰς τοὺς τουρκικοὺς ἐλιγμούς, ὡς ἀναγράφει ὁ Κασομούλης, ὑπογραμμίζων ὅτι «*Ἐβγήκεν ὁμοῦ καὶ ὁ Χατζῆ Μιχάλης μὲ τὸ ἐλαφρὸν ἱππικὸν ὅστις ἕως τότε τὸ ἐγύμναζεν καθημερινῶς εἰς τοὺς τουρκικοὺς ἐλιγμούς, καθὼς καὶ ὁ Πορτογάλος Φερεΐρα δ' Ἀλμείδα, διοικητῆς τοῦ τακτικοῦ, μὲ τὸ ἄλλο τακτικὸν πεζικόν.*» (1) Κατὰ τὴν γενομένην ἐκείνην ἀνα-

(1) Κασομούλης Ν. Ἐνθυμήματα Τόμος Β' σελίς 344. Ἀθῆναι 1941.

συγκρότησιν ἢ δύναμις τοῦ ἀτάκτου σώματος συνέκειτο ἐξ ἑκατὸν ἐννέα ἵππων, εἶχε δὲ ὁ Χατζῆ Μιχάλης τότε ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ ἐκτός τοῦ ἱππικοῦ καὶ σώμα πεζῶν ἐκ διακοσίων ὀπλιτῶν, ὡς μνημονεύεται ἐν σωζομένῳ σχεδίῳ διαταγῆς ὑπ' ἀριθ. 1456 29-6-1826 ἐν τῷ ἱστορικῷ Ἀρχεῖῳ Ἰ. Βλαχογιάννη. Ἐν τῷ αὐτῷ φακέλλῳ σώζεται ἐν ἀντιγράφῳ ἢ διαταγῇ νὰ μεταβῆ ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἰς Πελοπόννησον *σῶσον τάχος μετὰ τῶν ἑπ' αὐτὸν πεζικῶν καὶ ἱππικῶν δυνάμεων, τελῶν ὑπὸ τὰς διαταγὰς καὶ ὁδηγίας τοῦ Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ* (Θ. Κολοκοτρώνη). (1)

Μετὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ ἱππικοῦ τοῦ σώματος, ὡς προελέχθη, ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἀναλαμβάνει καὶ πάλιν νέον καὶ τραχὺν κατὰ τοῦ Ἰμπραήμ ἀγῶνα παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, εἰς τὰς συναφθεῖσας μάχας ἐν Πελοποννήσῳ ἀπὸ Ἰουλίου τοῦ 1826 μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ χειμῶνος τοῦ ἰδίου ἔτους, ἀντιπαρατασσόμενος πρὸς τὸν ἐπιδρομέα Ἰμπραήμ, ἄλλοτε μὲν ἐκ τοῦ συστάδην, ἄλλοτε δὲ ἐνεδρεύων ἢ καὶ κλεπτοπολεμῶν. Οὕτω φθίνοντος τοῦ Ἰουνίου ἐπορεύθη ἀπὸ Ναυπλίου πρὸς τὸν Θεόδωρον καὶ Γενναῖον Κολοκοτρώνη εἰς Καρύταιναν, ἀναχαιτίσας μετ' αὐτῶν τὸν ἀπὸ Αἰγύπτου ἐπιδραμόντα τακτικὸν στρατὸν τοῦ Ἰμπραήμ καὶ ἐξαναγκάσας αὐτὸν νὰ στραφῆ πρὸς τὸν Μιστρᾶν καὶ νὰ στρατοπεδεύσῃ παρὰ τὴν Μεθώνην. Τόσῃν δὲ ἐντατικῇ δίωξιν ὑφίστατο ὑπὸ τοῦ ἀκαθέκτου ἱππικοῦ σώματος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ὁ Ἰμπραήμ, ὥστε νὰ συμπτύσσεται ὀλονέν καὶ συνεχῶς νὰ μετακινῆται ἀπὸ τόπου εἰς τόπον. Καταδιωχθεὶς ἐκ Μιστρᾶ καταφεύγει εἰς Μεθώνην. Ἐκεῖ εὕρισκει ἰσχυρὰν ἀντίστασιν ἀπὸ τὸν «τουρκοφάγον» Νικητορᾶν καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν παλαιμάχους ὀπλαρχηγούς του, οἵτινες καθ' ἡμέραν ἐπιπίπτοντες κατὰ τῶν Αἰγυπτίων ἔφθειρον σημαντικῶς τὸ ἐχθρικὸν στράτευμα, ἕως οὗ ἠναγκάσθη ὁ Ἰμπραήμ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Μεσσηνίαν καὶ νὰ εἰσβάλλῃ εἰς Μάνην.

Ἄλλὰ ἐκεῖ χειροτέρα τὸν ἀνέμενε τύχη. Οἱ τραχεῖς καὶ ὀρεσίβιοι Λάκωνες πλήρεις ἀνδρείας καὶ τόλμης, ὑπὸ τοὺς περιβοήτους αὐτῶν ἀρχηγούς Μαυρομιχάλην Γεωργάκην καὶ Κωνσταντῖνον, χίλιοι τὸν ἀριθμὸν καὶ μετὰ τῶν δρεπανοφόρων γυναικῶν τῆς ἡρωϊκῆς καὶ ὑπερηφάνου Μάνης, ἐφορμοῦν κατὰ τοῦ Ἰμπραήμ καὶ εἰς τρεῖς διαδοχικὰς μάχας νικηφοροῦν εἰς Βέργας, Ἀρμυρὸ καὶ Τσαλαπιανᾶ καὶ καταδιώκουν τοὺς ἐχθροὺς μέχρι θαλάσσης. Περιδεῆς ὁ Ἰμπραήμ ἐγένετο θεατῆς τῆς μανιώδους

(1) Βλαχογιάννη Ἰ. Ἱστορ. Ἀρχ. Ἀρ. Διαταγῆς 1456 Ἰουν. 1826 ἀνέκδοτον.

ἐκείνης πάλης ἀπαριθμῶν τὰ ἀκέφαλα πτώματα τῶν στρατιωτῶν του, ὧν αἱ κορυφαὶ ἐγκαρσίως εἶχον διέλθει, οὐχὶ ἐν στόματι ρομφαίας ἀλλὰ δρεπάνου ὀδοντωτοῦ, ἀπὸ τὰς δίκην ἐξαγριωθεῖσας λεαίνης ἐπιτεθείσας νέας τῆς Σπάρτης ἡρωΐδας, τῶν ὁποίων τὸ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἀσυγκράτητον μένος ἦτο αἰχμηρότερον τῆς φονικῆς πανοπλίας των. Διὸ καὶ ἀποφασίζει ὁ Ἰμπραήμ νὰ φυγαδευθῆ ἐκ Μάνης καὶ νὰ συσπειρωθῆ ἐντὸς τοῦ ὀστράκου του. Καὶ ὡς τοιοῦτον εἶχε τὴν Τριπολιτσᾶν. Εἰς ἐπικουρίαν τῶν παλαιόντων καὶ κατατροπούντων τὸν ἐχθρὸν Μανιατῶν, ἐκστρατεύει ὁ Θ. Κολοκοτρῶνης μετὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐπὶ κεφαλῆς δισχιλίων ἀνδρῶν, ἀλλὰ καθ' ὁδὸν μαθόντες ὅτι κατησχημένος ἐκ τῆς ἀνὰ τὴν Μάνην ἐκστρατείας ὁ Ἰμπραήμ ὁδεύει πρὸς Τριπολιτσᾶν ἀνεστρατοπέδευσαν τοποθετηθέντες εἰς τὰ πέριξ τῆς Τριπόλεως ὄχυρά κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ἰουνίου. Καὶ ὁ μὲν Θ. Κολοκοτρῶνης δεσπόζει τῆς Ἀλωνίσταινας, ὁ Χατζῆ Μιχάλης κατέχει τὰ Βέρβена, ὁ Νικηταρᾶς μετὰ τοῦ Ἀλμείδαν ὄχυροῦται εἰς τὰς θέσεις Ρίζας καὶ Μεχμέταγαν, ὁ δὲ Γενναῖος Κολοκοτρῶνης παραμένει ἐν ἀκροβολισμῷ παρὰ τὴν θέσιν Λειβάδια τοῦ Ἀρκουδορρέυματος. Ἄπασα δὲ ἐκείνη τῶν Ἑλλήνων ἡ στρατιὰ ἐνεδρεύει καὶ παρακολουθεῖ τὰς κινήσεις τοῦ ἐχθρικοῦ στρατεύματος, καρδοκεῖ τὴν κατάλληλον στιγμήν νὰ ἐπιπέσῃ κατ' αὐτοῦ καὶ νὰ καταφέρῃ καίριον κατὰ τοῦ ἐχθροῦ πλήγμα.

Ὁ Ἰμπραήμ, ἀποσυρθείς ἐκ Μάνης εἰς Τρίπολιν καὶ ἀναπαύσας ἐπὶ δεκαπενθήμερον τὸ στράτευμα αὐτοῦ ἐν Τριπολιτσᾷ, πρῶτος ἐκεῖνος ἐπιχειρεῖ ἐπίθεσιν κατὰ τῶν Ἑλλήνων τὴν 18ην Ἰουλίου. Καὶ αὐτὸς μὲν αὐτοπροσώπως ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Γενναίου εἰς Λειβάδια, μία δὲ τούτου τριλοχία κατὰ τοῦ Ἀλμείδαν εἰς Μεχμέταγαν. Κατὰ τῆς τριλοχίας ταύτης ἐξορμᾷ ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἀπὸ τὰ Βέρβена, ὁ δὲ Νικηταρᾶς ἐπιπίπτει ἀπὸ τὴν θέσιν Ρίζας, περικυκλώνουν αὐτὴν, φονεύουν ὑπὲρ διακοσίους πεζοὺς καὶ ἵππεις, συλλαμβάνουν ἕξ τυμπανιστὰς καὶ δύο σηματοφόρους μὲ ἰσαρίθμους σημαίας ἀραβικὰς, καὶ οὖρον ὄπισθεν αὐτῶν πληθὺν αἰχμαλώτων καὶ λαφύρων. Ὁ δὲ Θ. Κολοκοτρῶνης ἐπέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀλωνίσταιναν κατὰ τοῦ κορμοῦ τοῦ ἐχθρικοῦ σώματος, τοῦ ἐπιτεθέντος κατὰ τοῦ υἱοῦ του Γενναίου, καὶ μετὰ πεισματώδη μάχην τρέπεται ὁ ἐχθρὸς εἰς φυγὴν καὶ ἐπαναστρέφει διὰ τοῦ Λεβιδίου τῆς Μαντινείας εἰς Τριπολιτσᾶν κακῶς ἔχων.

Μετὰ τὰς ἐπανειλημμένας ταύτας ἐπιδρομὰς καὶ ἀποτυχίας ὁ Ἰμπραήμ κατ' Αὐγουστον ἐπιχειρεῖ καὶ ἄλλην ἐπιδρομὴν κατὰ τῆς Λακεδαίμονος μὲ σκοπὸν νὰ εἰσβάλλῃ πόλιν εἰς τὴν Μάνην,

άλλάσσω πορείαν τὴν φορὰν ταύτην, καὶ βουλόμενος νὰ εἰσοδύσῃ ἐκεῖ διὰ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ταυγέτου. Τὸν Ἰμπραήμ καταρχόμενον καταδιώκουν κατὰ πόδας δισχίλιοι Ἕλληνες ὑπὸ τὸν Νικηταρᾶν, Πλαποῦταν, Χατζημιχάλην καὶ Γενναῖον, φονεύοντες καὶ ζωγροῦντες τοὺς ἀπόκοπτομένους ἐκ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου καὶ περιφερομένους εἰς τὰ μετόπισθεν χάριν λεηλασίας. Τὴν 19ην Αὐγούστου, φθάσαντος τοῦ Ἰμπραήμ εἰς στενωπὸν θέσιν Μπάσαρᾶν, ἐπωφελήθησαν οἱ διώκοντες αὐτὸν Ἕλληνες τῆς στρατηγικῆς ταύτης θέσεως καὶ ἐνσκήπτουν κατ' αὐτοῦ. Συνάπτουν πολύωρον μάχην, κατὰ τὴν ὁποίαν φονεύονται ἐξήκοντα Ἀραβες καὶ αἰχμαλωτίζονται ἄλλοι τόσοι περίπου, λαφυραγωγοῦνται δὲ ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ὅλα τὰ εἰς χιλιάδας ἀνερχόμενα αἰγοπρόβατα καὶ αἱ λοιπαὶ ζωοτροφίαι τοῦ πολεμίου. Τὴν ἤτταν ταύτην διαδέχεται καὶ ἑτέρα ἐν Μάνῃ ὑπὸ τῶν τολμηρῶν τῆς ἠρωτοκόκου ταύτης ἐπάλξεως φρουρῶν καὶ προμάχων Γιατράκου, Γ. Μαυρομιχάλη, Ἡλ. Κατσάκου, Τσαλαφατίνου καὶ Πολυαράβου. Καὶ οὕτω δις ἐπιχειρήσας ὁ Ἰμπραήμ νὰ ἐκστρατεύσῃ κατὰ τῆς Μάνης, δις καὶ κατησχύνθη, καὶ ἐπτοημένος ἐπανῆλθεν εἰς Τριπολιτσᾶν. Ἀρχομένου δὲ τοῦ Νοεμβρίου καὶ ἀρξαμένου τοῦ χειμῶνος ἀπῆλθεν οὗτος εἰς Μεθώνην ἵνα διαχειμῶσῃ ἐκεῖ. Διαχειμῶζοντος δὲ τοῦ Ἰμπραήμ ἐν Μεθώνῃ, αἱ στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις ἐν Πελοποννήσῳ διεκόπησαν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος τοῦ ἔκτου τῆς ἐπαναστάσεως ἔτους.

Διακόπτονται ἐν Πελοποννήσῳ αἱ ἐχθροπραξίαι, ὡς ἐκ τοῦ ἀρξαμένου χειμῶνος, ἄνευ ὁμῶς διακοπῆς ὁ ἡμέτερος ἦρως Χατζῆ Μιχάλης, ἐν μέσῳ χιόνων καὶ παγετῶνων συνεχίζει καὶ εἰς ἄλλους τομεῖς τὴν περίλαμπρον αὐτοῦ πολεμικὴν δρᾶσιν. Αὐτὸς ὁ ἔχων τὴν σωματικὴν δύναμιν νὰ θραύῃ διὰ τῶν χειρῶν τοῦ σφυρηλατημένου τὸν σίδηρον, εἶχε καὶ τὴν πολεμικὴν ἀντοχὴν νὰ κατακερματίζῃ καὶ τῶν πολεμίων τὰ στίφη ὑπὸ βροχὴν καὶ πτώσιν χιόνος καὶ ὑπὸ καταιγισμὸν ὄρμαθοῦ βλημάτων τοῦ πολεμίου. Δὲν προλαμβάνει οὔτε ἐπὶ ἡμέραν νὰ ἀναπνεύσῃ πνοὴν ἀπηλλαγμένην τοῦ κονιορτοῦ καὶ τοῦ καπνοῦ τῶν μαχῶν, καὶ σπεύδει ἐκεῖ ἔνθα ἢ πρὸς τὴν ἀγωνιζομένην πατρίδα ἀκατανίκητος ἔλξῃ τὸν μαγνητίζει. Θηρεύει νέους κινδύνους καὶ νέας θυσίας, διότι ἀκραδάντως πιστεύει ὅτι ἡ ὀριστικὴ νίκη τῶν ἑλληνικῶν ὄπλων καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς μέλλουσα νὰ ἀναθάλλῃ ἐλευθερίαν, ἀποτελεῖ τρόπαιον συνεχῶν καὶ αἱματηρῶν ἀγῶνων. Διὰ τοῦτο ὁ Χατζῆ Μιχάλης καὶ ἀκαταπαύστως ἀγωνίζεται καὶ ἀδιαλείπτως παλαίει, μέχρις οὗ καταλήξῃ εἰς τὸ φρικτὸν ἐκεῖνο τέρμα τοῦ

ἀγωνίσματος, τὸ ὁποῖον εἶναι τῶν γενναίων καὶ τῶν μεγάλων ὁ μοιραῖος κληρὸς.

Ἐν ᾧ λοιπὸν ἡ Πελοπόννησος διήγεν ἐν σχετικῇ ἐκεχειρίᾳ, ἀντιθέτως κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἡ Στερεὰ Ἑλλάς εὐρίσκετο εἰς τὸ ζενιθ τῆς πολεμικῆς ζέσεως. Ὁ Στρατάρχης τῆς Ρούμελης Γεώργιος Καραϊσκάκης εἶχε συγκροτήσει εἰς τὸ στρατόπεδόν του δύναμιν ἐκ 4500 ἀνδρῶν ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς ἐνδόξου φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου, ἀπὸ Πελοποννησίους ὀπλιστὰς ὑπὸ τὸν Νικήταν Σταματελόπουλον τὸν «τουρκοφάγον», καὶ ἀπὸ διακεκριμένους Σουλιώτας, καὶ προητοιμάζετο νὰ ἐκστρατεύσῃ κατὰ τοῦ λυμαινομένου τὴν Στερεάν Κιουταχῆ, ὅστις εἶχεν ὡς στρατηγεῖον καὶ ὡς ὄρμητήριον τὰς Ἀθήνας. Ὁ Καραϊσκάκης ὁμῶς ἐσπερεῖτο παντελῶς ἰππικῆς δυνάμεως καὶ εἰς μάτην προσεπάθει νὰ πείσῃ τὸν Φαβιέρου νὰ συνακολουθήσῃ τὴν ἐκστρατείαν τὸ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ «Κολονέλλου» ἰππικόν. Ἀπελπισθεὶς ἐκ τῆς ἐπιμόνου ἀρνήσεως τοῦ Φαβιέρου, ἀναχωρεῖ ἄνευ ἰππικοῦ διὰ τὴν Δόμβραιναιν περὶ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου τοῦ 1826. Ἐκεῖθεν γράφει πρὸς τὸν Θ. Κολοκοτρῶνην καὶ τονίζει εἰς αὐτὸν τὴν ἀνάγκην τῆς ἐνισχύσεως τοῦ στρατεύματός του δι' ἰκανῆς δυνάμεως ἰππικοῦ. Πληροφορηθεὶς ὁ Χατζῆ Μιχάλης παρὰ τοῦ Θ. Κολοκοτρῶνη τὴν σπουδαίαν ταύτην ἔλλειψιν τοῦ Καραϊσκάκη ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου μαθὼν ὅτι πρὸς συνάντησιν τοῦ στρατεύματος τοῦ Καραϊσκάκη εἶχε σταλῆ ὑπὸ τοῦ Μεχμέτ Ρεσίτ Κιουταχῆ ὁ Τουρκαλβανὸς τοπάρχης Μουσταφᾶ βέης Κιαφαζέζης, ὁ ἐπικαλούμενος Μουστάμπης, ὅστις ἐκτός τοῦ πολυαρίθμου πεζικοῦ εἶχε περὶ τοὺς δισχιλίους ἵππεῖς· καὶ ἐφ' ὅσον ἐν Πελοποννήσῳ ὁ χειμὼν εἶχεν ὡς ἀνάπαυλα παρεντεθῆ μεταξὺ ἡμετέρων καὶ πολεμίων, παραλαμβάνει ἐκ Πελοποννήσου τὸ ἰππικόν του ἀναχωρῶν διὰ τὴν Στερεάν, καὶ τὴν 11ην Νοεμβρίου καταφθάνει εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Ἑλλήνων καὶ κατασκηνώνει τοῦτο παρὰ τὰς ἀμπέλους τῆς Δομβραίνης. Ὁ Καραϊσκάκης μαθὼν τὴν ἄφιξιν τοῦ ἥρωος ἡμῶν ἐσκίρτησεν ἐκ χαρᾶς, καὶ ἐν ἐξάλλῳ ἐνθουσιασμῷ ὑπεδέχθη τὸν ἀκάματον «ἐμπειροπόλεμον» ἵππαρχον Χατζῆ Μιχάλην· καὶ πεπεισμένος ὁ διαβόητος τῆς Καλογραίας υἱὸς καὶ συμπατριώτης τοῦ κενταυρομάχου Χατζῆ Μιχάλη διὰ τὴν ἐπικράτησίν του κατὰ τοῦ Κιουταχῆ, δεξιούμενος τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἠκούσθη λέγων: «Τώρα θὰ ἰδῆς Κιουταχῆ τὸ καπετανᾶτο πῶς θὰ τὸ πάρω μὲ τὸ σπαθί μου!»

Ὁ Καραϊσκάκης, καθ' ὃν χρόνον ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἠγωνίζετο κατὰ τοῦ Ἰμπραῆμ ἐν Πελοποννήσῳ ἀπὸ Ἰουλίου 1826 μέχρι

τέλους Ὀκτωβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους, μετὰ ἀφαντάστων δυσχερειῶν διενεργῶν ἐπιστράτευσιν διὰ τὴν ἐκστρατεῖαν τοῦ κατὰ τῆς Στερεῆς ὡς ἔχων τρομεροὺς ἀντιπάλους τὸν Κ. Μπότσαρην, τὸν Κ. Τζαβέλλαν, τὸν Ν. Μπότσαρην καὶ τὸν Ν. Ζέρβαν, κατῶρθωσεν ἂν ἀποσπάσῃ διαταγὴν τῆς Κυβερνήσεως, διὰ τῆς ὁποίας ἐνετάλη νὰ μεταβῇ εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Καραϊσκάκη ὁ Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τῆς ὑπ' αὐτὸν ἰππικῆς καὶ πεζικῆς δυνάμεως. (¹)

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης τότε ἀπῆλθε τῆς Πελοποννήσου πορευόμενος πρὸς Δόμβραιναν, καὶ διελθὼν ἐξ Ἐλευσίνος ἔνθα συνηντήθη μετὰ τοῦ διοικητοῦ τοῦ τακτικοῦ ἰππικοῦ Δ' Ἀλμέϊδα κοὶ τῶν ἄλλων Ἑπειρωτοσουλιωτῶν ἀγωνιστῶν, ἀφίκετο τὴν 11ην Νοεμβρίου 1826 εἰς Δόμβραιναν. Τὴν πληροφορίαν ταύτην διασώζει ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς Ἰ. Βλάχου πρὸς Ν. Λογοθέτην διὰ τῶν ἐξῆς :

« Ἡ ἄτακτος καβαλλαρία, ὀδηγούμενη ὑπὸ τοῦ Στρατηγοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐκστρατεύει καὶ αὐτὸς διὰ τὰ αὐτόθι. Ἐπειδὴ οἰκονομήθησαν οἱ στρατιῶται καὶ ἀπὸ μετρητά, ὅπου θέλει ἐνωθῆ εἰς Ἐλευσίνα καὶ μετὰ τῆς τακτικῆς καβαλλαρίας καὶ μετὰ παρέλευσιν ἀπὸ τῆς σήμερον 10 ἡμερῶν κινῶν διὰ τὰ αὐτόθι τὰ Ἑπειρωτοσουλιώτικα σώματα. » (²)

Τὸ ἑσπέρας τῆς ἀφίξεως τοῦ Χατζῆ Μιχάλη συνεκροτήθη στρατιωτικὸν συμβούλιον καὶ ἀπεφασίσθη νὰ ἀντιταχθῶν κατὰ τοῦ Μουστάμπε μετὰ τετραήμερον, ἀφοῦ καλῶς προετοιμοσθῶσι διὰ τὴν γενικὴν ἐπίθεσιν. Ἀλλὰ τὴν νύκτα τῆς ἐπομένης ἡμέρας 12ης Νοεμβρίου τουρκικὸν ἀπόσπασμα ἐκ 15 ἰπέων ἐπέπεσε κατὰ τοῦ ἐξεληθόντος πρὸς ἐνέδραν ὀπλαρχηγοῦ Σουλταῖη μετ' ὀλίγων στρατιωτῶν, τὸν ὁποῖον καὶ ἐφόνευσεν. Ὁ θάνατος τοῦ ἀνδρειοτέρου τῆς φρουρᾶς Μεσολογγίτου Σουλταῖη ἐστοίχισε πολὺ εἰς τὸν Καραϊσκάκη, τούτου δ' ἕνεκα ἐπέσπευσαν τὴν ἐπίθεσιν. Στραταρχοῦντος ὅθεν τοῦ Καραϊσκάκη συνεγείρονται τὴν πρωτὰν τὰ καπετανᾶτα τῆς Ρούμελης καὶ κατέρχονται πρὸς τὸν χορὸν τοῦ πολέμου, οἱ ἀπτόητοι ἐκεῖνοι τῆς Πίνδου λέοντες, Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης ἡγούμενος τοῦ ἰππικοῦ, Γαρδικιώτης Γρίβας μετὰ τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Μήτρου Βάγια τῆς προφυλακῆς, Καραϊσκάκης Γεώργιος ἔχων ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ εὐωνύμων τοὺς διαβοήτους Σουλιώτας Γεώργιον Δράκον καὶ Λάμπρον Βεῖκον τῆς κεντρικῆς φάλαγγος, καὶ Νικολὸν Μπαρμπιτσιῶτην οὐραγὸν τοῦ στρατεύματος, καὶ οὕτω εἰς παράταξιν μάχης ὀδεύοντες μέλλουν μετ' οὐ πολὺ οἱ ἀριστεῖς οὗτοι πολέμαρχοι ἐπὶ τῶν χιονοσκεπῶν κορυφῶν τοῦ Παρνασσοῦ, τῆς Γκιώνας καὶ τῆς

(¹) Αἰνιᾶνος Γ. Καραϊσκάκης. Ἔκδοσις Β' σελὶς 57.

(²) Καμπούρογλου Γ. Μνημεῖα Ἱστορίας Ἀθηναίων, Τόμος Γ' σελὶς 14.

Λιάκουρας, καὶ ἐπὶ σιβάδων βαρβαρικῶν πτωμάτων νὰ σύρουσιν τὸν μακάβριον κατὰ τοῦ τυράννου χορόν, νὰ ἀνεγείρουσιν λαμπρὰ καὶ περιφανῆ τῆς νίκης τρόπαια, καὶ νὰ δοξάσουσιν τὰ ἑλληνικὰ ὄπλα εἰς τὴν πολυήμερον καὶ πολύνεκρον μάχην τῆς Ἀραχῶβης καὶ τοῦ Διστόμου, ἔχοντες συμπολεμιστὰς τῆς ὀλοσχεροῦς πανωλεθρίας τῶν βαρβάρων τὴν συντυχοῦσαν δριμύτητα τοῦ χειμῶνος, τοὺς συμπαγεῖς ἐκ τοῦ ψύχους παγετῶνας καὶ τὴν τῆς μαινομένης φύσεως θελλῶδη ὄργην.

Ἄναχωροῦν ἐκ Δομβραίνης τὴν νύκτα τῆς 13ης πρὸς τὴν 14ην Νοεμβρίου, καὶ τὴν ἑσπέραν τῆς ἐπομένης ἀφικνοῦνται εἰς τὸ Μοναστήριον τοῦ Δομποῦ· καὶ ἐκ Δομποῦ μετὰ πορείαν τριήμερον φθάνουσιν εἰς Δίστομον ἔνθα καὶ σταθμεύουσιν. Ἐκεῖθεν πέμπεται ἡ ὑπὸ τοὺς Γαρδικιώτην Γρίβαν καὶ Γεώργιον καὶ Μήτηρον Βάγιαν ἐκ 400 ὀπλιτῶν προφυλακὴ διὰ νὰ καταλάβῃ τὴν Ἀράχωβαν, κειμένην ἐπὶ τῆς κατωφερείας τοῦ Παρνασσοῦ, διὰ τῆς ὁποίας θὰ διήρχετο τὸ ἐχθρικὸν στράτευμα, μεταβαῖνον εἰς τὰ ὑπὸ τουρκικὴν κατοχὴν Σάλωνα, ἅτινα ἐπολιορκοῦντο ὑπὸ τῶν περιωνύμων ὀπλαρχηγῶν Γεωργίου Δουβουινιώτου καὶ Νάκου Πανουργιά. Ὡς τὴν 17ην Νοεμβρίου διέβη τὸ χωρίον Ζεμενὸν ἡ στρατιὰ τῶν βαρβάρων, ἔχουσα ἐπὶ κεφαλῆς τοὺς ἱκανοτέρους ἀρχηγούς τῆς, τὸν Μουστάμπεην, τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Καρσοφίλμπεην, τὸν Ἐλμάζμπεην καὶ τὸν γηραιὸν Κεχαγιάμπεην, διευθυνομένους πρὸς Ἀράχωβαν, ὅπου ἔφθασαν τὴν ἐπομένην.

Ἡ προφυλακὴ τοῦ Γαρδικιώτου καὶ τῶν Βαγαίων, προδραμοῦσα τῆς ἀφίξεως τῶν βαρβάρων, κατέλαβε τὴν Ἀράχωβαν καὶ ἐντὸς τῶν οἰκιῶν ὀχυρωθεῖσα ἤρχισε βάλλουσα ἅμα τῇ ὄψει τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὴν κώμην ἐχθροῦ. Μόλις τὸ πῦρ τῆς μάχης ἦναψεν, ἐπέπεσε κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἡ πρωτοπορεία τοῦ Χατζῆ Μιχάλη καὶ ὀλόκληρον τὸ κεντρικὸν σῶμα τοῦ στρατεύματος ἐνισχυμένον ὑπὸ τοῦ Νικηταρᾶ καὶ Βάσσου Μαυροβουινιώτου. Οἱ πολέμιοι τότε φοβηθέντες μήπως εὔρεθῶσιν ἐντὸς διττοῦ πυρός, ἐγκαταλείπουσιν τὴν Ἀράχωβαν καὶ τοποθετοῦνται ἐπὶ τινος παρακειμένου τῇ κώμῃ ταύτῃ λόφου, ἐν ᾧ συγχρόνως βάλλονται πορὰ τῶν ἡμετέρων, καὶ οὕτω ὁ πόλεμος διαρκεῖ σφοδρότερος μέχρις ἡλίου δυσμῶν. Καθηλωμένοι δὲ ὡς ἦσαν οἱ πολέμιοι ἐν τῷ λόφῳ διανυκτερεύουσιν ἐν ὑπαίθρῳ παρ' ὄλον τὸν παγετὸν τῆς νυκτὸς καὶ ἐσπευσμένως ζητοῦσιν νὰ στολῇ πρὸς αὐτοὺς πορὰ τοῦ Κιουταχῆ ταχεῖα ἐνίσχυσις. Τὴν ἐπομένην πρωτῶν τῆς 19ης Νοεμβρίου ὁ Καραϊσκάκης διατάσσει, ἡ μὲν προφυλακὴ τοῦ Γαρδικιώτη καὶ τῶν Βαγαίων μετὰ τῆς πρωτοπορείας τοῦ ἵππικοῦ τοῦ Χατζῆ

Μιγάλη νά έξακολουθήσουν άνηλεή τήν σφυροκόπησιν, ή δέ κεντρική φάλαγξ άνσπυτσομένη νά ένεργήση κυκλωτικήν κίνησιν, φράττουσα τās πρός φυγήν τοῦ άντιπάλου στενωπούς. Καί οὔτω περί τήν μεσημβρίαν τῆς ήμέρας εκείνης έπιχειρήσαντες οί πολέμοιοι νά ύποχωρήσουν, εύρέθησαν άποκεκλεισμένοι καί βαλλόμενοι άπό τε τοῦ στέρνου καί έκ τών νώτων. Ὁ πόλεμος μαίνεται έπί τετραήμερον, ὁ χειμῶν γίνεται καθ' ὥραν δριμύτερος, οί δέ ύπαιθριάζοντες έχθροί ύποφέροντες άφ' ένός τὸ δριμύ ψυχος, καί άφ' έτέρου τήν έλλειψιν τροφῶν, προβάλλουν συνθηκολόγησιν. Ἡ περί συνθηκολογήσεως βαρβαρική πρότασις άπορρίπτεται ύπό τών Ἑλλήνων, ζητησάντων τήν κατάθεσιν τών ὄπλων, τήν παράδοσιν αὐτῶν μεθ' ὄλων τών ύπαρχόντων των, καί τήν έκκένωσιν τών Σαλώνων καί τῆς Λεβαδείας, κατεχομένων ύπό τουρκικοῦ στρατοῦ, ὄρων μῆ γενομένων ύπό τών άποκεκλεισμένων πολεμίων δεκτῶν.

Ὅπως δέ εύρίσκοντο οί βάρβαροι θεόθεν καί άνθρωπόθεν πολεμούμενοι καί μόνη εις αὐτοῦς σωτηρία άπέμενεν ή άνευ ὄρων παράδοσις, πληροφοροῦνται ὅτι έρχεται έξ Ἀθηνῶν ή ζητηθεῖσα ύπ' αὐτῶν έπικουρία. Ἀλλά καί ή έξ Ἀθηνῶν καταφθάσασα ένίσχυσις άπεδείχθη εις αὐτοῦς άνωφελής. Διότι πρὶν ή προλάβῃ νά πλησιάσῃ εις Ἀράχωβαν άνεχαιτίσθη ύπό τών Ἑλλήνων, καί έξαναγκασθεῖσα νά βαδίση διά τῆς ὄρεινης Μονῆς Ἱερουσαλήμ, διά νά δυνηθῇ νά συνδράμῃ τοὺς άπεγνωσμένους παλαίοντας πολεμίους, καί αὐτῇ έν μέσῃ ὁδῷ ύπό τοῦ βαρυτάτου χειμῶνος άπεκλεισθη, καί ήκολούθησε τήν κοινήν τύχην, ή ὁποία άνέμενε καί αὐτῇν καί τοὺς περί τήν Ἀράχωβαν καταδεδικοσμένους πολεμίους. Ἐν τοσοῦτῳ ὁ πόλεμος ύπό άδιάκοπον πῶσιν χιόνος έξηκολούθει ήμέρας τε καί νυκτὸς άκατάπαυστος· κατὰ τήν νύκτα δέ τῆς 22ας Νοεμβρίου έπληγώθη εις τήν κροταφικήν χώραν ὁ άρχιστράτηγος τοῦ βαρβαρικοῦ Μουστάμπεης. Ἀντιληφθεῖς οὔτος ὅτι τὸ τραῦμα ήτο θανατηφόρον καί προαισθανθεῖς τὸ οἰκτρὸν τέλος του, καθ' ήν ὥραν έψυχορράγει, παρεκάλει τὸν άδελφόν του Καρυοφίλμπεην μετὰ τήν έκπνοήν του νά τοῦ άποκόψῃ τήν κεφαλήν, ἵνα μῆ περιέλθῃ αὐτῇ «στὰ χέρια τών Γκιαούρηδων».

Ἐποκύψαντος περί τήν δείλην τῆς έπομένης 23ης Νοεμβρίου εις τὸ τραῦμά του τοῦ άρχηγοῦ τών βαρβάρων Μουστάμπεη, τὸ έχθρικὸν στράτευμα περιήλθεν εις τελείαν άπόγνωσιν, άναρχίαν καί άπειθαρχίαν. Καί ύπό πανικοῦ καί λιμοῦ καταληφθέν άπεφάσισε διά νυκτὸς νά τραπῇ εις φυγήν πρὸς τήν ὄρεινήν Μονῆν

τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐλπίζον ὅτι ἐκεῖ θὰ ἐτύγχανε συνδρομῆς ὑπὸ τῆς ἀποκλεισθείσης ἐν τῇ χαράδρᾳ τῆς Μονῆς ἐξ Ἀθηνῶν πεμφθείσης ἐπικουρίας. Τὸ ἀπεγνωσμένον τοῦτο κίνημα ἐπήνεγκεν εἰς αὐτοὺς ὄλοσχερῆ τὴν πανωλεθρίαν. Ὅπως ἐτρέποντο εἰς φυγὴν, ἕκαστος τῆς ἰδίας του σωτηρίας κηδόμενος, ἐν μέσῳ ταραχῆς καὶ ἀθυμίας, οἱ νέοι Περσομάχοι τῆς Ρούμελης, κατέχοντες θέσεις ἔμπροσθεν καὶ ὀπίσθεν τῶν ὀρροδούντων βαρβάρων, κεραυνοβόλως ἐπέπεσαν κατ' αὐτῶν, καὶ ἐκ τοῦ συστάδην πλέον ξιφουλκοῦντες ἐφόνευον καὶ ἐζώγρουν κατὰ ἑκατοντάδας τὸν πανικόβλητον ἔχθρον. Τῆς σφαγῆς δὲν διέφυγεν οὔτε ὁ γηραιὸς καὶ ὑπερπλοῦτος Κεχαγιάμπης· διότι ὑπὸ τῶν ἡμετέρων στρατιωτῶν κατὰ τὴν φυγὴν του συλληφθεὶς, καὶ μὴ συμφωνούντων ποῖος νὰ τὸν κρατήσῃ πρῶτος ὡς αἰχμάλωτον, ἐκαρτομήθη ὑπ' αὐτῶν, εἰς μάτην ἀναφωνῶν καὶ ἰκετεύων αὐτοὺς ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ Κεχαγιάμπης, καὶ ὅτι ἦτο ἔτοιμος καὶ πρόθυμος διὰ πλουσιωτάτων λύτρων νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν ζωὴν του. Ἐνθάδε ὅθεν ἐπετελέσθη ἡ μεγάλη καταστροφή καὶ ἡ κατὰ κράτος συντριβὴ τῆς στρατιᾶς τοῦ Κιουταχῆ, τὴν ὁποῖαν ὁ ἔθνικὸς ποιητὴς Ἀριστ. Βαλωρίτης βραχυστίχως ἐξυμνεῖ οὕτω:

«..... .. χορτάσαν οἱ κοράκοι
 στὴ Ράχωβα, στὸ Δίστομο, μὲ τὸν Καραϊσκάκη.
 Ἀδελφωμένο πολεμᾷ τῆς Λιάκουρας τὸ χιόνι
 θερίζει τ' ἄσπλαχνο σπαθί, κι' ὁ πάγος σαβανώνει.»

Ὅ,τι δὲ ἐκ τῶν βαρβαρικῶν ἀποσπασμάτων ὑπελείφθη φυγαδευθὲν ὑπὸ τοὺς Καρυοφίλμπεην καὶ Ἐλμάζπεην, ἡ συμμετέχουσα ὀργὴ τοῦ χειμῶνος προσεφέρθη ἀπηνῶς νὰ τὸ ἐξοφλήσῃ. Καὶ οὕτω τὰ ὑπὸ ψυχρὸν καὶ σφοδρὸν βορρᾶν φεύγοντα συντρίμματα τῆς στρατιᾶς τοῦ ἔχθρου, ἐν ᾧ ἐβοθρίζοντο εἰς τὰς σωροὺς τῆς χιόνος, ἀδιακόπως ἐπιπτεν ἐξ οὐρανοῦ ἐπάνω αὐτῶν καὶ ἑτέρα πυκνὴ χιών, ἡ ὁποία τοὺς ἐσκέπαζεν ὄλοτελῶς. Διήρκεσε δὲ ἡ χιονόπτωσης ἐκείνη ἕως οὗ ἔφθασαν εἰς τὴν ὀρεινὴν Μοῆν τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὡστε καθ' ὅλην τὴν ὁδὸν τὴν συνδέουσαν τὴν περιώλυμον καταστᾶσαν Μοῆν μετὰ τῆς Ἀραχώβης, παρὰ τὸν λόφον τῆς ὁποίας ἐπὶ ἑπταήμερον εἶχε τὸ βαρβαρικὸν ἀποκλεισθῆ, εὐρέθησαν μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς χιόνος ἑκατοστῆδες ἔχθρικῶν πτωμάτων, ὅλον δὲ τὸ μαχητικὸν ὕλικόν περιήλθεν ὡς λάφυρον εἰς χεῖρας τῶν νικητῶν, τῶν ὁποίων αἱ ἀπώλειαι εἰς νεκροὺς καὶ τραυματίας, συγκρινόμεναι πρὸς τὴν τεραστίαν πανωλεθρίαν τοῦ ἔχθρου θεωροῦνται ἐλάχιστα. Οὕτω ὡς τὸ πρῶτον εἰς τὰ

τρισένδοξα στενά των Δερβενακίων κατασυνετρίβη υπό του Στρατάρχου Θ. Κολοκοτρώνη (1822) ή μεγάλη στρατιά του Δράμαλη, τοιουτοτρόπως και ένταυθα τὸ δεύτερον ήττήθη κατὰ κράτος ὁ τουρκικὸς στρατὸς τοῦ Μεχμέτ Ρεσίτ (1826), καὶ ἐπηλήθευσεν εἰς τὸ ἀκέραιον ἢ αἰσιοδοξία τοῦ Καραϊσκάκη ὅτι θὰ «ἐπαιρνε μὲ τὸ σπαθὶ τοῦ τὸ καπετανᾶτο» τὴν ἡγεμονίαν τούτέστι τῆς Στερεᾶς, ὅταν ὑπερχαίρων ὑπεδέχετο τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἐν Δομβραίνῃ. Ἡγεμονίαν ἀτυχῶς θνησιγενῆ καὶ ἀδιάδοχον, ἀφοῦ μετ' ὀλίγον εἰς τὰς περὶ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν ἀτυχεῖς πλὴν ἐνδόξους γιγαντομαχίας, πεσὼν ὁ Καραϊσκάκης ἠρωϊκῶς, συμπαρέσυρε μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὸν τάφον καὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ τὰ αἱματοβαφῆ σπάργανα.

Ἡ περιλαμπρὸς αὕτη νίκη τῆς Ἀραχῶβης ἀνεπτέρωσε τὰς ἐλπίδας τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἐν τῷ θαλασσοπύργῳ Κυβέρνησις τοῦ Ναυπλίου, πρὸς τὴν ὁποῖαν οἱ νικηταὶ ἀπέστειλαν τὰς κεφαλὰς τοῦ Μουστάμπεη καὶ Κεχαγιάμπεη, ἐπανηγύρισε τὴν 24ην Νοεμβρίου ὡς ἡμέραν ἐθνικῆς ἀνεγέρσεως. Οἱ δὲ νικηταὶ μετὰ τὴν θριαμβευτικὴν ταύτην νίκην συλλέξαντες κατὰ σωροὺς καὶ εἰς φρικῶδεις πυραμίδας τὰς τῶν φονευθέντων βαρβάρων κεφαλὰς, ἀνήγειραν δι' αὐτῶν, κατὰ τὴν κρατοῦσαν τότε συνήθειαν, ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἐκείνου λόφου τῆς Ἀραχῶβης κωνοειδῆ πύργον ὡς τρόπιον θριάμβου κατὰ τῶν πολεμίων καὶ ἐπέγραψαν τὰ ἑξῆς: «Τρόπαιον τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν βαρβάρων ὄθωμανῶν, ἀνεγερθὲν κατὰ τὸ 1826 ἔτος Νοεμβρίου 24 ἐν Ἀράχωβᾳ.»

Μετὰ τὴν περιφανῆ νίκην τῆς Ἀραχῶβης οἱ Ἕλληνες ἐκστρατεύουν εἰς Βελίτσαν κατὰ τοῦ Μεχμέτ Πασᾶ, υἱοῦ τοῦ Ἰσμαήλ Πασόμπεη, καὶ κατὰ τοῦ Χασᾶν Βέη Κόρτζα, ἡγουμένων πεντακοσίων ἀνδρῶν καὶ συνοδευόντων περὶ τὰ δισχίλια αἰγοπρόβατα, τὰ ὁποῖα ὠδήγουν πρὸς τὴν περιώνυμον Μονὴν τῆς Ἱερουσαλήμ, ὡς τροφοδοσίαν τῆς ἤδη ἀφανισθείσης στρατιάς τοῦ πολεμίου. Μετὰ τούτων συναντῶνται εἰς τὸ Τουρκοχώρι, ἐπιπίπτουν κατ' αὐτῶν, φονεύουν περὶ τοὺς τριάκοντα καὶ συλλαμβάνουν περὶ τὰ χίλια ὑποζύγια, τοὺς δὲ λοιποὺς καταδιώκει καὶ διασκορπίζει ὁ Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τοῦ ἱππικοῦ του μέχρι τοῦ χωρίου Βοδονίτσα. Ὁ Καραϊσκάκης πορακολουθῶν καθ' ὅλας τὰς προηγουμένας νικηφόρους ἐπιχειρήσεις τὰς ὀρμητικὰς καὶ ἀκαθέκτους ἐφόδους τοῦ Χατζῆ Μιχάλη καὶ ἀποθαυμάζων τὴν ἀστραπιαίαν εὐκίνησίαν τοῦ ἵππομάχου τούτου πολεμιστοῦ, εἰς τε τοὺς ξιφισμοὺς καὶ εἰς τὰς ἐφορμήσεις, ἐξέφρασε τὸν πόθον νὰ δοκιμάσῃ καὶ ἐκεῖνος τὸ ἐφίππως μάχεσθαι. Τότε ὁ Χατζῆ Μιχάλης πάνυ

προθύμως προσέφευγεν εἰς τὸν Καραϊσκάκην τὸν ἐκλεκτότερον ἵππον του, δωρήσας ἅμα αὐτῷ καὶ ὄπλον «νταλιάνι», τὸ ὁποῖον ὁ Στρατάρχης ἔφερε χιαστί πάντοτε, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ θανάτου του. Τόσον δὲ ηὐχαριστήθη — λέγει ὁ ἱστορικός Σ. Τρικούπης — ὁ Καραϊσκάκης, ὅστις διὰ πρώτην φοράν ἐπολέμη ἔφιππος, ὥστε ἔκτοτε δὲν ἤθελε νὰ πολεμῇ πεζός.

Ἐκεῖθεν οἱ νικηταὶ προήλασαν διὰ Λιδωρικίου πρὸς Δωρίδα, ὅπου διέτριβεν ὁ Ὅμερ πασᾶς τῆς Καρύστου, σκοπεύων νὰ ἐκστρατεύσῃ πρὸς λύσιν τῆς πολιορκίας τῶν Σαλώνων. Εὕρισκόμενοι οἱ Ἕλληνες εἰς Λιδωρῖκιον ἐπληροφόρηθησαν ὅτι 1500 Τούρκοι ὑπὸ τὸν Βελῆ ἀγᾶν κατηθύνοντο πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐν Ἀθήναις φρουρᾶς τοῦ Κιουταχῆ, προερχόμενοι ἐκ Ναυπάκτου. Ἐναντίον τούτων ἐπήλθον οἱ τῆς Ἀραχώβης θριαμβευταί, τοὺς ἀνεχαίτισαν τὴν πορείαν καὶ τοὺς κατετρόπωσαν καὶ πέραν τοῦ Μόρνου ποταμοῦ. Τόσον δὲ πανικὸν ἐνέβαλον εἰς αὐτοὺς οἱ ἡμέτεροι, ὥστε δέκα μόνον ἵππεῖς μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν ἀπτόητον Χατζῆ Μιχάλην — ὑπογραμμίζει ὁ Τρικούπης — πάλλοντα τὴν σπάθην του, τοὺς κατεδίωξαν μέχρις αὐτῆς τῆς πύλης τῆς Ναυπάκτου. Ἐκεῖθεν δὲ ἐπανήλθον οἱ Ἕλληνες καὶ ἐστρατοπέδευσαν εἰς Διστόμον, τοῦ Ὅμερ πασᾶ μὴ τολμήσαντος νὰ κινηθῆ κατὰ τῶν πολιορκητῶν τῶν Σαλώνων, κατόπιν τῆς τοιαύτης κατατροπώσεως τῶν ἀπὸ Ναυπάκτου ἀνδρῶν τοῦ Βελῆ ἀγᾶ.

Τὰ ἀλλεπάλληλα ταῦτα τῶν ἐν Στερεᾷ ἀγωνιστῶν κατορθώματα ἤγαγον τὸν Κιουταχῆν εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ ἐκστρατεύσῃ κατ' αὐτῶν αὐτοπροσώπως. Ἀλλὰ πολιορκῶν ἐκεῖνος τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, ἐνισχυθείσης πῶς τῆς ἐντὸς ἐγκλείστου τῶν Ἑλλήνων φρουρᾶς διὰ τῆς ἀνόδου τοῦ Φαβιέρου, δὲν ἐνεπιστεύετο εἰς ἕτερον τὴν ἐπιχειρήσιν ταύτην. Διὰ τοῦτο κατὰ τῶν ἐν Διστόμῳ ἐστρατοπεδευμένων Ἑλλήνων ἐξαπέστειλε 2000 πεζοὺς καὶ 500 ἵππεῖς ὑπὸ τὸν Ὅμερ πασᾶν τῆς Καρύστου καὶ τὸν Καρυοφίλμπεην. Τὸ βαρβαρικὸν τοῦτο στράτευμα συναντηθὲν μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐν Διστόμῳ, λήγοντος τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1827, μετὰ κρατεράν μάχην κατεδιώχθη καὶ διεσκορπίσθη μέχρι διαλύσεως· καὶ οὕτω ἀρχομένου τοῦ Φεβρουαρίου δὲν ἀπέμειναν στρατιωτικαὶ δυνάμεις τοῦ ἀντιπάλου ἐν τῇ Στερεᾷ, εἰ μὴ μόνον ἐν Βονίτση, Μεσολογγίῳ καὶ Ναυπάκτῳ, ὅλη δὲ ἡ λοιπὴ χώρα ἐκκαθαρισθεῖσα ἐφιλοξένει τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα.

Ὁ θρίαμβος τῆς Ἀραχώβης καὶ τῆς Μονῆς Ἱερουσαλήμ, καὶ αἱ δάφναι τοῦ Τουρκοχωρίου καὶ τοῦ Διστόμου ποσοτικῶς ἀνήκουν βεβαίως ἐξ ἴσου εἰς ὅλους τοὺς ἀγωνισθέντας κατὰ τὰς

νικηφόρους ταύτας επιχειρήσεις ήρωϊκούς μαχητάς. Ποιοτικῶς ὅμως δέον νά ἀναγνωρισθῆ εἰς τόν ἡμέτερον Χατζῆ Μιχάλην, μετὰ τόν ἀρχιστρατεύοντα Καραϊσκάκην, ἡ ἐξαιρετική τιμή, διότι διὰ τοῦ μοναδικοῦ μετακινουμένου εἰς ὄλους τοὺς τομεῖς ἰππικοῦ του ὄπλου, κατὰ τὰς πολλαπλᾶς φάσεις τῶν μαχῶν, καὶ τὴν στρατιὰν τοῦ ἐχθροῦ ἐντὸς τῆς Ἀραχῶβης ἐφορμήσας διεμέλισε, καὶ συνεπῶς ἡ εὐχερῆς ταύτη προσβολὴ καὶ φθορὰ εἶχεν ἐξασφαλίσθῃ, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐκάστοτε ἐξῴθεν προσερχομένας ἐνισχύσεις τοῦ πολεμίου κατετρόπως ἀγρίως, καταδιώκων αὐτὰς ἐλαύνων ξιφῆρης, ὥστε τῆς τριπλῆς ἐκείνης νίκης τῶν ἐλληνικῶν ὄπλων ἐν Στερεᾷ Ἑργῶ καὶ κατορθώματι συντελεστής, καὶ παράγων μέγιστος δικαίως νά θεωρῆται ὁ Χατζῆ Μιχάλης.

Ἡ περιφανὴς νίκη τῆς Ἀραχῶβης καὶ τῶν περὶ αὐτὴν συνετέλεσεν εἰς τὸ νά ἀμβλύνη τὴν πρὸς τόν Καραϊσκάκην ἀντίδρασιν τῆς μερίδος τῶν ἀγωνιστῶν, τῶν ἐν τῷ αὐτῷ στρατοπέδῳ συμπρατιόντων κατὰ τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, ὥστε πάντες οἱ ὄπλαρχηγοὶ ἀπὸ κοινοῦ νά ἀπευθύνωσιν ὑστάτην ἐκκλησίαν πρὸς τοὺς ἐν Ναυπλίῳ ἐρίζοντας Γρίβαν καὶ Φωτομάραν, νά τερματίσουν τὴν διένεξιν χάριν τοῦ συμφέροντος τῆς πατρίδος καὶ νά ὁμονοήσουν. Τοῦ ἐξ Ἀραχῶβης εἰς Ναύπλιον δι' ἀπεσταλμένου πεμφθέντος ἐγγράφου τὸ περιεχόμενον ἔχει οὕτω :

«Γενναϊότατοι ἀδελφοί,

Μὲ θαυμασμόν μας ἀκούγομεν τοὺς ἐμφυλίους πολέμους καὶ ταραχὰς ὅπου κάμνετε μετὰ τὸν Φωτομάρα καὶ ὑμῶν διὰ τὰ ἴδια σας πάθη, ἐνῶ ἡμεῖς ἐδῶ πολεμοῦμεν καὶ χύνομεν τόσα Ἑλληνικὰ αἵματα διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος μας. Ἡμεῖς λοιπὸν ὡς ἀδελφοὶ σᾶς γράφομεν συμφώνως καὶ σᾶς λέγομεν οὕτω, ἀφοῦ λάβετε τὸ παρὸν μας, νά ἀφήσετε κάθε ἰδιαιτέρον πάθος κατὰ μέρος, καὶ νά ἐνωθῆτε ὡς ἀδελφοὶ ὁ καθεὶς εἰς τὰ ἴδια του· ἐπειδὴ φθάνει ὁποῦ σᾶς ὑποφέραμεν δις καὶ τρεῖς φοαῖς, τώρα ὅμως τὰ φερομένα σας ἐφθασαν εἰς τὴν παραλυσίαν, καὶ δὲν ὑποφέρονται πλέον. Διὰ τοῦτο λοιπὸν, μὲ τὸν παρόντα ὁποῦ στέλλομεν ἐπίτηδες, ἐπιθυμοῦμεν νά ἰδοῦμεν ἐγγράφον τὴν ἰδέαν σας. Ἐκ τοῦ ἐναντίου, ἐὰν μεταχειρίζεσθε τὰ ἴδια, τότε εἴμεθα βιασμένοι νά ἀφήσωμεν τὸ στρατόπεδόν μας κατὰ μέρος, τὸ ὅποιον ἐχύσαμεν τόσα αἵματα ἕως οὗ νά τὸ συγκροτήσωμεν, καὶ ἔχομεν νά ἐλθοῦμεν αὐτοῦ. Καὶ τότες, ὡς ὄντοισι οἱ αἴτιοι, καὶ συνδροφίᾳ πλέον μετὰ ἡμᾶς δὲν ἔχετε.

Ἐκ τοῦ στρατοπέδου Ἀράχοβας, τῆ 19 Δεκεμβρίου 1826

Οἱ ἀδελφοὶ σας

Καραϊσκάκης.— (Οἱ στηρίζοντες τὸν Καραϊσκάκην Ἡπειρωτοσουλῶται,

Παλαμιδίου φρουρᾶς καὶ Ρουμελιῶται οὕτως ἦσαν ὑπογεγραμμένοι. — Σημ. Κασομούλη Ν.). — Γιώτης Νταγκλῆς, Σουλιώτης. — Νικήτας Σταματελόπουλος, Πελοποννήσιος. — Χατζῆ Μιχάλης, Ἑπειρώτης. — Γ. Μαλάμος, Σουλιώτης. — Γιαννούσης Πανομάρας, Σουλιώτης. — Σπῦρος Μίλιος, Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Χειμαργιώτης. — Ἄθαν. Κουζονίκας, Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Σουλιώτης. — Λιώνης Δαγκλῆς, Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Σουλιώτης. — Κούστας Μάκου, Ἑπειρώτης. — Μῆτρος Βάγια, Μακεδών. — Νικόλ. Καραμείζιος, Σουλιώτης. — Χρῖστος Βάρφης, Χειμαργιώτης. — Χρῖστοδ. Χατζῆ Πέτρου, Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Ἀσπροπόταμος. — Γαρδικ. Γρίβας, Βόνιτσα — Ν. Πανοουγιᾶς, Ανοβουσιώτης. — Ἰω. Ρούκης, Ἀνατολ. Ἑλλάς. — Δήμος Τζέλιος, Ξηρόμερο. — Κων. Βέρης, Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Ξηρόμερο. — Δ. Μακρῆς, Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Ζυγιάτης. — Κ. Καλύβας, Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Λιδωρικιώτης. — Κ. Γιολδάσης, Καρπενησιώτης. — Σπῦρος Εὐδῆς, Κραβαριτής. — Χρ. Μακρῆς, Ἀπόκουρον. — Ἀναστ. Ροκάς, Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Γότζιστα Ἑπείρου. — Γ. Βαλτινός, Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Γιάν. Φραγκίστας, Ἄγραφα. — Γ. Γριβοκόστας, Βόνιτσα.

(Οἱ διαφοροῦντες εἰς τὸ στρατόπεδον κατὰ τοῦ Καραϊσκάκη Σουλιῶται) Γεώργ. Τζαβέλλας, Φρουρᾶς Μεσολογγίου. — Διαμάντης Ζέροβας, Γεωργάκης Δράκος, Λάμπρος Βέϊκος, Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Κώστας Διαμάντης Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Γιάννης Τζιασούσης, Νίκας Ζέροβας, Πάσχος Κασμάς, Γιανν. Τζαβέλλας Φρουρᾶς Μεσολογγίου, Φωτούσης Φωτομάρας, Φρουρᾶς Μεσολογγίου.»

(Ὁ Χριστόφορος Περραιβὸς καὶ ἄλλοι ἔλειπον εἰς Βελίτζαν. — Σημ. Κασομούλη Ν.). — (¹).

Φθίνοντος τοῦ Φεβρουαρίου μετὰ τὰ ἐν Βοιωτίᾳ λαμπρὰ καὶ ἐν πολλοῖς ἀπροσδόκητα γεγονότα, ὁ Καραϊσκάκης ἐπανέρχεται εἰς Ἐλευσίνα πρὸς βοήθειαν τῆς κινδυνευούσης Ἀκροπόλεως, τῆς ὁποίας τὸν κλοιὸν ὁ Κιουταχῆς, ἰδίᾳ μετὰ τὰς προηγηθείσας ἀποτυχίας του, περιέσφιγγεν ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ ἀσφυκτικῶς. Τοῦ Καραϊσκάκη ἀχώριστος συναγωνιστῆς καὶ συνέκδημος ἐγένετο ὁ Χατζῆ Μιχάλης, ὅστις καὶ πέριξ τῆς Ἀκροπόλεως εἰς ὅλας τὰς φονικὰς καὶ πεισματώδεις μάχας, ὡς ἐκ κεκτημένης ταχύτητος πρωτεύει καὶ ἀριστεύει κατὰ μεγαλόστομον ὁμολογίαν καὶ τῶν ἡμετέρων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἐχθρῶν.

Ἐξ Ἐλευσίνος ἡ στρατιὰ τοῦ Καραϊσκάκη, εἰς τὴν ὁποίαν προσετέθησαν καὶ οἱ περὶ τὸν Στρατηγὸν Ἰωάννην Μακρυγιάννην Ἀθηναῖοι, διὰ ξηρᾶς καὶ διὰ θαλάσσης συγκεντρώνεται εἰς Κε-

(¹) Κασομούλη Ν. Στρατιωτικὰ Ἐνθυμήματα. Ἀθῆναι 1941 Τόμ. Β' σελ. 404-405

ρασίνοι. Ἐκεῖ συνήφθη σφοδρὰ μάχη, τοῦ Κιουταχῆ ἐπιπεσόντος κατὰ τῶν Ἑλλήνων μετὰ πολυαρίθμου πεζικοῦ καὶ τετρακοσίων ἰππέων, ἐλπίζοντας νὰ ρίψη αὐτοὺς εἰς τὴν θάλασσαν. Παρὰ τὸ Μετόχιον τοῦ Κερατσινίου ἐγένετο ἡ σύγκρουσις, ἔνθα θριομβήσαντες οἱ Ἕλληνες ἔτρεψαν τὰ στίφη τῶν ἐχθρῶν εἰς ὑποχώρησιν μὲ σημαντικὰς βλάβας καὶ ἠνάγκασαν τὸν Κιουταχῆ ἀπὸ ἐπιτιθέμενον νὰ μεταστραφῆ εἰς ἀμυνόμενον. Ἐνταῦθα καὶ πάλιν ἠρίστευσεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης διὰ τὴν καρτερίαν καὶ τὴν ἀφοβίαν του, προκαλέσας καὶ τῶν πολεμίων τὸν θαυμασμόν. «*Ἡ καρτερία τούτου ἐν τῷ Μετοχίῳ — λέγει ὁ ἱστορικὸς Σ. Τρικούπης — ἐφάνη ἀνωτέρα παντὸς ἐπαίνου*». «*Οἱ 250 ἐκλεκτοὶ Σουλῳῶται — συνεχίζει ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς — ὑπὸ τοὺς ὀπλαρχηγούς Θανάση Τούσιαν καὶ Γαρδικιώτην Γρίβαν καὶ ἡ ἴλη τοῦ ἀτρομήτου ἀρχηγοῦ τοῦ ἰππικοῦ Χατζῆ Μιχάλη, πολεμοῦντες ὀπισθεν τῶν ἐρειπίων τοῦ Μετοχίου ἐπὶ χαρακωμάτων χωματίνων, προχείρως κατὰ τὴν παρελθοῦσαν νύκτα κατασκευασθέντων, μετὰ μαρίας ἀνεχάτιζον τὴν ὁρμὴν καὶ τῶν πεζομαχοῦντων καὶ τῶν ἵππομαχοῦντων τοῦ Κιουταχῆ, ἡ δὲ ἀφοβία τοῦ ἀντιπαραταχθέντος ὑπὸ τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἰππικοῦ, ἂν καὶ τόσον ὀλίγον, πρὸς τὸ πολυἀριθμὸν ἐχθρικὸν καὶ εὐτυχῶς ἐμποδίσαντος τοῦ πολεμίου τὴν πρόοδον, ἐξέπληξε κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐχθρούς, ἀναγκασθέντας περὶ τὴν β' ὥραν μετὰ μεσημβρίαν νὰ ὑποχωρήσωσι καὶ ἀπομακρυνθῶσι τοῦ Κερατσινίου κακῶς πάσχοντες.*» (1)

Λεπτομερεστέραν περιγραφὴν τῆς μάχης τοῦ Μετοχίου ἐν Κερατσινίῳ, ἔνθα ἠρίστευσεν ὁ ἥρωα ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλης παρέχει ὁ ἔγκριτος δικηγόρος Ἰω. Μελετόπουλος εἰς τὰ «Πειραϊκά» του, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐντάσσει καὶ αὐτούσιον τὴν ἀναφορὰν τοῦ Καραϊοκάκη πρὸς τὴν Διοίκησιν τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ὅπου ὁ Στρατάρχης τὸν ἥρωα ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλην ὀνομαστί καὶ κατ' ἐξάιρεσιν ἀποκαλεῖ «γενναῖον» καὶ ἐν κατακλείδι τονίζει ὅτι «κυρίως τὸ κέρδος τῆς γενικῆς αὐτῆς μάχης χρεωστεῖται εἰς τοὺς ἐν τῷ Μετοχίῳ καὶ εἰς τὸ ἰππικὸν μας». Ἡ σχετικὴ περικοπὴ τοῦ συγγραφέως τῶν «Πειραϊκῶν» ὡς ἐξῆς ἔχει: «*Οἱ Τοῦρκοι κατεῖχον τὰ ὑψώματα Μικρὸς καὶ Μεγάλος Καραββᾶς, τὸ Τσελεπίτσαρι, ὅπου τῶρα τὰ λατομεῖα καὶ ἡ κάμιнос Φίλη. Ὁ στρατὸς ἐτοποθετήθη παρὰ τοῦ Καραϊοκάκη εἰς διαφόρους θέσεις, πλησιέστερα δὲ τούτων πρὸς τὸν ἐχθρὸν ἦτο μία οἰκία τοῦ Θανάση Σαρδελά, τὴν ὁποίαν κατέλαβον περὶ τοὺς 250 ὑπὸ τοὺς Ἄ. Γρίβαν, Θανάση Τούσιαν, Νικόλαον Κασομούλην*

(1) Τρικούπη Σπ. Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Λονδῖνον 1853 Τόμος Δ' σελὶς 134.

κλπ. Ἡ οἰκία αὕτη ἀναγράφεται εἰς τὴν ἀναφορὰν τοῦ Καραϊσκάκη, ὡς κρημισμένο μετόχι, ὃ δὲ Κασομούλης εἰς μὲν τὸ κείμενον τῶν «Ἐνθυμημάτων» του τὴν ἀναφέρει ὡς μετόχι, ἐν ὑποσημειώσει δὲ ὡς λέγει δι, ὃ Συμεὼν Μαρμαροτούρης τὸν ἐπληροφόρησεν, ὅτι δὲν ἦτο μετόχι, ἀλλὰ οἰκία τοῦ Θανάση Σαρδελά καὶ ὀνομάζετο «Ζευγαροσιταῖα». Ἀπὸ προχειρὸν σχεδιάγραμμα τῶν κτημάτων Σαρδελά δύναται νὰ καθορισθῇ δι ἡ οἰκία αὕτη, ἔκειτο περίπου ἐκεῖ ὅπου σήμερον τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον, τὸ παρεμβαλλόμενον ὑπὸ τῶν ὁδῶν τοῦ γυν δήμου Ἁγίου Γεωργίου Κερατοινίου, Κωνσταντινουπόλεως, Σμύρνης, Θεμιστοκλέους καὶ Περικλέους, ἐπὶ τοῦ τότε καὶ μέχρι πρό τινων ἐτῶν ὑπάρχοντος μονοπατιοῦ, τοῦ ἐρχομένου ἐκ Πειραιῶς καὶ διασταυρουμένου ἐκεῖ πον πλησίον μὲ τὴν παλαιὰν ὁδὸν ἀπ' Ἀθηρῶν εἰς Κερατοῖνι, τὴν ὁποίαν συναγιῶμεν εἰς πολλὰ συμβόλαια τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς εἰς ὁδὸν ἢ στράτιαν τῆς Κούλουρης ἢ Σαλαμῖνος. Τὴν ἐξ Ἀθηρῶν ἀρχὴν τῆς ὁδοῦ ταύτης βλέπομεν εἰς σχεδιάγραμμα τῶν Ἀθηρῶν τοῦ ἔτους 1678 τοῦ Σπόν. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος οἰκία ἀπεῖχεν ἀπὸ τὸν λόφον Ἁγίου Γεωργίου (τότε Ἁγίου Νικολάου) περὶ τὰ 600 μέτρα, ἀπὸ τοῦ ὄρμου 1050 μέτρα περίπου καὶ ἀπὸ τὸ «Πηγᾶδι Στανροῦ» τὸ καὶ σήμερον σωζόμενον ἐπὶ τῆς λεωφόρου Πέτρου Ράλλη μέτρα 600. Τέλος ἐκ τοῦ λιμένος Ἀλῶν, ὡς ἔγγιστα, μέτρα 1500. Ἡ θέσις, ὅπου ἔκειτο ἡ οἰκία αὕτη ἦτο σημαντικωτάτη, διότι ἂν κατελαμβάνετο ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἱ Ἕλληγες δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ κρατήσουν καὶ τὰς ὑπολοίπους, τὰς ὁποίας κατεῖχον. Ὡς ἐκ τούτου, διὰ ταύτην διεξήχθη σφοδρότατος ἀγὼν, τὸν ὁποῖον ὁ Καραϊσκάκης περιγράφει λεπτομερῶς εἰς τὴν ἀπὸ 5 Μαρτίου 1827, ἐκ τοῦ γενικοῦ στρατοπέδου ἀναφορὰν του πρὸς τὴν Διοίκησιν.» Ἐν αὐτῇ μεταξὺ ἄλλων λέγει καὶ τὰ ἑξῆς :

«Χθὲς μὲ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου μᾶς ἐπαρουσιάσθη πανστρατιᾷ
 » ὁ Κιουταχῆς, ἔχων τὸ πολυάριθμον πεζικὸν του διαμοιρασμένον εἰς
 » δύο καὶ 800 ἵππεῖς εἰς τὸ ἀριστερόν. Ἀμέσως ἐπαρουσιάσθη κατέναντι
 » τοῦ ἐχθρικοῦ ἵππικοῦ τὸ ἰδικὸν μας συνοδενόμενον ἀπὸ ὀλίγους πε-
 » ζοὺς καὶ ἐστάθησαν ἀρκετὴν ὥραν τὰ δύο ἵππικὰ σώματα τὸ ἐν ἀντι-
 » κρὸν τοῦ ἄλλου, χωρὶς νὰ κινῶνται, τὸ δὲ ἄξιον θαυμασμοῦ εἶναι, δι
 » ὁ γενναῖος στρατηγὸς τοῦ ἵππικοῦ Χατζῆ Μιχάλης εἶχε μόνον 60
 » ἵππεῖς καὶ ἐκράτει ἐν ἀμφιβολίᾳ τοῦ πρακτείου τοὺς ὀκτακοσίους ἐχθροὺς
 » ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ Κιουταχῆ ἦτον νὰ κυριεύσῃ τὸ ἔμπροσθινὸν ὀχῶ-
 » ρωμὰ μας, εἰς τὸ ὁποῖον ἦσαν τοποθετημένοι οἱ ἀξιωμαῖμοι ἀξιωμα-
 » τικοί, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὴν εὐχὴν τῆς διοικήσεως καὶ ὅλου τοῦ ἔθνους.
 » Ἄν ἐγίνετο κύριος αὐτῆς τῆς θέσεως ὁ Κιουταχῆς, δυσκόλως ἠθέλομεν
 » δυνηθῆν νὰ σταθῶμεν εἰς τὰς ἐπιλοίπους. Ἡ θέσις αὕτη εἶναι ἐν κρη-
 » μνισμένον μετόχιον, κείμενον εἰς τόπον ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὁποῖον ἦσαν

» τοποθετημένοι οί ἄνδρες οἱ Ἀ. Γρίβας, Θανάσης Τοῦσιας τοῦ ἀντιστρα-
 » τήγου Π. Νοταῶ, Ν. Κοιτογιάννης, Ἰωάννης Ρούκης, Γεώργιος
 » Βάγιας, Θανάσης Βαλτινός, Γεώργιος Γεροθανάσης, Νικόλαος Κασο-
 » μούλης, Πέτρος Φαρμάκης, Ἰωάννης Φαρμάκης, Κραβίτης καὶ
 » Ἀντώνιος Βούτυρος. Ἀπὸ τὴν αὐγὴν ἤρχισεν ὁ ἐχθρὸς νὰ κεραυνο-
 » βολῆ τὸ μετόχιον μὲ κανόνια καὶ γρανάτας, τὰς ὁποίας εἶχε τοποθε-
 » τημένας εἰς ὀλιγώτερον τῆς μιᾶς βολῆς τυφεκίου τόπον ἀπὸ τὸ εἰρη-
 » μένον μετόχιον. Δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω τὴν ἀνεκδιήγητον καρτερίαν
 » τῶν ἐν τῷ μετοχίῳ, διότι ἀφοῦ ὁ ἐχθρὸς ἔρριψεν ὑπὲρ τὰ τριακόσια
 » κανόνια καὶ γρανάτας κατ' αὐτοῦ καὶ κατεδάφισεν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ
 » μετόχιον, ὤρμησε κατ' αὐτῶν τὸ ἥμισυ τοῦ στρατεύματός του εἰς
 » τρία σώματα διηρημένον μὲ μεγάλην μαρίαν, διὰ νὰ ἐκβάλλῃ τοὺς ἐν
 » τῷ μετοχίῳ μὲ ἐφοδον ἰδόντες τὴν σταθερότητά των καὶ διὲν ἠδύνατο
 » νὰ τοὺς σηκώσῃ μὲ τὰ πυροβόλα. Τότε οἱ ἀκαταμάχητοι αὐτοὶ Ἕλλη-
 » νες ἐκαρτέρησαν τοὺς ἐχθροὺς μὲ ἐλληνικὴν ἀληθινὰ σταθερότητα,
 » ἐθυσίασαν ὑπὲρ τοὺς διακοσίους ἐξ αὐτῶν καὶ πηδήσαντες ἔξω τοῦ
 » μετοχίου ἔτρεψαν αὐτοὺς εἰς φυγὴν καὶ τοὺς ἐδίωξαν ἕως ἔνδον τῶν
 » ὄχυρωμάτων. Πόσοι ἐφονεύθησαν κατ' αὐτὸν τὸν διωγμὸν καὶ ἡμεῖς
 » ἀγνοοῦμεν. Συγχρόνως τὸ ἐπίλοιπον σῶμα τοῦ Κιονταχῆ ἐμάχετο πρὸς
 » ἡμᾶς τοὺς εἰς τὰς ἄλλας θέσεις, διὰ νὰ μᾶς ἐνασχολῆ καὶ νὰ μᾶς ἐμπο-
 » δίξῃ ἀπὸ τοῦ νὰ βοηθησωμεν τοὺς ἐν τῷ μετοχίῳ, ὅπερ ἦτο ὁ κύριος
 » σκοπὸς του. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπίλοιποι ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται
 » ἔκαμαν εἰς αὐτὴν τὴν ἡμέραν θανμάσια τὸ χρέος των, κυρίως ὅμως
 » τὸ κέρδος αὐτῆς τῆς γενικῆς μάχης, χρεωστεῖται εἰς τοὺς ἐν τῷ
 » μετοχίῳ καὶ εἰς τὸ ἱππικὸν μας. Ἡ γενικὴ συμπλοκὴ διήρκεσεν
 » ὥρας τρεῖς, ὁ δὲ πόλεμος ἀπὸ τὴν αὐγὴν ἕως τὰς ὀκτὼ τῆς ἡμέρας.»

Ἡ περιγραφή τῆς μάχης ταύτης ἐν τῇ ἀναφορᾷ τοῦ Καραϊ-
 σκάκη δὲν διαφέρει ποσῶς τῆς περιγραφῆς τοῦ Κασσομούλη. Ἄλλως
 τε, ὡς ὁ Μελετόπουλος προσθέτει: «ἡ ἀναφορὰ αὕτη τοῦ Καραϊσκάκη
 ἐργάφη διὰ χειρὸς τοῦ Σούτζιου καὶ ἀνεγνώσθη ἐνώπιον ὄλων τῶν ἀξι-
 ωματικῶν, οἱ ὅποιοι δὲν ἔφεραν οὐδεμίαν ἀντίρρησην ἐπ' αὐτῆς.» (1)

Εἶναι ἀξιολόγος ἡ παρατήρησις τοῦ συγγραφέως τῶν «Πει-
 ραικῶν» ὅτι ἡ ἀναγνωσθεῖσα εἰς ἐπήκοον ὄλων τῶν ἀξιωματικῶν
 ἀναφορὰ τοῦ Στρατάρχου Καραϊσκάκη, ἔτυχε τῆς ὁμοφώνου ἐγκρί-
 σεως πάντων. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου πανηγυρικῶς ἀναγνωρί-
 ζεται ὑφ' ὄλων τῶν ἀγωνιστῶν τῆς μάχης τοῦ μετοχίου ἡ γενναι-
 ότης καὶ ἡ ἀνδρεία τοῦ ἥρωος ἡμῶν, καὶ μάλιστα παρὰ συμπο-
 λεμιστῶν, οἵτινες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν

(1) Μελετοπούλου Ἰω. «Πειραικά» Ἀθῆναι 1915 σελίς 45—47.

ἦσαν ἀπηλλαγμένοι οὔτε τῆς φιλοδοξίας οὔτε τῶν ἄλλων περὶ τὴν φιλοπρωτίαν ἐφέσεων. Διὰ τὴν συμφωνήσασθαι ὅθεν ὁμοφώνως καὶ περὶ συμφωνίας, ὡς ἐγένετο ἐνταῦθα, οἱ ἐθίζοντες μᾶλλον νὰ εἶναι εἰς διαφωνίας σύμφωνοι, συνάγεται τρανῶς ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη μετὰ τοῦ ὀρμητικοῦ ἵππικοῦ τοῦ καὶ ἐνταῦθα θαυμασιῶς ἐθριάμβευσε.

Καὶ ὁ Στρατηγὸς Ἰωάννης Μακρυγιάννης, ἐνάλλάσσει τοὺς τιμητικοὺς ἐπιθετικοὺς τοῦ ἡρώϊσμου βαθμοὺς «γενναῖος» καὶ «ἀντρεῖος», δι' ὧν κοσμεῖ τὸ ἐνδοξον τοῦ ἥρωος ἡμῶν ὄνομα, παραθέτων ἐν συνεχείᾳ τὰ ὀνόματα καὶ τεσσάρων στελεχῶν τοῦ ἵππικοῦ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη σώματος Βασιλείου Ἀθανασίου, Νικολάου Τζομπάνου, Παναγιώτου Κακλαμάνου (ὑπασπιστοῦ τοῦ ἥρωος ἡμῶν) καὶ Κωνσταντίνου Μπαλάσκα, ἀπομνημονεύσας τὴν μάχην τοῦ μετοχίου, τὰ ἀκόλουθα ἐξιστορεῖ:

«Τότε κατεβήκαμεν ἀπὸ τὸν Φαληρέα περὶ τοῦ ἀπὸ πεντακόσιοι ἄνθρωποι ὄλο διαλεγμένοι, ἀρχηγὸς αὐτῶν ὁ Σωτηρόπουλος, ὁ Χελιώτης κ' ἐγὼ καὶ πήγαμεν εἰς τὸ καμίνι εἰς τὸ πόστο μου κ' ἀπὸ κεῖ περάσαμεν ἀπὸ κάτω τὰ κανονοστάσια τῶν Τούρκων καὶ πεισοδρόμησάν οἱ Τούρκοι καὶ βγήκαν οἱ ἀθάνατοι Ἕλληνες ἀπὸ τὸ Μετόχι κ' ὁ ἀντρεῖος Χατζῆ Μιχάλης μὲ τὴν **καβαλλαρίαν** του καὶ δίνου ἕνα χαλασμόν τῶν Τούρκων κ' ἕναν σκοτωμὸν τρομερόν. Σκοτώθηκαν καὶ πληγώθηκαν περὶ τοῦ ἀπὸ ὀχτακόσιοι καὶ διαλύθηκαν οἱ Τούρκοι. Πήγαμεν καὶ μῆς ὁ καθείς εἰς τὰ πόστα μας. Ὅσοι ἀξιωματικοὶ πολέμησαν ἐκεῖ, Ρούνης, Γαρδικιώτης, Βάγιας, Γεροθανάσης, Ντούσιας, Γιάννης Λάμπρος, Κασομούλης, Γεωργιάκης Βαλιηγός, Μητρο Σπόνιας, Καραϊσκος Σουλιώτης. Τῆς **καβαλλαρίας ὁ γενναῖος Χατζῆ Μιχάλης**, Βασίλης Ἀθανασίου, Νικόλας Τζομπάνος, Παναγιώτης Κακλαμάνος, Κώστας Παλάσκα κ' ἄλλοι ἀξιωματικοὶ πολέμησαν, πεζοῦρα καὶ **καβαλλαρία**, πολλὰ γενναίως καὶ πατριωτικῶς. Κι' ὄλοι οἱ ἄπλοῖ Ἕλληνες ἀγωνίστηκαν μὲ μεγάλον πατριωτισμὸν καὶ γενναϊότητα διὰ τὴν πατρίδα καὶ θρησκεία. Καὶ εἶδαν οἱ Τούρκοι ὅπου δὲν παῖζαν εἰς τὸν Πειραιᾶ. Κι' αὐτὸ ὅτι εἶνε ντιουφέκι καὶ σπαθὶ ἑλληνικόν, θρησκευτικόν καὶ πατριωτικόν.» (1)

Ἡ νίκη αὕτη τοῦ μετοχίου ὄχι μόνον ἐνεψύχωσε τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς ἐνεδυνάμωσε νὰ στραφῶν πρὸς τὸν Πειραιᾶ, ἀλλὰ καὶ συνετέλεσεν ὥστε πλείστοι τῶν ὀπλαρχηγῶν τῆς Πελοποννήσου νὰ σπεύσων πρὸς βοήθειαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἢ ὅποια ἀντικειμενικὸν σκοπὸν εἶχε νὰ λυθῆ ἡ πολιορκία τῆς

(1) Βλαχογιάννη Ἰω. Ἀρχεῖον Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη. Ἀθῆναι 1907 Τόμος Β' σελὶς 228.

Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Εἰς τὸ Κερατσίνι ὄθεν, ἔνθα ἐχρησί-
 μευσε τὸ στρατόπεδον πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ὑπὸ τὸν Φαβι-
 ἔρον ἐγκλείστων ἐν τῇ Ἀκροπόλει, προσέδραμον 2500 ὀπλίται
 ὑπὸ τὸν Γενναῖον Κολοκοιτρώνην, τὸν Σισίνην καὶ Ἰ. Νοταρᾶν,
 1000 ὑπὸ τὸν φιλέλληνα λόρδον Θωμᾶν Κόχραν, 200 Κρήτες ὑπὸ
 τὸν Δημήτριον Καλλέργην, οἱ παρὰ τὸ Λουτράκι καὶ Καλαμάκι
 ἀδρανοῦντες Σουλιῶται, 180 τακτικοὶ ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ἰγγλέ-
 σην, 26 φιλέλληνες καὶ πάντες οἱ ὑπὸ τὸν Στρατηγὸν Ἰωάννην
 Μακρυγιάννην Ἀθηναῖοι. Ἐκ τῆς Ἐλευσίνος ὡσαύτως προσήλθεν
 ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἴλης τοῦ τακτικοῦ ἰππικοῦ φιλέλλην Ἀλμέϊδαν,
 ὅστις συνηνώθη μετὰ τοῦ ἰππικοῦ σώματος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη.
 Ὡστε σύμπασα ἡ ἐν Ἀττικῇ συναθροισθεῖσα δύναμις ὑπὸ τὸν
 Ἀρχιστράτηγον Καραϊσκάκην συνεποσοῦτο εἰς 10000 πεζοὺς καὶ
 δύο ἴλας ἰππικοῦ, τοῦ μὲν ἀτάκτου ὑπὸ τὸν Χατζῆ Μιχάλην, τοῦ
 δὲ τακτικοῦ ὑπὸ τὸν Ἀλμέϊδαν.

Καθημερινῶς δὲ καὶ καθ' ὄλον τὸν Μάρτιον τοῦ 1827, ἐκεῖ-
 θεν διενηροῦντο ἀκροβολισμοὶ καὶ ἀψιμαχίαι Ἑλλήνων καὶ
 Τούρκων. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἐγκλειστοὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἡμέρα τῇ
 ἡμέρα κατηγανάκτου, πρὸς ἐμψύχωσιν αὐτῶν τὴν 22αν Μαρτίου
 παραλαβόντες ὁ Καραϊσκάκης καὶ ὁ Χατζῆ Μιχάλης τὴν ἴλην τοῦ
 ἀτάκτου ἰππικοῦ μεθ' ἱκανῶν πεζῶν ὤδυσαν πρὸς τὴν Μοῆν
 τοῦ Δαφνίου, ὡς πλησιέστερον κειμένην τῆς Ἀκροπόλεως. Καὶ ὁ
 μὲν Καραϊσκάκης μετὰ τοῦ πεζικοῦ κατέλαβε τὴν στενωπὸν τῆς
 Μοῆς, ὁ δὲ Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τοῦ ἰππικοῦ τὸν ἐλαιῶνα.
 Κατ' αὐτῶν ἐπέπεσεν ὁ Κιουταχῆς μετὰ τριπλασίας ἐχθρικής δυνά-
 μεως καὶ μεθ' ὄλου τοῦ ἰππικοῦ του. Ἐκεῖ συνήφθη μάχη φονι-
 κωτάτη. Εἰς ἐπανελημμένας ὀρμητικὰς ἐφόδους ὁ Χατζῆ Μιχάλης
 ἀναχαιτίζει τὸ πολυάριθμον βαρβαρικὸν ἰππικὸν καὶ καταδιώκει
 τοῦτο μετὰ τόσης μανίας καὶ τόλμης, ὥστε ὁ Καραϊσκάκης ἐθε-
 ἄθη σκιριτῶν ἐπὶ τοῦ ἵππου του ἐκ χαρᾶς. Κατ' αὐτῶν τότε ὁ
 Κιουταχῆς ἔστρεψεν ὀλόκληρον τὴν ἀπειράριθμον στρατιάν του,
 ὅποτε ἀδυνάτου καταστάντος νὰ θραύσουν οἱ ἡμέτεροι τὸν
 συμπαγῆ τοῦτον ὄγκον τῶν πολεμίων, καὶ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη
 κρατοῦντος ἐν ἀδρανεῖα τὸ ἐχθρικὸν ἰππικόν, ἐπανήλθον καὶ
 πάλιν εἰς τὸ στρατόπεδον.

Διάφορα τότε σχέδια ἐτέθησαν ὑπὸ μελέτην, ἀρχομένου τοῦ
 μηνὸς Ἀπριλίου, περὶ τοῦ πῶς θὰ κατορθωθῇ πλέον ἡ λύτρωσις
 τῶν πολιορκουμένων ἐν τῇ Ἀκροπόλει. Καὶ ἐν μέσῳ διχογνω-
 μιῶν μεταξὺ τοῦ Καραϊσκάκη καὶ τοῦ Κόχραν, τὸ μόνον ὅπερ
 ἐθεωρήθη σύμφορον ἦτο ἡ ἄνευ ἀναβολῆς ἐξόρμησις ἐκ Κερατσι-

νίου καὶ Φαλήρου κατὰ τῶν πολιορκητῶν. Τὴν 8ην ὄθεν Ἀπριλίου τίθεται εἰς ἐφαρμογὴν τὸ στρατιωτικὸν σχέδιον καὶ προελαύνουν πανστρατιᾷ ἐκ Κερατσινίου διὰ Φαλήρου καὶ Μουρυχίας καὶ πλησιάζουν τὸν ἐχθρὸν εἰς ἀπόστασιν βολῆς περιστρόφου. Ἐκεῖ συγκρούονται εἰς ἀλλεπαλλήλους λυσσώδεις μάχας, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ Κιουταχῆς ὑφίσταται μεγάλην φθορὰν καὶ ὀλονέν συμπτυσσόμενος ὑποχωρεῖ. Οἱ Ἕλληνες πάντοτε προελαύνοντες καταλαμβάνουν τὴν γραμμὴν ἀπὸ Φαλήρου μέχρι τῶν ὑψωμάτων τοῦ Κορυδαλοῦ. Ὁ Κιουταχῆς τότε ἐξαναγκάζεται νὰ προβῆ εἰς συμβιβασμοὺς καὶ νὰ ζητήσῃ ἀνακωχὴν. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀνακωχὴν ἢ μία παρασπονδία διεδέχετο τὴν ἄλλην, καὶ ἡ συμπλοκὴ τὴν μαιφονίαν. Ἡ δὲ ἀθυμία τῶν πολιορκουμένων ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἐπετείνετο καὶ ἡ ὥς ἐκ τούτου δυσἀρέσκεια τῶν φιλελλήνων ἐπηυξάνετο, σημειώσασα ὁμοδικὰ κρούσματα ἀποχωρήσεως αὐτῶν ἐκ τοῦ στρατεύματος. Ἡ δυσἀρεστος οὕτη κατάστασις ἐξηκολούθει μέχρι τῆς 20ῆς Ἀπριλίου, ὁπότε τὴν 22αν ἀπεφάσισαν ὀριστικῶς τὴν ἄνευ χρονοτριβῆς πραγματοποιήσιν τοῦ τολμηροῦ ἐκείνου σχεδίου, τῆς ἀνόδου αὐτῶν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν διὰ τῶν τριῶν πύργων ἐκείνων, διὰ τῶν ὁποίων ἀνέβησαν οἱ περὶ τὸν Φαβιέρων προγενεστέρως πεντακόσιοι μαχηταί. Τὰ τρία ταῦτα ὄχυράματα ἔκειντο πλησίον τῆς θαλάσσης καὶ ἐπὶ τῆς λεωφόρου Ἀθηνῶν—Πειραιῶς. Τὸ ὄχυρῶτερον δὲ ἐκ τῶν τριῶν τούτων ἦτο μάνδρα τις, κειμένη ἐπὶ πεδινοῦ τόπου πλησιέστερον πρὸς τὸ Φάληρον. Εἰδοποιήθη δὲ καὶ ὁ στόλαρχος Θ. Κόχραν ὅπως ἔχη ἔτοιμα πλοῖα διὰ τὴν μεταβίβασιν τοῦ στρατεύματος· ὁ Κόχραν τόσον ἠὺχαριστήθη μαθὼν τὰ ἀποφασισθέντα, ὥστε συγχαίρων τοὺς παρεστώτας ἀνέκραξεν ὅτι «τὴν 23ην Ἀπριλίου θὰ γευματίσωμεν ἐν τῇ Ἀκροπόλει!»

Διετάχθησαν τότε ὅλα τὰ στρατεύματα νὰ ἡσυχάσουν κοθ' ὄλην τὴν ἡμέραν τῆς 22ας Ἀπριλίου, ἵνα ἀντλήσουν δυνάμεις διὰ τὴν κρίσιμον καὶ λυσσαλέαν μάχην τῆς ἐπομένης. Καὶ ἐν ᾧ ἡ στρατιὰ τῶν ἀτρομήτων ἀγωνιστῶν ἀνεπαύετο κατὰ τὰ διαταχθέντα, οἱ παρὰ τὸ Φάληρον ἐστρατοπεδευμένοι Κρητες τοῦ Δ. Καλλέργη, παρὰ τὴν δοθεῖσαν αὐστηρὰν διαταγὴν, περὶ τὴν μεσημβρίαν ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ἐν τῇ μάνδρᾳ ἐχθρῶν καὶ ἤρχισαν τὰ πυρὰ ἀμφοτέρωθεν νὰ πίπτουν βροχηδόν. Οἱ αἰφνίδιοι οὗτοι πυροβολισμοὶ ἐτάραξαν τὴν γαλήνην τοῦ στρατεύματος, καὶ πρὸς βόήθειαν τῶν ἀκαίρως ἐπιτεθέντων κατὰ τῶν πολεμίων Κρητῶν προσέδραμον ἱκανοὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων, παραταχθέντες εἰς ἀκροβολισμὸν πρὸ τοῦ ὄχυρῶματος τῆς μάνδρας· ὁ

δὲ ἀκροβολισμὸς δὲν ἐβράδυνε μετ' ὀλίγον νὰ ἐξελιχθῆ εἰς μάχην. Ἐκ τοῦ Φαλήρου τότε ἐξώρμησαν σωρηδὸν ὄλα τὰ ἀποσπάσματα τῆς προκεχωρημένης γραμμῆς πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν μαχομένων καὶ πρὸς ἀπόπειραν καταλήψεως τῆς μάνδρας τῶν ἐχθρῶν ἐξ ἐφόδου. Πρὸς ἀντίκρουσιν τούτων συνεσπειρώθη πληθὺς ἐκ τῆς στρατιᾶς τοῦ Κιουταχῆ ἐκ πεζῶν καὶ ἱπέων καὶ ἤρχισε μίχη λυσσαλέα καὶ κρατερὰ. Πλείστοι τότε ὄπλαρχηγοὶ Ἕλληνες ἐπέδραμον μὲ σκοπὸν νὰ ἐπαναφέρουν τοὺς μαχομένους στρατιώτας εἰς τὰς θέσεις των, διὰ νὰ ἀνασυγκροτηθοῦν καὶ κατόπιν διὰ γενικοῦ συνθήματος τοῦ Ἀρχιστρατήγου νὰ ἐπιπέσουν πανστρατιᾷ κατὰ τῶν πολεμίων. Ἄλλ' ἀντιληφθέντες οὗτοι ἐκ τοῦ συστάδην ὅτι ἡ μανία τοῦ πολέμου ἐπὶ μᾶλλον ἐκορυφοῦτο, προχωροῦν μέχρι τῶν χαρακωμάτων τοῦ πυρὸς καὶ προσχωροῦν οὕτω καὶ αὐτοὶ εἰς τὰς τάξεις τῶν ἀγωνιζομένων, καὶ ἡ μάχη πλέον γενικεύεται καὶ διεξάγεται πεισματώδης.

Ὁ Καραϊσκάκης κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἦτο φιλάσθενος ὑπὲρ τὸ σῦνηθες καὶ ἐκοιμάτο ἐπὶ τῆς σκηνῆς του. Ἄλλ' ἡ ἀκατάσχετος ὁμοβροντία τοῦ σφοδροῦ τουφεκισμοῦ καὶ ἡ ἐκκωφαντικὴ ταραχὴ μετὰ τοῦ θορύβου καὶ τοῦ ἀλαλαγμοῦ τῆς μάχης τὸν ἀφύπνισαν. Δρομαίως ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ ἵππου του, καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ ἱππικοῦ του συγκροτήματος, σπεύδει εἰς τὸ πεδίου τῆς μάχης, προτιθέμενος νὰ καταπαύσῃ τὸν πόλεμον καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ τοὺς Ἕλληνας εἰς τὰς θέσεις των, ἵνα ἐπιχειρήσουν νυκτερινὴν ἀνάβασιν πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν, Ἐν ᾧ οὕτω ἔφιππος περιεφέρετο ὁ Καραϊσκάκης, περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη μετὰ τοῦ ἱππικοῦ καὶ διέτασσε τοὺς μαχομένους Ἕλληνας εἰς ὑποχώρησιν, προήλασε μέχρι τῆς πρώτης γραμμῆς ἔπροσθεν τῆς μάνδρας, καὶ ἐκεῖ διὰ σφαίρας ἐχθρικής ἐπληγώθη θανασίμως κατὰ τὸν βουβῶνα. Καὶ μετὰ τὸ θανάσιμον τοῦτο τραῦμα παρέμενεν ἔφιππος ἐφ' ἱκανὰς ὥρας ὁ ἀδάμαστος ἐκεῖνος τῆς Στερεᾶς ἡγεμῶν, φρικτῶς πάσχων καὶ αἱμορραγῶν τόσον, ὥστε τὸ αἷμα εἶχε πήξει ἐντὸς τῶν «τουζλουκίων» του. Ἄλλ' ὅτε ἤσθάνθη ὅτι ἡ ζωὴ του ἦτο ὀλιγῶρος καὶ ἔβλεπεν ἀποσυρόμενον εἰς τὰ ἴδια τὸ πλεῖστον τοῦ στρατοπέδου, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν σκηνὴν ὑποβασταζόμενος ἐπὶ τοῦ ἵππου του, ἐν μέσῳ φρικτῶν καὶ παρατεταμένων δριμυτάτων πόνων. Βραδέως δὲ καὶ βαρῶς ἀναπνέων ζητεῖ συγχώρησιν παρὰ τῶν παρισταμένων, μεταλαμβάνει τῶν ἀχράντων μυστηρίων, καὶ μετ' ἀπαθοῦς καὶ σταθερᾶς φωνῆς διατάσσει νὰ ταφῆ εἰς τὴν Σαλαμίνα. Παρηγορεῖ τοὺς κλαίοντας συναγωνιστὰς του Χατζῆ Μιχάλην, Χατζῆ

Πέτρον καὶ Γρίβαν, καὶ ἐναγκαλιζόμενος αὐτοὺς δι' ὑστάτην φορὰν τοὺς συμβουλεύει νὰ κρατήσουν τὰς θέσεις των καὶ νὰ λύσουν τὴν πολιορκίαν τῆς Ἀκροπόλεως. Μονολογῶν δὲ μετὰ διακοπῶν ἐκ τῶν φρικτῶν πόνων καὶ τῆς ἐξαντλήσεως, ἀπαγγέλλει τὴν διαθήκην του. Δεικνύει τὸ παρακείμενον τῇ νεκρικῇ στρωμνῇ ὄπλον «νταλιάνι», τὸ ὑπὸ τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη δωρηθὲν αὐτῷ, τὸ καὶ ἅπαντον τῆς περιουσίας τοῦ τρομεροῦ Στρατάρχου τῆς Ρούμελης, καὶ λέγει : « Ἴδου ἡ διαθήκη μου. Στὸ γυιό μου τὸ Σπῦρο ἀφίνω τὸ ὄπλο μου, τὸ μόνο μου κτῆμα αὐτῆ τῆ στιγμῇ. Τῇ θυγατέρα μου παραδίνω στὰ χέρια σας, γενναῖοι μου σύντροφοι. Τόσα γιὰ μένα. Τί νὰ πῶ τώρα καὶ γιὰ σᾶς ! Ἦθελα νὰ εἶχα μπροστά μου ὁλόκληρο τὸ ἔθνος γιὰ νὰ τοῦ πῶ τί ἀξίζετε. Χαιρετίστε μου ὄλους τοὺς ἀξιωματικούς, καὶ γυρίστε αὔριο τὸ πρωῖ νὰ σᾶς ἰδῶ καὶ πάλι.» Αὐτὰ ἠδυνήθη νὰ ἀρθρώσῃ ὁ ἐτοιμοθάνατος Στρατάρχης καὶ περιέπεσεν εἰς κωματώδη κατάστασιν. Περὶ δὲ τὴν τετάρτην μετameσονύκτιον ὥραν ἀφῆκε πρὸς τὸν Πλάστην τὴν γρανιτώδη ψυχὴν του, ὁ μέγας ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου τῆς πατρίδος καὶ ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς δόξης νεκρός, πρὸς γενικὸν πένθος καὶ πανελλήνιον κατήφειαν τοῦ ὄλου ἀγωνιζομένου Γένους. Τὴν διάχυτον θλίψιν, τὰ ἀσυγκράτητα δάκρυα καὶ τὸν κοπετὸν καὶ θρηνον τῶν παρισταμένων, κατὰ τὸ ψυχορράγημα τοῦ κλεινοῦ Στρατάρχου τῆς Ρούμελης, ὡς ἐξῆς περιγράφει ὁ Κασσομούλης : « *Καταβάντες ἀπὸ τὴν ῥάχην εἰς τὴν σκηνήν, συμμαζώνοντας καθ' ὁδὸν καὶ τοὺς λοιποὺς ἀξιωματικούς, ὅταν πλησιάσαμεν καὶ εἶδαμεν μόνον τὸ λαγωνικὸν του μίση, καὶ τοῦτο περίλυπον, ἀναμνήσθημεν ὅλα τὰ τοῦ Ἀρχηγοῦ, καὶ πόλιν κλείματα. Ὁ μακαρίτης Χατζῆ Μιχάλης γεροῶς ἐφώναζεν : — Τί ἐπάθαμεν οἱ καὶ μένοι ! οἱ δυστυχεῖς ! Τί ἐπάθαμεν ! Τί μᾶς ἀκολούθησεν ! Πῶς θὰ σωθοῦμεν ! Ἡ σκηνή, τὰ περὶ τὴν σκηνήν, αἱ ἐτοιμασίαι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὰ ἔτοιμα νὰ ψηθοῦν ἀρνιά καὶ ἄλλα τρόφιμα, ὅλα μᾶς διήγειρον τὰ αἰσθήματα, ὥστε νὰ μοιρολογοῦμεν καὶ τὰ μικρότερα συμβάντα ὡσὰν γυναικες. Τοιαύτη ἦτον ἡ ἀρροσίωσίς μας καὶ ἀγάπη πρὸς τοῦτον τὸν Ἀρχηγόν.* » (1)

Καὶ ταῦτα τὰ θλιβερά ἐτελοῦντο ἐν τῇ ἔδρᾳ τοῦ στρατοπέδου, μέλλοντα νὰ πλήξουν τὸ πανελλήνιον καιριώτατα. Μικρὸν μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τοῦ Στρατάρχου οἱ περίξ τοῦ νεκροῦ λειψάνου του συνηγμένοι ὄπλαρχηγοὶ συνελθόντες ἐν τῷ ἅμα εἰς ἕκτακτον σύσκεψιν προέβησαν εἰς τὴν ἀνάδειξιν Ἐπιτροπῆς διὰ νὰ διευ-

(1) Κασσομούλη Ν. Στρατιωτικὰ Ἐνθυμήματα. Ἀθῆναι 1941. Τόμ. Β' σελ. 512

θύνη τὸ ἀπορφανισθὲν ἀρχηγοῦ στρατεύμα, τὸ κληθὲν «Σῶμα Καραϊσκάκη», ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁποίας παμψηφεί ἐτέθη ὁ ἡμέτερος ἥρωες Χατζῆ Μιχάλης. Ὁ αὐτὸς Κοσσομούλης εἰς τὰ «Στρατιωτικά του Ἐνθυμήματα» τὰ ἐξῆς σχετικά ἀπομνημονεῦει μὲ τὴν συσταθεῖσαν Ἐπιτροπὴν Σώματος Καραϊσκάκη, ἥτις διὰ τὸ κατεπιῆγον τῆς ἀνάγκης αὐθωρεῖ ἔτυχε τῆς ἐγκρίσεως καὶ τοῦ κοθήκοντα Ἀρχιστρατήγου ἀναλαβόντος Βρετανοῦ Ριχάρδου Τσώρτς: «Μὲ τοιοῦτον πνεῦμα σεβασμοῦ πρὸς τὴν μνήμην Ἐκείνου καὶ προσέτι διὰ τὴν φύλαξθῆ ἢ ἀρμοσία, ἢ φιλοτιμία καὶ σύμπνοια ὄλων τῶν πέριξ στρατοπέδων καὶ ὀπλορηγηῶν, ἐκλέξαμεν ἀμέσως διὰ ἐπιτροπὴν τοῦ ὀνομασθέντος Σώματος τοῦ Καραϊσκάκη, ἢ ὁποία τὴν μᾶς διοικῆ, καὶ τὴν ἀνταποκρίνεται μὲ τὸν Ἀρχιστράτηγον, ἀποτελουμένη ἀπὸ τῶν Χατζῆ Μιχάλην, τὸν Κώσταν Χορμόβαν, τὸν Χριστιόδουλον Χατζῆ Πέτρον, τὸν Βάσσον (Μαυροβουνοιώτην) καὶ τὸν (Ἰω.) Ρούκην. Ἐκάμαμεν ἀμέσως ἀναφορὰν πρὸς τὸν Ἀρχιστράτηγον, παρακαλοῦντες τὸν νὰ τὴν ἐγκρίσῃ καὶ μὲ αὐτὴν νὰ ἀνταποκρίνεται. Ὁ Ἀρχιστράτηγος καὶ διὰ τὴν μᾶς παρηγορήσῃ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν λάβῃ καὶ αὐτὸς μίαν ἀρχὴν εἰς τὰ νέα καθήκοντά του, τὴν ἐρέκρινεν. Καὶ οὕτω, ἀφήσαντες τὴν ἐπιτροπὴν εἰς σκιρτῆν τοῦ Γεν. Ἀρχηγοῦ, μετέβησαν ἄλλοι εἰς τὰς θέσεις των, καὶ ἄλλοι ἐμείναμεν κάτω, ὅλοι εὐρίσκοντες εἰς τοῦτο κάποιαν παρηγορίαν, διὸ θὰ φυλάξωμεν τὴν ἀποκτηθεῖσαν ἐπόληψιν καὶ ὅτι ὀγλήγορα θὰ μᾶς γνωρίσῃ καὶ ὁ Ἀρχιστράτηγος. Τοῦτα ἔγιναν τὴν αὐγὴν τῆς 23ης Ἀπριλίου 1827.» (1)

Ἄλλ' ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ τοῦ πυρὸς τὴν ἐπιοῦσαν 23ην Ἀπριλίου ὁ Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τοῦ ἱππικοῦ καθ' ὄλην τὴν ἡμέραν ἀντιτάσσει ἄμυναν ἥρωϊκὴν κατὰ τῶν ἀναπερωθέντων ἐχθρῶν, ἀπὸ τῆς αὐγῆς πληροφορηθέντων τὸν θάνατον τοῦ Καραϊσκάκη, καὶ καταβάλλει ἀπεγνωσμένην προσπάθειαν νὰ χρησιμεύσῃ αὐτὸς μετὰ τοῦ ὀλιγαρίθμου ἀτάκτου ἱππικοῦ του θώραξ ἀντιστάσεως ἀπροσμάχτος τῆς πρώτης ἀμυντικῆς γραμμῆς τῶν ἀποσυρομένων εἰς τὰς θέσεις των στρατιωτῶν, ἀθυμούντων διὰ τὴν ἀπορφάνισιν τοῦ Ἀρχιστρατήγου των, καὶ ἐν ἀταξίᾳ καὶ συγχύσει σπευδόντων ἵνα παρευρεθῶσιν ἐκεῖ ἔνθα νεκρὸς ἔκειτο ὁ μέγας τῆς φυλῆς στρατιώτης καὶ νὰ διαγκωνίζωνται ποῖος πρῶτος θὰ κατορθώσῃ νὰ ἀποθέσῃ εὐλαβῶς ἐπὶ τοῦ ψυχροῦ μετώπου τοῦ νεκροῦ Στρατάρχου τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν. Εἰς τὴν ἐξαιρετικῶς κρίσιμον ταύτην στιγμὴν ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐπάλαισε πάλιν ὑπεράνθρωπον. Βλέπων τοὺς πολεμίους εἰσπηδῶντας ἀγε-

(1) Κοσσομούλη Ν. Ἐνθυμήματα Ἀθηναί 1941. Τόμος Β' σελίς 513.

ληθόν καὶ ἐφορμώντας ἐν ἀλαλαγμῷ καὶ θορύβῳ, ξιφῆρης μετὰ τοῦ ἵππικοῦ του διαξιφίζει φονικώτατα τὰ στίφη τῶν βαρβάρων. Καὶ τὸ αἷμα ρέει κρουνηθόν, αἱ σάρκες ἐπισωρεύονται ἐπὶ πτωμάτων ποδοπατουμένων καὶ πνιγομένων κρουγῶν. Καὶ ἐπ' οὐτῶν ὁ φιλοκίνδυνος καὶ ἀτρόμητος Χατζῆ Μιχάλης πολεμορχεῖ μετὰ τοῦ τροπαιοῦχου ἵππικοῦ του, παρέχων τὴν τρομερὰν θεὰν τείχους παλλομένου καὶ μετακινουμένου ὡς ὑπὸ σεισμοῦ δονοῦντος τὰ θεμέλια, ἐν μέσῳ καπνῶν, κλαγγῶν, βροντῶν καὶ εἰκόνας τοῦ θανάτου ποικίλης. Ὀλόκληρον Ἴλην ἐχθρικοῦ ἵππικοῦ ἐπιχειρήσασαν ἐπέλασιν κατὰ τῶν ἀποσυρομένων Ἑλλήνων καὶ διάσπασιν τῆς ἀμυντικῆς ζώνης τοῦ ἵππικοῦ κατασυνέτριψε, τὴν δὲ προέλασιν τῶν πεζῶν βαρβάρων ἀνεχαίτισεν, ὑποστῆσαν βαρυτάτας ἀπωλείας καὶ εἰς νεκροὺς καὶ τραυματίας. Ἐπανεκάμψε δὲ καὶ αὐτὴς τὴν ἐσπέραν τῆς 23ης Ἀπριλίου εἰς τὸ στρατόπεδον, ἐγκαταλείψας εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης δέκα ἐπτὰ νεκροὺς ἐκ τῶν ἀρίστων ἵπέων του καὶ μὲ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ ἵππικοῦ του συγκροτήματος, διάτρητον ἐκ τῶν τραυμάτων, καὶ τὸν ὑπασπιστὴν του Παναγιώτην Χρυσανθόπουλον, τὸν ἐπιλεγόμενον Κακλομάνον, θανασίμως τραυματισθέντα, καὶ ἐστερημένον τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἀπὸ τῆς ὤμοπλάτης, τὴν ὁποῖαν ἀπώλεσε διασπαθίζων τὰς ὀρδὰς τῶν Ἀγαρηνῶν εἰς τὰ προκεχωρημένα φυλόκια τοῦ ὄχυρώματος τῆς μάνδρας.

Ἐκ τῶν ὑποχωρησάντων πρὸς Πειραιᾶ τμημάτων τῆς ἡρωϊκῆς ἐκείνης στρατιᾶς, τὸ τμήμα τὸ συμπτυχθὲν τελευταῖον καὶ ἀποσυρθὲν ἐκ τῶν χαρακωμάτων τῆς πρώτης γραμμῆς τοῦ πυρὸς ἦτο τὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη. Τὰ γεγονότα τῆς ἐπαύριον τοῦ θανάτου τοῦ Καραϊσκάκη ἐκθέτων ὁ Κασσομούλης ἱστορεῖ ταῦτα :
«Οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ κανένα ἄλλο ὄχυρῶμα δὲν ἐσπάραξαν, παρὰ μόνον ἐκεῖνοι τῆς δάχης, ὅπου ἐδίωκον ἡμᾶς ἕως τριακόσιοι. Φθάσαντες εἰς Πειραιᾶ πρωτίτερα μὲ τὸν Σταῦρον Λίμπερη, παρετηρήσαμεν καθ' ὁδὸν εἰς τὰ ὄχυράματα τοῦ Καλύβα, τοῦ Βάσσου, τῶν Σουλιωτῶν, κανένας δὲν ἦτον μέσα. Εἶχον τραβηχθῆ ὄλοι, καὶ μόνον τὸ ἵππικὸν εὐρίσκετο εἰς τὸ παλαιὸν Ἀρχηγεῖον τοῦ Καραϊσκάκη καὶ πολλοὶ μετ' αὐτοῦ πεζοὶ στρατιῶται. Ἐστάθημεν ὀλίγον εἰς τὴν ἐκκλησίαν (Ἅγιος Μιχαήλ - νεκροταφεῖον), ὅπου ἀνταμώθημεν καὶ μὲ τοὺς λοιποὺς ἐκεῖ, καὶ ἐδώσαμεν τὴν ἀμοibaίαν εὐχαρίστησιν. Ἀπ' ἐκεῖ ἐπέμψαμεν καὶ εἰδοποιήσαμεν τὸν Χατζῆ Μιχάλην. Εἰδοποιηθεὶς τοῦτο ὁ Χατζῆ Μιχάλης, διέταξεν ἀμέσως τοὺς ἵππεῖς νὰ φορτώσουν, πλὴν εἰ νὰ πρωτοφορτώσουν καὶ τί νὰ πρωτοκάμουν ; Καθένας τηροῦσεν νὰ σώσῃ πρῶτον τὸν ἵππον του καὶ τὸν ἑαυτὸν του. Ἐν ᾧ ἡμεῖς ἐδρισκόμασθον αὐτοῦ, τότες ἐμβῆκαν

εις τὸ Μετόχι οἱ ἐχθροί.» (1) Ἡ ἄλυσις τῶν ἠρωϊκῶν κατορθωμάτων τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη, ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Στερεᾶς, ἐξήρθη τόσον εὐγλώττως, ὥστε ἡ ἐπίσημος Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ ἀρτισυστάτου τότε ἐλευθέρου Κράτους ὡς ἐπίγραμμα ἀνάγλυφον εἰς τὰς ἐπισήμους τῆς στήλας παραθέτει τάδε : «Τὰ ὀνόματα τῆς Ἀράχωβας, τοῦ Σαλώνου, τοῦ Διστόμου, τοῦ Φαληρέως, μᾶς ἀναμιμνήσκουν τὰ κατορθώματα τοῦ Χατζῆ Μιχάλη.» (2)

Ἀφθονοῦν δὲ τόσον τὰ ὑπὲρ τοῦ ἥρωος ἡμῶν γραφέντα καὶ λεχθέντα εὐφημα τῆς εὐθανασίας του σχόλια, ὥστε ἀναγκάζομεθα σμικρύνοντες τὴν ἑκτασιν αὐτῶν νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰ ἐξ αὐτῶν ἐπιγραμματικά. Τὸν ὑποστράτηγον Δημ. Κριεζῆν νεκρολογῶν ὁ Ἴω. Χρυσοβέργης ἐν τῷ πρὸς ἐκεῖνον ἐπικήδειῳ λόγῳ μεταξὺ ἄλλων τονίζει καὶ ταῦτα : «Μὲ τὸν Καραϊοκάην ἀγωνίζεται εἰς Ἀτικὴν ἠρωϊκῶς καὶ ὁ καπετὰν Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τῶν ἰπποκентаύρων του Σέρβων, Θρακῶν καὶ Βουλγάρων.» (3) Ἐν δὲ τῷ περιοδικῷ «Παρνασσός», ἐν ἄρθρῳ ἀπολογισμοῦ τῶν ὑπὲρ Πατρίδος ὀλοκαυτώσεων, ὁ ἡμέτερος ἥρωος Χατζῆ Μιχάλης ἀνακηρύσσεται κορυφαῖος καὶ ἰσοστάσιος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, διὰ τῶν ἐξῆς : «Τὸ νὰ θελήσῃ τις καὶ νὰ ὀμιλήσῃ διακεκοιμένως περὶ τῶν ὄσων ὑπερησπίσθησαν τὸ γλυκύτερον ὄνομα τῆς ἐλευθερίας καὶ ὑπολήψεως μὲ τὴν ἐσχάτην ρανίδα τοῦ αἵματός των πρὶν τῆς Ἐπανάστασεως καὶ μετὰ διὰ τὴν παλιγγενεσίαν τῆς Ἑλλάδος, θέλει βιασθῆναι νὰ συντάξῃ ὀλόκληρον ἐκτεταμένην ἱστορίαν, δι' ἧς ἀπαριθμῶν τὰ ἠρωϊκὰ κατορθώματα ἑνὸς ἐκάστου, ἀναμφιβόλως ἤθελεν ἐκπλήξῃ ὅλα τὰ πεφωτισμένα ἔθνη τῆς Οἰκουμένης. Ἄν οἱ περιφρημοὶ καὶ ἀείμηστοὶ οὗτοι ἥρωες τῶν νέων Ἑλλήνων, ὡς οἱ κορυφαῖοι Μᾶρκος Μπότσαρης, ὅστις ἐθνοσιάσθη εἰς τὴν ἐν Καρπενησίῳ μάχην, ὁ περιφρημος εἰς τὴν ἰπτικὴν Χατζῆ Μιχάλης (ἐξ «Ἀργυροκάστρου»), ὅστις ἐθνοσιάσθη εἰς τὴν νῆσον Κρήτην κλπ.» (4)

Ἐνέχει δὲ ἀνυπολόγιστον ἠθικὴν ἀξίαν ἢ ἐξαιρετικὴ ἀνδρεία τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ὡς ἀπαράμιλλος ἠρωϊσμός· διότι ὁ ἥρωος ἡμῶν διεφύλαξεν αὐτὸν ἀγνόν καὶ ἀδιάφθορον, ἀλλότριον καὶ ἀρχομανίας καὶ τοπικισμοῦ, καὶ μόνον φιλοπατρίας ἐμπεπλησμένον, μέχρις οὔ αὐτὴ τὸν ὠδήγησεν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς θύμα φρικτόν, πλὴν σεπτὸν καὶ πανένδοξον, καὶ ἐπεφύλαξεν εἰς αὐτὸν τὴν σκληρὰν ἀπόφασιν νὰ παραμένῃ ἄταφος νεκρός, καὶ ὡς

(1) Κασσομούλη Ν. Στρατιωτικά Ἐνθυμήματα. Ἀθῆναι 1941 Τόμ. Β' σελ. 404-405

(2) Γενικὴ Ἐφημερίς, 20ῆς Ἰουνίου 1828.

(3) Χρυσοβέργης Ἴω. Λόγος ἐπικήδειος εἰς Δ. Κριεζῆν. Ἀθῆναι 1876 σελ. 10

(4) Περιοδικὸν «Παρνασσός» 1884 σελ. 139.

φάντασμα νὰ πλανᾶται μέχρι τοῦ νῦν ὑπεράνω ἐρημωμένου φρουρίου, ὅπερ αὐτὸς κατέστησε τῆς ἀφθίτου ἐλληνικῆς δόξης ὀθάνατον προσκύνημα. Τόσον εἶχεν ἐκπέσει μετὰ τὰ ἐπακολουθήσαντα γεγονότα τοῦ Ναυαρίνου ἢ ὑψηλῆ τῆς αὐτοθυσίας ἀρετῆ, ὥστε οἱ μὲν ἐπιθυμοῦντες κινδύνους τρίτων τὴν συνέχειαν ἢ ἀνανέωσιν ἀγῶνος ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ αὐτῶν πατρίδι νὰ ἐμφανίζωνται στρατολόγοι ἐπιδεικνύοντες χρήματα καὶ συντάσσοντες κατόπιν παζαρευμάτων συμφωνητικά, οἱ δὲ ὑποκρινόμενοι δῆθεν ὅτι εἶνε διατεθειμένοι εἰς ἔκθεσιν κινδύνου νὰ ἀποδέχωνται τὰς συμφωνίας προεισπράττοντες προκαταβολάς· οὐχὶ βεβαίως διὰ νὰ διατελέσουν ἔστω καὶ μισθοφόροι, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐπωφεληθῶσι τὸ ἐκ τοῦ προκαταβαλλομένου χρηματικοῦ ποσοῦ ἀκόπως προκύπτων ἀπόκτημα. Καὶ τὸ τοιοῦτον φαινόμενον ἦτο τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἀρνητικῆς ἀγωνιστικῆς ἐκείνης περιόδου, οὗτινος ἐξαίρεσιν ἀπετέλεσε καὶ ἐνθάδε ὁ ἡμέτερος ἦρωσ, ὅστις διέψευσε τὰς προσδοκίας καὶ τῶν πρώτων καὶ τῶν δευτέρων διὰ τῆς καταληκτικῆς περὶ αὐτοῦ φράσεως τοῦ Κασσομούλη: «Καὶ ὁμως ὁ ἠρωϊκὸς Ἡπειρώτης Χατζῆ Μιχάλης πῆγε στὴν Κρήτη καὶ σκοτώθηκε.»⁽¹⁾

Τὴν ἀπαράμιλλον ἀνδρείαν τοῦ ἦρωσ ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη ἐξαίρων καὶ ὁ ἐθνικὸς ποιητῆς Γεώργιος Ζαλοκώστας, καὶ ἐκ τῆς λυσσαλέας ἐκείνης πάλης περὶ τὴν μάνδραν τοῦ Φαλήρου ἐμπνευσθεὶς ὁ ποιητῆς, ὅστις ἐκπλήττεται πῶς ὁ ἦρωσ ἡμῶν ὡς ἐκ θαύματος ἐσώθη ἐνταῦθα, ὅπου ὑπὸ μυρίας μορφᾶς ἠτένισε τοῦ θανάτου τὸ φάσμα, καὶ ὁ αὐτὸς ποιητῆς μακαρίζων τὸν ἦρωσ ὅτι μετὰ ἐν ἀκριβῶς ἔτος ἠρωϊκώτερον ἔπεσεν ἐνδόξως ἐν Φραγκοκαστέλλῳ τῆς Κρήτης καὶ δὲν ἐπέζησε τοῦ ἀγῶνος, ὅπότε τὰ κορυφωθέντα ταπεινὰ πάθη ἐδούλευον εἰς τὸν τοπικισμὸν καὶ τὴν ἰδιότηλειαν, τοὺς ἐξῆς περιπτωτικὸς στίχους ἐνταῦθα ἀφιερώνει :

Προθύμως εἰς τοῦ Ἄρεως τὸ στάδιον ἐμβαίνει
ἐδῶ φρουρὸς ἐσώθη.

Πεσῶν πλὴν ἀλλαχῶθι

μοκάριος ! Δὲν ἔζησε νὰ τὸν καλῶσι ξένον.

Τὸ πείσμα αὐξάνει· ἐξ ὀργῆς οἱ μαχηταὶ ἀφρίζουν
αἱμάτων ρεῖθρα ρέοντα τοὺς λόφους κοκκινίζουν
τοῦ Πειραιῶς τὰ χῶματα.

Καὶ πληγωμένων καὶ νεκρῶν οἱ ἵπποι κατασχίζουν
τὰ σωρευμένα σώματα.

Τέσσαρας ὥρας ἴσταται ἀμφιρρεπῆς ἡ Νίκη.

Οἱ ἄνδρες τῆς Ἀράχωβας ὡς πεινασμένοι λύκοι
ὀρμῶσι τελευταῖον.

(1) Κασσομούλη Ν. Ἐνθυμήματα. Ἀθῆναι 1941. Τόμος Β' σελίς 634.

Στρέφουν τὰ νῶτα οἱ ἐχθροί, φόβος, σφαγή καὶ φρίκη
τούς συνοδεύει πλέον.

Ἐρήμωσε τοῦ Πειραιῶς ἡ πεδιάς καὶ τὸρος.

Τοὺς φεύγοντας Ὁθωμανοὺς ὁ Ἄρης αἰμοβόρος
κτυπᾷ καὶ θανατώνει. (1)

Μετὰ τὴν τελευταίαν τοῦ Καραϊσκάκη, ἣτις ἐθεωρήθη μέγα ἔθνικόν δυστύχημα καὶ συναπέφερε καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα ἀτυχή γεγονότα καὶ τὴν διὰ συνθήκης πῶσιν καὶ παράδοσιν τῆς Ἀκροπόλεως, τῇ διαπραγματεύσει τῶν ναυάρχων Δεριγνῦ καὶ Κορνέρου, (2) ὁ Χατζῆ Μιχάλης παρέλαβε τὸ ἵππικόν του σῶμα καὶ κατέφυγεν εἰς Πελοπόννησον, ἵνα καὶ αὖθις ἐνωθῆ μετὰ τοῦ σώματος τοῦ Στρατάρχου τοῦ Μωρηᾶ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη καὶ συνεχίση ὡς ἀκάματος ἀγωνιστῆς τὰς ὑπὲρ τοῦ ἀγωνιζομένου ἔθνους ἐκδουλεύσεις του, καταστάς ἀμέτοχος τῶν ἐμφυλίων διενέξεων καὶ ἀλληλομαχιῶν, αἵτινες συνέβησαν ἐν Ἄργει καὶ ἐν Ἀκροναυπλῖα, χάριν ἐξυπηρετήσεως ἀτυχῶς συμφερόντων κατωτέρων τοῦ ὑπὲρ τῶν ὅλων ἀγῶνος σκοποῦ, καὶ ὡς ἐλατήρια ἐχόντων τὴν ἀρχομανίαν καὶ φιλοδοξίαν ἐν τῷ τοπικιστικῷ πνεύματι. Καὶ οὐ μόνον παρέμεινε πάσης μικροφιλοδοξίας ἀμέτοχος, ἀλλὰ καὶ παντὶ σθένει ἐφρόντισε νὰ συνδιαλλάξῃ τὰ διίστάμενα μέρη.

Διατρίβων ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐν Ἄργει, λήγοντος τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1827, πλήρης ἀγανακτήσεως καὶ ὀργῆς κατὰ τῶν ἐριζόντων ἐθεᾶτο τὴν πολιτείαν καὶ ἀθλιότητα τούτων, προσπορίζουσαν φθίνουσαν πρόοδον εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς παλιγγενεσίας, ἀλλὰ καὶ ἐξευτελισμὸν τῶν ὑπερτάτων Ἀρχῶν. Ἡ ἐχθρότης καὶ αἱ ἀντιζηλῖαι μεσοῦντος τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1827 μετὰ τὸ Στερεοελλαδικῶν καὶ Πελοποννησίων εἶχον κορυφωθῆ, καὶ ἡ ἐπαπειλουμένη σύρραξις Γριβαίων καὶ Κολοκοτρωναίων κατέστη ἀναπόφευκτος. Ἐν ᾧ δὲ τοιαύτη ἐπεκράτει ταραχὴ, ἀναρχία, ἐπιβουλή καὶ ἀλληλοεξόντωσις, δὲν ἔλειψαν κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην περίστασιν καὶ ἔνιοι ὀπλαρχηγοὶ ἀνώτεροι παντὸς κομματισμοῦ καὶ φιλοδοξίας νὰ συγκρατήσουν τὸ κατὰ δύνάμιν τὴν ἔκρυθμον κατάστασιν τῆς αὐτοφθορίας. Καὶ ἐκ τῶν τοιούτων πρωτοστάτης ἀνεδείχθη ὁ Χατζῆ Μιχάλης, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται ἡ διάσωσις τῆς πόλεως τοῦ Ἄργους ἐκ τῆς καταστροφῆς.

Τὴν 13ην Αὐγούστου πάμπολλοι Στερεοελλαδίται ἐπὶ ἑπταήμερον παρέμενον ἄσιτοι παρὰ τὴν θέσιν Δελαμανάρα τῆς Ἀργολίδος, ὡς μόνην δὲ τροφήν προσεπορίζοντο τὰς ἐξ ἀμπέλων τοῦ

(1) Ζαλοκώστα Γεωργίου. Ἄπαντα. Ἀθήναι 1873 σελ. 261.

(2) Αὐστριακὸς πλοίαρχος.

“Αργους σταφυλάς. Τινές τῶν χωρικῶν δι’ ἐνέδρας ἐφόνευσαν δύο ἐκ τῶν τρυγῶντων τὰς ἀμπέλους, καὶ τοῦτο ἐγένετο ἕναυσμα πρὸς νέον ἀλληλοσπαραγμόν. Μόλις δηλὰ δη ἐγένετο τοῦτο γνωστόν, διεδόθη ἡ φήμη ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι συνώμοσαν κατὰ τῶν Στερεοελλαδιτῶν ὁ ψευδῆς οὗτος λόγος ἐπιστεύθη, καὶ διὰ μιᾶς ἔσπευσαν πάντα τὰ σώματα τῶν Στερεοελλαδιτῶν εἰς τὴν πόλιν τοῦ “Αργους πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ χυθέντος αἵματος καὶ πρὸς τιμωρίαν τῶν ὑπολαμβανομένων συνωμοτῶν. Οἱ ἐν “Αργεῖ τότε Πελοποννήσιοι, θέλοντες νὰ προλάβουν τὴν σύρραξιν, συνέλαβον τοὺς φονεῖς πρὸς τιμωρίαν, καὶ μετ’ αὐτῶν ἐνεκλείσθησαν ἐντὸς τῶν κατοικιῶν των, δίδοντες οὕτω τόπῳ τῇ ὄργῃ. Οἱ Στερεοελλαδίται ὁμῶς πατήσαντες τὴν πόλιν καὶ μὴ εὐρίσκοντες Πελοποννησίους, εἰς τὰς ὁδοὺς κυκλοφοροῦντας, ἐτράπησαν εἰς ἀρπαγὴν καὶ λεηλασίαν. «Ἄλλὰ τύχη ἀγαθῇ — λέγει ὁ ἱστορικὸς Τρικουπῆς — εὐρίσκετο κατ’ ἐκείνην τὴν ἡμέραν ἐντὸς τοῦ “Αργους ὁ γενναῖος ὄφρων καὶ ἀκάματος τοῦ ἀγῶνος παλαιστῆς Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τοῦ ἀτάκτου ἰππικοῦ του.» Οὗτος φανεῖς ἐν τῷ μέσῳ τῶν μαινομένων στρατιωτῶν, μὲ βραεῖαν καὶ βροντώδη οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πλήρη βαρυθυμίας φωνὴν του, ἐστηλίτευσε ὡς ψευδῆ τὴν ὀλεθρίαν φήμην, ἐτόνισεν ὅτι οἱ φονεῖς συνελήφθησαν καὶ θὰ ἐτιμωροῦντο τὸ ταχύτερον, ἔφερεν εἰς αὐτοὺς πολυειδεῖς τροφάς, καὶ διὰ τῶν πατριωτικῶν του λόγων καὶ νοθεσιῶν τοὺς καθησύχασε καὶ τοὺς ἐπανάφερον εἰς τὴν τάξιν· καὶ οὕτω προεφυλάχθη ἡ πόλις ἀπὸ βεβαίου ὀλέθρου. Συνεπῶς καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο τῆς ἱστορίας τῆς ἐθνεγεργίας, τὸ ἀποτελοῦν ἀτυχῶς σελίδας οὐχὶ φαινὰς, ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐξέχει πολλῶν κορυφαίων ἀγωνιστῶν τῆς παλιγγενεσίας, διαμείνας ἀλώβητος ἐκ τοῦ κομματικοῦ σάλου, τὸν ὁποῖον δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀποφύγουν οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν περιωνύμων τοῦ Ἀγῶνος πολέμαρχοι, ἐπισκιάσαντες οὕτω κατὰ πολὺ τὸ ἔνδοξον πολεμικὸν παρελθόν των.

Κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1827 ὁ ἀνέχων τὰς εὐθύναις τῆς ἀρχιστρατηγίας τῶν κατὰ ξηρὰν ἐνόπλων δυνάμεων τοῦ ἀγωνιζομένου Ἐθνους Βρεττανὸς φιλέλληνας Στρατηγὸς Ριχάρδος Τσῶρτς, ἐπιβραβεύων τοῦ ἥρωος ἡμῶν τὰ εὐκλεῆ ἀγωνίσματα, προήγαγεν ἐπαξίως τὸν Χατζῆ Μιχάλην εἰς τὸ ἀξίωμα «τοῦ ἀρχηγοῦ ὄλου τοῦ ἀτάκτου ἰππικοῦ τῆς Ἑλλάδος», ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω ἐγγράφου, ὃπερ φέρει ἐν κεφαλίδι τὸ ὑπὸ τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ Α’ Ἐθνικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως καθιερωθὲν ἔθνικὸν ἔμβλημα, «τὴν Πρόμαχον Ἀθηναῖαν», καὶ περὶ αὐτὴν τὰς λέξεις «Ἀρχιστράτηγος τῆς Ἑλλάδος» :

« Στρατιωτική Διαταγή

Ἐκ μέρους τῆς Ἐκλαμπρότητος τοῦ Στρατηγοῦ Σέρ Ριχάρδου Τσώρτς, Ἱππότητος τοῦ Μεγάλου Σταυροῦ τοῦ εὐγενεσιάτου Στρατιωτικοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀμφοτέρων τῶν Σικελιῶν, Ἱππέως τοῦ ἐντιμοτάτου Στρατιωτικοῦ Τάγματος τοῦ Λουτροῦ τῆς Ἀγγλίας, Διοικητοῦ τοῦ ἐξοχωτάτου Στρατιωτικοῦ Τάγματος τοῦ Γουέλα, τοῦ Ἀνόβερ καὶ τῶν παρασήμων τοῦ Ἁγίου Φερδινάρδου καὶ τῆς ἀγιότητος κλπ. κλπ. Ἀρχιστρατήγου καὶ Διευθυντοῦ τῶν κατὰ ξηρὰν Ἑλληνικῶν δυνάμεων τῆς.

Πρὸς τοὺς πολιτικούς καὶ πολεμικούς ἀρχηγούς χαιρεῖν.

Δυνάμει τῆς πληρεξουσιότητος, ἣν ἔλαβον ἀπὸ τῆν Γ' Ἐθνικὴν Συνέλευσιν τῶν Ἑλλήνων, συγκροτηθεῖσαν εἰς τὴν Τροιζήνα, δι' ἧς ὀνομάσθην Ἀρχιστράτηγος καὶ Διευθυντὴς τῶν κατὰ ξηρὰν Ἑλληνικῶν δυνάμεων κλπ., διορίζω διὰ τῆς παρουσίας τὸν Σ τ ρ α τ η γ ὸ ν Χ α τ ζ η μ ι χ ἄ λ η ν Ν τ α λ ι ἄ ν η ν εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχηγοῦ ὅλου τοῦ ἀτάκτου ἵππικοῦ τῆς Ἑλλάδος.

Διὰ τοῦ παρόντος ὀφείλετε ἐπισημοτάτως νὰ ἐνεργήσητε εἰς τὸ ἀξιωμασας τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἀτάκτου ἵππικοῦ μὲ ἀνδρείαν, προθυμίαν καὶ πίστιν καὶ νὰ μὴ ἀμελήσητε εἰς κάθε περίστασιν ὅ,τι δύνασθε νὰ κάμητε διὰ τὴν δόξαν, τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν διατήρησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐναντίον ὅλων τῶν ἐχθρῶν του καὶ κατ' ἐξοχὴν κατὰ τῶν δυνάμεων τῆς Ὀθωμανικῆς Πόρτας, τὰς ὁποίας θέλει προσπαθήσητε, μὲ ὅλους τοὺς τρόπους, νὰ ἀφανίσητε. Καὶ πρὸς τούτοις ὀφείλετε νὰ ὑπακούετε κατὰ πάντα εἰς τὰς διαταγὰς τῆς Διοικήσεως καὶ τῶν ἀνωτέρων σας ἀξιωματικῶν.

Ὁ Ἀρχιστράτηγος Ρ. Τσώρτς

Ἐκ τοῦ κατὰ τὴν Αἴγιαν Ἀρχιστρατηγείου, τῆ 26 Ἰουνίου 1827

Ὁ Ἀρχιγραμματεὺς Γεώργιος Δῆ.» (1)

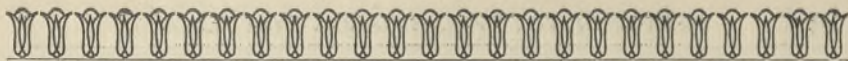
Ὁ Χατζῆ Μιχάλης παρέμεινεν ἐν Πελοποννήσῳ καθ' ὅλον τὸ ἑβδομον ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως πολεμικῶς δρῶν μετὰ τοῦ στρατεύματος τοῦ Θ. Κολοκοτρῶνη κατὰ τῶν λεηλασιῶν καὶ τῶν σποραδικῶν κινημάτων τοῦ Ἱμπραῆμ πασᾶ μέχρι τῆς πρώτης τοῦ ἔτους τοῦ 1828, ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνεμένετο ἡ κάθοδος ὡς πρώτου Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος τοῦ Κόμητος Ἰωάννου Καποδιστρίου, ἐκλεγέντος τότε ὑπὸ τῆς ἐν Τροιζήνι Ἐθνοσυνελεύσεως, πρὸς κατάπαυσιν τῶν πρὸς ἀλλήλους διχονοιῶν καὶ δυσπιστιῶν τῶν πρωταγωνιστούντων Ἑλλήνων. Ἡ ἀναγκαστικὴ ἀποχώρησις τοῦ Ἱμπραῆμ πασᾶ ἐκ τῆς Πελοποννήσου, ἔνεκα τῆς καταστροφῆς τοῦ στόλου του ἐν Ναυαρίνῳ ὑπὸ τῶν τριῶν ναυάρχων Κόρδιγ-

(1) Οἰκονομίδου Μ. Ἠπειρωτικά. Ἀθῆναι 1938 σελίς 220.

κτων, Χέυδεν καὶ Δεριγνὺ τὴν 20ὴν Ὀκτωβρίου τοῦ 1827 συνέπιπτε μὲ τὴν ἀναμενομένην ἄφιξιν τοῦ Καποδιστρίου εἰς Ἑλλάδα. Τότε ἀκριβῶς προέκυψε τὸ ἀκόλουθον σπουδαῖον ζήτημα. Καθοριζομένων ἐπισήμως τῶν συνόρων τοῦ ἀναγνωρισθησομένου ὡς ἐλευθέρου κράτους τμήματος μόνου τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ἔδει ἐντὸς τούτου τοῦ ἐλευθέρου χώρου νὰ περιληφθῇ καὶ ἡ νῆσος Κρήτη. Ἀλλὰ διὰ νὰ προσδοκᾶται τοιοῦτόν τι ἔπρεπεν ἡ νῆσος Κρήτη εἰς τὰ ὄμματα τῶν μεγάλων δυνάμεων νὰ παρουσιάζηται συστηματικῶς μαχομένη κατὰ τοῦ κατακτητοῦ πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ.

Ἡ Κρήτη ὅμως παλαίους ἀπεγνωσμένως ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Εἰκοσιένα καὶ παρ' ὅλας τὰς πολεμικὰς ἐνεργείας τοῦ Ἐμμανουὴλ Τομπάζη δὲν περισώθη ἔνεκεν τῆς ἀλληλομαχίας τῶν κομμάτων. Ἡ ἠρωϊκὴ ἀντίστασις τῶν Κρητῶν διαιρεθέντων ἔνεκα ἐσωτερικῶν ἐρίδων, κατεπνίγη εἰς τὸ αἶμα. Ἡ νῆσος κατεκτήθη χωρίον πρὸς χωρίον, οἱ δὲ Κρητες ἀγωνισταὶ ὡς μόνον ἄσυλον εἶχον τὰ Λευκὰ Ὄρη, ὁπόθεν διενήργουν κλεφτοπόλεμον. Τὰ στίφη τοῦ Ἰμπραήμ πασᾶ ὑπὸ τὸν Χουσεῖν βέην εἶχον ἐρημώσει τὴν νῆσον. Τὸν δὲ Χουσεῖν ἀπελθόντα εἰς Πελοπόννησον διεδέχθη ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς, ὁ Γκιριτλῆς, ἐπιβαλὼν βαθεῖαν τὴν σφραγίδα τῆς κατακτήσεως· νέα δὲ ἐξέγερσις ὡς ἐκ τούτου ἄνευ ἐξωτερικῆς βοήθειας, ἦτο τὰ μέγιστα δύσκολος.

Ἐπὶ τῇ ἐπικειμένῃ ὄθεν ἐλεύσει τοῦ Κυβερνήτου οἱ βουλευφόροι τοῦ Ναυπλίου ἐκ λόγων διπλωματικῶν ἀπεφάσισαν νὰ ἀναζωογονήσουν σοβαρῶς τὸν Κρητικὸν ἀγῶνα· καὶ ὡς ἀναζωοπωρωτῆς κατάλληλος καὶ ἀξίος ἐκρίθη ὁ ἡμέτερος ἦρως, ἡ ἐκλογή τοῦ ὁποίου ὡς ἀρχηγοῦ τῶν ἐπαναστατημένων Κρητῶν ὄπλαρχηγῶν ἔθεωρήθη παρὰ πάντων ὡς ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία. Τὴν πολεμικὴν ταύτην ἐκστρατεῖαν ἀναδέχεται ὁ ὀρμητικὸς καὶ ἀτρόμητος Χατζῆ Μιχάλης - Νταλιάνης νὰ πραγματοποιήσῃ, ἀρχομένου τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 1828, ὅτε ἀποπλέει ἀπὸ Ναυπλίου πρὸς τὴν ἀπρόσιτον, ἀλίμενον, κρημνώδη καὶ ἀνεμώδη νησίδα Γραμβοῦσαν κατ' ἀρχάς, ἵνα ἐκεῖθεν περαιωθῇ εἰς τὴν μεγαλόνησον Κρήτην, ἔνθα ἐπέπρωτο νὰ ἐπισφραγίσῃ τὴν ἠρωϊκὴν του ὑπὲρ τοῦ ἀναγεννωμένου Ἔθνους ἀποστολῆν, μὲ τελευταῖον χαράκωμα τὸ φρικτὸν Φραγκοκάστελλον, θυσιαζόμενος ἐκεῖ μαρτυρικῶς ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐλευθερίας, καὶ μετατρέπων τὰς ἀφθόβους καὶ νωπὰς πολεμικὰς του δάφνας εἰς ἀειθαλῆ καὶ ἀμάραντον κυπάρισσον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ

ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ ΝΤΑΛΙΑΝΗ ΕΝ ΝΗΣΩ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΗΡΩΙΚΗ ΑΥΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΣΙΣ

Ἡ νησίς Γραμβοῦσα ὄρμητήριον φιλοπολέμων Κρητῶν. — Διχοστασία Κρητῶν καὶ διάλυσις συγκροτήματος Γραμβούσης. — Σκοπὸς ἀναθέσεως ἐκστρατείας εἰς τὸν ἥρωα καὶ πρόθυμος ἀποδοχή. — Ὑποσχέσεις συνδρομῆς Κρητῶν μὴ πραγματοποιηθεῖσαι. — Ἡ Κρήτη ὑπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἄλῃν καὶ ἡ διπλωματικὴ αὐτῆς θέσις. — Ἀπόπλους τοῦ ἥρωος εἰς Κρήτην καὶ ἀπόβασις εἰς Γραμβοῦσαν. — Διαφωνία Κρητῶν ὡς πρὸς τὴν εἰς Κρήτην ἀπόβασιν. — Διαπεραίωσις ἐκ Γραμβούσης εἰς Κρήτην. — Ἀμφιταλαντεύσεις Κρητῶν καὶ κινήσεις Μουσταφᾶ Πασᾶ. — Ἀντιγνῶμιαί Σφακιανῶν πρὸς τὸν ἥρωα. — Προετοιμασίαι Μουσταφᾶ Πασᾶ πρὸς ἐπίθεσιν καὶ δελεαστικαὶ προτάσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἥρωα. — Ἀπόρριψις δελεαστικῶν προτάσεων ὑπὸ τοῦ ἥρωος καὶ ὑπερήφανος αὐτοῦ ἀπάντησις πρὸς Μουσταφᾶν. — Ὁχύρωσις τοῦ ἥρωος εἰς Φραγκοκάστέλλον. — Αὐθαίρετοι ἐπικρίσεις Κρητῶν ἱστοριογράφων περὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἥρωος. — Βαθμιαία διαρροὴ Κρητῶν καὶ ἐγκατάλειψις τοῦ Ἀγῶνος. — Προφάσεις συγκαλύψεως ἀπροθυμίας Κρητῶν. — Ματαίωσις πολεμικῶν σχεδίων τοῦ ἥρωος ὑπὸ τῶν Κρητῶν. — Ἀναγνώρισις χρηματικοῦ χρέους Κρητῶν πρὸς τὸν ἥρωα. — Ἐπιτυχὴς προσβολὴ ἐχθροῦ ὑπὸ τοῦ ἥρωος εἰς Ρεθύμνην. — Οὐδετερότης Σφακιανῶν. — Ἀπόπειραι αὐτῶν πρὸς φυγομαχίαν τοῦ ἥρωος. — Ἀκλόνητος ἀπόφασις τοῦ ἥρωος πρὸς ἀντιμετώπισιν πανστρατιᾶς Μουσταφᾶ Πασᾶ. — Ἡ γιγαντομαχία τοῦ Φραγκοκαστέλλου. — Κατασφαγὴ ὑπερδισχιλίων βαρβάρων. — Ἐνδοξος πτώσις τοῦ ἥρωος καὶ τῶν σὺν αὐτῷ. — Οἱ ἄνδρεῖοι τοῦ Φραγκοκαστέλλου νεκροὶ ἄταφοι.

Ἐν τῇ ἐξιστορήσει τοῦ κεφαλαίου τούτου τῆς ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ ἡρωϊκῆς πολεμικῆς δράσεως τοῦ ἥρωος ἡμῶν, τὴν ὁποίαν

έπλασίωσεν ὁ ἔνδοξος αὐτοῦ θάνατος μεθ' ἀπάντων σχεδὸν τῶν Ἑπειρωτῶν συμπολεμιστῶν του, ἀκολουθοῦμεν τὰ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν Σπυρίδωνος Τρικούπη καὶ Γεωργίου Ἀσπρέα ἱστορούμενα γεγονότα ὡς περισσότερον ἀκριβῆ καὶ ἀντικειμενικῶς σύμφωνα πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, ἔνιαχοῦ δὲ καταφεύγομεν εἰς τὰ καὶ παρὰ Κρητῶν συγγραφέων ἱστορηθέντα καὶ ἐκτενέστερόν πως καὶ λεπτομερέστερον ἀπομνημονευθέντα, οὐχὶ ὁμῶς πάντῃ ἀμέτοχα ὑποκειμενικῶν διαθέσεων.

Εἰς τὴν βορειοδυτικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου Κρήτης καὶ παρὰ τὴν χερσόνησον τῆς Γραμβούσης κεῖται νησίς βραχῶδης Γραμβούσα καὶ αὕτη καλουμένη καὶ γενομένη τὸ ὄρμητήριον τῶν ἀπὸ τοῦ 1825 ἀποπειρῶν τῶν ἀγωνιστῶν πρὸς ἀποτίναξιν τῆς βερβαρικῆς κατακτήσεως τῆς μεγαλονήσου, ἡ ὁποία ὑποταγεῖσα ἀπὸ τοῦ 1824 ὑπὸ τοῦ Χουσεῖν βέη τοῦ τοποτηρητοῦ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἀλῆ, διετέλει ἔκτοτε ὑπὸ τὴν σατραπειαν τοῦ διαδεχθέντος τὸν Χουσεῖν βέην Μουσταφᾶ πασᾶ τοῦ Γκιριτλῆ. Ἀρξαμένου δὲ τοῦ ἔτους 1826 οἱ πρότερον ἀπελθόντες ἐκ Κρήτης πολεμισταὶ ἢ διὰ τὰ συνδράμουν τὸν καθ' ὄλου ὀφθαλμὸν ἀγῶνα ἢ διὰ τὰ διαφύγουν τὴν δίωξιν τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, ἤρχισαν νὰ ἐπανερχῶνται πλειότεροι συναθροιζόμενοι διὰ τὰ συνοικισθῶσιν εἰς Γραμβούσαν· συνωκίσθη δὲ τότε ἀρκούτως τὸ φρούριον, καὶ ἀνηγέρθησαν εἰς τὰ παράλια οἰκίσκοι πολλοί, ὥστε καὶ ἐσχηματίσθη ἐκεῖ κατ' ὀλίγον ὑπὸ τῆς ἀνάγκης μικρά τις πόλις, ὅπου δὲν ὑπῆρχε πρότερον οὐδεμία οἰκία, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν ἐκεῖ συνοικισθέντων ἠῶξησεν ἐντὸς ὀλίγου. Ἐνταῦθα λοιπὸν εὐρισκὸν καταφύγιον οἱ ἐλεύθεροι Κρήτες. Ἐντὸς δὲ τοῦ ἐδάφους τῆς Κρήτης μόνον ἀνά τὰ Λευκὰ Ὄρη δὲν ἀφέθησαν τὰ ἑλληνικὰ ὄπλα νὰ σιγήσουν, ἀλλὰ σποραδικῶς διεμαρτύροντο κατὰ τῆς φρικτῆς τυραννίας.

Τὴν 6ην Ἰουλίου τοῦ 1826 εἶχε κοινοποιηθῆ καὶ ἡ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος τῶν Συμμάχων συνθήκη, διὰ τῆς ὁποίας ἐδίδοντο ἐλπίδες ὅτι καὶ οἱ Κρήτες ἔμελλον νὰ ἀπολαύσωσι τὴν αὐτὴν τύχην μετὰ τοὺς λοιποὺς ἀγωνιζομένους Ἑλληνας. Οἱ Κρήτες ὅθεν, οἵτινες μετὰ ἀνυπολογίστους θυσίας διηνεκῶς ἐπολέμουν ἐν τῇ ἰδίᾳ τῶν πατρίδι τοὺς τυράννους, ἔπρεπε τότε νὰ κινήθωσιν ἐντατικώτερον, ἵνα ἠνωμένη ἡ Κρήτη δι' ἔθνικῶν ἐπισήμων πράξεων μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς ὀλομελείας νὰ περιείχετο νόμῳ καὶ δικαίῳ εἰς τὰς ἐκάστοτε ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων διαπραγματεύσεις. Ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐλεύθεροι Κρήτες εἶχον ἐπιδοθῆ εἰς νέας στρατολογίας, καὶ μὴ Κρητῶν ἀγωνιστῶν ἐκ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος, μετὰ ἴδια αὐτῶν

ἔξοδα καὶ δι' αὐτῶν εἶχον μεταφέρει τὴν 19ην Νοεμβρίου τοῦ 1827 εἰς Γραμβοῦσαν περὶ τοὺς ἑπτακοσίους τοιοῦτους πολεμιστάς. Ἐπεμελοῦντο δὲ νὰ φέρουν καὶ τὸ ἀξιόμαχον ἵππικόν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη - Νταλιάνη, διὰ νὰ ἐξακολουθήσουν συστηματικῶς πλεόν τὸν ὑπὲρ πατρίδος ἀγῶνά των. Μεταξὺ τῶν ἑπτακοσίων τούτων ἀνδρῶν, τῶν προπορευθέντων τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, συγκατελέγοντο οἱ Ἡπειρώται ὀπλιτάρχαι Κυριακούλης Ἀργυροκαστρίτης, Γ. Τσακμάκης, Μαχαίρας καὶ Φαρμάκης ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Κρητὸς ὀπλαρχηγοῦ Ἰωάννου Χάλη, ἐπιδιδόμενοι εἰς κλεφτοπόλεμον κατὰ τῶν στρατευμάτων τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, ὅστις φοβούμενος γενικὴν ἐξέγερσιν, ἠναγκάζετο νὰ διαμένῃ εἰς τὰς δυτικὰς τῆς μεγαλονήσου περιοχάς.

Παρομοίαν πρόοδον, ἂν καὶ ἐφήμερον, παρουσίαζον τὰ γεγονότα καὶ εἰς τὰ ἀνατολικά μέρη τῆς Κρήτης. Οἱ ἐντόπιοι ἐπανεστάτουں προθύμως βλέποντες στρατιωτικὴν δύναμιν προερχομένην ἔξωθεν, καὶ διότι ἀνεμένετο ἐντὸς ὀλίγου ἢ ἄφικτις τοῦ Χατζῆ Μιχάλη εἰς τὸν ὁποῖον μεγάλως ἤλπιζον οἱ ἐκ τῶν Κρητῶν φιλοπόλεμοι. Διηρέθησαν ὁμῶς τότε οἱ Κρήτες ὀπλαρχηγοὶ ἐρίζοντες τίς θὰ ἔχη τὴν ἀρχηγίαν τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν. Τὴν διαίρεσιν δὲ ταύτην ἀτυχῶς μετέδωκαν καὶ εἰς τοὺς λοιπούς. Ὑπὸ ἀκράτου δὲ ἀρχομανίας κατεχόμενοι μετ' ἀπαρεσκείας ἠνείχοντο τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἰωάννου Χάλη, τὴν ὁποῖαν εἶχεν εἰς ἐκεῖνον ἀναθέσει ὁ Στρατάρχης Ριχάρδος Τσώρτς, τῇ συγκαταθέσει καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι Γραμβουσιανῶν, ἐπὶ σκοπῷ νὰ μὴ εὐρεθῶσιν ἀκέφαλοι οἱ Κρήτες εἰς τὸ ἐξαιρετὸν ἐκεῖνο κίνημά των. Ἡ ἐκ τῆς διαιρέσεως εἰς ἀνατολικούς καὶ δυτικούς Κρήτας ἀναφειῖσα δυσαρμονία, κατέληξεν εἰς τὴν ἦταν τῶν Ἑλλήνων ἐν Μοχῷ καὶ εἰς τὴν διάλυσιν τῶν πολεμικῶν συγκροτημάτων τοῦ ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Χάλην στρατεύματος. Ὅποτε ἄλλα τμήματα καὶ πάλιν ἀναβάντα τὰ ὄρη ἐπεδόθησαν εἰς τὸν κλεφτοπόλεμον, καὶ ἄλλα κατέφυγον εἰς τὴν Γραμβοῦσαν. Καὶ οὕτω ἐτελεύτα τὸ ἔτος 1827· καὶ πρότοιαύτης ἐκρύθμου τῶν ἐν Κρήτῃ πραγμάτων καταστάσεως εὐρέθη κατελθὼν ἐκ Ναυπλίου ὁ Χατζῆ Μιχάλης τὸς πρῶτας ἡμέρας τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 1828.

Ὡς προλαβόντως ἐλέχθη, ἡ τελευταία προσπάθεια τῆς ἀναζωογονήσεως τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως ἦτο ἡ γενομένη τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1828 διὰ τῆς καθόδου εἰς τὴν τουρκομάχον τοῦτην νῆσον τοῦ «γενναίου καὶ ὀρητικῆς ἱππάρχου» Στρατηγοῦ Χατζῆ Μιχάλη - Νταλιάνη, τοῦ γνωστοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Κρητῶν ἀπλῶς ὑπὸ τὸ ὄνομα Χατζῆ Μιχάλη.

Ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ ἔτους 1827 εἶχεν ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Ναυπλίου ἀποφασισθῆ ἡ ἀναζωπύρωσις τῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὴν Κρήτην, διὰ λόγους ὡς προείπομεν πολιτικούς, ὁ δὲ ἥρωας ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλης πάνυ προθύμως ἐδέχθη νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐκστρατείαν ταύτην καὶ νὰ μεταβῆ εἰς τὴν νῆσον μετὰ τοῦ πολεμικοῦ του συγκροτήματος, ἀπαρτιζομένου τότε ἐξ ἑκατὸν περίπου ἐκλεκτῶν καὶ δεδοκιμασμένων ἱππέων καὶ ἐκ πεντακοσίων πεζῶν.

Κατὰ τὸν Ἀπομνηματιστὴν Κ. Κριτοβουλίδην πρὶν ἢ ἀνατεθῆ εἰς τὸν Χατζῆ Μιχάλην, τὸν συμπολεμοῦντα τότε μετὰ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ Ἰμπραήμ, ἡ ἐντολὴ αὕτη, ἐγένοντο προτάσεις ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Ναυπλίου εἰς τὸν ἀδελφὸν τοῦ ἥρωος Μάρκου Μπότσαρη Κωνσταντῖνον κατ' ἀρχάς, καὶ εἶτα εἰς τὸν Νικόλαον Κριεζώτην. Ἄλλ' ἀμφοτέρω ἀπεποιήθησαν ἀπαιτήσαντες πρῶτον νὰ καταβληθῶσιν εἰς αὐτοὺς πολλῶν καθυστερομένων μηνῶν οἱ μισθοί, καὶ δευτέρον νὰ εἰσπράξωσιν οὗτοι προκαταβολικῶς ἀπὸ τοῦ κενοῦ κρατικοῦ ταμείου διὰ τοὺς στρατολογηθησομένους ὄχι ὀλιγώτερον τῶν τριῶν μηνῶν μισθούς. Μετὰ τὴν κατηγορηματικὴν ἄρνησιν τούτων κατέφυγεν ἡ Κυβέρνησις εἰς τὸν γενναίόφρονα ἥρωα ἡμῶν Χατζημιχάλην, ὅστις ἀναλαβὼν προθύμως τὴν ἀνὰ τὴν Κρήτην ἐκστρατείαν, οὐ μόνον ὄρους δὲν προὔτεινεν, ἀλλὰ καὶ διετέθη ὡς συνήθως καὶ ἐξ ἰδίων νὰ δαπανήσῃ, προκειμένου νὰ εὐδοωθῆ σκοπὸς τοῦ ἀγῶνος ἱερός καὶ τὰ μάλα πατριωτικός.

Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐκ Ναυπλίου οἱ Κρήτες εἶχον ὑποσχεθῆ εἰς αὐτὸν βοήθειαν ἰσχυρῶν πεζικῶν δυνάμεων καὶ γενικὴν ἐξέγερσιν τῶν Σφακιανῶν, διὰ νὰ δυνηθῆ ὁ ἥρωας ἡμῶν ἀποτελεσματικῶς νὰ ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τοῦ ἀριθμητικῶς ἀσυγκρίτου ἐχθρικοῦ στρατεύματος τοῦ Τουρκαλβανοῦ κατόχου τῆς νήσου Μουσταφᾶ πασᾶ τοῦ Γκιριτλή. Ἄλλὰ παρ' ἐλπίδα ἡ ἐκστρατεία ἐκείνη ἦτο ἐκ τῶν προτέρων καταδεδεικασμένη εἰς ἀποτυχίαν, διότι οἱ μὲν περὶ τὸν Χατζῆ Μιχάλην γενναῖοι τοῦ Κρητικοῦ τούτου ἀγωνίσματος ἐπίκουροι ἐγκατελείφθησαν μόνοι καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς οὐδαμόθεν βοήθειας νὰ τιτανομαχήσουν καὶ νὰ σφαγιασθοῦν, οἱ δὲ Κρήτες εἶχον κουρασθῆ ἐκ τῶν ἀτελευτήτων διαφωνιῶν καὶ διαιρέσεων καὶ ἐμίσειν καὶ ἐμισοῦντο ὑπ' ἀλλήλων, καὶ οὐδὲν τὸ σπουδαῖον ἐξ αὐτῶν ἀνεμένετο.

Ἐκτὸς τούτου ὅμως ἡ Κρήτη, περιελθοῦσα ἀπὸ τοῦ 1824 ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Αἰγυπτίων, ἀπώλεσε μέγα μέρος τοῦ

ἐπαναστατικοῦ μένους αὐτῆς· ὁ δὲ ἡγεμὼν τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἄλῆς διὰ τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ ἐφρούρει στερρῶς τὴν νήσον, διατηρῶν ἐν αὐτῇ ἰσχυρὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις ὄχι μόνον πεζικοῦ ἀλλὰ καὶ ἱππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ. Ὡς ἐκ τούτου δὲ οἱ Αἰγύπτιοι πρὸς διασφάλισιν τῆς ἀνενοχλήτου κυριαρχίας εἶχον περιστείλει τὰς κακουργίας τῶν Τουρκοκρητῶν, καὶ οἱ χριστιανοί, ὅσοι εἶχον περισωθῆ καὶ ἐκ τῶν πόλεων καὶ ἐκ τῆς ὑπαίθρου, ἔπαυσαν νὰ διατελοῦν ὑπὸ τὴν διαρκῆ ἀπειλὴν τῆς δολοφονικῆς μαχαίρας τῶν δολίων καὶ φονέων Τουρκοκρητῶν. Πρὸς τούτοις οἱ Γενίτσαροι εἶχον ἐντελῶς ἐξοντωθῆ καὶ οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ ἐμφανίσῃ ἑαυτὸν ὡς Γενίτσαρον, διότι ἐφονεύετο πάραυτα ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων. Εἶχε συνεπῶς ἐπέλθει εἰς τὴν πολλὰς δοκιμασίας ὑποστᾶσαν καρτερικὴν μεγαλόνησον σχετικὴ τις τάξις πραγμάτων, τὴν ὁποίαν μέγα μέρος Κρητῶν δὲν ἤσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ διασαλεύσῃ διὰ «παραβόλων ἐξεγέρσεων», κατὰ Ἀσπρέαν, καὶ ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐντὸς τῆς νήσου φιλοπόλεμοι ἦσαν εὐάριθμοι.

Εἰς τὴν ἐν γένει κατάστασιν τῶν νησιωτῶν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δημιουργίας καὶ ἐμπεδώσεως ἐννόμου τάξεως, ἤρχοντο καὶ αἱ φιλοδοξίαι τοῦ ἡγεμόνος τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἄλῆ, ὅστις εἶχε δώσει αὐστηρὰς διαταγὰς ὅπως ἀναδειχθῆ ἡ πρότερον ἐπὶ αἰῶνας ἀναρχομένη καὶ σπαρασσομένη ἑλληνικὴ νῆσος εἰς πρότυπον διοικήσεως καὶ τάξεως καὶ εἰρηνικῆς καταστάσεως. Εἶχε δὲ σπουδαιότατην ἀνάγκην τῆς Κρήτης ὁ Μεχμέτ Ἄλῆς, ὡς σταθμοῦ διαμέσου τῶν πρὸς βορρᾶν ἐκστρατειῶν του καὶ ὡς γενικὸν ὄρητήριον διὰ τὰς ἀνά τὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου στρατιωτικὰς αὐτοῦ ἐπιχειρήσεις, διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἐφαρμογὴν τῶν καὶ κατὰ τοῦ Σουλτάνου τῆς Τουρκίας στραφέντων μεγαλεπηβόλων κατακτητικῶν του σχεδίων.

Ἄλλὰ καὶ διπλωματικῶς ἡ θέσις τῆς Κρήτης εὐρίσκετο ἀπὸ ἀπόψεως ἀπελευθερώσεως εἰς ἡσσονα μοῖραν ὅλης τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδος. Ἡ παλιμβουλία τῶν κατ' ὄνομα μεγάλων μας συμμάχων καὶ ἡ ὀργιζούσα εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος Εὐρωπαϊκὴ διπλωματία, ἦτο ἡ ἀπὸ συστήματος ἀχαλίνωτος καὶ ἀνευ φραγμοῦ φερομένη ἄμιλλα ἐπιβολῆς τῶν ξενικῶν ἐπιρροῶν κατὰ τοῦ ὡς τρυφεροῦ δενδρυλλίου ἀναθάλλοντος πολυπαθοῦς ἡμῶν Ἔθνους. Ἐκ μόνης δὲ τῆς ἀκουσίας συμπτώσεως τῶν ἀντικρουομένων συμφερόντων τῶν μεγάλων καὶ ἰσχυρῶν τῆς γῆς ἀνεμένετο ἡ ἀνεξαρτησία μικροῦ τμήματος τῆς ἐνδόξου πατρίδος μας, ἐντὸς τοῦ ὁποίου βεβαίως οὐδεμία ἐκ τῶν στραφεισῶν κατὰ τοῦ Σουλτάνου καὶ τῆς Πύλης Εὐρωπαϊκὴ δύναμις ἐπόθει εἰλικρινῶς

καί εύσυνειδήτως νά ἴδῃ συμπεριλαμβανομένην καί τήν ἡρωϊκὴν μεγαλόνησον Κρήτην.

Ἡ Κυβέρνησις τοῦ Ναυπλίου καί οἱ ἐπίλεκτοι τῶν Κρητῶν ἠλπίζον ἀπλῶς ὅτι ἐάν ἡ Κρήτη εὕρισκετο ἐν ἐπαναστάσει, τοῦτο τὸ γεγονός θά συνεκίνει ἴσως τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Εὐρώπης καί οὕτω καί μόνον θά καθίστατο δυνατόν ν' ἀπελευθερωθῇ καί νά περιληφθῇ ἐντὸς τῶν ὑπὸ συζήτησιν ὀρίων τῶν ἀπελευθερωμένων ἑλληνικῶν ἐδαφῶν. Εἰς τὴν ἐλπίδα ἐκείνην ἀποκλειστικῶς καί μόνον καί εἰς τὰς ἐκ ταύτης ἀπορροεύσας ἀντιλήψεις καί προσδοκίας ὠφείλετο ἡ ἐκστρατεία τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη καί τὸ τελευταῖον φρικτὸν δρᾶμα καί τῆς ἐνδόξου του ζωῆς τὸ τέρμα διὰ τῆς ἐξεγέρσεως τῆς μεγαλονήσου ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπαναστατικῶν τοῦ Δοξασμένου Εἰκοσιένα ἐτῶν.

Ἀρχομένου τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1828 ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐπεβίβασθη εἰς Ναύπλιον τοῦ βρικόιου (¹) «Λεωνίδα», μοιραίου καί τοῦ σκάφους τούτου ὀνόματος, ὡς συμβολίζοντος τὴν ἔνδοξον πτώσιν τοῦ θρυλικοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐν Φραγκοκαστέλλῳ, κατὰ παρόμοιον ἡρωϊκὸν τρόπον τοῦ Σπαρτιάτου Λεωνίδου μετὰ τῶν τριακοσίων εἰς τὰ στενά τῶν Θερμοπυλῶν καί συμπαραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ τοὺς ἵππεις μετὰ τῶν πεζῶν ἀπέπλευσεν εἰς Κρήτην. Τὸν πολέμαρχον Χατζῆ Μιχάλην συνώδευσαν καί ἐπίλεκτοι τινὲς Κρητῆς, μετὰ τῶν ὁποίων καί ὁ Ἐμμανουὴλ Ἀντωνιάδης, ὁ ὁποῖος εἶχε σπουδαίως ἐργασθῆ διὰ τὴν ἐκστρατείαν ἐκείνην. Πλέοντες πρὸς τὴν Κρήτην συνηντήθησαν μετὰ τοῦ Ἀγγλικοῦ δικρότου «Οὐαρσπίτς», ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέβαιναν ὁ Κόμης Ἰωάννης Καποδίστριας, κατερχόμενος εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς πρῶτος αὐτῆς Κυβερνήτης. Παρὰ τὴν γνωστὴν ἐρημόνησον Παραπόλαν, τὴν κειμένην 30 μίλια ΒΑ τοῦ ἀκρωτηρίου Μαλέα, τὸ βρικόιον «Λεωνίδα» προσήγγισεν εἰς τὸ ἀνακωχέωσαν ἀγγλικὸν δίκροτον, καί ὁ Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τοῦ Ἀντωνιάδου ἀνήλθον ἐπ' αὐτοῦ καί πρῶτοι ἐχαιρέτισαν τὴν ἄφιξιν τοῦ Κυβερνήτου. Εἰς κατ' ἴδιαν δὲ πολύωρον μετ' αὐτοῦ συνομιλίαν ἀνεκοίνωσαν εἰς τὸν Καποδίστριαν τὰ περὶ τῆς ἐκστρατείας τῆς Κρήτης ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Ναυπλίου ἀποφασισθέντα. Ὁ Καποδίστριας τοὺς ἤκουσεν εὐμενῶς. Δὲν τοὺς ἐνεθάρρυνεν, ἀλλ' οὔτε τοὺς ἀπεθάρρυνεν. Ἐγνώριζε καλῶς ὁ Καποδίστριας ὅτι ἦτο ἀδύνατον ἡ Κρήτη νά συμπεριληφθῇ εἰς τὰ ὄρια τῆς Ἑλλάδος καί τὴν ἐρημίαν τοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν Κρήτην ἐξέλαβον τότε καί οἱ Κρητῆς καί οἱ

(¹) Βρικόιον ἐκαλεῖτο ἰστιοφόρον πλοῖον δίστηλον μετὰ πλήρους ἐξαρτισμοῦ σταυρωτῶν κεραιῶν καί τετραγώνων ἰστιῶν, ἄλλως καλούμενον πᾶρων.

λοιποὶ Ἕλληνες ὡς προδοσίαν, ἀπορρέουσιν ἀπὸ τοῦ ὑπολογισμοῦ ὅτι δὲν συνέφερον εἰς τὸν Καποδίστριαν Ἑλλάδα εὐρυτέρων ὁρίων. Τὸ διατὶ δὲν συνέφερε δὲν ἔμεινε μυστικόν. Ἐγράφη εἰς διαφόρους ἱστορίας, διὰ τῶν ὁποίων οἱ Ἕλληνες ἐδηλητηριάσθησαν μὲ ψεύδη καὶ συκοφαντίας καὶ μωρίας, αἱ ὁποῖαι συνέτειναν εἰς τὰς κολοσσιαίας πλάνας τῶν προηγηθεισῶν ἡμῶν γενεῶν καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν σκληροτάτων ἀδικιῶν καὶ κατὰ τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ κατὰ τῶν ἐνδόξων ἐστεμμένων τῆς Μιαροτέρας ὕβρις διὰ τὸν εὐγενῆ Κυβερνήτην δὲν ὑπῆρξεν ἀπὸ τὴν ἀδικον καὶ σκληρὰν κατηγορίαν ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν δῆθεν ὁ Καποδίστριας δὲν ἤθελεν Ἑλλάδα μεγαλειτέραν, διὰ νὰ μὴ δεχθῆ τὸ στέμμα αὐτῆς ὁ πρίγκηψ τοῦ Σάξ-Κοβούργου, ὁ μετ' ὀλίγον γενόμενος βασιλεὺς τοῦ Βελγίου Λεοπόλδος ὁ Α΄, καὶ οὕτω χάσῃ αὐτὸς τὴν ὑπερτάτην ἀρχὴν τοῦ τυράννου τῆς ἀπελευθερωθείσης μικρᾶς γωνίας τῆς πατρίδος του, τὴν ὁποίαν ἐσκόπει τάχα νὰ κυβερνήσῃ τσαρικῶς.

Δὲν εἶνε ἐπίσης ἀκριβὲς ὅτι, κατὰ τὸν Κρητὰ ἱστοριογράφον Ἰ. Μουρέλλον, «ὁ Καποδίστριας ἔβλεπε τὸν Κρητικὸν ἀγῶνα μ' ἄλλοιῶτικες σκέψεις (ἀντιθέτους δὴλὰ δὴ πρὸς τὰς ἐθνικὰς προσδοκίας), ποὺ μῆτε τότε, μῆτε ἀργότερα μπόρεσαν νὰ τοὺς βροῦν μιά λογικὴ ἐξήγησι», διότι κατὰ τὸν συγγραφέα τῆς Πολιτικῆς ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος Γεώργιον Ἀσπρέαν «ἠδύνατο μᾶλλον νὰ κατηγορηθῆ ὁ Καποδίστριας δι' ὑπερβολικὴν προσήλωσιν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης καὶ πολιτικῶς καὶ στρατιωτικῶς, χάριν τῆς ὁποίας παρημέλησε σχεδὸν τὴν ἐπέκτασιν τῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος πρὸς βορρᾶν. Ἐγνώριζε δὲ ὁ κυβερνήτης ἐκεῖνος τὰς διαθέσεις τῆς Ρωσικῆς πολιτικῆς ὅτι ἀπέκλινον μᾶλλον ἐπὲρ τῆς παραχωρήσεως τῆς Κρήτης εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐπίσημον δὲ ἔγγραφο τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ Τοῦρου Ἀλεξάνδρου, Κόμητος Καρόλου Νέσελερωδ πρὸς τὸν ναύαρχον Χέϋδεν ἐξ Ὀδησοῦ σταλὲν τὴν 14ην Αὐγούστου τοῦ 1827 διέτασεν ὅπως παρεμποδισθῆ ὁ Ἴμπραὴμ πασᾶς ἐκδιωκόμενος ἐκ Πελοποννήσου νὰ καταλάβῃ τὴν Κρήτην, διότι ἂν καὶ ἡ νῆσος αὕτη δὲν συμπεριλαμβάνετο εἰς τὴν περιοχὴν τὴν ὀρισθεῖσαν διὰ τὴν Ἑλλάδα, δὲν ἀπεκλείετο ὁμως ὁμοίως.» (1)

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τὴν συνάντησιν ἐκείνην μετὰ τοῦ Κυβερνήτου Καποδιστρίου συνεχίζων τὸν πλοῦν ἔφθασε τὴν 4ην Ἰανουαρίου τοῦ 1828 εἰς Γραμβούσαν καὶ ἀπεβιβάσθη ἐκεῖ μετὰ τοῦ στρατεύματός του τὴν ἐπομένην. Ἡ Γραμβούσα δυσφημι-

(1) Ἀσπρέα Γ. Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἀθῆναι 1930 Τόμος Α' σελίς 83.

σθεΐσα ὡς φωλεὰ κουρσάρων ἐπετηρεῖτο ὑπὸ στόλου εὐρωπαϊκοῦ καὶ τέλος περιήλθεν εἰς χεῖρας τῶν Ἀγγλογάλλων φρούραρχος δ' αὐτῆς ἐγένετο ὁ Ἄγγλος Οὐρκουάρδ. Τούτου μυστηριωδῶς πως φονευθέντος μετὰ τινος ἡμέρας, ἐξηγριώθη τόσον ἢ συμμαχική κατοχή, ὥστε ἔπαυσεν ἡ Γραμβουσα νὰ ἀποτελεῖ διὰ τοὺς Ἕλληνας φιλόξενον ὄρμητήριον. Καὶ συνεπῶς ὤφειλεν ἐκεῖθεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης τὸ συντομώτερον νὰ ἀπέλθῃ ἀποβιβζόμενος εἰς ἀσφαλές σημεῖον ἐπὶ τῆς Κρητικῆς ἀκτῆς.

Ἐκεῖ πρὶν ἔτι ὀριστικῶς ἀποφασίσουν τὴν ἀποβίβασιν εἰς Κρήτην, ἤρχισαν οἱ Κρήτες μετὰ τὴν τὰς διαφωνίας ἐρίζοντες εἰς ποῖον ἀκριβῶς σημεῖον τῆς νήσου τῶν θὰ ἐνεργήσῃ τὴν ἀποβίβασιν ὁ Χατζῆ Μιχάλης. Οἱ μὲν ὑπεστήριζον ὅτι ὤφειλον νὰ ἀποβίβασθῶν εἰς τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην Λασηθίον, οἱ δὲ εἰς τὰ νοτιοδυτικὰ μέρη τῆς νήσου παρὰ τὰ Σφακιά. Ἄλλ' οὔτε οἱ ἐν Λασηθίῳ ἦσαν εὐδιάθετοι πρὸς γενικὴν ἐξέγερσιν, οὔτε εἰς τὰ Σφακιά ἐπεκράτει ὁμόνοια καὶ γενικῶς φιλοπόλεμον πνεῦμα. Ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἀπὸ στρατιωτικῆς σκοπιᾶς κρίνων τὰ πράγματα, προὔτιμησε τοῦ Λασηθίου τὰ Σφακιά, ὡς τόπον κατάλληλον καὶ διὰ τὸ ἵππικόν καὶ διὰ τὸ πεζικόν. Παρακολουθῶν δὲ μετ' ἀγανακτήσεως τὰς ἀγόνους τῶν Κρητῶν συζητήσεις καὶ ἀντιγνώμους, ἐδήλωσεν ἐν ὄργῃ εἰς τοὺς ἀντιτιθεμένους ὅτι, ἂν δὲν εἰσῆκουον τὴν ὀρθὴν γνώμην περὶ τῆς εἰς τὰ Σφακιά ἀποβάσεως, θὰ ἀπήρχεται πάλιν διὰ τὸ Ναύπλιον. Πρὸ τῆς ἀπειλῆς ταύτης τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη, οἱ ἀντιγνώμουνοιτες ὑπεχώρησαν· τότε δὲ εἶπεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἰς τοὺς ὑπερισχύσαντας Σφακιανούς: «Ἄμετε, ὀρὲ Σφακιανοί, ἐτοιμασθῆτε κί' ἐρχόμεσθε κί' ἐμεῖς νὰ πολεμήσωμε τὰ σκυλιά!»

Οὕτως ἀπεφασίσθη ἡ ἀπὸ τῶν Σφακίων ἔναρξις τοῦ ἀγῶνος τούτου. Καὶ κατὰ τὴν 5ην Φεβρουαρίου ὄλαι αἱ δυνάμεις τῶν ἐπαναστατῶν μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Χατζῆ Μιχάλην μετὰ τοῦ ἵππικοῦ του ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὸ Λουτρόν, καὶ περὶ τοὺς ὀκτακοσίους πολεμισταὶ συνεκεντρώθησαν εἰς τὴν θέσιν Ἁγία Ρούμελη. Σημαντικὸς ὁμοῦς ἀριθμὸς Κρητῶν καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν Σφακιανῶν οἱ πλεῖστοι δὲν διετέθησαν εὐμενῶς πρὸς τὴν ἐξέγερσιν ἐκείνην, καὶ ἐν τέλει ἐγκατέλειψαν ὀλοτελῶς τὸν Χατζῆ Μιχάλην νὰ παλαίσῃ μόνος του μετὰ τῶν Ἑπειρωτῶν μαχητῶν του κατὰ τῶν ἀναριθμῆτων σιτιῶν τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ καὶ νὰ ὀλοκαυτωθῇ ἐν τῇ γιγαντιαίᾳ του πάλῃ.

Ὡς δὲ ρητῶς μνημονεύει ἐν τῇ ἱστορίᾳ του «Ὁ Ἐθνικὸς Ἄγὼν τῆς Κρήτης» ὁ μέγας φιλέλληνας καὶ διαπρεπῆς ἱστορικὸς

Μένδελσων Βαρθόλδου, οί Σφακιανοί επέδειξαν μεγάλην ἀπροθυμίαν εἰς τὸ νὰ συνδράμουν πόλεμικῶς τὸν ἥρωα ἡμῶν ἐφευρίσκοντες ἐπὶ προφάσεων προφάσεις. Ἐπὶ λέξει τὰ ἐξῆς ἀναγράφει ἐν προκειμένῳ ὁ ἱστορικὸς Μένδελσων: «*Ἡ ἰδέα τῆς Ἐπιτροπῆς (Σφακιανῶν) ν' ἀντιτάξῃ ὁ Χατζῆ Μιχάλης κατὰ τῶν Τούρκων ἐπὶ ὄρεινῳ ἐδάφους ἱππικὸν ἦν ὄλως μωρὰ. Ἄλλως τε δὲ ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐλπίσας τὴν γενικὴν ὑποστήριξιν τῶν ἰθαγενῶν, εἶδεν ἑαυτὸν ἐγκαταλειπόμενον εἰς τὰς ἰδίας ἑαυτοῦ δυνάμεις, ὡς ἐπ' ἐσχάτων ὁ Πετροπουλάκης. Οἱ Σφακιῶται δυσκόλως ἐν γένει ἐκοστρατεύοντες μέσῳ τοῦ χειμῶνος, δὲν ἀπεφάσισαν νὰ ὑποστηρίξουν αὐτόν.*» (1)

Ἐὰν ἐδέχοντο οἱ Σφακιανοί καὶ μετ' αὐτῶν καὶ οἱ λοιποὶ φιλοπόλεμοι Κρήτες, νὰ διεξαχθῆ ἀγὼν συστηματικὸς καὶ ἀποτελεσματικὸς, ὡφειλον, ἀντὶ νὰ διχογνωμοῦν καὶ νὰ ἀλληλοερίζουν, νὰ συνταχθοῦν καὶ νὰ πειθαρχήσουν ὑπὸ τὸν πολέμαρχον Χατζῆ Μιχάλην, συντονίζοντες οὕτω τὴν πολεμικὴν ἐκείνην ἐκοστρατείαν. Διότι, κατὰ τὸν ἱστορικὸν Γ. Ἀσπρέαν, «*Αἱ ἄτακτοι καὶ σπασμωδικαὶ ἐνέργειαι, ὅσον ἡρωϊσμὸν καὶ ἄν ἐπεδείκνυον οἱ ἐνεργοῦντες αὐτὰς καὶ ἦσαν ἀποφασισμένοι νὰ ἀποθάνουν, ἦτο ἀδύνατον νὰ τελεσφορήσουν πρὸ τοῦ πλήθους καὶ τῆς καλῆς ὀργανώσεως τῶν κατεχόντων τὴν Κρήτην Αἰγυπτίων, τῶν ὁποίων ὑπέρτατος στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς ἦτο ἀνὴρ γενναῖος, ἐμπειροπόλεμος καὶ πανοῦργος, ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς, Ἀλβανὸς καὶ προσωπικὸς φίλος τοῦ Μεχμέτ Ἀλή.*» (2)

Πρὶν ἔτι ἀποβιβασθῆ ἐπὶ τῆς νήσου Κρήτης ὁ Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐπαναστατῶν, ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς γνωρίζων ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν κατασκόπων του καὶ τὰς δυνάμεις καὶ τὰς προθέσεις τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ἤρχισεν ἐνεργῶν δραστηρίως, ὅπως ἀφ' ἐνὸς συγκεντρώσῃ τὰς δυνάμεις του, ἀφ' ἑτέρου δὲ πείσῃ τοὺς χριστιανοὺς ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐπιδρομῆν καὶ ληστῶν, ἐναντίον τῶν ὁποίων θὰ ἐλάμβανε σύντονα καὶ σκληρὰ μέτρα. Ἡ ἐν γοργῷ ρυθμῷ καὶ χρόνῳ γενομένη οὕτη ἐνέργεια τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ μαρτυρεῖται ἐκ τῆς κατωτέρω ἀναφορᾶς, τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει ἀπὸ τῆς θέσεως Λουτρό προπορευθεῖσα Ἐπιτροπῇ τῶν Σφακιανῶν πρὸς τὸ Κρητικὸν Συμβούλιον καὶ ἣτις ἀναφορὰ ἔχει ὡς ἀκολούθως:

«*Δὲν λείπομεν κατὰ χρέος νὰ εἰδοποιήσωμεν καὶ αὐθις τὸ Συμβούλιον, ὅτι ταύτην τὴν στιγμήν ἐλάβομεν εἶδησιν ἀπὸ τὸν Καναλοσῆ-*

(1) Μένδελσων Βαρθόλδου. Ὁ Ἐθνικὸς Ἄγὼν τῆς Κρήτης. Ἀλεξάνδρεια 1870, σελὶς 25.

(2) Ἀσπρέα Γ. Ἱστορίαι καὶ Ζητήματα. Ἐφημερὶς «Καθημερινή» 30ῆς Μαΐου 1936.

« φην, ὁ ὁποῖος μᾶς λέγει ὅτι τοῦ ἤλθε διαταγὴ παρὰ τοῦ Μουσταφα-
 « μπέη νὰ τὸν εἰδοποιήσουν τὴν γνώμην των. Διότι ἔμαθεν ὅτι ἤλθαν
 « ἐδῶ καὶ διὰ ξηραῖς καὶ διὰ θαλάσσης στρατεύματα, καὶ ἵππικόν, καὶ
 « σιτάρια, καὶ προστάζει νὰ τὸν εἰδοποιήσωμεν, ἐὰν ἔχωμεν σκοπὸν νὰ
 « σηκώσωμεν ἄρματα ἢ ὄχι. Τὸ πρῶγμα, ἀδελφοί, ἐξεσκεπάσθη καὶ ἐδῶ,
 « οἱ δὲ ἐχθροὶ λαμβάνουν μέτρα, καὶ ὑμεῖς διατὶ ἀργοπορεῖτε νὰ στείλετε
 « στρατεύματα, δὲν γνωρίζομεν. Αἱ ζωοτροφίαι τελειώνουν. Τὰ πολεμο-
 « φόδια εἶνε πολλὰ ὀλίγα. Πρέπει νὰ ταχύνωμεν τὰς ἐργασίας μας. Διότι
 « ὁ Μουσταφᾶς λέγει, ὅτι εἰς μίαν ὥραν θὰ χαλάσῃ τὰ πιάνα μας, νὰ
 « μὴν εἰμπορέσωμεν εἰς ἓνα χρόνον νὰ τὰ διορθώσωμεν.»

Ἐν Λουτρῶ, τὴν 15 Ἰανουαρίου 1828

Τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς

Ἀνδρέας Φασόλης, Μανουῖσος Δασκαλάκης,

Φραντσέσκος Λιμπρίτης, Μανουῖσος Νικολακάκης

Αἱ ἐνέργειαι τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ καὶ ἡ προθυμία ἐνίων
 μόνον Κρητῶν ὅπως ἐνισχύσουν τὴν ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη
 ἐπικειμένην ἐξεγερσιν, καθὼς καὶ αἱ διαφωνίαι τῶν ἐγχωρίων
 ὀπλαρχηγῶν πρὸς ἀλλήλους, δὲν ἐνεφάνιζον εὐθὺς ἀπὸ τὰ πρῶτα
 βήματα εὐχάριστα τὰ τῆς ἐπαναστατικῆς ἐκείνης προσπάθειας.
 Οἱ Κρήτες εἶχον πολλὰ ὑποστῆ ἐκ τῶν προγενεστέρων ἐπαναστα-
 τικῶν ἀποπειρῶν. Ἡ ἀνισότης τῶν δυνάμεων τῶν ἐπαναστατῶν
 ἀπέναντι τοῦ ὄγκου τῶν ὀπλων, μεθ' ὧν ἐπήρχοντο οἱ Τούρκοι,
 ἰδίως μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Αἰγυπτίων, συνέτεινον εἰς τὴν
 ἀποτυχίαν τῶν ἐξεγέρσεων. Ἐκ τῶν ἀποπειρωμένων νὰ ἐπανα-
 στατήσουν ἄλλοι ἐφονεύοντο καὶ οἱ περισσότεροι ἐξηφανίζοντο.
 Καὶ τὰς συνεπείας τῶν ἐξεγέρσεων ἐπλήρωνον πάντοτε οἱ ἐντό-
 πιοι Κρήτες, οἱ ὁποῖοι κατεστρέφοντο, ἐσφάζοντο καὶ ἐξηνδραπο-
 δίζοντο· συνεπῶς ἡ πικρὰ πείρα τῶν προηγηθεισῶν ἀποπειρῶν
 καὶ αἱ μεγάλαι δυνάμεις τῶν ἐν τῇ νήσῳ Τούρκων, τοὺς εἶχε
 καταστήσει πολὺ ἐπιφυλακτικούς. Ὁ τοποτηρητὴς ἐξ ἄλλου τοῦ
 ἡγεμόνος τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἀλῆ Μουσταφᾶς ἐγνώριζε νὰ
 ρυθμίζῃ μετὰ τέχνης καὶ πανουργίας τὰ ζητήματα, καὶ νὰ παρέχῃ
 καὶ ποιάν τινα τάξιν καὶ ἀσφάλειαν εἰς τοὺς χριστιανούς, δι' ὧν
 ἤμβλυνε πολλῶν φιλοπολέμων τὸ ἐπαναστατικὸν κατὰ τῆς κατα-
 κτήσεως ζωηρὸν φρόνημα.

Οἱ Σφακιανοὶ ὅθεν δὲν ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς ἐξεγέρσεως.
 Διηρέθησαν ἄλλοι ὑπὲρ καὶ ἄλλοι κατὰ τῆς ἐξεγέρσεως. Ὁ πολὺς
 ἱστορικός Σπυριδῶν Τρικούπης, ἱστορῶν τὰ τῆς ἀποβάσεως τοῦ
 ατζῆ Μιχάλη ἀπὸ Γραμβούσης εἰς τὴν Κρητικὴν ἀκτὴν, τὰ ἐξῆς

λέγει: «Ἦγουμένου τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἑξακοσίων ἀνδρῶν ἐν οἷς καὶ ἑκατὸν ἰππεῖς ἀπέβησαν εἰς τὸ ἐπὶ τῆς μεταξὺ Σφακίων καὶ ἀγίου Βουσιλείου παραλίας Φραγκοκάστελλον πρὸς διέγερσιν τῶν Σφακιανῶν. Ἄλλ' οἱ Σφακιανοὶ διεφώνουν· οἱ μὲν ἦσαν ὑπὲρ τῆς γνώμης νὰ διαμείνουν ἡσυχοὶ, οἱ δὲ νὰ κινηθῶσιν. Ἐν τοσούτῳ ἡ θέσις τῶν περὶ τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἦτο δεινὴ. Οἱ Σφακιανοί, ἐφ' οἷς ἤλπισαν, ἐταλαντεύοντο· ἡ δύναμις τῶν αὐτῆ καθ' ἑαυτὴν ἦτο ὀλίγη. Ὁ Κυβερνήτης, πρὸς δὴν ἀνέφερε τὰ δέοντα ὁ Χατζῆ Μιχάλης, οὔτε χρήματα ἔστειλεν εἰς αὐξήσιν αὐτῆς, διότι δὲν εἶχεν, οὔτε ἄδειαν τῷ ἔδωκε νὰ ἀναχωρήσῃ· ἐοπάνιζον καὶ αἱ τροφαὶ τοῦ στρατοῦ τοῦτου, διότι δὲν εἶχεν εἰ μὴ ὅσας ἐλάμβανεν ἐκ Γραμβούσης. Οἱ δὲ συγκροτοῦντες αὐτὸν ἄνδρες θερμοῦργοι καὶ φιλοπόλεμοι, ἄλλα ἐλπίζοντες καὶ ἄλλα βλέποντες, ἐγόγγυζον κατὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν καὶ ἐπέμενον ἢ νὰ πολεμήσουν ἢ νὰ ἀναχωρήσουν. Φιλότιμος καὶ φιλοπόλεμος καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν Χατζῆ Μιχάλης ἐπρόκρινε τὸν πόλεμον.» Καὶ οὕτω μετὰ πεισματώδεις ἐνεργείας ὑπερίσχυσε τὸ φιλοπόλεμον τοῦ Χατζῆ Μιχάλη καὶ τῶν ἀγωνιστῶν του ρεῦμα, τὸ ὁποῖον παρέσυρε καὶ τοὺς ταλαντευομένους ἐκ τῶν φιλοπολέμων Σφακιανῶν· ἀλλ' οἱ φιλειρηνικοὶ ἐξ αὐτῶν ὑπὸ δισφόρου προφάσεις δὲν συνέδραμον, ὡς ὄφειλον, τοὺς φιλοπολέμους μαχητάς.

Ὁ Κρῆς ἱστοριογράφος Δημήτριος Παπαδοπετράκης ἐπιδιώκων νὰ μετριάσῃ τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἀπροθυμίας ἐν γένει τῶν Σφακιανῶν καὶ τῶν λοιπῶν Κρητῶν εἰς τὸ νὰ ἐνισχύσουν τὸ ἥρωϊκὸν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἀγώνισμα ἐντὸς τοῦ πατρίου αὐτῶν ἐδάφους, καταναλίσκεται εἰς ἀπονομὴν ἀφθόνων χαρακτηρισμῶν, μὴ κολακευτικῶν βεβαίως, τοὺς ὁποίους ἀδιακρίτως δισκορπίζει πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις· δὲν κατορθώνει ὅμως νὰ ἀποφύγῃ πολλὰς ἀντιφάσεις, δι' ὧν προδίδεται γράφων οὐχὶ κατ' αὐστηρὰν ἀλήθειαν, ἀλλὰ κατὰ σκόπιμον ἀρέσκειαν. Καὶ οὕτω τοὺς μὲν Γραμβουσιανούς ἀποκαλεῖ «μοχθηρούς», τοὺς Κυδωνιάτας καὶ Ἀποκορωνίτας «μεστοὺς κακίας», τοὺς Σφακιανούς «ἄλλοπροσάλλους», τὸν Χατζῆ Μιχάλην «ἐπίμονον, θυμῶδη, κοῦφον, ἰσχυρογνώμονα», (ὁσάκις βεβαίως τὸν συμφέρει νὰ ἀποκαλῆ οὕτω πῶς ἀνευλαβῶς τὸν ἥρωα ἡμῶν, τοῦ ὁποίου μόνον ὁ ἐπικὸς θάνατος ὑπὲρ τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος, ἦτο ἱκανὸν γεγονός νὰ θέτῃ φραγμὸν εἰς τὴν ἀμετροέπειαν τοῦ ἱστοριογράφου τούτου. Ὅσακις ὅμως συνέρχεται εἰς ἑαυτὸν ὁ Παπαδοπετράκης, δὲν παύει νὰ ἐξυμνῇ «τὴν ἀφοβίαν τοῦ ἀνδρός, ἣν ὀρῶντες οἱ Σφακιανοὶ ἐθαύμαζον» καὶ νὰ ἀνομολογῇ μετὰ παρρησίας ὅτι «ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἦν ἄριστος μαχητὴς καὶ εἷς τῶν σπανιωτάτων»), τὸν δὲ

Ἰωάννην Χάλην « φιλόδοξον καὶ ἀρχομανῆ ». Καὶ ἐν ᾧ ὁ Παπαδοπετράκης, ἀφ' ἑνὸς παρουσιάζει προθύμους τοὺς Σφακιανοὺς νὰ χορηγήσωσι τροφίμα καὶ νομὴν εἰς τὸ στράτευμα καὶ τοὺς ἵππους τοῦ Χατζῆ Μιχάλη « ἐκ τῆς λιμωτιτοῦσης χώρας των », ἀφ' ἑτέρου ἐμφανίζει τοὺς ἰδίους Σφακιανοὺς καταφεύγοντας εἰς τὸν Μουσταφᾶ πασᾶν δι' ἀναφορῶν καὶ ζητοῦντας « ἀσφάλειαν τῆς περιουσίας καὶ τῆς ζωῆς των », ἐπαπειλουμένους ἀενάως ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐν ἑτέρᾳ παραγράφῳ λέγει: « Οἱ Σφακιανοὶ καίτοι συνετάσσοντο εἰς τὴν γνώμην τοῦ Χατζῆ Μιχάλη (δηλὰ δη νὰ ἀποβιβασθῇ οὗτος παρὰ τὰ Σφακιά), δὲν ἀντίσταστο ὁμοῦ καὶ εἰς τὰς μοχθηρὰς ἀξιώσεις τῶν Γραμβουσιανῶν (νὰ ἀποβιβασθῇ ὁ Χατζῆ Μιχάλης παρὰ τὸ Λασήθιον). Καὶ ἀλλαχοῦ γράφων οὗτος ἐν τῇ ἱστορίᾳ του ὅτι οἱ Σφακιανοὶ, διαλύσαντες τὴν ἀθλίαν τῆς ἐπιμελητείας ἐπιτροπὴν τῶν Γραμβουσιανῶν, « ἀνεδέχθησαν δ' αὐτοὶ τὴν συντήρησιν τῶν ξένων (στρατευμάτων) », ἐν συνεχείᾳ παραθέτει ὅτι ὁ Χατζῆ Μιχάλης δριμύτατα παρατηρῶν τοὺς Σφακιανοὺς διὰ τὴν ἀπροθυμίαν των νὰ παράσχουν τροφὰς εἰς τοὺς ὀπλίτας του, παριστᾷ αὐτὸν ἀπειλοῦντα τούτους καὶ λέγοντα: « Πρέπει νὰ πάρω, ὁρὲ Σφακιανοί, τὰ παλληκάρια μου καὶ νὰ φύγω διὰ νὰ μὴ πεθάνωμεν ἐδῶ τῆς πείνας. Οἱ πατριῶταί σας δὲν μᾶς δίνουν τίποτα, εἰμὴ μὲ βίαν. Ὅποτε στείλωμεν ἔξω εἰς τὰ χωριὰ τὰ παλληκάρια μας νὰ ζητήσουν καμμιὰ κατοῖκα κινδυνεύουν νὰ σκοτωθοῦν ».

Παρακατιῶν δὲ ὁ αὐτὸς ἱστοριογράφος λέγει: « Μετὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἀφίχθη εἰς τὰ Σφακιά καὶ «ὁ διορισθεὶς στρατηγὸς τῶν Γραμβουσιανῶν,» Ἰωάννης Χάλης μετὰ πολλῶν αὐτοῦ ἀνδρῶν, ἀλλ' ἔνεκα τῆς μεγάλης στερησεως τροφῶν ἀνεχώρουν οὗτοι ἐκ διαλειμμάτων καὶ μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας ἔμεινε μόνος μονώτατος. Φιλόδοξος δὲ ὢν καὶ θέλων νὰ ἐπιδεικνύηται ἐδυσφόρει μεγάλως διὰ τὴν ἀπομόνωσίν του. Ἐπανειλημμένως προσεκάλει ὀνομαστὶ τοὺς ἀπανταχοῦ περιφερομένους Γραμβουσιανούς νὰ συγκεντρῶνῶνται εἰς τὰ Σφακιά, ὅπου ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν περιμένεται ὁ ἐχθρός. ἀλλ' οὐδεὶς ἤκουε τούτου. Τὴν ἀδιαφορίαν ταύτην τῶν ὀπλοφόρων Κρητῶν καθορῶντες καὶ πάλιν οἱ Σφακιανοὶ ἀπέστειλαν εἰς τὰς τέσσαρας τῶν Χανίων ἐπαρχίας τοὺς ὀπλαρχηγούς Γεώργιον Κουτρομπαδάκην καὶ Γεώργιον Κανκαλάκην, ὅπως προτρέψωσι τοὺς ἐκεῖσε περιφερομένους ὀπλοφόρους, καὶ ἄλλους ἀηλλαγμένους οἰκογενειακῆς μερίμνης νὰ προσέρχωνται εἰς τὰ Σφακιά ὅπου περιμένεται ὁ ἐχθρός. Τοὺς δ' ὀπλαρχηγούς Ἀνδρέαν Μανουσέλην καὶ Πέτρον Παπαδάκην ἀπέστειλαν εἰς τὰς τέσσαρας ἐπαρχίας τῆς Πεθύμνης μὲ τὰς αὐτὰς ἐντολάς καὶ ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ. Ἀλλὰ καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἐπανελθόντες διεβεβαίουν τοὺς Σφακιανούς ὅτι οὐδεμίαν ἐλπίς

υπάρχει δι τὰ ἐπαναστατήσωσιν οἱ ὑποτελεῖς, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν τοῖς ὄπλοις διατελοῦντες Γραμβουσιανοὶ καὶ ἄλλοι πολλοὶ πιθανὸν νὰ μὴ ἔλθωσιν, ἐκτὸς φίλων τινῶν τοῦ Ἰ. Χάλη, ὡσπερ καὶ ἐγένετο! Ἄλλὰ καὶ οὗτος— ὡς ἀλλαχοῦ μνημονεύει ὁ Παπαδοπετράκης— ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ μόνον πέντε ἄνδρας, ἐγκαταλείψας καὶ αὐτὸς τὸν Χατζημιχάλην ἀπῆλθε. Μόνος δὲ ὁ Γ. Τσουδερός ἐφάνη τοῖς ἀπεσταλμένοις πρόθυμος καὶ τοῦτον περιέμενον. Ἔλεγον δὲ τοῖς ἀπεσταλμένοις (οἱ τε Χανιώται καὶ οἱ Ρεθυμιώται) ἀναιδῶς ὅτι «ἂν νικήσητε ἐσεῖς, τότε ἐπαναστατοῦμεν καὶ ἡμεῖς!»

«Οἱ δὲ Σφακιανοὶ ἀκούσαντες ταῦτα ἐταράχθησαν εἰκότως, ἀναλογιζόμενοι τὰς κολοσσιαίας τοῦ πολεμίου δυνάμεις καὶ τὴν ἑαυτῶν ἀπίστευτον ἀδυναμίαν, ἰδίως δὲ τὴν φρικτὴν ἀνέχειαν. Ἐπὶ πολλὰς δὲ ἡμέρας ἐταλαντεύοντο τί ὄφειλον νὰ πράξωσι καθότι παρουσιασθέντος νέου κινδύνου ἐγκατέλειψαν οἱ συμπατριῶταί των πάλιν αὐτούς. Ἄλλως τε δὲ θεωροῦντες καὶ τὰ ὅλως ἀνόητα (;) σχέδια τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, καθὼς καὶ τὴν ἰσχυρογνωμοσύνην αὐτοῦ εἰς τὸ μηδενὸς ἀκούειν, ἀηλιπίζοντο καὶ ἐξ αὐτοῦ. Ὅθεν πολλοὶ ἐξ ἀγανακτήσεως πρὸς τοὺς συναγωνιστὰς μᾶλλον ἐγνωμάτευον νὰ μὴ λάβωσι μέρος καὶ οἱ Σφακιανοὶ μετὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ἀλλὰ καὶ νὰ συμβουλευθῶσιν αὐτὸν νὰ φύγη ὅθεν ἤλθε (!), διότι ὁ ὄλεθρός του ἦν ἄφενκος. Ὁ θόρυβος καὶ ἡ ταραχὴ ἐγένετο μεγάλη ἐν Πατσιανῶ ἐνεκεν τῆς διχογνωμίας ταύτης. Ταῦτα ὁρῶν καὶ ἀκούων ὁ Χατζῆ Μιχάλης ᾤκτειρεν αὐτοὺς ἐπὶ δειλίᾳ καὶ ἀτενίζων πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ ἄνδρας ἐγάλα μηδὲν λέγων. Τέλος δὲ κατεννασθείσης τῆς ἀγανακτήσεως, συνεφώνησαν ἅπαντες νὰ πολεμήσωσι μετὰ τῶν ξένων ἄχρις ἐσχάτων. (Ἀπόφασις τῶν Σφακιανῶν, ἔστω καὶ δύστοκος, μηδὸλως πραγματοποιηθεῖσα). Τοῦτο ἀκούσας ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἶπε σαρκαστικῶς : «Μπράβο ὄρε παλληκάρια!»

Παρήν δὲ καὶ ὁ Ἰ. Χάλης εἰς τὴν φιλονεικίαν καὶ ὑπὸ φιλοτιμίας ἀγανακτῶν καὶ αὐτὸς μᾶλλον κατὰ τῶν Σφακιανῶν διαπληκτίζεται μετὰ τοῦ Ἀνδρέου Μανουσέλη ἐπὶ τῆς ἀδιαφορίας ἐκείνης τῶν Κρητῶν ἐν γένει διὰ τὴν ἐξέγερσιν, καὶ πικροχόλως ἐπιλέγει τῷ Μανουσέλει : «Ἐχετε μεγάλα δίκαια, ἀφοῦ δὲν εἰμπορεῖ κανεὶς νὰ σᾶς τὰ φιλονεικίῃ». Τότε ὁ Χατζῆ Μιχάλης καυχάζων καὶ ἀποτεινόμενος πρὸς ἀμφοτέρους σαρκαστικῶς εἶπε : «Σωπάτε, ὄρε παιδιὰ, καὶ μὴ σᾶς μέλλει, ἂν δὲν ἔλθουν (οἱ ἀρνηθέντες Χανιώται καὶ Ρεθυμιώται). Ἐμεῖς ἔχουμε τέτοιο κάστρο, τέτοια παλληκάρια καὶ θὰ τὰ φριάξωμε τὰ σκυλιά. Μακάρι νὰ ἔλθουν πενήντα χιλιάδες! Τότες θὰ δῆτε πῶς πολεμάγαμεν ἐμεῖς σὴν Ρούμελη.» Εἰς ταῦτα ἀπήνησεν ὁ Μανουσέλης λέγων : «Δὲν εἶνε, λέω, γενναϊότητα, οἱ Τοῦρκοι τῆς Κρήτης σὰν ἐκείνους. Ἐιοῦτοι πολεμοῦν γενναίως καὶ τὴν μπάλα περνοῦν ἀπὸ τὸ δαχτυλίδι.» Ὁ δὲ Χατζῆ

Μιχάλης: «*Μακάρι, καπετάνιο μου, νάρθουν πενήντα χιλιάδες σκυλιά από τὰ Κρητικά σου.*» Ταῦτα καὶ ἄλλα λέγοντες ἐπαρηγοροῦντο, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα τῆς συντηρήσεως τοσούτων ἀνδρῶν καὶ ἱππῶν ἦτο ὑπερβαλλόντως δύσλυτον, διότι ὁ δεινὸς πολέμιος, ἡ πείνα, ἐπαπείλει μᾶλλον αὐτοὺς ἢ ὁ Μουσταφᾶς.»

Περὶ δὲ τῶν Κυδωνιατῶν καὶ Ἀποκορωνιτῶν, ὅταν ὁ Σφακιανὸς Σ. Διλινᾶς μετὰ τὴν ἡρωϊκὴν ἐν Φραγκοκαστέλλῳ πτώσιν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη καὶ τῶν Ἡπειρωτῶν συμπολεμιστῶν του, καὶ τὸν ἐπακολουθήσαντα ἀποκλεισμόν ἐν τῷ φρουρίῳ ἐκείνῳ τῶν πολιορκουμένων Ἑλλήνων ὑπὸ τῶν Τουρκαλβανῶν τοῦ Μουσταφᾶ, κολυμβῶν οὗτος καὶ περιφερόμενος ἐπὶ τῆς θαλάσσης παρὰ τὸ Λουτρὸν διὰ κραυγῶν ἐνεθάρρυνε τοὺς ἐντὸς τοῦ φρουρίου νὰ διακαρτερῶσι διότι «*ὅσον οὐπω φθάνουν οἱ Κυδωνῖται καὶ οἱ Ἀποκορωνῖται καὶ ἄλλοι νὰ πολιορκήσουν αὐτοὺς τοὺς Τούρκους ὥστε νὰ μὴ φύγη ἓνας των*», ὁ Παπαδοπετράκης τονίζει ὅτι «*Καὶ ἀληθῶς τοῦτο θὰ ἐγένετο ἐὰν ἤρχοντο· ἀλλ' ἡ κακία δὲν τοὺς ἀφήκεν. Ἀληθεστάτη ἐστὶν ἡ γνώμη — ὑπογραμμίζει οὗτος — ὅτι ἡ δουλεία γεννᾷ κακίαν.*»

Παραπλήσια περίπου πρὸς τὸν Παπαδοπετράκη παραθέτει, κατὰ τὸ δοκοῦν, καὶ ἕτερος Κρήσις ιστοριογράφος ὁ Ἰ. Δ. Μουρέλλος ἀσυγκαλυπτοτέρας ἐμφανίζων τοῦ πρώτου ἀντιφάσεις. Ἀναγράφων, ἐπὶ παραδείγματι, οὗτος ὅτι «*Προτοῦ φθάσῃ ὁ Χατζῆ Μιχάλης στὴν Κρήτη ὁ κλεφτοπόλεμος, ποῦθεν ἀρχίσει εὐθὺς μετὰ τὸ σκόρπισμα τῶν Γραμπουσανῶν στὴ Λαγκάδα τῆς Πεδιάδος, ἔβραζε ἀπὸ τὴ μὲν μεριά ὡς τὴν ἄλλη μεριά τῆς Κρήτης*», διαφεύδεται ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Κρητὸς ὀπλαρχηγοῦ Καυκαλοσήφη. Ὁ Καυκαλοσήφης ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ καὶ ἠρωτήθη «*ἂν θὰ σηκώσωσι καὶ αὐτοὶ ἄρματα ἢ ὄχι*», μετὰ τῶν ἔξωθεν ὑπὸ τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἐλθόντων ἐπαναστατῶν, γεγονόςς ὅπερ φανερώνει ὅτι τὰ ἄρματα εἶχον πρὸ πολλοῦ τεθῆ ἐν παροπλισμῷ. Τότε ὁ Καυκαλοσήφης ἀπήντησε προφορικῶς εἰς τὸν πασᾶν ὅτι «*αὐτὸς μὲν οὐδὲν ἐγνώριζε θετικὸν νὰ τὸν πληροφοροῦσῃ, ἀλλ' ἡ Δημογεροντία, εἰς ἣν ἐπέδωκε τὸ γράμμα (τοῦ Μουσταφᾶ, διαπυθθανομένου ἂν θὰ σηκώσουν καὶ αὐτοὶ μετὰ τῶν περὶ τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἀγωνιστῶν τὰ ἄρματα) θὰ ἀπαντήσῃ αὐτῷ τὰ δέοντα.*» Συνεπῶς ὁ Μουσταφᾶς ἀνησυχῶν μήπως ἐξεγερθῶσιν οἱ ὑποτελεῖς του, βολιδοσκοπεῖ. Καὶ ὅπου τις βολιδοσκοπεῖ στερεῖται ἀπτῶν στοιχείων ἐκ γεγονότων ἐκδήλων.

Ἐξ ὧν τούτων συνάγεται τὸ συμπέρασμα, κατὰ τὸν ἱστορικὸν Γ. Ἀσπρέαν, ὅτι οἱ μὲν λοιποὶ Κρήτες παρέμειναν ἀπαθείς καὶ ἀσυγκίνητοι ἐκ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐν τῇ νήσῳ των, οὔτε δὲ καὶ «*οἱ Σφακιανοὶ ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς ἐξεγέρσεως.*»

Ἐν μέσῳ καταστάσεως λίαν ἀμφιβόλου καὶ μὴ ὑποσχομένης πολλά, ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς συνεκέντρωσε δυνάμιν ὀκτῶ χιλιάδων ἀνδρῶν μετὰ πυροβολικοῦ ἐκ τεσσάρων πυροβόλων, καθὼς καὶ περὶ τοὺς τριακοσίους ἵππεις καὶ ἐπορευῆθη κατὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ὅστις ἀρχομένου τοῦ Μαρτίου τοῦ 1828 ἐκ Γραμβούσης διὰ μικρῶν ἰστιοφόρων πλοιαρίων εἶχε μεταφέρει τὸ στράτευμά του καὶ τὸ ἵππικὸν εἰς τὰ Σφακιά. Πρὶν ἐκκινήσῃ ὁμως ὁ Μουσταφᾶς ἐξ Ἀποκόρωνος κατὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἀπηύθυνε πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν διὰ χριστιανοῦ τινος, εἰς τὴν ὁποίαν τῷ ἐπρότεινε καὶ ἀπειλὰς καὶ ὑποσχέσεις. Αἱ ἀπειλαὶ ἦσαν ὅτι θὰ ἐπέπιπτε κατ' αὐτοῦ καὶ θὰ τὸν κατέστρεφεν, ἐὰν ἐντὸς δέκα ἡμερῶν δὲν ἐγκατέλειπε τὴν νῆσον. Αἱ ὑποσχέσεις δὲ ὅτι θὰ τὸν ἐδέχετο μετὰ τῶν ἀνδρῶν του, τῶν ἐκλεκτῶν του ἵππέων μόνον, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του, ἀντὶ ἀδράς ἀμοιβῆς καὶ ἀπονομῆς μεγάλων τιμητικῶν ἀξιομάτων. Τὸ τελευταῖον — λέγει ὁ ἱστορικὸς Γ. Ἀσπρέας — δὲν ὀφείλει νὰ κριθῆ παράδοξον. Ὁ Μουσταφᾶς ἠκολούθησε τὴν τακτικὴν καὶ τὰς ὁδηγίας τοῦ ἡγεμόνου του Μεχμέτ Ἀλή, ὅστις εἰς τὴν σωματοφυλακὴν του καθὼς καὶ εἰς τὸν ἄτακτον στρατὸν του εἶχε στρατολογήσει πολλοὺς Ἕλληνας δεδοκιμασμένης γενναιότητος. «Ὁ Χατζῆ Μιχάλης — συνεχίζει ὁ Ἀσπρέας — ἦτο γνωστὸς διὰ τὴν παλληκαριά του καὶ τὸ ἐνδοξον πολεμικὸν παρελθόν του, καὶ βεβαίως θὰ ἐγένετο ἀσμένως δεκτὸς ὡς ἀρχηγὸς μισθοφόρων ἵππέων ὑπὸ τοῦ Μεχμέτ Ἀλή.» Ἐξ ἄλλου ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἦτο καὶ προσωπικῶς γνωστὸς τοῦ Τουρκαλβανοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ τοῦ Γκιριτλή, τῆς γνωριμίας τῶν χρονολογούμενης ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Διὸ καὶ ὁ Μουσταφᾶς γράφων πρὸς τὸν ἥρωα ἡμῶν, διὰ νὰ ὑποδηλώσῃ τὴν οἰκειότητά, προσαγορεύει ἐν τῇ ἐπιστολῇ του τὸν Χατζῆ Μιχάλην «Χατζῆ Μπαμπᾶ.»

Παρόμοιαι προτάσεις δελεαστικά, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἀνεγράψαμεν, εἶχον γίνεαι πρὸς τὸν ἥρωα ἡμῶν ὑπὸ τοῦ Ἱμπραήμ πασᾶ ἐν Πελοποννήσῳ, ὡς ἐγένετο καὶ πρὸς τὸν στρατηγὸν Χατζῆ Χρῆστον καὶ εἰς ἄλλους διακεκριμένους ὀπλαρχηγούς, τὰς ὁποίας ὁ ἡμέτερος Χατζῆ Μιχάλης περιφρονητικῶς ἀπέρριψε. Τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβη καὶ ἐνταῦθα.

Ἡ πρὸς τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἐπιστολὴ τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ ἔχει οὕτω :

«Χατζῆ Μπαμπᾶ,
Ἐκαμα ἀπόφασιν νὰ ἔλθω αὐτοῦ νὰ σὲ κινυήσω μὲ τὰς
δυνάμεις μου, καὶ σὺ δὲν ἔχεις τόσον στράτευμα νὰ ἀντισταθῆς,

καὶ θὰ χαθῆς βέβαια, καὶ σὺ καὶ τὰ παλληκάρια σου. Σὲ λέγω λοιπόν, καὶ σὲ δίδω δέκα ἡμερῶν διορίαν, ἢ νὰ ἀναχωρήσης ἐκ τῆς Κρήτης εἰς τὸ διάστημα τοῦτο, ἢ νὰ ἔλθουν ὅσοι θέλουν νὰ καταγραφῶν εἰς τὸν στρατόν μου, καὶ νὰ πέρουν μισθὸν ὡς καὶ οἱ στρατιῶταί μου. Ἐὰν δὲ δυσκολεύεσθε ἀπ' αὐτοῦ νὰ ἀναχωρήσετε, εἰμπορεῖτε νὰ ἔλθετε χωρὶς τὸν παραμικρὸν φόβον εἰς Χανιά, ἂν θέλετε καὶ μὲ ἐγγύησιν, καὶ ἐγὼ σᾶς στέλλω ἀνέξοδα, ὅπου θέλει ὁ καθείς.»

Μετ' ἀγανακτήσεως ὁ Χατζῆ Μιχάλης λαβὼν τὴν ἐπιστολὴν ταύτην τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ ἀπέρριψε τὰς δελεαστικὰς ταύτας καὶ ἀνάνδρους δι' αὐτὸν προτάσεις καὶ μεθ' ὑπερηφανείας, ὡς ἄλλος Λεωνίδας τῶν Θερμοπυλῶν, ἀπήντησε λακωνικώτατα πρὸς τὸν πασᾶν: «Μουσταφᾶ. Ἦλθα στὴν Κρήτη νὰ πολεμήσω Τούρκους μὲ τὰ παλληκάρια μου, κι' ὅπου θέλει ὁ Θεὸς ἄς δώσῃ τὴν νίκη.» Μετὰ τὴν θαρραλέαν καὶ προκλητικὴν αὐτὴν ἀπάντησιν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη πρὸς τὸν Μουσταφᾶν — προσθέτει ὁ Κριτοβουλίδης — ἀνεμένετο ἀναμφιβόλως καὶ ἡ προσβολή.

Ἄλλ' ὁ Μουσταφᾶς παρὰ τὴν ἀγέρωχον ἀπάντησιν ἐκείνην τοῦ Χατζῆ Μιχάλη προσεποιήθη ὅτι οὐδόλως ἐχολώθη· ἀλλ' ἐτήρησε τὴν δεκαήμερον προθεσμίαν, τὴν ὁποίαν εἶχε τάξει πρὸς ἀναχώρησιν εἰς τὸν Χατζῆ Μιχάλην. Μόλις δὲ συνεπληρώθησαν αἱ δέκα ἡμέραι ἐξεκίνησε μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ στρατεύματός του κατὰ τῶν Σφακιῶν.

Ἄλλ' ἡ ἐκκίνησις ἐκείνη τοῦ Μουσταφᾶ δὲν ἦτο ἐχθρική κατὰ τῶν Σφακιανῶν, ὡς στρεφόμενη ἀποκλειστικῶς κατὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη. Εἶχεν ὅθεν δώσει αὐστηροτάτας διαταγὰς ἐπὶ ποινῇ θανάτου νὰ μὴ θίξῃ οὐδεὶς τῶν ἀνδρῶν τοῦ στρατοῦ τοῦ τὸ παραμικρὸν ἐκ τῶν χωρίων καὶ τῶν συνοικισμῶν τῆς ὁδοῦ τῆς εἰσβολῆς καὶ διελεύσεως τῶν στρατευμάτων του. Ἐπραξε δὲ τοῦτο πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ πείσῃ τοὺς Σφακιανούς ὅτι δὲν ἤρχετο νὰ πολεμήσῃ ἢ νὰ βλάψῃ αὐτούς, ἀλλὰ τοὺς ἔξωθεν ἐλθόντας ἐπαναστάτας. Τινὲς ἐν τούτοις τῶν μετὰ τοῦ στρατοῦ του Τουρκοκρητῶν παρέβησαν τὴν διαταγὴν του καὶ πρὸς παραδειγματισμὸν ἐτυφεκίσθησαν ἐπὶ τόπου.

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τοῦ πολεμικοῦ του συγκροτήματος, ἀποβιβασθεὶς ἀρχὰς Μαρτίου εἰς Σφακιά, κατεγίνετο εἰς τὸ νὰ συγκεντρώσῃ περὶ αὐτὸν καὶ ἐντοπίους φιλοπολέμους πρὸς αὔξησιν τοῦ στρατεύματός του καὶ ἐνίσχυσιν αὐτοῦ ἐν μέσῳ ἀδιαφορίας, ἀπροθυμίας καὶ διχογνωμίας τῶν εὐαρίθμων ἐκ τῶν Σφακιανῶν καὶ τῶν ἄλλων Κρητῶν ἀρχικῶς προσχη-

ματικῶς μὴ ἀποποιηθέντων, ἀλλὰ κατόπιν κατὰ φθίνουσαν πρόοδον σχεδὸν πάντων ἀποχωρησάντων καὶ ἐγκαταλειψάντων τὸν ἥρωα ἡμῶν, μόνον μετὰ τῶν ὀπλιτῶν του καὶ τῶν ἰππέων του ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν ἐπερχόμενον ὄγκον τοῦ Μουσταφᾶ καὶ νὰ ὀλοκαυτωθῇ φρικτῶς πλὴν ἐνδόξως.

Ἐξέλεξε δὲ ὁ Χατζῆ Μιχάλης κατὰ τὴν ἀπόβασιν του ἐν Κρήτῃ τὸ μεταξὺ τῶν Σφακίων καὶ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου Φραγκοκάστελλον, ἔνθα ἔκειτο παλαιὸν φρουρίον καὶ ἐν τῷ φρουρίῳ τούτῳ καὶ εἰς τὰς θέσεις Πατσιανὸ καὶ Κολοκάσια μετὰ τῶν ἀκολουθησάντων αὐτὸν εὐαρίθμων Κρητῶν ὠχυρώθη. Μετέφερε δ' οὗτος καὶ ἐτοποθέτησεν ἐπὶ τοῦ περιτειχίσματος τοῦ φρουρίου τέσσαρα πεδινὰ κανόνια καὶ μικρὸν ὀβούζιον ⁽¹⁾, τὰ ὁποῖα ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ ἐκ Ναυπλίου, καὶ περιέμενε τὴν κατ' αὐτοῦ ἐπίθεσιν τοῦ Μουσταφᾶ. Ὡς ἐξῆς δὲ ὁ Κριτοβουλίδης περιγράφει τὸν χῶρον ἐκεῖνον, ὃν ὡς στρατόπεδον ἐξέλεξε ὁ Χατζῆ Μιχάλης, «τῆ προτροπῇ δὲ καὶ τῶν ἐντοπίων ὡς πεδινώτερον τόπον κατάλληλον καὶ διὰ τὸ ἰππικὸν καὶ διὰ τὸν στρατόν», κατὰ τὸν αὐτὸν ἀπομνηματιστὴν:

«Τὸ Φραγκοκάστελλον Ἐνετικῆς κατασκευῆς ὄν, κεῖται κατὰ τὰ Σφακία πρὸς τὴν Λάμπην εἰς ἀπόστασιν οὐχὶ μεγαλειτέραν βολῆς τουφεκίου τῆς πρὸς τὸ Λυβικὸν Πέλαγος παραλίας. Πρὸς ἄρκιον δ' αὐτοῦ περὶ τὸ μίλιον ἀνυψοῦνται συνάλληλα ὄρη ἀρχόμενα ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς, καὶ ἐν τῷ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Φραγκοκαστέλλου ὑπάρχει πεδιάς, ἐκ δυσμῶν μὲν συνορεύουσα μὲ τὸν Προσγαλιὸν ἢ χῶρον τῶν Σφακίων, ἐξ ἀνατολῶν δὲ μὲ τὴν Λάμπην. Τὸ σχῆμα τοῦ κτιρίου εἶνε τετράγωνον ἐπίμηκες ἐπὶ ἐνὸς περιῖπου στρέμματος γῆς, καὶ ἐφ' ἐκάστης γωνίας ἦσαν τότε ἀκόμη ἐτοιμόρροποι σχεδὸν οἱ Ἐνετικοὶ ὑπερέχοντες πυργίσκοι, ἢ πολεμίστραι.» Ὡστε ἀπὸ στρατηγικῆς ἀπόψεως πορεῖχεν ὄλα τὰ δυνατὰ πλεονεκτήματα τὸ Φραγκοκάστελλον, τὸ ὅποιον ἄλλως τε, κατὰ τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Κριτοβουλίδου, προὔτιμησεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης. «τῆ προτροπῇ καὶ τῶν ἐντοπίων (Σφακιανῶν)». Ἐπιμένομεν δὲ ἐπὶ τῆς παραγράφου τούτης τοῦ Κριτοβουλίδου, ὡς καὶ ἐπὶ ἐτέρας παρομοίας, διὰ τῆς ὁποίας ὁ αὐτὸς Κριτοβουλίδης τὴν στρατηγικότητα τοῦ Φραγκοκαστέλλου ἐκθειάζων λέγει αὐτολεξεῖ: «Ἀρίστη ὡσαύτως καὶ ἡ τῆς θέσεως ἐκλογῆ, ὡς περιεγράψαμεν ἀνωτέρω, εἰς ἣν ἐπροτίμησαν νὰ στρατοπε-

(1) Ὀβούζιον. Εἶδος βλήματος ἐν χρήσει ἄλλοτε εἰς τὴν πυροβολικὴν. Ἀπετελεῖτο ἐκ κοίλης μεταλλίνης σφαίρας, πληρουμένης ἔνδον πυρίτιδος. Ἐβάλλετο δὲ δι' ὀβουζιοβόλου. Ὡστε ἐνταῦθα μᾶλλον πρόκειται περὶ ὀβουζιοβόλου ἢ ὀβουζίου, ὡς ἐσφαλμένως ὁ Κριτοβουλίδης ἀναγράφει.

δεύσωσιν,» διότι ἡ τελειωτικὴ φάσις τῆς ἀπροθυμίας καὶ αὐτῶν τῶν Σφακιανῶν, νὰ μὴ συμπολεμήσουν μετὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, εἶχεν ὡς πρόφασιν ὅτι τάχα τὸ Φραγκοκάστελλον δὲν ἦτο ἢ κατάλληλος στρατηγικὴ τοποθεσία· καὶ ὅτι ἀφοῦ ὑπέδειξαν εἰς αὐτόν τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἑτέραν θέσιν ἐπὶ ὄρεινου ἐδάφους, ὑπόδειξιν, κατὰ Μένδελσων, ἐντελῶς μωρὰν, δι' ἐπιχειρήσεις ἱππικοῦ ὄπλου, καὶ μὴ εἰσακουσθέντες οὗτοι ἀπεσύρθησαν πρὸ τῆς μάχης, τραπέντες εἰς τὰς ἀπροσίτους τῶν γειτνιαζόντων ὁρέων παρυφάς, ὁπόθεν ὡς ἀπὸ κινηματογραφικοῦ θεωρείου παρηκολούθουν τὴν γιγαντιαίαν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη κατὰ τῶν σιφῶν τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ πάλην, καὶ τὸν φρικώδη μελῆδὸν τοῦ ἥρωος ἡμῶν καὶ τῶν ἀτρομήτων συντρόφων του διαμελισμόν.

Ἐν Φραγκοκαστέλλῳ ὀχυρωθεὶς ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἀγῶνα τριμέτωπον. Πρῶτον νὰ ἐξασφαλίσῃ τροφήν διὰ τὸ στράτευμα, ἔστω καὶ μὴ ἐπαρκῆ, ὡς καὶ τὸν ἀνεφοδιασμόν τῶν πολεμοφοδίων διὰ τὴν ἐπικειμένην μάχην, τῆς ὁποίας τὴν ἔκτασιν καὶ διάρκειαν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προὔπολογίσῃ. Δεύτερον νὰ φροντίσῃ ἀποκτῶν ἐκ τῶν ἐντοπίων συμμάχους σταθερούς, νὰ ἐνισχύσῃ τοῦ πολεμικοῦ του συγκροτήματος τὴν δύναμιν. Καὶ τρίτον νὰ ἀντιπαλαίσῃ κατὰ τῆς ἐπερχομένης στρατιάς τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ ἀποτελεσματικῶς, προσδίδων οὕτω περιεχόμενον ἀγῶνος εἰς τὴν ἐκοστρατείαν του.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον, ὅσας τροφάς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προμηθευθῇ ἐκ Γραμβούσης, «*ὡς ἐλάμβανε μέχρι τινός, αἰτινες ὅμως εἶχον ἤδη ἐκλείψει*», κατὰ τὸν Κριτοβουλίδην, ἐπορίζετο αὐτὰς «*ἐν μέρει μὲν ἐκ τῶν Σφακιανῶν, ἐν μέρει δὲ ἐκ διαρπαγῆς τῶν στρατιωτῶν του ἐκ τῶν ὁμόρων ἐπαρχιῶν*», κατὰ τὸν αὐτὸν Κριτοβουλίδην. Ὡς πρὸς τὸν ἀνεφοδιασμόν καὶ τοὺς μισθοὺς τῶν στρατιωτῶν του «*οὔτινες ἐγόγγυζον κατ' αὐτοῦ, μὴ δυναμένου παντελῶς νὰ τοὺς οἰκονομήσῃ, καὶ στερουμένου ἀπάντων τῶν ἀναγκαίων*», πάλιν κατὰ Κριτοβουλίδην, ἀπέστειλεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης κατ' ἐπανάληψιν ἐκ Κρήτης πρεσβείας εἰς τὸν ἐν Αἰγίνῃ διαμένοντα τότε Κυβερνήτην Ἰ. Καποδίστριαν, ὅστις ὅμως διὰ τὴν παντελεῖ ἔλλειψιν τοῦ δημοσίου ταμείου, οὐδεμίαν παρέσχε τῷ Χατζῆ Μιχάλη χρηματικὴν ἐνίσχυσιν, Ἄσυστατος ὅλως ἐλέγχεται ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Κρητὸς ἱστοριογράφου Ἰ. Μουρέλλου, ὑποστηρίζοντος ὅτι τάχα ὁ Χατζῆ Μιχάλης «*οὕτην τόση σιωπὴ τῆς Κεντρικῆς Κυβερνήσεως σὶς τόσες ἐπικλήσεις τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, σὶδὸ θυμὸν του πάνω ἀπεφάσισε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸν ἀγῶνα καὶ νὰ φύγῃ ὅπως μποροῦσε μὲ τὸ σῶμά του γιὰ τὴν Αἴγινα. Μὲ παρακαλῶν καὶ ἐπικλήσεις πρὸς τὸν ἀνδρισμὸν του*

κατώρθωσαν τότε οί Σφακιανοί νά τόν πείσουν νά μείνη γιά νά τούς βοηθήση στόν ἀγῶνά τους.»

Διότι, ἂν ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἶχεν ὡς ἀπόφασιν πλέον ὅ,τι ἀπλῶς ὡς ἀπειλήν εἶπεν, ἅμα τῇ ἀποβάσει του εἰς Γραμβούσαν, καί οὐχί τὰς παραμονάς τῆς συγκρούσεώς του μετὰ τοῦ Μουσταφᾶ, καί ἔκαμε χρῆσιν τοιαύτης ἀπειλῆς μόνον διὰ νά πειθαναγκάσῃ τοὺς ἀσυμφῶνους, ἀναποφασίστους νά ἐξεγερθοῦν ἢ ὄχι, καί ἀλληλοὑποβλεπομένους συμπολίτας τοῦ ἱστοριογράφου τούτου, θά ἀπῆρχετο κάλλιστα, ὅταν μάλιστα ἐκεῖνοι συζητοῦντες ἐπὶ ἡμέρας συνεχῶς καί εἰς οὐδὲν καταλήξαντες νά συμφωνήσουν, εἰς τοῦτο ἔμειναν σύμφωνοι νά προτείνουν, κατὰ Παπαδοπετράκην, εἰς τὸν Χατζῆ Μιχάλην, νά ἀπέλθῃ, ὁπότε σαρκάζων αὐτοὺς ὁ ἥρωρς ἡμῶν τοὺς εἶπε : *«Μπράβο ὄρε παλληκάρια !»*

Ἄν ὄντως εἶχε τοιοῦτόν τι, ἔστω καί κατόπιν ἀποβιβασθεῖς εἰς τὰ Σφακιά, ἀποφασίσει ὁ Χατζῆ Μιχάλης *«ὡς ἰσχυρογνώμων καὶ ἀμετάπιστος»*, κατὰ τὸν ἱστοριογράφον τοῦτον, πῶς θά μετεπίθετο τότε τάχα φιλοτιμούμενος ; Ἄλλ' ἐνταῦθα τὸ ἀντίθετον συνέβαινε. Ὁ Χατζῆ Μιχάλης προσεπάθει παντοιοτρόπως νά πείσῃ τοὺς Κρητας νά τὸν συνδράμουν εἰς τὸν ἀγῶνά του καί ὄχι νά συνδράμῃ ἐκεῖνος τὸν ἀνύπαρκτον κατ' οὐσίαν ἀγῶνα τῶν ἀμφιταλαντευομένων καί ἀναποφασίστων, κατὰ Παπαδοπετράκην, ὑποτελῶν Κρητῶν, περὶ ὧν ὁ πασῶς διεπυθάνετο *«ἂν θὰ σηκώσουν καὶ αὐτοὶ ἄρματα ἢ ὄχι»* μετὰ τοῦ ἐκ Ναυπλίου ἀφιχθέντος ἐπαναστάτου Χατζῆ Μιχάλη. Ἄλλὰ καί ἂν *«μὲ παρακάλια κι' ἐπικλήσεις πρὸς τὸν ἀνδρισμόν του»* κατώρθωσαν οἱ Σφακιανοί νά μεταπείσουν τὸν Χατζῆ Μιχάλην νά μὴ φύγῃ, διατί τὸ ἔπραξαν ; Διὰ νά τὸν ἐγκαταλείψουν καί νά ἀποσυρθοῦν τῆς μάχης ὥρας ὀλίγας μόνον πρὸ τῆς συγκρούσεως, ὅπως καί τὸν ἐγκατέλειψαν, ἢ διότι μήπως ἐκ προμελέτης ἐβούλοντο νά μείνη διὰ νά καταστραφῇ καί νά τὸν ἀποθαυμάσουν ἐν ὀλοκαυτώσει ; Καί ἀφοῦ, ὡς διατείνεται ὁ ἱστοριογράφος, κατώρθωσαν ἐπὶ τέλος νά μεταπείσουν ἕνα *«τοιοῦτον ἰσχυρογνώμονα καὶ οὐδενὸς ἀκούοντα»*, κατὰ Παπαδοπετράκην, διατί νά τὸν ἐκλιπαροῦν τὴν ὑστάτην τῆς κρισιμωτέρας ὥρας ἐκείνην στιγμήν, καθ' ἣν ἐπῆρχετο κατ' αὐτοῦ ὁ Μουσταφᾶς, νά μὴ ἀντισταθῇ κατὰ τοῦ Μουσταφᾶ, ἢ νά ἀπέλθῃ τῆς Κρήτης ἢ νά ἀκολουθήσῃ αὐτοὺς φεύγοντας πρὸς τὰς φάραγγας τῶν ὄρεων, φεύγων καί ἐκεῖνος μετὰ τῶν ἰπέων του πρὸς τὰ ἀπρόσιτα καί τὰ ὄρεινά ; Καί ἀφοῦ δὲν ἐπραγματοποίησε τὴν ἀπειλήν, διότι ὡς ἀπειλὴ ἐλέχθη ὅ,τι ἐλέχθη, διὰ νά τοὺς ἐξαναγκάσῃ νά ἐξεγερθοῦν καί αὐτοὶ μετ' αὐτοῦ κατὰ τοῦ κατακτητοῦ τῆς ἰδιαίτερας τῶν

πατρίδος, όταν πάντες οὔτοι τὸν ἐγκατέλειψαν, διατί νὰ ἀπήρ-
 χετο εἰς τὰ ἴδια μόνον διότι δὲν ἐλάμβανε πορὰ τοῦ Κυβερνήτου
 χρηματικὴν ἐνίσχυσιν; Ἡ νομίζουσιν οἱ ἱστοριογράφοι οὔτοι, οἱ
 οὔτω φρονοῦντες, ὅτι ὁ Μουσταφᾶς δὲν θὰ ἐδέχετο ἔστω καὶ τὴν
 δωδεκάτην ὥραν τὴν συνθηκολόγησιν τοῦ ἀτρομήτου Χατζῆ
 Μιχάλη, ἀλλὰ θὰ εἶχεν ὄρεξιν νὰ ἀπολέσῃ τὸ ἐν τρίτον τοῦ
 μαχίμου στρατοῦ του κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Φραγκοκαστέ-
 λου ἀπλῶς χάριν παιδιᾶς; Ὁ Μουσταφᾶς ἦτο πασιδηλον ὅτι
 δὲν ἤθελεν ὄχι μόνον αἱματηρὰν σύγκρουσιν ἐντὸς τῆς νήσου,
 ἀλλ' οὔτε τὴν παραμικρὰν διασάλευσιν τῆς ἐπιβληθείσης τάξεως
 καὶ ὑποταγῆς. Ἄλλως τε ὅτι ὁ Τουρκαλβανὸς οὔτος πασᾶς ἐνε-
 φορεῖτο ὑπὸ φιλειρηνικῶν διαθέσεων τὸ ἀπέδειξε μὲ τὴν συνθη-
 κολόγησιν τῶν ἐν τῷ φρουρίῳ μεινάντων ἀγωνιστῶν τρανότατα,
 προτείνας πρῶτος ἐκεῖνος ὄρους πρὸς συνθηκολόγησιν καὶ ἀποδε-
 ξάμενος προθύμως τοὺς ἐντίμους ὄρους τῶν πολιορκουμένων, νὰ
 ἐξέλθουν φέροντες τὰ ὄπλα των καὶ ἐπιβαρύνοντες τὸν Μουσταφᾶ
 μὲ τὰ ἔξοδα τῆς παλιννοστήσεως αὐτῶν, ὡς καὶ ἐγένετο.

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἶχεν ἀποφασίσει τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐπι-
 μελῶς ἀποκρύπτει ὁ Κρῆς ἱστοριογράφος Μουρέλλος. Νὰ παρα-
 μείνῃ ἐκεῖ πιστὸς εἰς τὸν ὄρκον τοῦ στρατιώτου, τοῦ πατριώτου,
 τοῦ γενναίου, τοῦ ἀνδρείου, τοῦ τολμηροῦ καὶ ὑπερηφάνου
 Νταλιάνη, νὰ φιλοτιμηθῇ διὰ τῆς αὐταπαρνήσεώς του τοὺς ἐγκα-
 ταλείψαντας αὐτὸν Κρήτας, ἔστω καὶ ὀψίμως, καὶ ὄχι ποτὲ νὰ φι-
 λοτιμηθῇ ἐκεῖνος, ὅστις ἐπίστευεν εὐσυνειδήτως διὰ τὸν ἀγωνιστὴν
 Χατζῆ Μιχάλην, τὸν ὁποῖον ἀπὸ ἐνδόξου καταγωγῆς ἐκ παίδων
 προώριζεν εἰς ἥρωα, ὅτι τὸ τέρμα τοῦ ἀγῶνος του δὲν λήγει εἰς
 τὸ Ναυαρίνον, ἀλλ' ἐκεῖ ὅπου καὶ μετὰ τὸ Ναυαρίνον θὰ τερμα-
 τίσῃ μαρτυρικῶς τῆς ἡρωϊκῆς καὶ ἐνδόξου ζωῆς του τὸ ὑπόλοι-
 πον. Καὶ ἂν διὰ τοῦ ἐμπράκτου τούτου τῆς αὐταπαρνήσεως
 αὐτοῦ παραδείγματος δὲν συγκινήσῃ τὴν φιλοτιμίαν τῶν ἐντο-
 πίων, ὥστε νὰ ἔχῃ καὶ αὐτοὺς μετόχους τῆς θυσίας, ἐν ᾧ τοὺς
 ἀνέμενέ τις πρωτοπόρους, τότε τὸ κατόρθωμα τοῦ Λεωνίδου τῶν
 Θερμοπυλῶν, τοῦ Διάκου τῆς Ἀλαμάνας καὶ τοῦ Φλέσσα εἰς τὸ
 Μανιάκι, ἐπαναλαμβάνων κατὰ τρόπον πανηγυρικώτερον νὰ
 συγκρουσθῇ μόνος μετὰ τοῦ Μουσταφᾶ, μεθ' ὧν καὶ ἂν ὁ ἐχθρὸς
 διέθετε δυνάμειον, βέβαιος ὢν ἐκ τῶν προτέρων περὶ τῆς βεβαίας
 αὐτοῦ καταστροφῆς. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον καὶ εἰς τοὺς
 ἀπεσταλμένους Κρήτας, τοὺς ἐπιχειρήσαντας νὰ τὸν πείσουν πρὸ
 τῆς συρράξεως νὰ ἀποφύγῃ τὴν σύγκρουσιν καὶ βεβαιοῦντας
 αὐτὸν τὸ ἀναπόφευκτον τοῦ θανάτου του, ὑπερηφάνως ἀπήντησεν

εἰς αὐτούς, κατὰ τὸν ἱστορικὸν Μένδελσων, «Μιά φορά γεννήθηκα, καὶ μία φορά θά πεθάνω.»

Οὕτε εἶναι ἀκριβές ὅτι ἐκ τοῦ μεταξύ τῶν Κρητῶν συναφθέντος δανείου ἐκ 2660 διστήλων ταλλήρων χρηματικοῦ ποσοῦ, κατὰ Παπαδοπετράκην, ἔλαβον ἔστω καὶ ὀβολὸν ὡς μισθοδοσίαν οἱ ὀπλίται τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ὡς ἀφήνει οὗτος νὰ νομισθῇ διὰ τῆς μεθόδου τῶν ὑπονοουμένων, καὶ ὡς ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου κατ' ἄκραν μεγαλοψυχίαν ὁ ἕτερος τῶν Κρητῶν ἱστοριογράφων, ἐν οἴκῳ δηθεν συμπονεῖ τὸν ἥρωα ἡμῶν, ὁ Κριτοβουλίδης λέγων ὅτι «ἐγόγγυζον κατὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη οἱ ὀπλίται αὐτοῦ, μὴ δυναμένου παντελῶς νὰ τοὺς οἰκονομήσῃ, στερουμένον ἀπάντων τῶν ἀναγκαίων.» Διότι ὁ μὲν Κριτοβουλίδης λέγει ὅτι μόνον εἰς τοὺς ὑπὸ τὸν Κρήτα Ἰωάννην Χάλην ἐπτακοσίους ἐπικούρους τῆς Γραμβούσης κατέβαλον οἱ Κρήτες ἐξ ἰδίων μισθούς, «μετὰ δὲ τὰ τελευταῖα εἰς Γραμβοῦσαν συμβάντα δὲν εἶχον πλέον οἱ Κρήτες τὰ μέσα νὰ μισθοδοτῶσι τοὺς ἐπικούρους στρατιώτας, διατηρήσαντες τούτους μέχρις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς μὲ χρήματα ἴδια.» Αἱ δὲ αὐθεντικώτεροι ἱστορικαὶ πηγαὶ μαρτυροῦν τὸ ἐξῆς ἀξιολογητέον: Ἐκ τῆς ἀφίξεως τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐν Κρήτῃ, οἱ Κρήτες διέκοψαν τὴν χρηματοδοσίαν. Ἐξοικονομῶν δὲ ὁ Χατζῆ Μιχάλης μέχρις ἐξαντλήσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ του ταμείου εἰς τὸ ἀκέραιον τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ὀπλιτῶν του, ἐλάμβανε πιστωτικὰς ἀποδείξεις παρὰ τῶν Κρητῶν, τῶν ὁποίων καὶ τὸ πρὸς ἐκεῖνον χρηματικὸν τῶν χρέος γενναιοδῶρως ἐχάρισε διὰ τῆς ἡρωϊκῆς ἐπὶ τοῦ πατρίου τῶν ἐδάφους θυσίας τῆς ζωῆς του, μὴ ἐπιζήσας ὄχι μόνον διὰ νὰ μὴν ἀκούσῃ εὐγνωμοσύνης ὁμολογίας διὰ τῶν μετ' ἀνευλαβείας πρὸς τὴν ἔνδοξον καὶ ἀθάνατον μνήμην του ἀνοικείων χαρακτηρισμῶν ἐνίων Κρητῶν ἱστοριογράφων, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ μὴ καταδεχθῇ νὰ εἰσπράξῃ τὰ ὑπ' αὐτῶν τῶν Κρητῶν αὐτῶ ὀφειλόμενα.

Εἰς τοὺς μαρσίπους τοῦ ἥρωος ἡμῶν, μετὰ τὴν ἔνδοξον καὶ τραγικὴν τελευτὴν του ἐν Φραγκοκαστέλλῳ, εὐρέθη μετὰ τοῦ διπλώματος αὐτοῦ ὡς ἀρχιστρατήγου τῶν ἀτάκτων ἵππικῶν δυνάμεων τοῦ Ἄγωνος τῆς Παλιγγενεσίας, μετὰ τῆς τεθραυσμένης σπάθης του, μετὰ τῶν ἱερῶν ἀντιτύπων τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, καὶ μία χρεωστικὴ ἀπόδειξις ὀφειλῆς τῶν Κρητῶν πρὸς τὸν ἥρωα ἡμῶν τοῦ ποσοῦ τῶν ὀγδοήκοντα τριῶν χιλιάδων γροσίων, ἀντιστοιχοῦντων μὲ τὸ ποσὸν τῶν χιλίων τετρακοσίων χρυσῶν λιρῶν Ἀγγλίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τῆς Ἀγγλικῆς λίρας τότε διατετιμημένης ἀνὰ γρόσια ἐξήκοντα, ἢ

ὅποια ἀπόδειξις κατατεθειμένη πλέον ὡς ἱστορικὸν κειμήλιον εἰς τὸν φάκελλον τοῦ Ἀρχείου τῶν Ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Εἰκοσιένα ἔχει οὕτω :

Ἀριθ. 7

ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Δηλοποιεῖ

« ὅτι χρεωστοῦνται εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν βοηθητικῶν στρατευμάτων κ.
 « Χατζῆ Μιχάλην Νταλιάνην γρόσια χιλιάδες ὀγδοήκοντα τρεῖς ἀριθ.
 « 83.000, τὰ ὅποια ὑπόσχονται οἱ κάτοικοι τῆς Κρήτης νὰ πληρώσουν
 « ἄνευ οὐδεμιᾶς προφάσεως εἰς διορίαν ἐξήκοντα μίαν ἡμέραν ἀρ. 61
 « ἂν ὅμως πρὶν τῆς αὐτῆς προθεσμίας εὐρεθῇ πόρος εἶνε εἰς χρέος τὸ
 « Κρητικὸν Συμβούλιον νὰ ἐνεργήσῃ τὴν πληρωμὴν τῆς διαληφθείσης
 « ποσότητος.

Ἐν Φραγκοκαστέλλῳ τῇ 8 Μαΐου 1828

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

Ἀνδρέας Φασούλης, Θεοχάρης Ἀγαθάκης, Ἀλ. Κρεστίνης,
 Ἀνδρέας Παπαδάκης, Λ. Μπογιατζόγλου, Ἀναγνώστης
 Στεφανάκης, Ν. Δυμπρίτης, Α. Ν. Μαριολάκης.»

Ἡ χρεωστικὴ αὕτη δήλωσις τοῦ Συμβουλίου Κρητῶν φέρει χρονολογίαν τὴν 8ην Μαΐου 1828, ἥτοι δέκα ἡμέρας πρὸ τοῦ ἡρωϊκοῦ του θανάτου. Συνεπῶς μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπεγράφη ἡ δήλωσις ἀνεῖχε τὴν φροντίδα τῶν ἐξόδων τῆς εἰς Κρήτην ἐκστρατείας ὁ ἥρωας ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλης, δαπανῶν ἐξ ἰδίων διὰ τὴν μισθοδοσίαν τῶν ὀπλιτῶν του ὑπὸ χαμηλότατον τιμᾶριθμον ζωῆς καὶ μισθολόγιον ἀνάλογον, ἕως οὐ καὶ τὸ ζῆν αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀγωνιζόμενος ἡρωϊκῶς ἐκδαπανήσας ἐξεμέτηρσεν.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ὅσοι Κρητες, εἴτε Σφακιανοὶ εἴτε ἀλλαχόθεν ἠκολούθησαν τὸν ἥρωα ἡμῶν ἢ συνενωθέντες μετ' αὐτοῦ ἐν Γραμβούσῃ ἢ καὶ συγκεντρωθέντες μετέπειτα ἐν τῷ ὄχυρῳ τοῦ Ἐνετικοῦ φρουρίου τοῦ Φραγκοκαστέλλου, πάντες παρηκολούθησαν αὐτὸν κατὰ γεωμετρικὴν πρόοδον δισρροφῆς μέχρι τῆς Γεθσημανῆς τοῦ ἡρωϊκοῦ του δράματος, καὶ μὴ συναναβάντες καὶ μέχρι τοῦ Γολγοθᾶ τοῦ Φραγκοκαστέλλου του, τόσον ὥστε, νὰ μὴ θεωρηθῇ ὡς παράδοξον πῶς ἡ φρικώδης πάλη του ἐν Φραγκοκαστέλλῳ, ἡ ἐπενεγκοῦσα τὸν μαρτυρικὸν αὐτοῦ καὶ τῶν τριακοσίων ὀγδοήκοντα πέντε Ἑπειρωτῶν μαχητῶν του θάνατον, διεξήχθη σχεδὸν ἐρήμην ἐντοπίων Κρητῶν.

385

“Ας ἀφήσωμεν τοὺς Χανιώτας καὶ Ρεθυμνιώτας, οἵτινες, κατὰ Παπαδοπετράκη, ἀνέμενον νὰ νικήσῃ ὁ Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τῶν Σφακιανῶν πρῶτα τὸν Μουσταφᾶν, καὶ κατόπιν νὰ ἀποφασίσουν νὰ ἐπαναστατήσουν. “Ας ἀφήσωμεν ὡσαύτως καὶ τοὺς Κυδωνιάτας καὶ Ἀποκορωνίτας, οἵτινες καὶ οὗτοι, κατὰ τὸν ἴδιον Παπαδοπετράκη, οὔτε τοὺς ὑπολειφθέντας ἐντὸς τοῦ φρουρίου ἐγκλειστούς ἀγωνιστὰς δὲν ἐκινήθησαν νὰ συνδράμουν πρὸς λύτρωσιν. Καὶ ἄς περιορισθῶμεν εἰς ἐκείνους ἐκ τῶν Σφακιανῶν, οἱ ὅποιοι ἐδέχθησαν, ἔστω καὶ κατόπιν πολλοῦ κόπου προσηματοκῶς, νὰ συμπολεμήσουν μετὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη· καὶ οὗτοι εἶναι: ὁ Μανουσογιαννάκης, ὁ Καυκαλάκης, ὁ Δεληγιαννάκης, ὁ Μανουσέλης, ὁ Μποντονάκης, ὁ Παπαδάκης καὶ ὁ Τσιριντάνης. Καὶ εἰς τοὺς ἐκ τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν, οἵτινες εἶνε ὁ Ἰωάννης Χάλης, ὁ Τσουδερός καὶ ὁ Παπαδογιάννης.

Καὶ οἱ πρῶτοι καὶ οἱ δεῦτεροι, ὡς ἀπὸ συμφώνου, ἐν ὄψει τοῦ ἐπερχομένου πανστρατιᾶ Μουσταφᾶ τορπιλλίζουσι τὸν Χατζῆ Μιχάλην μὲ ἐγγραφὰ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Φραγκοκάστελλον, τοῦ ὁποίου ἀνακαλύπτουσι τώρα πολλὰ μειονεκτήματα, ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἀπόβασιν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐν Κρήτῃ, οὗτος ἐστρατοπέδευσε ἐν Φραγκοκαστέλλῳ, κατὰ Κριτοβουλίδην, «τῇ προτροπῇ τῶν ἐντοπίων» (δηλ. Σφακιανῶν) εἰς ἀρίστην καὶ στρατηγικωτάτην θέσιν». Καὶ κατὰ κλιμάκια πάντες σχεδὸν ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον τὸν ἐπισκέπτονται διὰ νὰ τὸν συμβουλεύσουν ὅτι ἀδίκως θὰ θυσιάσθῃ μετὰ τῶν ὀπλιτῶν του. Εἰς τὰ περίφημα ἐκεῖνα ἀποθαρρυντικὰ ἐγγραφὰ μόνον ἡ ὑπογραφή τοῦ Ἰωάννου Χάλη δὲν παρελαύνει, διότι, ὡς ἀναφέρει ὁ Κριτοβουλίδης: «Ὁ Ἰωάννης Χάλης ἠσθένει κατὰ συγκυρίαν προφυλατιόμενος τότε εἰς τῶν Κομητᾶδων τὸ σπήλαιον», καὶ ὡς συμπληροῖ διὰ τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν ὁ Ἰ. Μουρέλλος. «Τὸν Ἰ. Χάλη βαρεῖα ἄρρωστο ἀπὸ πυρετὸ εἶχαν μεταφέρει εἰς τὸ σπήλαιον τῶν Κομητᾶδων δυνὸ του παλληκάρια πρὸς τοῦ παρᾶστεκαν. Δὲν ἔλαβε μέρος εἰς τὴν μάχην». Ἡμεῖς δὲν ἀμφιβάλλομεν ἀπὸ τὸν Παπαδοπετράκη καὶ τὴν αἰτίαν εἰς ἣν ὤφειλετο ἡ ἀσθενεία του. Ὁ Παπαδοπετράκης τὰ ἐξῆς λέγει: «Τῇ διαγωγῇ τῶν συνεπαρχιωτῶν του (δηλ. Κυδωνιατῶν), καὶ ἐξόχως τῶν ἀφιλοτίμων Γραμβουσιανῶν, καθορῶν ὁ Ἰ. Χάλης ἐγένετο ἀδιάθετος ὑπὸ σφοδρᾶς λύπης λίαν φιλότιμος ὢν. Ἐχων δὲ μεθ’ ἐαυτοῦ πέντε μόνον ἄνδρας τὸν Ἰ. Ἐννίδην, τὸν Γ. Πίπον, τὸν Γ. Πωλάκη, τὸν Β. Π. Θεοδωράκη καὶ τὸν Π. Πριινόλην, κατήλθεν εἰς Κομητᾶδες μετὰ τὸ πέρας τῆς συνελεύσεως τῆς 25ης Ἀπριλίου 1828.» Ὡστε 23 ἡμέρας πρὸ τῆς μάχης τοῦ Φραγ-

κοκαστέλλου εἶχεν ἀποχωρήσει μετὰ τῶν συντρόφων του ὁ Ἰ. Χάλης.

Οἱ δὲ λοιποὶ Σφακιανοὶ καὶ μὴ, κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν συμπατριωτῶν τῶν ιστοριογράφων Κριτοβουλίδου, Παπαδοπετράκη καὶ Μουρέλλου, οὐδαμοῦ ἀναφέρονται παρατασσόμενοι εἰς τοὺς προμαχώνας καὶ εἰς τὰ χαρακώματα τοῦ Φραγκοκαστέλλου· ἀλλὰ αὐτοτοποθετοῦνται μακρὰν εἰς μιλίου ἀπόστασιν καὶ εἰς τὰς γύρω κλιτύας τῶν ὄρεινῶν θέσεων Πατσιανὸ καὶ Κολοκάσια, καὶ ἀναμένουν, ἂν διέλθῃ ἐκ τῶν στενωπῶν ἐκείνων, δίκην θηράματος πίπτοντος εἰς παγίδα, ὁ ἐμπειροπόλεμος καὶ πανουργος Τουρκαλβανὸς Μουσταφᾶς, τότε καὶ νὰ τῷ ἐπιτεθοῦν, ἀφοῦ βεβαίως «τὴ μεγάλη μπόρα», κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον, «τὴ φάγη» πρῶτον ὁ Χατζῆ Μιχάλης.

Ἐπειδὴ ὅμως καὶ μετὰ τὴν ἐπικὴν πάλην καὶ ἔνδοξον πτώσιν τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη, δὲν ἐμφανίζονται ἐπιτιθέμενοι οἱ τραπέντες ἀνὰ τὰς κλιτύας τῶν ὄρεινῶν θέσεων, ἀλλὰ παρουσιάζονται ὑπὸ τῶν ιστοριογράφων τῶν πολὺ βραδύτερον ὡς ἀψιμαχοῦντες μὲ ἓνα ἢ δύο τὸ πολὺ τραυματίας τοῦ ἐχθροῦ, αὐτῶν παραμενόντων ἀτρώτων, καὶ παρέχουν ὡς εἰκός, οὔτοι φαιδρὰν τὴν ἐντύπωσιν ἐνόπλων ἀσκόπως πυροβολούντων, ἀνισλαμβάνει τὴν ἐκθυμον συνηγορίαν τῶν ὁ Ἰ. Μουρέλλος, ὅστις ἐφευρίσκει ὄντως ὠραῖα ρωμαντικὰ σχήματα λόγου, διὰ τῶν ὁποίων ἐκθειάζει τὴν ἐρήμην συμμετοχὴν τῶν εἰς τὸν φρικώδη καὶ ἡρωϊκὸν ἄθλον τοῦ ἡμετέρου Χατζῆ Μιχάλη, διὰ τῶν ἀκολουθῶν ἐπὶ λέξει γλαφυρῶν φράσεων: «Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ οἱ καπετάνιοι ποῦ πολεμοῦσαν στὸ Πατσιανὸ καὶ Καψοδάσος» (σημ. χωρὶς νὰ μᾶς καθορίξῃ ἐναντίον τίνος πολεμοῦσαν). Μήπως ἐναντίον τῆς στρατίας τοῦ Μουσταφᾶ, καταλαβούσης καὶ τὸ Καψοδάσος καὶ τὸ Πατσιανὸ κατερχομένης πρὸς τὸ Φραγκοκάστελλον καὶ ἀνερχομένης εἰς ὀκτῶ καὶ πλέον χιλιάδας στρατοῦ; Ἄλλὰ πῶς ἀπεφάσισαν τοιοῦτον τόλμημα; Ὁ Παπαδοπετράκης λέγει ὅτι ἐν μὲν τῷ Πατσιανῷ «ἦσαν ἐν ὄλῳ συγκεντρωμένοι 37 Σφακιανοὶ» ἐν δὲ τῷ Καψοδάσει «περίπου 50» καὶ ὅτι ἀμφότεραι αἱ τοποθεσίαι αὗται καταληφθεῖσαι τὴν πρωτὴν τῆς ἡμέρας τῆς μάχης τοῦ Φραγκοκαστέλλου ὑπὸ τριῶν χιλιάδων στρατοῦ τοῦ Μουσταφᾶ ἦσαν γραμμὴ ἀμόνης τῆς μάχης. Τώρα διὰ τῆς ψυχρᾶς λογικῆς ἐξάγεται ἐν καὶ μόνον συμπέρασμα. Ἄν οἱ 37 ἐν ὄλῳ Σφακιανοὶ ἐν Πατσιανῷ καὶ οἱ 50 περίπου ἄνδρες τοῦ Τσουδεροῦ καὶ Παπαδογιάννη ἐν Καψοδάσει «πολεμοῦσαν», κατὰ Μουρέλλον, ἐναντίον ὀκτῶ χιλιάδων ἐχθρικοῦ στρατοῦ, ἔπρεπε αὐτοὶ πρῶτον νὰ ὀλοκαυτωθοῦν καὶ εἶτα ὁ

Χατζή Μιχάλης. Ἄλλὰ τί ὅμως ἐν τῇ πραγματικότητι συνέβη; Ὁ μὲν Χατζή Μιχάλης ἔπεσεν ἐν Φραγκοκαστέλλῳ μετὰ τριακοσίων ὀδοήκοντα πέντε ὀπλιτῶν καὶ ἀξιωματικῶν του, αὐτοὶ δὲ οἱ συναντηθέντες δῆθεν μετὰ τοῦ ἐχθροῦ οὐδὲν ἔπαθον.

Ἄλλ' ἄς συνεχίσωμεν τὰ ρωμαντικὰ σχήματα τοῦ Ἰ. Μουρέλλου: «Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ οἱ καπετάνοι πὸν πολεμοῦσαν στὸ Παισιανὸ καὶ Καροδάσος, λέγει ὁ Μουρέλλος, δὲν ἤξεραν τίποτε ἀπ' ὅ,τι γινότανε στὸ Φραγκοκάστελλο. Ἡ Μαγιάτικη νηγεμία εἶχε ξαπλώσει πάνω του σιὸν τόπο τῆς μάχης ἕνα πυκνὸ σύννεφο πὸν ἐκάλυπτε ἀπ' τὰ μάτια τῶν χριστιανῶν τὸ φρικτὸ δράμα πὸν γινότανε χαμηλὰ στὸ Φραγκοκάστελλο.» Καὶ ἐπειδὴ ὁ Μουρέλλος δὲν μᾶς λέγει τί ἔκαμαν «οἱ ἀρχηγοὶ καὶ οἱ καπετάνοι» ὅταν κάποτε θὰ τὸ ἔμαθον «τὸ φρικτὸ δράμα πὸν γινε πιά χαμηλὰ στὸ Φραγκοκάστελλο», καὶ ἔμαθον ἐπίσης ὅτι ὅσοι ἦσαν τοποθετημένοι ἐντὸς τοῦ φρουρίου τοῦ Φραγκοκαστέλλου καὶ δὲν κατώρθωσαν νὰ ἐξέλθουν ἐγκαίρως πρὸς βοήθειαν τοῦ «ὡς λέοντος μαχομένου ξιφήρους Χατζημιχάλη», κατὰ τὸν Παπαδοπετράκη, «καὶ πολιορκούμενοι ὑπὸ τοῦ Μουσταφᾶ ἔλυσαν τὴν πολιορκίαν δι' ἐντίμον συνθηκολογήσεως», εἴμεθα ἠναγκασμένοι ἡμεῖς νὰ συνεχίσωμεν ὑπὸ τὸ αὐτὸ ρωμαντικὸν καὶ γλαφυρὸν ὕφος περιγράφοντες τί περίπου θὰ ἔγραφεν ὁ Μουρέλλος ἂν δὲν διεκόπτετο ὁ τοιοῦτος οἰστρός του. «...Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ οἱ καπετάνοι σὺν ἔμαθαν τὸ θλιβερὸ μαντάτο, ξεκίνησαν τὴν ἄλλη μέρα νὰ πᾶν γιὰ τὸ Φραγκοκάστελλο, Ἄλλὰ τὴ μέρα πὸν ξεκίνησαν σιὸν πόλεμο νὰ πᾶνε ἢ Μαγιάτικη νηγεμία ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ χτεσινὴ καὶ ἔτσι τὸ πυκνὸ σύννεφο πύκνωσε περισσότερο καὶ ξαπλώθηκε πέρα ὡς πέρα καὶ ἔτσι σὺν λάθεψαν τὸ δρόμο οἱ ἀρχηγοὶ καὶ οἱ καπετάνοι τραβήξαν ἀλλοῦ γι' ἄλλοῦ, ὄχι βέβαια στοῦ γιालοῦ τὴν ἄκρη, γιατί ὁ γιालὸς εἶχε φουριτοῦνα καὶ ἐφοβόνταν μὴ πνιγοῦν!»

Καὶ ἐπειδὴ ὁ αὐτὸς Μουρέλλος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ τοὺς ἔξη καθηλωμένους διαρκῶς τοὺς «ἀρχηγούς καὶ τοὺς καπετάνους πὸν πολεμοῦσαν» στὴν ἴδια τοποθεσίᾳ συνεχίζων κατωτέρω μᾶς λέγει τί ἀπέγειναν διὰ τῶν ἐξῆς εἰς θλιβερὸν ὅμως τὴν φορὰν ταύτην τόνον: «Ὅσο καὶ ἂν τὴν προμάντεψαν ὅλοι τοὺς (δηλ. τὴν καταστροφὴν τοῦ Χατζή Μιχάλη) ὁ πόνος τοὺς καθήλωσε σὲ μιὰ ὀδυνηρῆ σιωπῇ. Στὸ τέλος ἄρχισε ἢ σύσκεψις σιὸν Ἄρμὸ πάνω. Τί θᾶκαναν τώρα, πὸν ἀφηγιασμένος ὁ Μουσταφᾶς θὰ ἔγινότανε μέσα σιὰ Σφακιά γιὰ νὰ τιμωρήσῃ τὴν ἀπειθείᾶ τους; Οἱ μισοὶ ὑποστήριζαν πὸς ἔπρεπε νὰ μείνουν σις θέσεις τους καὶ νὰ ἐμποδίσουν τὸν πασᾶ στὸ πέρασμά του εἰδοποιῶντας καὶ ὅλους τοὺς γύρω πολεμιστὰς νὰ τρέξουν καὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ τὸν συντρίβουν ἔτσι ἀπομονωμένο ὅπως τὸν εἶχαν. Οἱ

ἄλλοι ἴμισοί, τρομαγμένοι ἀπὸ τὰ πολλὰ θεινά, σκέφθησαν τὸν κίνδυνον ποὺ θὰ ἀπειλοῦσε τὰ παιδιὰ τους, ἂν ὁ πασᾶς περνοῦσε πρὸς τ' ἀνατολικά Σφακιά. Τότε ἔφυγαν ἀρκετοὶ ἀπ' τὰ δυτικά μέρη τῶν Σφακιῶν κ' ἀπ' ἄλλες ἐπαρχίες, γιατί ὄχι μόνο εἶχαν ἀπελπισθῆ πὼς ἦταν δυνατόν νὰ νικηθῆ ὁ Μουσταφᾶς μετὰ τὴν ἐπιτυχία του ἀλλὰ καὶ γιατί καθένας ἤθελε νὰ τρέξῃ νὰ προστατεύσῃ τοὺς δικούς του τραβῶνάς τους πρὸς τὶς κορφές τῶν βουνῶν.»

Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Μουρέλλος ἀνησυχῶν φθέγγεται. Ἡμεῖς ὁμῶς εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ καθησυχάσωμεν τὴν ἀδικαιολόγητον ἀγωνίαν τοῦ περὶ τῆς τύχης τῶν «Σφακιανῶν καὶ τῶν παιδιῶν των», οἱ ὅποιοι οὐδένα σοβαρὸν κίνδυνον διέτρεξαν ἀπ' αὐτῶν τῶν λεγομένων του. Ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, ὁ Μουσταφᾶς κάτερχόμενος πανστρατιᾶ πρὸς συνάντησιν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, προειδοποίησε τοὺς Σφακιανούς τὴν 13ην Μαΐου τοῦ 1828 νὰ τηρήσουν οὐδετερότητα. Προελάσας δὲ μετὰ τετραήμερον ἀπὸ τῆς προειδοποιήσεως πρὸς Φραγκοκάστελλον καὶ ἐκ γεγονότων βεβαιωθεὶς περὶ τῆς τηρηθείσης οὐδετερότητος ἐκ μέρους τῶν Σφακιανῶν, κατὰ τὰ ὑπ' αὐτοῦ παραγγελθέντα, οὔτε πρὸ, οὔτε μετὰ τὴν μάχην διενεήθη τι νὰ ἐπιχειρήσῃ κατὰ τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ, κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν φράσιν τοῦ ἰδίου Μουρέλλου «*Στὸ δρόμο του (δηλ. τοῦ Μουσταφᾶ) δὲν πειράχτηκε φύλλον δένδρου!*»

Ἄλλὰ καὶ τὸν Στρατὴν Δεληγιαννάκην, τὸν ὅποιον ὁ Μουρέλλος φέρει ὡς συμμετασχόντα τῆς μάχης καὶ μάλιστα τὸν τιτλοφορεῖ «*Μπικοστρατῆ*» (περίφημον, ὡς ὑποσημειοῖ ὁ ἱστοριογράφος οὗτος, γιὰ τὴ σκληρὴ του δύναμη), τὸν τοποθετεῖ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τῆς μάχης ἔγκλειστον ἐντὸς τοῦ φρουρίου τοῦ Φραγκοκαστέλλου. Καὶ ἂν πρὸς στιγμὴν παραδεχθῶμεν ὅτι, ἀφοῦ ἡ σκληροτέρα τῆς μάχης πάλῃ, ἡ γενομένη πρὸ τῆς πύλης τοῦ φρουρίου, ἤγειρε σωρούς πτωμάτων μαχητῶν καὶ ἱπέων καὶ ἵππων μέχρι φραγμοῦ τῆς εἰσόδου τοῦ φρουρίου ἐκείνου, δὲν ἐπέτρεψε τότε εἰς τὸν Δεληγιαννάκην νὰ διασκελίσῃ τοὺς μακαβρίους ἐκείνους σωρούς, σὰν «*Μπικοστρατῆς*» ὅπως τὸν τιτλοφορεῖ, καὶ νὰ ἐξέλθῃ νὰ ἀγωνισθῆ, διατί πρὶν κλείσῃ ὁ πυλὼν τοῦ φρουρίου, ὁ κλείων συνήθως εἰς φρούρια ἔσωθεν καὶ οὐχὶ ἔξωθεν διὰ σιδηροῦ σύρτου, καὶ ὁ ὅποιος πυλὼν κατὰ περίεργον τρόπον εὐρέθη κεκλεισμένος πρὸ τῆς πρὸ αὐτοῦ συναφθείσης φρικώδους πάλῃς, ὡς βραδύτερον θὰ ἴδωμεν, δὲν ἐφρόντισε καὶ ὁ «*Μπικοστρατῆς*» νὰ συμπαρίσταται καὶ αὐτὸς μετὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ἀφοῦ περὶ αὐτοῦ ὁ Μουρέλλος λέγει ὅτι «*κατηνυθύνθη δὲ κατ' εὐθείαν πρὸς τὸ Φραγκοκάστελλον*

ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, διὰ τὰ τοῦ ἀποδείξει ὅτι, καίτοι ἦτο βέβαιος περὶ τοῦ ἀφεύκτου θανάτου του, δὲν ἐδειλίασεν, ἀλλὰ θὰ ἐλάμβανε μέρος εἰς τὴν ἄφρονα ἐπιχείρησίν του», πυκτεύων καὶ φονεύων, καὶ ἂν μὴ πίπτων καὶ αὐτὸς μετὰ τοῦ ἥρωος ἡμῶν, νὰ ἐγγράψῃ τοῦλάχιστον εἰς τὰ χρονικά τῆς τρομερᾶς ἐκείνης μάχης μεταξὺ τῶν τόσων θυμάτων, ἔστω καὶ τραυματίας τινὸς ἐκ τῶν ὀπαδῶν του, κατὰ τὴν αὐτανδρον ἐκείνην ὀλοκαύτωςιν ;

Καὶ ἀφοῦ ὁ Μουρέλλος ἐν ἀρχῇ περὶ Σ. Δεληγιαννάκη λέγει: « Ἀπ' τὴν ἀρχὴ μέσα στὸ Φραγκοκάστελλο κρατοῦν καλὰ τοὺς πύργους καὶ τ' ἀνοίγματά του ὁ Στρατῆς Δεληγιαννάκης μὲ τὰ παλληκάρια του », ἡμεῖς ἐπὶ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Μουρέλλου βασιζόμενοι ἐκλαμβάνομεν τοῦτο ὡς ἱστορικὸν γεγονός ἀναμφισβήτητον. Ἄλλ' αἴφνης τεχνηέντως καὶ ταχυδακτυλογραφικῶς ὁ αὐτὸς Μουρέλλος παριστᾷ τὸν Στρατῆν Δεληγιαννάκην μετὰ τὴν φρικτὴν καὶ ἥρωϊκὴν μάχην τοῦ Φραγκοκαστέλλου, δίκην αὐτοφουοῦς μύκτητος, βλαστάνοντα ἔξω τοῦ φρουρίου, ἀναλαβόντα ἤδη καὶ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἀγῶνος λέγων: « Ὁ Στρατῆς Δεληγιαννάκης ὁ περίφημος Μπικοστρατῆς ἀναλαμβάνει τὴ γενικὴ ἀρχηγία μὲ βοήθῃ τὸ γυναικάδελφὸ του Κ. Δαμβέγγη καὶ γρήγορα, κι' ὅπως πάντα ἐμπειροπόλεμα, τοποθετεῖ τὰ παλληκάρια του, στὰ πόρτα ποῦ πρεπε καὶ ποῦτιαν ἀνάγκη νὰ κρατηθοῦν μὲ τὰ δυνατότερα πυρὰ, κι' αὐτὸς περίφημος σκοπευτῆς ὅπως ἦταν ἔχοντας δίπλα του πέντε ἔξη παλληκάρια γιὰ νὰ τοῦ γεμίζον γρήγορα τουφέκια, πιάνει τὸ δυσκολώτερο πόστο, τὴν πόρτα τοῦ φρουρίου ποῦ παρ' ὄλο τὸ φράξιμό της ἀπὸ τὰ πτώματα τῶν σκοτωμένων, ἔχει ἀκόμα ἀρκετὸ μέρος ἀνοικτό, γιὰ νὰ ἐπιχειροῦν νὰ μποῦν μέσα στὸ φρούριον οἱ Τούρκοι. »

Ἐδῶ σταματᾷ τοῦ Μουρέλλου ἡ περὶ Σ. Δεληγιαννάκη ἔξαρσις τῶν κατορθωμάτων. Ἡμεῖς, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, τὸ φρούριον ὅτε ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἔδραμε πρὸς ἐκεῖ, εὐρέθη ἔσωθεν κεκλεισμένον. Ἐξωθεν δὲ ἐφράχθη ὑπὸ πτωμάτων ἀνθρώπων καὶ ζώων ἀναμῖξ μετὰ τὴν τραγικὴν τελευτὴν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ ἐπιβεβαιώσωμεν ἂν ἔμεινε « ἀκόμα καὶ μέρος ἀνοικτό », κατὰ Μουρέλλον, πρὸ τοῦ ὁποῖου ὡς θώραξ χαλύβδινος ἀντετάχθη τάχα ὁ Δεληγιαννάκης. Ἄλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐμβάλλει ἡμᾶς εἰς μεγάλην περιέργειαν εἶναι τοῦτο: Τόσον ἡμεῖς ὄσον καὶ ὁ Μουρέλλος « ἀπ' ἐδῶ καὶ μπρὸς » χάνομεν ὀλοτελῶς τὰ ἴχνη τοῦ Στρατῆ Δεληγιαννάκη. Καὶ διερωτώμεθα εὐλόγως: τί ἄρα γε ἐγένετο καὶ αὐτὸς καὶ ἡ γενικὴ ἀρχηγία του ἐν Φραγκοκαστέλλῳ ; Καὶ ἡμεῖς δὲν ἐνδιαφερόμεθα καὶ τόσον περὶ αὐτοῦ ἄλλ' ὁ Μουρέλλος ὅστις τὸν ἐπεφόρτισε μὲ ὑψηλά καθήκοντα γενικοῦ ἀρχηγοῦ καὶ τὸν ἀνυψώνει εἰς περιωπὴν ἥρωος τοῦ

Φραγκοκαστέλλου, καὶ αὐτὸς δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ τοῦ ἀνακαλύψῃ τὰ ἀπολεσθέντα ἴχνη;

Τὴν ἀπάντησιν μᾶς παρέχει ἡ αὐστηρὰ τῆς ἱστορίας ὁμολογία. Εἶναι ἱστορικῶς ἐξηκριβωμένον ὅτι ὁ Μουσταφᾶς συγκρουσθεὶς μετὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη εἰς μάχην πολύνεκρον πρὸ τῶν τειχῶν τοῦ φρουρίου τοῦ Φραγκοκαστέλλου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ μὲν Χατζῆ Μιχάλης καὶ οἱ ὀπλίται οἱ μαχόμενοι ἔξω τῶν τειχῶν ἔπεσον ἡρωϊκῶς, ὁ δὲ Μουσταφᾶς ἀπολέσας τὸ ἐν τρίτον περίπου τοῦ στρατοῦ του, ἐπολιόρκει ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης τὸ φρούριον. Μετὰ ἐξαήμερον δὲ πολιορκίαν, οὐδενὸς ἐκ τῶν Κρητῶν ἐνδιαφερθέντος περὶ τῆς τύχης τῶν ἐγκλείστων, ἐδέχθησαν οἱ πολιορκούμενοι ἔντιμον συνθηκολόγησιν ὑπὸ τοῦ Μουσταφᾶ προταθεῖσαν, καὶ ἐξῆλθον ἔνοπλοι καὶ ἀπῆλθον τῆς Κρήτης κατὰ ρητὸν τῆς συνθηκολογήσεως ὄρον. Μεταξὺ τῶν ἐξελθόντων τούτων Ἑλλήνων ὁ Μουρέλλος δὲν συγκαταλέγει τὸν Σ. Δεληγιαννάκην, διότι θὰ ἦτο ὑποχρεωμένος κατ' ἀκολουθίαν, νὰ τὸν ἐκδιώξῃ ἐκ τῆς Κρήτης. Ἐπειδὴ δὲ ἀμχανᾶται ποῦ νὰ τὸν τοποθετήσῃ πλέον ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τοῦ φρουρίου κατὰ τὴν συνθηκολόγησιν, πειρᾶται νὰ πλάσῃ τὸν μῦθον ὅτι συνθηκολόγησις δὲν ἐγένετο. Ἀντιφάσκων ὅμως ὁ Μουρέλλος εἰς ὅσα ἀναγράφει ὁ μέγα ἱστορικὸν κύρος κεκτημένος Γάλλος Ἐδουάρδος Ντριῶ ἐν τῷ ἔργῳ του «*Διήγησις περὶ Κρήτης καὶ Μωρέως. Κάϊρον 1930*» βάσει ἐπισήμου ἐγγράφου τῆς 22ας Ἰουλίου 1828 τοῦ ἐν Χανίοις Γάλλου Προξένου Ἀντωνίου Φορνέττου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας, βεβαιουῦντος ρητῶς τὴν συνθηκολόγησιν, καθ' ὃν τρόπον ἐγένετο αὕτη, ἐξαναγκάζεται ἐπὶ τέλος ὁ αὐτὸς Μουρέλλος νὰ παραδεχθῇ ὡς γεγονὸς τὴν συνθηκολόγησιν.

Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τί ἀπέγινε κατὰ τὴν συνθηκολόγησιν ὁ Δεληγιαννάκης; Ἦτο ἐντὸς τοῦ φρουρίου ἢ ὄχι; Καὶ ἂν ἦτο ἐντὸς τοῦ φρουρίου πολιορκούμενος πῶς ἀνέλαβε τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἀγῶνος καὶ πῶς ἤσκησε μᾶλλον τὰ καθήκοντα τῆς ἐξουσίας ταύτης, ἀφοῦ κατὰ τὴν συνθηκολόγησιν οἱ εὐρεθέντες ἐντὸς τοῦ φρουρίου, καὶ οὗτοι ἦσαν ὅλοι σχεδὸν Ἠπειρῶται, κατὰ τὸν ἱστορικὸν Τρικούπην, οἱ τοποθετηθέντες ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ὡς ἐφεδρικὸν σῶμα, ὑπεχρεώθησαν διὰ τοῦ τηρηθέντος ὄρου τῆς συνθηκολογήσεως νὰ ἀποχωρήσουν τοῦ Κρητικοῦ ἐδάφους; Εὐκοπώτερον διὰ τὸν Μουρέλλον εἶναι ἀντὶ νὰ ἐμφανίσῃ μετεώρως τὸν Δεληγιαννάκην ὡς συμπολεμήσαντα μὲν ἐν Φραγκοκαστέλλῳ, ἐν ἀγνοίᾳ δὲ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, νὰ τὸν

τοποθέτηση εις την φυσικήν του θέσιν μετά των άλλων Κρητών των ἐγκαταλειψάντων τὸν ἥρωα ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλην τὴν ἐσχάτην πρὸ τῆς λυσσαλέας ἐκείνης μάχης στιγμήν, ἀπὸ τοῦ νὰ τὸν κρατῆ ἐντὸς τοῦ φρουρίου συμπολιορκούμενον καὶ νὰ μὴ δύναται κατόπιν νὰ τὸν χρησιμοποιοῖ ἐλευθέρως πρὸς ἡρωοποίησιν.

Εἶναι δὲ τόσον βέβαιος ὁ Μουρέλλος περὶ τοῦ ἐξησφαλίσμένου θριάμβου τοῦ Σ. Δεληγιαννάκη εις τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ Φραγκοκαστέλλου, ὥστε κάτωθεν μὲν τῆς προσωπογραφίας τοῦ «*Μικιστρατῆ Δεληγιαννάκη*» χαράσσει διὰ ζωρῶν τυπογραφικῶν στοιχείων τὴν ἐπιγραφὴν «*Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ὁ περιφημος ἦρως τοῦ Φραγκοκαστέλλου*», ἐν δὲ τῇ ἀρειμανίῳ μορφῇ τοῦ θρυλικοῦ ἡμῶν ἥρωος, εἰκονιζομένη ἐν προσωπογραφίᾳ ὡσαύτως, περιορίζεται ὁ Μουρέλλος μόνον εις ἀναγνώρισιν αὐτοῦ ἀπλῶς διὰ τῶν λέξεων «*Ο ΧΑΤΖΗ ΜΙΧΑΛΗΣ ΝΤΑΛΙΑΝΗΣ*».

Ὡστε, κατὰ Μουρέλλον, ὁ Στρατῆς Δεληγιαννάκης, ὁ οὐδὲ τρίχα τῆς κεφαλῆς του ἀπολέσας ἐκεῖ, εἶναι «*ὁ περιφημος ἦρως τοῦ Φραγκοκαστέλλου*»· ὁ δὲ ἔνδοξος ἡμῶν ἦρως, ὁ μάρτυς τοῦ Φραγκοκαστέλλου, ὁ πεσὼν ἐκεῖ ἡρωϊκῶς μετὰ τριακοσίων ὀγδοήκοντα πέντε Ἡπειρωτῶν ἀγωνιστῶν καὶ προξενήσας φρίκην καὶ τρόμον εις τὸ στράτευμα τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, ἀποδεκατίσας τοῦτο «*ἀγωνιζόμενος ὡς λέων*» εἶναι ἀπλῶς κατὰ τὸν, σπουδαῖον, Μουρέλλον «*ὁ Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης*». Ἡμεῖς ἀποκαλυπτόμεθα πρὸ τοῦ διασκεδαστικοῦ «*ἱστορικοῦ*» καλάμου τοῦ Ἰ. Μουρέλλου, ἀκολουθοῦντος πιστῶς τὴν μέθοδον ὄλων τῶν ἀπὸ Αἰσώπου μέχρι Μουρέλλου ἀσχοληθέντων μετὰ τὴν σύνθεσιν μύθων, ἐφαμιλλῶν πρὸς τοὺς τῆς γνωστῆς συλλογῆς «*Τὰ παραμύθια τῆς Χαλιμᾶς*».

Ἐκ τῶν αὐστηρῶς ὄθεν ἱστορικῶν γεγονότων συνάγεται ὅτι οἱ πεσόντες ἐνταῦθα ἦσαν καὶ οἱ ἐκ τοῦ συστάδην συστηματικῶς καὶ πραγματικῶς πολεμήσαντες καὶ ἐξολοθρεύσαντες ἐν τῷ τραγικῷ ἀφανισμῷ των, κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Μουσταφᾶ, τὴν τὴν ὁποῖαν ὁ Κριτοβουλίδης ἀπομνημονεύει, «*ἐπέκεινα τῶν χιλίων ἑπτακοσίων Τούρκων ἐκτὸς τῶν ἀξιωματικῶν, ἐναντίον τῆς ἐκστρατείας τοῦ Φραγκοκαστέλλου ἀπώλεσεν ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς*», καὶ τῆς γιγαντιαίας ἐκείνης τιτανομαχίας ἀνεδείχθη πεσὼν ἐνδόξως ὁ Χατζῆ Μιχάλης, ὡς κατ' οὐσίαν καὶ κατ' ἀνδρείαν ὁ μοναδικὸς νικητῆς. Ἐνταῦθα ὁ Κριτοβουλίδης ἀριθμῶν τὰς ἀπωλείας τοῦ Μουσταφᾶ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Φραγκοκαστέλλου, τὴν μέθοδον τῶν συμμικτῶν ἀριθμῶν ἀκολουθῶν, συνυφαίνει τὴν μάχην τοῦ Φραγκοκαστέλλου μετὰ τὴν ἀπόπειραν τῶν Κρητῶν κλεπτοπολεμιστῶν

εις τὰ στενά τῆς Χαλαρᾶς, μὴ ἐπιτευχθεῖσαν εἰς τὸ νὰ παράσχη πράγματα εἰς τὸν Μουσταφᾶν, καὶ ὅτι κατὰ τὴν ἐπιχειρήσιν ἐκείνην ἐπέφερον οἱ Κρήτες μεγάλην φθορὰν εἰς τὸ ἐχθρικὸν στράτευμα· καὶ πράττει ἴσως τοῦτο ἵνα ὑποβιβάσῃ εἰς τὸ ἡμισυ τὰς ἀπωλείας τοῦ ἐχθροῦ ἐν Φραγκοκαστέλλῳ· τὸ ἕτερον ἡμισυ δὲ ἀποδώσῃ εἰς τὴν ἀπόπειραν πρὸς κύκλωσιν τοῦ ἐχθροῦ ἐν Χαλαρᾷ.

Ἄλλὰ ὁ ἱστορικὸς Μένδελσων λέγει ὅτι: «*Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν ὁ Τοῦρκος ἀρχιστράτηγος περιεκυκλώθη εἰς τὰ στενά τῆς Χαλαρᾶς καὶ τοῦ Κόρακα ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν καὶ ὁ ὄλεθρός του ἐφαίνετο ἐπιεικίμενος. Ἄλλὰ μηχανήματι, ἀρμόζον εἰς τὴν ἀκόρεστον ἀπληστίαν τῶν πολεμίων, ἐξήγαγεν αὐτὸν τοῦ κινδύνου. Διέταξε τοὺς στρατιώτας νὰ δίψωσι εἰς τοὺς Σφακιώτας τὰ πλούτη καὶ τὰ λάφυρά των, καὶ ἐνῶ οἱ ὄρειοι ἐπιπτον κατὰ τῆς βορᾶς ὡς γῦπες καὶ διήροπαζον τὴν λείαν, οἱ Τοῦρκοι ἐξήρχοντο ἐκ τῶν στενῶν», καὶ οὐδ' ἀπλήν μνεῖαν κάμνει περὶ ἀπωλειῶν. Ἐν τούτοις ἡμεῖς μὴ προτιθέμενοι νὰ συντάξωμεν στατιστικὴν τῶν ἀπωλειῶν τοῦ Μουσταφᾶ, ἀλλὰ τὰς ἀνδραγαθίας τοῦ θρυλικοῦ ἡμῶν ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη νὰ προφυλάξωμεν ἐκ τῆς μεροληψίας ἐνίων σκοποῦντες, οὔτε κἂν ἐνδιαφερόμεθα περὶ τοῦ ἀκριβοῦς ἀριθμοῦ τῆς ἐχθρικής φθορᾶς ἐν Φραγκοκαστέλλῳ, λεπτολογοῦντες ἂν ἦσαν οἱ φονευθέντες ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ πεσόντων 800 ἢ 1200 ἢ καὶ 1700. Τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαῖον καὶ τὸ ἀξιοσημεῖον: Ὅτι ἂν ὅπως ἐπολέμησεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐκστρατεύσας εἰς Κρήτην, ἐπολέμουσιν τότε καὶ οἱ Κρήτες γενικῶς ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ αὐτῶν πατρίδι, θὰ ἦτο ζήτημα ἂν ἔμενε Τοῦρκος ζωντανὸς εἰς τὴν πολυπαθῆ μεγαλόνησον. Ὅσα δὲ ἐγράφησαν ἄχρι τοῦδε ἐκ τοπικιστικῶν ἐλατηρίων κινούμενα παρ' ἐνίων ἱστοριογράφων, ἀσύμφωνα πρὸς τὴν μεγάλην ταύτην ἱστορικὴν ἀλήθειαν, κατηνάλωσαν μόνον χάρτην καὶ τυπογραφικὴν βαφήν, ἀνίσχυρα νὰ προσψάσουν τοῦ θρυλικοῦ ἡμῶν ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη Νταλιάνη τὸ ἀπροσπέλαστον μεγαλεῖον.*

Ὡς πρὸς τὸ τρίτον· τὴν ἡρωϊκὴν ἀντιμετώπισιν ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη τῆς πολυαρίθμου τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ πανστρατιᾶς, προβαίνομεν εἰς τὴν ἐξιστόρησιν εὐθύς ἀμέσως.

Ὁ Μουσταφᾶς, ἀρχομένου τοῦ Μαρτίου τοῦ 1828, μαθὼν τὴν στρατοπέδευσιν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη εἰς Φραγκοκάστελλον, ἤρχισε δραστηρίως καὶ πυρετωδῶς τὰς προπαρασκευαστικὰς τοῦ ἐνεργείας. Καὶ αὐτὸς κατέλαβε τὸν Ἄποκόρωνα, οἱ Ρεθύμνιοι Τοῦρκοι ἀμυντικὰς θέσεις ἀπέναντι τοῦ φρουρίου των, οἱ δὲ Ἡρακλειῶται Τοῦρκοι ἐστρατοπέδευσαν ἀρκετοὶ κατὰ τὸ Τυμπά-

κιον τῆς Γορτύνης, οὕτως ὥστε εἶχον σχεδὸν εἰς κατάστασιν πολιορκίας τὰ ὄρεινά τῶν Σφακιῶν. Λήγοντος δὲ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ Μουσταφᾶς ἐκινήθη στρατοπεδεύσας εἰς τὰ χωρία Στύλον, Νιοχωριὸν καὶ Ἀρμένους, προσκαλέσας καὶ τοὺς Ρεθυμνίους καὶ Ἡρακλειώτας νὰ συναθροισθῶσιν ἐκεῖ. Καὶ ἠπειλεῖ μὲν οὕτως ἀφ' ἑνὸς μὲν τοὺς Κυδωνιάτας καὶ Ἀποκορωνίτας νὰ μὴ κινηθῶσιν, ἐκολάκευε δέ, κατὰ Κριτοβουλίδην, καὶ ὑπέσχετο ἀφ' ἑτέρου πολλὰ εἰς τοὺς Σφακιανούς.

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης μαθὼν τὰς προετοιμασίας τοῦ Μουσταφᾶ καὶ τὰς συγκεντρώσεις τοῦ στρατεύματός του, ἀνέβη μετὰ τινῶν ἰππέων του εἰς Σκύφος, χωριὸν τῶν Σφακιῶν, τὸ καὶ πλησιέστερον τοῦ Ἀποκόρωνος, καὶ ἐκεῖθεν κατήλθε παρὰ τὰ χωρία Ζιζιφέως καὶ Βαφέως πρὸς κατασκόπευσιν τοῦ ἐχθροῦ. Ἀντελήφθη δ' ἐκεῖθεν ὅτι ἦτο δυνατόν πολλοὶ ἵπποι τοῦ ἐχθροῦ βόσκοντες ἐν τῇ πεδιάδι τῶν Ἀρμένων, ἐὰν ἐπέπιπτε νύκτωρ μετὰ τῶν πεζῶν καὶ ἰππέων του νὰ διαρπαγῶσι. Τοῦτο ἐπιμόνως συνέστησεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἰς τοὺς Σφακιανούς, τὸ ὁποῖον θὰ ἀπεστέρει ἱκανῆς δυνάμεως τὸν Μουσταφᾶν. Ἄλλ' οἱ δύστροποι καὶ ἀπρόθυμοι Σφακιανοὶ ἀντέτειναν ἐκ φόβου μήπως τοῦτο θεωρηθῆ ὡς πρόκλησις ἐκ μέρους τῶν πρὸς τὸν Μουσταφᾶν καὶ ἐδήλωσαν κατηγορηματικῶς αὐτῷ ὅτι, ἂν πρῶτον δὲν συνεννοηθῶσι μετὰ τῶν γειτόνων τῶν Ριζητῶν, μεθ' ὧν δὲν κατῴρθωσαν νὰ συνεννοηθῶσιν, οὐδὲν εἶναι διατεθειμένοι νὰ πράξουν· συνεπῶς καὶ τὸ σχέδιον τοῦτο τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐματαιώθη ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν.

Ἀρχομένου τοῦ Μαΐου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὁ Μουσταφᾶς, ὡς προελέχθη, πρὶν ἐκκινήσει ἀπὸ Ἀποκόρωνος εἰς Φραγκοκάστελλον, ἀπηύθυνε τὴν ἐπιστολὴν ἐκείνην πρὸς τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἐν τῇ ὁποίᾳ προσαγορεύει τὸν ἥρωα ἡμῶν «Χατζῆ Μπαμπᾶ». Εἶναι δὲ γνωστὴ καὶ ἡ ἀπάντησις τοῦ Χατζῆ Μιχάλη πρὸς τὸν Μουσταφᾶν. Ὁ Μουσταφᾶς — λέγει ὁ Παπαδοπετράκης — «λαβὼν τοιαύτην ὑπερήφανον ἀπάντησιν ἐθεώρησε πλέον πᾶσαν ἀναβολὴν περιττήν καὶ συνεπῶς ἔσπευδε τὰς ἐνεργείας του». Ἐκπνευσάσης δὲ τῆς ὑπὸ τοῦ πασᾶ ὀρισθείσης προθεσμίας εἰς τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἢ νὰ ἀποχωρήσῃ τῆς Κρήτης ἢ νὰ δεχθῆ τὰς δελεαστικὰς τοῦ πασᾶ προτάσεις τῶν δέκα ἡμερῶν, ὁ Μουσταφᾶς ἐστράφη κατ' αὐτοῦ.

Ἐν ἀναμονῇ τοῦ ἐπερχομένου ἐχθρικοῦ στρατεύματος ὁ Χατζῆ Μιχάλης συνεκρότησεν ἐν Σκύφει πάραυτα ἑκτακτον πολεμικὸν συμβούλιον μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀξιωματικῶν του,

παρουσία και τῶν Σφακιανῶν, καὶ ἀπεφασίσθη νὰ μεταβῆ εἰς Κυδωνίαν ὁ Ἐμμανουὴλ Καυκαλάκης ἵνα πείσῃ τοὺς Ριζήτας νὰ προσβάλουν ἐκεῖνοι πρῶτοι τὸν ἐχθρὸν ἐκεῖθεν διερχόμενον καὶ νὰ παρακωλύσωσι τὴν διὰ Ρεθύμνης διέλευσίν του, διαβεβαιῶν συνάμα τοὺς Ριζήτας ὅτι μόλις ἐκεῖνοι ἀντιταχθοῦν κατὰ τοῦ Μουσταφᾶ θὰ σπεύσῃ πρὸς αὐτοὺς μεθ' ὅσης δυνάμεως διαθέτει ὁ Χατζῆ Μιχάλης. Τὴν φορὰν ταύτην οἱ Σφακιανοὶ ἐπεκρότησαν πάνυ προθύμως τὴν ἀπόφασιν ταύτην τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, διότι διακαῶς ἐπόθουν νὰ μετατοπισθῆ μακρὰν τῶν ὀρίων τῶν Σφακίων ἢ ἐπικειμένη σύρραξις, κατὰ τὴν γνωστὴν παροιμίαν «οὔτ' ἐμεῖς παπᾶ στὰ Φῶτα, οὔτ' ἐσὺ στὸν Ἁγιασμό»· ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦτο τοῦ Χατζῆ Μιχάλη τώρα τὸ ἐματαιώσαν οἱ Ριζήται. Ὡς ἐξῆς λέγει περὶ αὐτῶν ὁ Κριτοβουλίδης: «*Ἦλθε λοιπὸν ὁ Καυκαλάκης, ὡς προαπεφασίσθη ἐκεῖ, ἀλλ' οἱ Ριζήται δὲν ἐπέισθησαν εἰς τοὺς λόγους του, φοβηθέντες τὸν κατ' ἔμπροσθεν αὐτῶν ἰσάμενον ἰσχυρὸν στρατὸν τοῦ Μουσταφᾶ, ὅθεν καὶ μετέβαλε σχέδιον.*»

Παρακολουθῶν ὅθεν ἐν ἀγανακτῆσει τὴν διαδοχικὴν ἀπροθυμίαν τῶν ἐντοπίων ὁ Χατζῆ Μιχάλης, καὶ βλέπων ταύτην ἐναλλάσσομένην δίκην χειροσφαίρας ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν Σφακιανῶν εἰς χεῖρας τῶν Ριζητῶν καὶ τάνάπαλιν, ἐπέισθη τότε ὀριστικῶς πλέον ὅτι ἔλαχεν αὐτῷ ὁ κληρὸς μόνος νὰ ἀγωνισθῆ κατὰ τῶν πολυαριθμῶν στρατευμάτων τοῦ Μουσταφᾶ. Τόσον δ' ἐκορυφώθη ἢ ἐκ τῆς διαχύτου ἀπροθυμίας τῶν Κρητῶν νὰ τὸν συνδράμουν εἰς τὴν ὑπὲρ αὐτῶν ἐκστρατείαν του ἱερὰ ἀγανάκτησις, ὥστε δαπανῶν ἐξ ἰδίων ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἀφίξεώς του ἐπὶ Κρητικοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης διὰ μισθοδοσίαν καὶ λοιπὰ ἔξοδα τοῦ πολεμικοῦ του συγκροτήματος καὶ μὴ καταδεχόμενος νὰ ἀριθμολογῆ πόσον τὸ δοῦναι καὶ πόσον τὸ λαβεῖν, καθ' ὅλον τὸ τετράμηνον ἐκεῖνο χρονικὸν διάστημα, ἐν κορυφώσει ὅμως ἀγανακτῆσεως ὑπεχρέωσε τότε ἀκριβῶς τοὺς Κρητας νὰ τῷ ὑπογράψωσι χρεωστικὴν ἀπόδειξιν ὀφειλῆς πρὸς αὐτὸν τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ τῶν ὀγδοήκοντα τριῶν χιλιάδων γροσίων, τὴν ὁποίαν καὶ παρεθέσαμεν ἐν τοῖς πρόσθεν, με χρονολογίαν ὑπογραφῆς τῆς ἀποδείξεως τὴν 8ην Μαΐου 1828.

Παραλαμβάνει δὲ τὴν αὐτὴν ἡμέραν τῆς 8ης Μαΐου ὁ Χατζῆ Μιχάλης τὸ σῶμά του, ἀφοῦ κατέλιπε μόνον ἑκατὸν πεζοὺς ὡς φρουρὰν τοῦ Φραγκοκαστέλλου, καὶ ἐπιπίπτει αὐτὸς κατὰ τῆς Ρεθύμνης ἐναντίον τοῦ ὑπὸ τὸν Ὀσμάν πασᾶν ἐχθρικοῦ σώματος, μετακινήθεντος ἐκεῖθεν καὶ πορευομένου διὰ νὰ ἐνωθῆ μετὰ τοῦ γενικοῦ στρατοπέδου τοῦ Μουσταφᾶ εἰς Ἀποκόρωνα. Τὸ ὄρη-

τικόν σώμα τοῦ Χατζῆ Μιχάλη τότε ἐνεργεῖ ἐπιτυχῆ αἰφνιδισμὸν, δι' οὗ καταθρουβεῖ τὸν πολέμιον, καὶ διασκορπίσαν τὰς ἐχθρικός δυνάμεις κατεδίωξεν αὐτὰς μέχρι σχεδὸν αὐτοῦ τοῦ φρουρίου τῆς Ρεθύμνης. Κατὰ τὴν ἀπροσδόκητον ἐκείνην προσβολὴν ἐφονεύθησαν τεσσαράκοντα ἄνδρες τοῦ Ὀσμὰν πασαῦ, συνελήφθησαν πολλοὶ αἰχμάλωτοι, ἐν οἷς καὶ ὁ ἐπίσημος Τούρκος τῆς Ρεθύμνης Ἰκιντζῆ Ἀγῶς· οἱ δὲ περὶ τὸν Χατζῆ Μιχάλην λεηλατήσαντες περὶ τὰς ἑξ ἕως ἑπτὰ χιλιάδας ζῶα καὶ θερίσαντες τὰ ἐν ὄρα θέρους γεννήματα τὰ παρὰ τὴν διέλευσίν των, ἐπανῆλθον εἰς Φραγκοκάστελλον, κομίζοντες μετὰ τῆς συγκομιδῆς καὶ τῶν ἀρπαγέντων ποιμνίων ἀβλαβεῖς καὶ τοὺς αἰχμαλώτους. Ἐφονεύθη δὲ κατὰ τὸν αἰφνιδισμὸν τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἐκ τοῦ σώματος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη εἰς μόνον ἵππεὺς καὶ ἐτραυματίσθησαν ἐλαφρῶς τρεῖς. Κατὰ τὴν αἰφνιδιστικὴν ὁμῶς ἐκείνην ἐπίθεσιν ἠτομόλησε πρὸς τοὺς Τούρκους ὁ Ἄραψ ἵπποκόμος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, αἰχμαλωτισθεὶς ὑπὸ τοῦ ἥρωος ἡμῶν πρὸ ἐτῶν εἰς τὰς ἀνά τὴν Πελοπόννησον κατὰ τοῦ Ἰμπραῆμ πασαῦ ἐπιχειρήσεις καὶ ἀπὸ τῆς αἰχμαλωσίας παραμείνας αὐτῷ πιστὸς μέχρι τότε, περὶ τοῦ ὁποῖου ὑπώπτευσε κατ' ἀρχὰς ὁ Χατζῆ Μιχάλης ὅτι ἀπωλέσθη κατὰ τὴν συμπλοκὴν. Ὁ ἵπποκόμος οὗτος, ὡς θὰ ἴδωμεν μετ' οὐ πολὺ, ἐπρόδωσε τὸν ἥρωα ἡμῶν εἰς τοὺς πολεμίους, ὥστε νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν κατὰ τὴν φρικώδη πάλιν ἐν Φραγκοκαστέλλῳ καὶ νὰ τὸν διαμελίσουν μετὰ μανίας καὶ ἀγριότητος.

Τὴν αἰφνιδίαν ἐκείνην ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ Ὀσμὰν πασαῦ πληροφορηθεὶς ὁ Μουσταφᾶς ἀπεφάσισε τὴν ἄνευ ἀναβολῆς πλέον κατὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη προσβολὴν. Ὑποπτεύων δὲ οὗτος ἐνδεχομένην τινὰ ἐξέγερσιν τῶν μέχρι τῆς ὄρας ἐκείνης ἀδρανούντων Σφακιανῶν, καὶ ποθῶν νὰ παραμείνουν ἐκεῖνοι ὡς ἦσαν οὐδέτεροι, ἀποστέλλει πρὸς αὐτοὺς τὴν 13ην Μαΐου τοῦ 1828 τὴν ἀκόλουθον ἐπιστολὴν :

«Καπεταναῖοι τῶν Σφακίων,

Ἀπεφάσισα νὰ ἔλθω μὲ τὰ στρατεύματά μου εἰς Φραγκοκάστελλον νὰ κτυπήσω τὸν Χατζῆ Μιχάλην, νὰ τὸν ἐξολοθρεύσω, διὰ νὰ λυτρώσω καὶ ἐοῶς ἀπὸ τοὺς ἐνοχλητικούς τούτους ξένους, καὶ τὸν τόπον σας ἀπὸ μεγαλείτερα δεινά. Σᾶς εἰδοποιῶ περὶ τούτου καὶ σᾶς παραγγέλλω διὰ τὸ συμφέρον σας νὰ μείνετε ἐσεῖς ἤσυχoi. Μὴ φοβεῖσθε ὅτι θὰ ὑποφέρητε τὴν παρὰ μικρὰν ἐνόχλησιν ἢ ζημίαν ἀπὸ τὰ στρατεύματά μου. Ἐγὼ ἐφρόντισα νὰ δώσω αὐστηρῶς διαταγὰς περὶ τούτου.

13 Μαΐου 1828

Ὁ Μουσταφᾶς.»

Τὴν πρωτὴν τῆς 13ης Μαΐου ἐπιστέλλει πρὸς τοὺς Σφακιανούς τ' ἀνωτέρω, καὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς ἰδίας ἡμέρας ἐκστρατεύει μετὰ ὀκτακισχιλίων πεζῶν καὶ πλέον τῶν τριακοσίων ἰππέων, ἔλκων τέσσαρα κανόνια καὶ δύο βομβοβόλα, κατὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη. Ἐκδίδει πρὸ τῆς ἐκκινήσεως αὐστηρὰς διαταγὰς ἐπὶ ποιῆθαι θανάτου, νὰ μὴ θιγῆ τὸ παραμικρὸν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων τῶν οὐδετέρων Σφακιανῶν, καὶ διανυκτερεύσας ἐν ὑπαίθρῳ εἰς Σκύφος, διέρχεται ἐν ἀπολύτῳ τάξει καὶ πειθαρχίᾳ τὰ χωρία Ἀσφῆδον καὶ Καλλικράτην τὴν πρωτὴν τῆς 14ης Μαΐου· τιμωρεῖ καθ' ὁδὸν παραδειγματικῶς διὰ θανάτου ἐπὶ τόπου Τουρκοκρητᾶς τινος, ἐκτραπέντας εἰς ἀρπαγὴν, καὶ περὶ τὴν δείλην καταυλίζεται εἰς τὸ χωρίον τῆς ἐπαρχίας Λάμπης Καψοδάσος, ὅπου ἐπὶ δύο ἡμέρας διέμεινε πρὸς ἀνάπαυσιν τοῦ στρατεύματος αὐτοῦ.

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἀπορῶν πλέον συμμάχων, καὶ τῶν Σφακιανῶν καὶ Ριζητῶν ματαιωσάντων τὰ καταστρωθέντα σχέδια πρὸς ἀντιπερισπασμὸν τοῦ πολυαρίθμου ἐκείνου ἐχθρικοῦ στρατεύματος, μεθ' ὧσων ὀπλιτῶν καὶ ἰππέων ἦλθεν ἐκ Ναυπλίου ἀπομείνας, ἀποφασίζει τὴν γενναίαν ἐκείνην ἀπόφασιν νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν πολέμιον, ὅσον πολυάριθμος καὶ ἂν ᾖτο, ἡρωϊκῶς πρὸ τοῦ Φραγκοκαστέλλου, καὶ νὰ ἀναδείξῃ τὸ πεπαλαιωμένον Ἐνετικὸν ἐκεῖνο φρούριον πύργωμα τῆς δόξης πελώριον, βωμὸν τῆς ἐλευθερίας πάνσεπτον καὶ τρόπαιον τελειώσεως τοῦ ἀγῶνος φρικτὸν· πλουτίζων οὕτω τὴν ὀλοκαύτωσιν τῶν ἱερολοχιτῶν τοῦ Δραγατσανίου, τῶν Φιλελλήνων ἐν Πέτρα καὶ τῶν Πανελλήνων ἐν Φαλήρῳ, μετ' ἐπισφράγισμα τῆς ἐποποιίας τῆς παλιγγενεσίας ἐν Φραγκοκαστέλλῳ τὴν τραγικὴν αὐτοῦ καὶ τῶν ἀνδρείων κενταύρων τοῦ αἰμόφυρτον προσφορὰν, ὡς κύκνειον ᾄσμα, εἰς τὴν ἑπταετη δραματικὴν περιπέτειαν τοῦ ἀγῶνος τῆς ἐθνεγερσίας.

Πλήρης θάρρους καὶ αὐτοπεποιθήσεως, ὄχι μόνον ἐπὶ τῆς νίκης, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς ἐνδόξου συμφορᾶς, ἐτοιμάζει τοὺς γενναίους τοῦ πρὸς μάχην· καὶ ἀποφασισμένους ὅλους ἀπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ μέχρι τοῦ τελευταίου ὀπλίτου, νὰ ἀντικρύσουν ἀπτόητοι τὸν θάνατον, ἂν ὁ Θεὸς δὲν χάρισῃ εἰς αὐτοὺς τὴν νίκην, ὀρκίζει ὁ θρυλικὸς ἡμῶν ἥρωας τοὺς μελλοθανάτους συντρόφους τοῦ τὸν ὄρκον τοῦ μάρτυρος «ἢ νὰ νικήσουν ἢ νὰ συναπολεσθοῦν», καὶ συνδέσας τοὺς πόδας αὐτῶν διὰ ζώνης «ἐπὶ σκοπῶ», κατὰ Τρικούπην, «νὰ συλλυτρωθῶσιν ἢ νὰ ἀποθάνωσι», παρατάσσει αὐτοὺς εἰς πέντε προμαχῶνας, προχείρως στηθέντας μετὰ τοῦ φρουρίου τοῦ Φραγκοκαστέλλου, τοῦ ναΐδιου τοῦ Ἁγίου Νικήτα πρὸς δυσμὰς, τῆς ἐρειπωμένης ἐτέρας ἐκκλησίας τῆς Παναγίας

πρός ανατολάς καί τῆς θέσεως Βρύση Χανιᾶ καί καταλιπὼν μικρὰν μόνον δύναμιν ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ Καστέλλου πρὸς φρούρησιν τῶν αἰχμαλώτων καί τῶν ἀρπαγέντων ποιμνίων, ἐκεῖ ἀναμένει τὸν Μουσταφᾶν ἵνα ἀναμετρηθῇ.

Κατὰ Μουρέλλον, ἐντὸς τοῦ φρουρίου ἦτο καί ὁ Στρατῆς Δεληγιαννάκης ἀπ' ἀρχῆς τῆς μάχης «ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη» εἰσελθὼν ἐκεῖ μετὰ ἐξήκοντα Κρητῶν. Ἐπειδὴ ὅμως, ὡς ἐν τοῖς πρόσθεν ἰκανῶς ἀνεπτύξαμεν, ὁ Παπαδοπετράκης ἀναιρεῖ τὸ Μουρέλλειον «ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη» διὰ τοῦ «αὐθορμήτως προσῆλθε μεθ' ἐξήκοντα Σφακιανῶν καὶ τινῶν ξένων εἰς τὸ Καστέλλι καὶ συνετάχθη μετὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη», ἐπειδὴ ὁ Κριτοβουλίδης λέγει ὅτι ὁ Δεληγιαννάκης ἦτο ἐντὸς τοῦ φρουρίου ὄχι «ἀπ' ἀρχῆς τῆς μάχης», ὡς ὁ Μουρέλλος διατείνεται, οὔτε καὶ «αὐθορμήτως», ὡς ὁ Παπαδοπετράκης ἰσχυρίζεται, ἀλλὰ μετὰ τῶν περισωθέντων ἱππέων Ν. Τσομπάνου, Κ. Μπαλάσκα, Γ. Μανιάτη, Ἀ. Βασιλείου καὶ Μ. Καλούδη, ὡς ἐπὶ λέξει ἀπομνημονεύει: «εἶχον εἰσελθεῖ πρότερον βιασθέντες οὐχὶ διὰ τοῦ πυλῶνος, ἀλλὰ δι' ἐρειπίου τινός καὶ ἐκ τῶν πεζῶν Τζώριτζης (ὁ Ὑδραῖος), οἱ περὶ τὸν Δεληγιαννάκην Κρηῖτες καὶ ἄλλοι», ἐπειδὴ πολιορκηθέντος παραχρῆμα τοῦ φρουρίου καὶ τῶν ἐγκλειστων διὰ συνθηκολογήσεως ἐξελθόντων καὶ ἀπελθόντων τῆς Κρήτης δὲν ἀναφέρεται ὁ Δεληγιαννάκης, οὔτε μετὰ τῶν ἀπαλλαγέντων τοῦ ἀποκλεισμοῦ, οὔτε καὶ μετὰ τῶν ἀνταλλαγέντων αἰχμαλώτων βραδύτερον, καὶ ἐπειδὴ τὸ καὶ σπουδαιότερον οὐδὲν συνέβαλε τὸ σπουδαῖον καὶ ἄξιον λόγου ἢ ἀμφισβητούμενη παρουσία ἐκεῖ τοῦ Δεληγιαννάκη, οὔτε κατὰ τὴν τρομερὰν σύρραξιν, οὔτε καὶ κατὰ τὴν φρικτὴν ὀλοκαύτωσιν, διὰ τοῦτο διστάζομεν περὶ τῆς συμμετοχῆς καὶ τοῦ Στρατῆ Δεληγιαννάκη εἰς τὴν μάχην τοῦ Φραγκοκαστέλλου.

Ἄν πράττωμεν τοῦτο, δὲν τὸ πράττομεν διότι εἴμεθα προκατειλημμένοι κατὰ τοῦ Δεληγιαννάκη· ἀλλὰ διότι ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι εὐρίσκετο καὶ αὐτὸς ἐντὸς τοῦ φρουρίου, εἴμεθα τότε ἠναγκασμένοι νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Κριτοβουλίδου, οὔτινος ἡ μαρτυρία θεωρεῖται πιστοτέρα, ἔχοντος τούτου περισσότερον κύρος τῶν μεταγενεστέρων δύο ἄλλων Κρητῶν ἱστοριογράφων καὶ ζήσαντος τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπαναστάσεως. Ἀλλὰ τότε, κατὰ Κριτοβουλίδην, τοῦ Μουρέλλου «ὁ περίφημος Μπικιοστρατῆς» Σ. Δεληγιαννάκης εἰσέρχεται εἰς τὸ φρούριον μετὰ τὴν ἐφοδὸν τῶν βαρβάρων τραπεῖς εἰς φυγὴν, καὶ μάλιστα οὐχὶ διὰ τοῦ κεντρικοῦ πυλῶνος τοῦ φρουρίου, ἀλλὰ δι' ἐρειπίου τινός, ἀναμφιβόλως διὰ νὰ ἀσφαλισθῇ ἐντὸς τοῦ φρουρίου. Ἄλλ' ἂν ἐκεῖ

κατέφυγεν ὁ Δεληγιαννάκης «βιασθεῖς», ἐπιβαρύνει τὴν θέσιν του ἄφ' ἑνὸς διὰ τὴν φυγὴν, ἄφ' ἑτέρου συνευθύνεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἡ πύλη τοῦ φρουρίου πρὶν ἢ πέση ἠρωϊκῶς ὁ Χατζῆ Μιχάλης τραπεῖς ἐκεῖ, εὐρέθη ἔσωθεν κεκλεισμένη· καὶ ἐντοπισθεῖσης κατόπιν ἐκεῖ τῆς πάλης ἐφράχθη καὶ ἔξωθεν ὑπὸ σωρείας πτωμάτων. Καὶ δὲν θέλομεν ποτέ οὔτε κατὰ διάνοιαν νὰ φαντασθῶμεν ὅτι χάριν ἀσφαλείας του ὁ Δεληγιαννάκης διέταξε νὰ κλεισθῇ ἔσωθεν ἡ πύλη. "Απαγε τῆς βλασφημίας! Ἄλλ' ἂν εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ φρουρίου, οὐχὶ διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς ζωῆς του, ἀλλ' ὡς πολεμιστῆς, ὅπως τὸν φανταζόμεθα, καὶ ὡς ὁ Μουρέλλος τὸν ἀνακηρύσσει «περίφημον ἥρωα τοῦ Φραγκοκαστέλλου», ὧφειλεν οὗτος ἂν μὴ νὰ σκοπεύῃ «στὸ δακτυλίδι» καὶ νὰ «σωρειάζῃ κορμιά», κατὰ Μουρέλλον, νὰ παρακολουθῇ ὅμως, ἔστω καὶ θεαματικῶς, τί γίνεται ἔξω τοῦ φρουρίου «πρὶν σκοτεινιάσῃ ὁ τόπος ἀπὸ τῆς σκόνης καὶ τὸν καπνό», καὶ νὰ διατάξῃ αὐτὸς ὁ «Μπικοστρατῆς» «ἕνα ἀπὸ τὰ παλληκάρια του τὰ φημισμένα», ὅταν ἀπεπειρᾶτο ὁ Χατζῆ Μιχάλης νὰ ἀνοίξῃ τὴν ἔσωθεν οὖσαν κεκλεισμένην πύλην τοῦ φρουρίου, νὰ σπεύσῃ νὰ ἀπαλλάξῃ ταύτην τῶν κλειθρῶν τῆς, καὶ οὕτω νὰ δυνηθῇ ὁ ἀτρόμητος ἡμῶν Νταλιάνης νὰ ὀδηγήσῃ ὄσους θὰ κατώρθωνεν ἐντὸς τοῦ φρουρίου πρὸς ἄμυναν ἀξιόλογον κατὰ τοῦ ἐπιπεσόντος πανστρατιᾶ κατ' αὐτοῦ Μουσταφᾶ. "Αν δ' ἀπ' ἀρχῆς, κατὰ Μουρέλλον, ἦτο ἐντὸς τοῦ φρουρίου ὁ Δεληγιαννάκης, ἔτι χεῖρον δι' αὐτόν. Διότι ὧφειλεν αὐτὸς, ὡς ἔμπειρος πολεμιστῆς, πρῶτιστον μέλημά του νὰ ἔχῃ τὴν ἰσχυρὰν φρουρήσιν τῆς εἰσόδου τοῦ φρουρίου, τὴν ὁποῖαν καὶ νὰ ἐλέγχῃ, οὕτως ὥστε καὶ οἱ ἐντὸς τοῦ φρουρίου, φρασσομένης τῆς πύλης νὰ μὴ ἀπομονωθοῦν, καὶ οἱ ἐκτὸς αὐτοῦ νὰ μὴ εὐρεθοῦν ἐν ἀνάγκῃ ὑποχωρήσεως ἔξω τοῦ νυμφῶνος. Τὰ ἐφευρεθέντα δ' ὅτι ἀπ' ἀρχῆς τῆς μάχης ἐφράχθη ἔξωθεν ἡ εἴσοδος τοῦ φρουρίου ὑπὸ πτωμάτων ἀποτελοῦν μυθεύματα, ἀφοῦ εἶναι ἱστορικῶς ἐξηκριβωμένον ἀλλὰ καὶ φυσικῶς παραδεκτὸν ὅτι ἡ συμπλοκὴ περίε τοῦ φρουρίου καὶ πρὸ τοῦ πυλῶνος αὐτοῦ, ἦτο ἡ τελευταία πράξις τοῦ φρικτοῦ δράματος.

Καὶ ἐπειδὴ ὁ ὀλιγώτερον ἀπρόθυμος ἐκ τῶν Σφακιανῶν ὀπλαρχηγῶν φανεῖς πρὸς τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἦτο ὁ Στρατῆς Δεληγιαννάκης, ἐπιεικέστερόν πως κρίνοντες αὐτόν, λαμβάνοντες ἀφορμὴν ἐκ τῆς ἀσυμφωνίας τῶν τριῶν Κρητῶν ἱστοριογράφων περὶ τοῦ πότε καὶ πῶς εἰσῆλθεν ἐντὸς τοῦ φρουρίου, τὸν τοποθετοῦμεν ἔξω τοῦ Φραγκοκαστέλλου καὶ μακρὰν αὐτοῦ μετὰ τῶν ἄλλων Σφακιωτῶν, ἀντὶ μετὰ δισταγμοῦ νὰ τὸν κρατῶμεν ἐγγύς

καί ἐντός τοῦ φρουρίου ὁπότε δὲν τυγχάνει ἀμέτοχος μομφῆς τῆς φυγῆς του ἐν ὄρῳ μάχης, καί ἀπηλλαγμένος μεγάλου μέρους τῆς ἠθικῆς εὐθύνης διὰ τὴν μυστηριώδη εὕρεσιν ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη τοῦ πυλῶνος τοῦ φρουρίου ἔσωθεν κλειστοῦ. Ἴδου ὁ πραγματικός λόγος διὰ τὸν ὁποῖον τείνομεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι μᾶλλον ἀπουσίαζεν ὁ Δεληγιαννάκης κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς λυσσώδους ἐκείνης τιτανομαχίας ἢ ὅτι παρεστάει κατ' αὐτὴν.

Οἱ Σφακιανοὶ ὀπλαρχηγοὶ μετὰ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἐν ὄρφ 87, κατὰ Παπαδοπετράκην, ἐκ τῶν ὁποίων καθαρῶς Σφακιανοὶ ἦσαν 37 ὑπὸ τοὺς Μανουσέλην, Δεληγιαννάκην Ἰωσήφ, Μανουσογιαννάκην, Καυκαλᾶν καὶ Τσιριντάνην, ἐκ τῶν ἄλλων δὲ ἐπαρχιῶν, κατὰ τὸν αὐτὸν Παπαδοπετράκην, περίπου 50 ὑπὸ τοὺς Τσουδερὸν καὶ Παπαδογιάννην, λαβόντες τὴν 13ην Μαΐου τὴν ἐπιστολὴν ἐκείνην τοῦ Μουσταφᾶ, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος ἐπέτασεν αὐτοῖς οὐδετερότητα, μὴ ὄντες ἐξ ὑπαρχῆς ἀποφασισμένοι νὰ συμπολεμήσουν μετὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη κατὰ τοῦ πασᾶ, πολλῶ δὲ μᾶλλον νὰ συγκινδυνεύσουν μετ' αὐτοῦ ἀποθνήσκοντες, ἀπὸ τὰς θέσεις τῶν Πατσάνο, Κολοκάσια καὶ Καψοδάσος, ὁπότεν καὶ ἐξετοπίσθησαν ἀπνευστί μετ' ὀλίγον κατὰ τὴν θυελλώδη προέλασιν τῆς μυρμηκίᾳς τοῦ Μουσταφᾶ, ἀναλογιζόμενοι ἄφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ἂν ἐπιμένῃ ἐντός τῶν ἐστιῶν τῶν ὁ Χατζῆ Μιχάλης νὰ ἀγωνισθῇ, κατὰ στοιχειώδη φιλοτιμίαν, ἔπρεπε καὶ αὐτοὶ νὰ τὸν μιμηθοῦν, ἄφ' ἑτέρου δὲ ὑπολογίζοντες εἰς τὰς ἀπειλὰς τοῦ πασᾶ νὰ τηρήσουν τὴν ἣν εἶχον οὐδετερότητα, περιήλθον εἰς ἀδιέξοδον περὶ τοῦ πρακτέου. Ὡς μοναδικὴν λύσιν τοῦ ἀδιεξόδου ἐκείνου εὕρισκουν νὰ τηρήσουν βεβαίως οὐδετερότητα, ἣν κατὰ γράμμα ἐτήρησαν, ἀλλὰ συγχρόνως νὰ μὴ πολεμήσῃ καὶ ὁ Χατζῆ Μιχάλης τὸν Μουσταφᾶν πρὸ τῆς αὐλῆς τῆς οἰκίας τῶν, καὶ οὕτω θὰ κατῶρθωνον νὰ εἶχον κατὰ τὴν παροιμίαν ἐν ἀσφαλείᾳ «καὶ τὴν πῆττα σωστὴ καὶ τὸ σκύλο χορτᾶτο». Διό, κοπτόμενοι τάχα διὰ τὸν βέβαιον ἀφανισμόν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη καὶ τῶν ὀπλιτῶν του, ὅλοι ὁμοῦ καὶ ἀπὸ συμφώνου «οἱ ἀρχηγοὶ καὶ καπεταναῖοι» τῶν Σφακιῶν ἐξαποστέλλουν διαδοχικῶς πρεσβείας πρὸς τὸν ἀτρόμητον ἡμῶν ἥρωα Χατζῆ Μιχάλην, ἵνα καὶ διὰ ζώσης καὶ δι' ἐγγράφων παραστήσωσιν αὐτῶ τὸ παράτολμόν του ἐκεῖνο ἐγχείρημα. Δὲν τοὺς ἐνδιαφέρει ἂν θὰ νικήσῃ ἢ ἂν θὰ ἡττηθῇ ὁ Χατζῆ Μιχάλης πολεμικῶς. Ἀλλὰ δὲν τοὺς συμφέρει νὰ πολεμήσῃ ὁ Χατζῆ Μιχάλης. Διότι καὶ τὸ βέβαιον ἢ ἡρωϊκὴ του πτώσις, καὶ τὸ ἀβέβαιον ἢ ἀνέλπιστος νίκη ἐξ ἴσου ἐτάρασσον αὐτούς. Ἐὰν μὲν ὑπερίσχυε τοσοῦτου ἀπειραριθμοῦ ἐχθροῦ, ἢ

ἀποχή των, ἦν ἐπιμελῶς ἐτήρησαν, θὰ ἦτο δι' αὐτοὺς διηνεκῆς καταθλιπτικὸς ἐφιάλτης. Ἐὰν ὅμως ἠγωνίζετο, ὑπ' αὐτῶν ἐγκαταλειφθεῖς, ἐν ἀπογνώσει, πίπτων ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἡρωϊκῶς μετὰ τῶν ἀνδρείων στρατιωτῶν του, ἀφανίζων ἐν τῇ πτώσει του τὸ τρίτον τῆς μαχίμου μυρμηκίας τοῦ Μουσταφᾶ, ὡς καὶ ἐγένετο, ὅποτε ἡ ἔνδοξος ἐκείνη συμφορὰ οὔσα λαμπροτέρα καὶ τῆς πλέον περιφανεστέρας νίκης, θὰ ὑπερύψωνε τὸ Φραγκοκαστέλλον εἰς βωμὸν αὐτοθυσίας παμμέγιστον καὶ δεδοξασμένον εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον, καὶ πάλιν ἡ ἐρήμην αὐτῶν τοιαύτη μεγαλουργία, μορφουμένη εἰς Σισύφου πέτραν, πέζουσαν τὰ στήθη αὐτῶν τε καὶ τῶν ἀπογόνων των θὰ ἀπέκλειεν ἐκείνους τῆς ἀθανασίας, τὴν ὁποῖαν ἡ πολυῦμνητος εὐθανασία τοῦ μάρτυρος Χατζῆ Μιχάλη θὰ ἐπέβαλλε νὰ φανῆ εἰς αὐτοὺς σκληρὰ καὶ ἀδυσώπητος.

Διὰ τοῦτο ἐφευρίσκουν πολλὰς προφάσεις καὶ δικαιολογίας νὰ χαρακτηρίσουν τὸ φρούριον τοῦ Φραγκοκαστέλλου, τὸ ἀρχικῶς ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων ὑποδειχθὲν ὡς στρατηγικώτατον, νῦν ὡς τελειῶς χρεωκοπημένον. Προτείνουν αὐτῷ νέα σχέδια ἐπὶ νέων σχεδίων, ὡς καὶ προλαβόντως ἀρκετὰ ἐμνημονεύσαμεν, ἐπιδιώκοντες ἐπιμόνως δι' αὐτῶν νὰ προξενήσουν τοιοῦτον ψυχολογικὸν κύκλωμα εἰς τὴν ἀτρόμητον ψυχὴν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ὥστε λιποψυχῶν νὰ τοὺς ἀκολουθήσῃ, ἀναρριχώμενος δίκην αἰλόουρου μετὰ τοῦ ἵππικοῦ του ἀπὸ ὄρεινου εἰς ὄρεινόν, νὰ φθαρῆ μᾶλλον κλεπτοπολεμῶν τὸν ἐχθρὸν ἀνεπαισθήτως καὶ μὲ ἐλλείψεις τῶν πρὸς συντήρησιν τοῦ στρατεύματός του ἀφθονωτέρας, νὰ ἀποκτήσῃ παρ' αὐτῶν τῶν ἰδίων σκωπτικῶς καὶ νέον τίτλον, ἀνάλογον τοῦ ναυάρχου τῆς ξηρᾶς, ὡς ἐκ τῆς ἀσημάντου χρησιμοποίησεως τοῦ ἵππικοῦ ὄπλου ἀνὰ τὰς κρημνώδεις ἀτραπούς τῶν Λευκῶν ὄρεων, νὰ καταντήσῃ τέλος εἰς τὸ οἰκτρὸν κατάντημα εἰς τὸ ὁποῖον οἱ ἴδιοι Κρήτες περιήγαγον τὸν συμπατριώτην των Ἰωάννην Χάλην, διαλυθέντες εἰς τὰ ἐξ ὧν οὐνετέθησαν καὶ ἐγκαταλείψαντες αὐτὸν μὲ πέντε μόνον συντρόφους του νὰ ἀποθάνῃ ἐκ μαρασμοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Μανουσογιαννάκη ἡμέρας μόνον βραδύτερον τοῦ ἡρωϊκοῦ θανάτου τοῦ ἡμετέρου Νταλιάνη, καὶ οὕτω ἀδόξως ὁ ἔνδοξος Χατζῆ Μιχάλης νὰ τερματίσῃ τὸ πολεμικὸν αὐτοῦ στάδιον.

Ἄλλ' ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐκ τῆς προτέρας των διαγωγῆς τοῦ «ἤξεις ἀφήξεις οὐ θνήξεις ἐν πολέμῳ» ἀποβαλὼν νῦν καὶ τὸ ὑπόλοιπον τῆς πρὸς ἐκείνους ἐκτιμήσεως καὶ ἐμπιστοσύνης, οὐδενὸς πλέον ἤκουε. Καὶ ὁσάκις ἀπλῶς ἐκτοτε ἐβλεπε Σφακιανὸν ἀνετα-

ράσσετε ἐξ ἐγκάτων. Οὕτω τὴν ἐπομένην τῆς κατασκηνώσεως τῆς στρατιάς τοῦ Μουσταφᾶ εἰς Καψοδάσος, ἐκ Πατσιανοῦ Σφακιανοὶ καὶ λοιποὶ Κρήτες ἀποστέλλουν πρὸς τὸν Χατζῆ Μιχάλην τὴν ἀκόλουθον ἐπιστολήν :

«Γενναϊότατε,

Τὰ σχέδια καὶ αἱ προπαρασκευαί σου, καθ' ἡμᾶς, δὲν εἶναι διόλου ἀρμόδια διὰ τὸν περιμενόμενον ἐχθρόν. Ἡμεῖς, ὡς ἐντόπιοι, γνωρίζομεν αὐτὸν πολὺ καλῆτερα ἀπὸ τὴν γενναϊότητά σου, διότι τὸν παλαίωμεν ἀπὸ τοσοῦτους χρόνους. Σὲ συμβουλευόμεν λοιπόν, ἂν ἀγαπᾷς νὰ μᾶς ἀκούσης, νὰ ἀφήσης ἀπὸ 25 ἄνδρας σταθεροὺς καὶ γενναίους εἰς ἕκαστον πύργον τοῦ Καστελλιοῦ, τὸ ἕλον 100 ἄνδρες, μὲ ἄλλα τῶν τὰ χρειώδη διὰ πολλοῦ χρόνου πολιορκίαν, τοὺς δὲ ἐπιλοίπους καὶ τὸ ἵππικὸν νὰ πάρῃς καὶ νὰ σταθῆς μὲ ἡμᾶς εἰς τὰς ρίζας πρὸς τὰ Κολοκάσια. Ὁ δὲ ἐχθρὸς θὰ κατεβῆ ἴσα κατὰ τοῦ Καστελλιοῦ, τὸ ὅποιον βεβαίως δὲν θὰ δυνηθῆ νὰ κρυεύσῃ διὰ μιᾶς, ὥστε ἀντὶ νὰ πολιορκῆ, θὰ εὐρεθῆ αἰφνης αὐτὸς πολιορκημένος, διότι θὰ ἔχη τὸ φρούριον ἀπὸ ἔμπροσθεν καὶ ἡμᾶς ἀπὸ τὰ ὀπισθεν. Ἄν εἶσθε ὁμως ὅλοι στὸ Καστέλλι καὶ εἰς τὰ ταμπούρια, θὰ σᾶς περικυκλώσῃ ὅλους ὁμοῦ καὶ ἡμεῖς δὲν θὰ δυνηθῶμεν ποτὲ νὰ σᾶς βοηθήσωμεν ἐν ἀνάγκῃ, διότι οὔτε ἄλογα ἔχομεν, οὔτε ἠξεύρομεν νὰ πολεμοῦμεν εἰς τὸν κάμπον καὶ μάλιστα μὲ ἵππικόν. Αὐτὰ σοῦ λέγομεν ἀπὸ τώρα νὰ τὰ γνωρίζῃς, διὰ νὰ σκεφθῆς καλῆτερα.

Πατσιανὸς 15 Μαΐου 1828

Α. Μανουσέλης, Α. Μανουσογιαννάκης, Σ. Δεληγιαννάκης, Σ. Παπαδάκης, Γ. Τσουδερός, Σ. Κανκαλᾶς, Π. Τσιριτάνης, Π. Παπαδάκης».

Αὐθμερὸν ἔλαβον οὗτοι τὴν ἀκόλουθον ἀπάντησιν :

«Φίλοι Σφακιανοί,

Σεῖς μὲ γράφετε ὅτι δὲν εἶσθε μαθημένοι, οὐδ' ἔχετε ἄλογα νὰ πολεμᾶτε εἰς τὸν κάμπον ἐναντίον ἵππικῶν. Λοιπὸν φυλάγετέ τους ἀπὸ τὰ ὄρη σας νὰ μὴ φύγουν καὶ ἄφετε ἡμᾶς εἰδῶ κάτω καὶ κινιτάζετε νὰ μᾶς βλέπετε πῶς πολεμοῦμεν ἑμεῖς.

Φραγκοκάστελλον 16 Μαΐου 1828

Χατζῆ Μιχάλης»

Ἄκολουθεῖ ἐτέρα ἐπιστολὴ διὰ τοῦ Μποντονάκη ἔχουσα ὡς ἑξῆς :

«Γενναϊότατε Χατζῆ Μιχάλη,

Ἐγκαρδίως λυπούμεθα διὰ τὴν ἄγνοιαν ὅπου ἔχετε εἰς τοὺς Κρητικούς Τούρκους. Αὐτοὶ εἶναι παλληκάρια καὶ παιγιῶνται προμεροί.

Λοιπὸν μὴ θελήσης νὰ καταστραφοῦν τὸ παλληκάρια σου' ἄφες ὀλίγους διὰ φύλαξιν τοῦ Καστελλιοῦ καὶ τραβήξουν εἰς τὸ μέρος ἐτοῦτο, νὰ πολιορκήσωμεν εἰς τὸν κάμπον νὰ προφήσουν. Αὐτὰ θερμοπαρακαλοῦμεν τὴν γενναιότητά σου νὰ πράξης καὶ τότε ἡ νίκη εἶναι ἰδική σου.

Κολοκάσια 17 Μαΐου 1828»

(Ἐπονται ὑπογραφαί)

Καὶ εἰς τὴν ἐπιστολὴν τῶν ταύτην λαμβάνουν διὰ τοῦ κομιστοῦ Μποντονάκη προφορικὴν ἀπάντησιν τοῦ ἥρωος ἡμῶν τὴν ἐξῆς: «Πές στοὺς Σφακιανούς σου, πὼς τοὺς εὐχαριστῶ πού μᾶς λυποῦνται, κι' ἄς χαλάσουν τὰ φαράγγια τους νὰ μὴ φύγουν τ' ἄλογα τοῦ πασαῦ. Ἐγὼ ὀρέ, μὲ τὰ παλληκάρια μου θὰ δώσω ἓνα μάθημα στοὺς Τούρκους. Ἄν θέλετε κτυπήστέ τους κι' ἐσεῖς. Αὐτὴ εἶναι δική σας δουλειά. Σταθῆτε στὰ πόστα σας νὰ μᾶς τηρᾶτε πὼς πολεμοῦμε ἐμεῖς.»

Ἐτέρα πρεσβεία μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Στρατὴν Δεληγιαννάκη ἐπιμόνωσ παροτρύνουσα τὸν ἀπτόητον Χατζῆ Μιχάλην εἰς ὑποχώρησιν λαμβάνει καὶ ἐκείνη διὰ τοῦ Δεληγιαννάκη τὴν ἀκόλουθον ἀπάντησιν τοῦ ἥρωος ἡμῶν λέγοντος: «Εἶχα μόθει καπετὰν Στρατῆ, πὼς ἤσουν παλληκάρι, μὰ τώρα βλέπω πὼς δὲν ἦταν ἀλήθεια. Σὰν φοβᾶσαι, φύγε μὲ τὰ παλληκάρια σου, μὰ ἐγὼ θὰ μείνω ἐδῶ μὲ τὰ δικά μου νὰ πολεμήσω καὶ νὰ νικήσω τὸν Μουσταφᾶ πασαῦ. Ἐγὼ δὲν ἤλθα στὴν Κρήτη γιὰ νὰ ὑποχωρῶ, ἀλλὰ γιὰ νὰ πολεμῶ. Τὸ μόνο πού ζητῶ ἀπὸ τοὺς Κρητικούς καπετάνιους εἶναι νὰ κρατοῦν καλὰ τὰ στενὰ καὶ νὰ μὴ ἀφήσουν τὸ Μουσταφᾶ πασαῦ νὰ φύγη, κι' ἐγὼ, κι' ἂν ἀκόμα ἀπέναντί μου βρεθοῦν σαράντα χιλιάδες Τούρκοι, θὰ τοὺς καταστρέψω, γιατί ἔχω πεποίθησι στὰ παλληκάρια μου.»

Ἄλλη πρεσβεία ὑπὸ τὸν Γεώργιον Τσουδερόν τὸν ἐκλιπαρεῖ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ παράτολμόν του σχέδιον καὶ νὰ συλλογισθῆ τὸν ἄφευκτον θάνατον ὅστις τὸν ἀναμένει, λαμβάνει τὴν ὑπερήφανον ἀπάντησιν ἀπὸ τὸν περιφρονητὴν τοῦ θανότου Χατζῆ Μιχάλην: «Μιὰ φορὰ γεννήθηκα καὶ μιὰ φορὰ θὰ πεθάνω».

Τέλος ὁ Α. Μανουσέλης ἔστειλεν ἐκ μέρους τοῦ νεανίαν ὀνόματι Δ. Διακονιάρην πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν. Τότε ὁ ἥρωος ἡμῶν τόσο ἐξωργίσθη — λέγει ὁ Ἄσπρέας — ὥστε ἀναπηδήσας ἔσυρε τὴν σπάθην του καὶ ὤρμησε κατ' αὐτοῦ νὰ τὸν φονεύσῃ λέγων ἐν ἐξάλλῳ ὀργῆ: «Φύγετε, δειλοί, καὶ μὴ μοῦ κιοτεύετε (δειλιᾶτε) τὰ παλληκάρια μου καὶ τὰ κάνετε σὰν κι' ἐσαῦς. Πές ὀρέ στὸν καπετάνιο σου νὰ βγῆ στὸ φηλότερο βουνὸ νὰ μᾶς κυττάξῃ».

“Ολοι λοιπόν αἱ ἀπόπειραι τῶν Σφακιανῶν, ὧν ἀντικειμενικός σκοπὸς ἦτο νὰ παραπεισθῇ ὁ γρανιτώδης ψυχὴν ἔχων Χατζῆ Μιχάλης νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸ τοῦ κατ’ αὐτοῦ ἐπερχομένου Μουσταφᾶ ἀπέτυχον παταγωδῶς. Ἐπέτυχον ὁμῶς οὗτοι τὸ πρῶτον, δηλὰ δη νὰ παραμείνουν οὐδέτεροι, ὡς ἦσαν κατ’ οὐσίαν. Ἄλλὰ διὰ νὰ εἶναι καὶ κατὰ τύπους ἐν τάξει ἐναντι τῆς πολεμικῆς δικονομίας, ἐνόμισαν ἑαυτοὺς ὑποχρεωμένους ἐμπροθέσμως νὰ κοινοποιήσωσιν εἰς τὸν Χατζῆ Μιχάλην ὅτι αὐτοὶ δὲν θὰ πολεμήσουν μαζύ του διὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ νὰ πολεμήσουν μετ’ αὐτοῦ τὸν ἐχθρὸν τῆς ἰδιαίτερας πατρίδος των δὲν τὸ ἐπιδοκιμάζει καὶ ὁ Μουσταφᾶς. Τὴν ἥκιστα δὲ τιμητικὴν των ταύτην στάσιν ἀναλαμβάνουν τινὲς τῶν Κρητῶν ἱστοριογράφων νὰ στηρίξουν ἔστω καὶ σαθρῶς, ἐφευρίσκοντες πλεῖστα ὅσα ἐλαττώματα εἰς τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀπαραμίλλου ἡμῶν ἦρωος.

Εἶναι δὲ ἀριστοτέχναι εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς ἐπιμελοῦς ἀποκρύψεως τῆς ἀληθείας ἐπὶ ἱστορικῶν γεγονότων, ὅταν ταῦτα οὐ μόνον δὲν τοὺς χρησιμεύουν διὰ νὰ παρανοήσουν ἐκ προθέσεως τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ’ ἀντιθέτως εἶναι καὶ ἥκιστα τιμητικὰ διὰ τοὺς καθ’ ὑπερβολὴν ὕμνουμένους συμπατριώτας των ἀγωνιστὰς εἰς βᾶρος τῶν πραγματικῶν ἡρώων. Οὕτω, οὔτε ὁ Κριτοβουλίδης, οὔτε ὁ Παπαδοπετράκης, οὔτε ὁ Μουρέλλος, τοὺς ὁποίους ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἐν τῇ μελέτῃ περὶ τοῦ ἦρωος Χατζῆ Μιχάλη, ἐν ᾧ οὗτοι λεπτομερῶς καὶ λεπτολόγως ἐκθέτουν πλεῖστα ὅσα ἐπουσιώδη καὶ ἀσήμαντα ἱστορικῶς περὶ Κρητῶν ἀγωνιστῶν, ἰδίᾳ ὁ Μουρέλλος ἐκτρεπόμενος καὶ εἰς φλυαρίαν, ὅταν μάλιστα ἐξιστορῇ καὶ εἰς ποῖον βράχον ἐκάθητο ὁ Καυκαλοσήφης καὶ «ἐφούμαρε τὸ ταιγάρο του», καὶ οἱ τρεῖς οὗτοι Κρήτες ἱστοριογράφοι οὐδαμοῦ ἀναγράφουν, ὅταν θίγουν ζητήματα οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τοῦ ἀγῶνος ἐν Κρήτῃ καὶ ἀναγορεύουν ἐπιτροπὰς, καὶ καθαιροῦν ἐπιμελητείας, καὶ πέμπουν εἰς τὸν Καποδίστριαν ἐπιτροπὰς ἐπὶ ἐπιτροπῶν, καὶ καταθέτουν κείμενα ἀναφορῶν διὰ νὰ συγκινήσουν τὸ κενὸν τοῦ δημοσίου ταμεῖον, καὶ συνάπτουν μεταξύ γενναιοδῶρων Κρητῶν δάνεια δαπανηθέντα εἰς τοὺς ἀγῶνας των, καὶ σκωπτικῶς συμβουλεύουν τοὺς δανειστὰς νὰ φυλάξουν τὰς ἀποδείξεις διὰ νὰ εἰσπράξουν τὰ ὅσα ἐδάνεισαν ἀπὸ τὰ καχεκτικὰ θησαυροφυλάκια τοῦ Ναυπλίου, οὐδαμοῦ ἐπαναλαμβάνομεν, ἀναγράφουν τὴν ἐπίσημον ἐκείνην πρᾶξιν τοῦ Συμβουλίου Κρητῶν τῆς 8ης Μαΐου τοῦ 1828, δι’ ἧς οἱ Κρήτες ἀναγνωρίζουν χρηματικὴν ὀφειλὴν εἰς τὸν ἥρωα ἡμῶν τοῦ ποσοῦ τῶν

83 χιλιάδων γροσίων—άντιστοιχου πρὸς 1400 χρυσᾶς λίρας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐξ οὗ προκύπτει ὅτι καὶ ἐν Κρήτῃ ἔδαπάνα ἐξ ἰδίων ὁ μέγας πατριώτης Χατζῆ Μιχάλης πρὸς συντήρησιν τοῦ στρατεύματός του, ὡς ἐγένετο καὶ εἰς ἄλλους πολεμικούς του τομεῖς. Συνάγεται δὲ συνάμα ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ χρηματικοῦ τούτου ποσοῦ ὅτι οἱ Κρήτες οὐ μόνον εἰς θυσίαν αἵματος ἐδείχθησαν ἀπρόθυμοι εἰς τὸν Χατζῆ Μιχάλην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀνώδυνον θυσίαν χρήματος ἐφάνησαν φειδωλοί.

Ἐξ ἐπισήμου ἐγγράφου τῆς Διευθυντικῆς Ἐπιτροπῆς Σφακίων, σταλέντος πρὸς τὸν ἥρωα ἡμῶν ἀπὸ «Λουτρό» τῆ 27ῆ Ἀπριλίου 1828 καὶ φυλασσομένου τοῦ πρωτοτύπου ἐν τῷ οἰκογενειακῷ Ἀρχεῖῳ τῶν ἀπογόνων τοῦ ἥρωος, τὸ κείμενον τοῦ ὁποίου ἐνταῦθα μεταφέρομεν, ἀλλὰ καὶ ἐν φωτοτυπίᾳ καταχωρίζομεν, προκύπτει τὸ καταπληκτικὸν ὅτι οἱ Κρήτες ὄπλαρχηγοί, ὄχι μόνον δὲν ἐβόηθησαν τὸν Χατζῆ Μιχάλην εἰς τὸν ἀγῶνά του πρὸς ἐξέγερσιν τῆς Κρήτης κατὰ τοῦ κατακτητοῦ της διὰ θυσίας ἰδίου αὐτῶν αἵματος καὶ χρήματος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ὀλίγα πολεμοφόδια τὰ ὁποῖα ἀπέστειλεν ὁ Ἄγγλος φρούραρχος Γραμβούσης πρὸς τὸν Χατζῆ Μιχάλην, περιερχόμενα ταῦτα εἰς χεῖρας Κρητῶν ἐν τῷ ἐπινείῳ «Λουτρό», τῷ κατεκράτουν σχεδὸν τὸ ἥμισυ, πρὸς ἐξοπλισμὸν δὴθεν τῶν ἰδίων των στρατευμάτων τῶν Σφακίων, ἐν συνόλῳ ἀνερχομένων εἰς 87 ἄνδρας, οἵτινες οὔτε ἐπολέμησαν οὔτε καὶ προὔκειτο νὰ πολεμήσουν. Τὸ ἐπίσημον τοῦτο ἐγγραφον, ὅπερ ἐπιμελῶς παρασιωποῦν οἱ Κρήτες ἱστοριογράφοι, μετὰ τῶν λοιπῶν παρασιωπωμένων ἐγγράφων, ἔχει ὡς ἑξῆς :

«Ἡ Διευθυντικὴ Ἐπιτροπὴ

Πρὸς τὸν Ἀρχηγὸν τῶν βοηθητικῶν στρατευμάτων Κον Χ' Μιχάλην.

Ἔλαβεν ἡ Ἐπιτροπὴ τὸ ἀπὸ τὴν χθὲς ἐγγραφόν σας διὰ τοῦ ὁποίου ζητᾶτε τὸ ὅσον μολύβι, φυσέκια καὶ τουφεκόπιετρας ἔστειλεν ἐνταῦθα ὁ Φρούραρχος τῆς Γραμβούσας, διὸ καὶ μὲ τοὺς ἰδίους ἀπεσιαμένους σας Σᾶς στέλλει ἐκεῖ ὅλο τὸ μολύβι, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἂν οὐ δέσετε φυσέκια μὲ ὅσον βαρούτη ἔχετε, τὸ ἐπίλοιπον παρακαλεῖσθε νὰ μᾶς τὸ στείλετε ὀπίσω, ὅπου ἔχομεν καὶ ἄλλο βαρούτη νὰ τὸ ἐτοιμάσωμεν ὅλον.

Ἀπὸ ταῖς τουφεκόπιετρας ἐδῶ ἐκρατήσαμεν 3.700 : μόνον, ὅπου χρειάζονται καὶ διὰ τὰ ἄλλα στρατεύματα, τὰς δὲ λοιπὰς 4000 : σὰς ταῖς στέλλομεν αὐτοῦ.

Τὸ βαρέλι μὲ τὰ φυσέκια τὸ ἐκρατήσαμεν ἐδῶ διότι ἐδῶ ἔχομεν πολλὰ ὀλίγα, καὶ σὰς στέλλομεν αὐτοῦ ὅλα τὰ ἄλλα, καθὼς καὶ ἐν ρίζιμον σχεδὸν χαρτὶ τὸ ὁποῖον μόνον εἴχαμεν· στοχασθῆτε ὅτι οἱ στρατιῶται τῶν ἐδῶ χωρίων εἶναι περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν σας, καὶ

είναι ανάγκη να εύρισκονται και ἐδῶ φρονέια διὰ καμμίαν ἀνάγκην.

Διὰ τὰ σανὰ πολλάκις σᾶς ἐγράψαμεν ὅτι δὲν εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς Ἐπιτροπῆς, καὶ ἦτο περιττὸν νὰ τὰ ζητᾶτε πάλιν ἀπὸ αὐτῆν, διότι ἂν ἐδύνατο ἀπὸ πολλοῦ ἤθελε σᾶς στείλει ἂν ὁμως στοχάζεσθε διὸ δύνασθε μὲ διαφορετικὸν τρόπον νὰ τὰ πάρετε κάμειτε ὅπως ἀγαπᾶτε.

Ταῦτα καὶ λαμβάνουν τὴν τιμὴν νὰ ὑποσημειοῦνται τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς

τῇ 27ῃ ἀπριλίου 1828

Λουτρό

Τ. Σ.

Φ. Λυμπρίτης

Μ. Δασκαλάκης

μανοῦσος νικόλαο

Ὁ Γραμματεὺς

Α. Ζωντάκης

Ἄν δὲ ἐπόθουν οἱ ἱστοριογράφοι οὔτοι νὰ ἐνημερώθοῦν ἱστορικῶς εἰς τὸ περὶ Φραγκοκαστέλλου κεφάλαιον, οὔτινος ὁ ἥρωας ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλης εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ ὁ ἄξων ἀλλὰ καὶ τοῦ ζωντανοῦ θρόλου «τὸ παράδοξο στοιχείο», ἠδύνατο κάλλιστα νὰ συμβουλευθοῦν «πρῶτ' ἀπ' ὅλα» τὸ Ἀρχεῖον τῶν Ἀγωνιστῶν τῆς Παλιγγενεσίας, τοῦ ὁποῦ ὀγκῶδη φάκελλον καταλαμβάνει ἡ ἔνδοξος καὶ ἠρωϊκὴ πολεμικὴ δρᾶσις τοῦ Χατζῆ Μιχάλη· καὶ ἐκεῖ μετὰ ἄλλων σχετικῶν ἐγγράφων ἀναγνωρίσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους πολλῶν ἄλλων χιλιάδων χρυσῶν λιρῶν, τὰς ὁποίας ἠνάλωσεν ὁ ἥρωας ἡμῶν ὑπὲρ τοῦ ὄλου Ἀγῶνος τῆς ἐθνεγερσίας, θὰ εὔρισκον καὶ τὸ ἐπίσημον τοῦτο ἔγγραφο τοῦ Κρητικοῦ Συμβουλίου, ἂν τυχὸν τὸ ἠγνόουν, τὸ φέρον αὐξοντα ἀρ. 7 καὶ χρονολογίαν τὴν 8ην Μαΐου τοῦ 1828.

Τείνομεν δὲ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ τὰς ἀποστομωτικὰς ἀνδρικὰς ἀπαντήσεις τοῦ ἥρωος ἡμῶν πρὸς τὸν ὄρμαθὸν τῶν Κρητῶν πρέσβειων πρὸς τὸν ἥρωα ἡμῶν ἀποστελλομένων ἴνα, προτεινόντων αὐτῷ ὑποχώρησιν, κατορθώσουν νὰ τὸν ἀναδείξουν ἀπὸ ἥρωα, φυγάδα τοῦ Φραγκοκαστέλλου, οὔτε κἂν θὰ ἀπεφάσιζον νὰ τὰς καταριθμήσουν εἰς τὰς συγγραφὰς τῶν, ὡς ἀκριβῶς ἐλέχθησαν, ἂν δὲν ἐσκόπουν ἐκ τῶν ὑπερόχων φράσεων τοῦ ἀτρομήτου Χατζῆ Μιχάλη νὰ ἀντλήσουν πορίσματα ψυχολογικῆς ἀναλύσεως χαρακτήρων, δι' ὧν σχολιάζοντες ἀργοσχόλως καὶ ἀνευλαβῶς τὸν παρὰ πολλῶν ἐπιφανῶν ἠρώων ἐπίζηλον χαρακτηριστῆρα τοῦ ἥρωος ἡμῶν, θὰ ἀπεφαίνοντο ὅτι ὁ Χατζῆ Μιχάλης, ἦτο «*ἰσχυρογνώμων, ὀργίλος, ὑπερφίαλος, πείσμων καὶ παράτολμος.*»

Τὴν γενναιότητα καὶ ἀποφασιστικότητα τοῦ φιλοκινδύνου καὶ ἀπτοῦ Χατζῆ Μιχάλη, σκοπίμως παρανοοῦντες οἱ Κρητες οὔτοι ἱστοριογράφοι, ἐρμηνεύουν τὴν τόλμην ὡς ἰσχυρογνωμοσύνην, τὴν σταθερότητα ὡς πείσμα, τὴν ἀνδρείαν ὡς ἀφροσύνην,

Handwritten Greek text, likely a letter or official document, written in cursive. The text is partially obscured by a large circular watermark reading "ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΗΡΩΩΝ".

Φωτοτυπία του πρωτοτύπου του έγγραφου, το όποιον ή Διευθυντική Έπιτροπή Σφακίων απέστειλε προς τον Χατζή Μιχάλην, δικαιολογούσα την κατακράτησιν των πολεμοφοδίων των προοριζομένων διά τον ήρωα ήμών.
(Έκ του Οίκου. Άρχειου του άπογόνου του ήρωος Γεωργίου Άλεξ. Χατζημιχάλη)

τήν ὑπερηφάνειαν ὡς κομπασμόν, τὴν περιφρόνησιν πρὸς τὸν θάνατον ὡς ἄγνοιαν τοῦ κινδύνου, καὶ συνελόντι εἰπεῖν, τὸν ἡρωϊσμόν ὡς κουφότητα, διὰ νὰ μετριάσουν ἐντυπωσιακῶς ὅ,τι ἐπέδειξαν κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐν Κρήτῃ οἱ συμπατριῶται των ὡς ἀντίποδες τοῦ κατ' ἔξοχὴν ἀφθάστου καὶ ὑπερόχου χαρακτηῆρος τοῦ εὐκλεοῦς ἥρωος καὶ ἐνδόξου μάρτυρος τῆς πατρίδος ἀθανάτου ἐκείνου Χατζῆ Μιχάλη. Καὶ οὐ μόνον διὰ τὸν λόγον αὐτὸν πράττουν τοῦτο σκοπίμως, ἀλλ' ἵνα καὶ τὴν ἔνδοξον συμφορὰν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐν Φραγκοκαστέλλῳ ἀποδώσουν εἰς αὐτόν, νίπτοντες οὕτω τὰς χεῖράς των ἀπὸ τοῦ αἵματος τοῦ ἀθῶου, χωρὶς νὰ κοπιᾶσουν ἀκριβέστερον νὰ ψυχολογήσουν τὰ γεγονότα, ἐφ' ὅσον προβαίνουν εἰς ἀνάπτυξιν θεμάτων ἀνωτέρας ψυχολογικῆς ἐπιστήμης, καὶ βαθύτερον ἐρευνῶντες νὰ τὰ ἐξετάσουν καὶ ἐν τῷ συνόλῳ καὶ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα, ἵνα τὰ ἱστοριογραφικὰ των ταῦτα δοκίμια δύνανται νὰ διδαχθοῦν καὶ ἀπὸ τῆς φιλοσοφικῆς ἔδρας τῶν πανεπιστημίων !

Συνολικῶς καὶ μερικῶς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐν Κρήτῃ κατεπολέμησε πρῶτον ἡ ἀποτυχία τῆς ἐξεγέρσεως τῶν ἐντοπίων καὶ ὕστερον ὁ Μουσταφᾶς. Ἡ ἀπροθυμία των νὰ ἐξεγερθοῦν ἀποτελεῖ τὸ ποιητικὸν αἷτιον τῆς ὅλης συμπεριφορᾶς των. Δικαιολογίαι βεβαίως ὑπάρχουν πολλαί. Ἄλλ' ὅταν αἱ δικαιολογίαι δὲν σταθμεύουν ἐκεῖ ἐνθα ἐξαντλεῖται ἡ κορυφωσις τῆς ἀπροθυμίας τῶν ἐντοπίων, ἀλλ' ἐπεκτείνονται καὶ πέραν τούτου, μὲ ὑστερόβουλον πρόθεσιν ἐπικρίσεως τῆς ἡρωϊκῆς ὀλοκαυτώσεως τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, τὸν ὁποῖον κατέστρεψεν ἡ ὑπέρμετρος καὶ ἀσύγκριτος αὐτοῦ ἀνδρεία καὶ πλέον οὐ, αἱ δικαιολογίαι τότε μεταβάλλονται εἰς προφάσεις ἐν ἀμαρτίαις. Τὸ ἐλάχιστον ἐπιφανειακὸν ἐνδιαφέρον καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν Σφακιανῶν διὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐν Κρήτῃ, περιφερόντων τριάκοντα καὶ ἐπτὰ μόνον ἐνόπλους, ὡς σύμβολον μᾶλλον ἀνάγκης ἢ διαθέσεως, διότι εἰς τὸ ἔδαφός των ὁ ἥρωος ἡμῶν ἐστρατοπέδευσεν, ἐξητημίσθη ἐν τῷ ἄμα. "Ὅσα δὲ γράφουν πρὸς τὸν Χατζῆ Μιχάλην καὶ ὅσα προφορικῶς οὗτοι δηλώνουν, ἐπικειμένης τῆς μοιραίας συγκρούσεως τοῦ ἥρωος ἡμῶν μετὰ τοῦ Μουσταφᾶ, οὐδένα ἄλλον σκοπὸν ὑπουργοῦν, εἰ μὴ τὴν συγκάλυψιν τῆς ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους συστηματικῆς των ἀπροθυμίας, καὶ τὴν ἐκ τῶν προτέρων ἐξαίτησιν ἐπικεικίας διὰ τὰς συνεπείας αὐτῆς.

Διότι ἡμεῖς παραδεχόμεθα πρὸς στιγμὴν ὅτι ὄντως ἐξ ἰσχυρογνωμοσύνης ὁ ἥρωος ἡμῶν παρήκουσε τὰς σοφὰς στρατηγικὰς τῶν Σφακιανῶν συμβουλὰς καὶ ὑποδείξεις. Ἄλλὰ μήπως αἱ

συμβουλαί παρείχοντο διὰ τὴν ἐξασφάλισιν ὁ ἥρωος ἡμῶν τὴν νίκην διὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ Μουσταφᾶ; Τοῦτο οὐτε ὡς ἀστεῖον δὲν ἔχει θέσιν ἐνταῦθα. Οἱ ἐπικριταὶ ἱστοριογράφοι, κρίνοντες τὰ γεγονότα ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ προκατειλημμένως, διότι εἶναι ἀνεξακρίβωτον ἂν καὶ οἱ συμπατριῶται τῶν ἀγωνιστῶν, οἱ ἐγκαταλείψαντες τὴν τελευταίαν στιγμὴν τὸν Χατζῆ Μιχάλην νὰ ἀντιπαλαίσῃ μόνος κατὰ τοῦ Μουσταφᾶ, καὶ στρατηγικῶς εἰς ὅσα διατυπώνται εἰς τὰς δύο τῶν ἐπιστολῶν, τὰς ἀπὸ Πατισιανοῦ καὶ Κολοकाσιῶν ἀπασταλείσας τὴν 15ην καὶ 17ην Μαΐου πρὸς τὸν ἥρωα ἡμῶν, ἦσαν σύμφωνοι πρὸς τοὺς ἐπικριτὰς, ἀφοῦ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παπαδοπετράκη τὸ κείμενον αὐτῶν δὲν διεσώθη, ὡς ἐπὶ λέξει μνημονεύει: «*Τὰ πρωτότυπα σχέδια τῶν ἐπιστολῶν τούτων ἀνέγνωμεν παρὰ τῷ Π. Μανουσέλλῃ ἄνευ ὑπογραφῶν ἀλλ' ἀπωλέσθησαν τῷ 1868*», μόνον διὰ τὴν ἐξασφάλισιν ἐλαφρυντικὰ διὰ τοὺς ἐγκαταλείψαντας τὸν ἥρωα ἡμῶν ἐντοπίους, ἀποφαίνονται ὅτι ἂν ὑπεχώρει ὁ Χατζῆ Μιχάλης καὶ ἀνερχομῆτο μετὰ τοῦ ἱππικοῦ του ἐπὶ τῶν ὁρέων, αὐτὸς μὲν δὲν θὰ κατεστρέφετο, θὰ κατεστρέφετο ὅμως ὅπως ἦτο ἀποκεκλεισμένος εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Φραγκοκαστέλλου ὁ στρατὸς τοῦ Μουσταφᾶ. Καὶ ἐνταῦθα ἐξαντλοῦντες τὰ στρατηγικὰ σχέδια σταματοῦν. Ἡμεῖς ὅμως συνεχίζομεν τὰς σοφὰς στρατηγικὰς τῶν γνώμας. Ὁ Χατζῆ Μιχάλης παρήκουσεν εἰς τὰς περιφήμους ἐκεῖνας συμβουλὰς «*τῶν πεπειραμένων καὶ σεβαστῶν*» στρατιωτικῶν φυσιογωμιῶν τῶν Τσουδερῶν καὶ Δελγιαννάκηδων, οἵτινες, «*μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐν Φραγκοκαστέλλῳ καταπεσόντος τοῦ ἀγῶνος ἐν Κρήτῃ διὰ τῶν προσπαθειῶν τοῦ ἀσημάντου κλεφτοπολέμου*» (1) μὴ ἔχοντες εἰς τι ἄλλο νὰ ἀσχοληθῶσι διὰ τὸν κορεσμὸν τῶν προσωπικῶν τῶν φιλοδοξιῶν, διένεμον πρὸς ἑαυτοὺς καὶ πρὸς ἀλλήλους, ψιλῶ τίτλῳ ὀφθίκια, τὰ ἀνώτατα στρατιωτικὰ ἀξιώματα, καὶ ἀνεδεικνύοντο οὕτω, ἀντιστάσεως μὴ οὔσης, στρατάρχαι «*πάσης ξηροκαμπίας*», καὶ παρακούσας αὐτῶν ὁ ἥρωος ἡμῶν ἐπλήρωσε πολὺ ἀκριβᾶ τὴν μεγάλην του ἐκείνην ἀπροσεξίαν, καὶ ὡς μεταμελούμενος μαθητῆς ὁμολογεῖ ἐνώπιόν τῶν ὅτι τοιαύτην ἀπροσεξίαν δὲν θὰ ἐπαναλάβῃ.

Καὶ ἀπὸ τοῦ ἐδωλίου τοῦ κατηγορουμένου Χατζῆ Μιχάλη ἀπολογούμενοι τιμῆς καὶ ὑπερηφανείας ἕνεκεν ἡμεῖς, ὡς κατέχοντες πληρεξουσιότητα ἀδιαφιλονείκητον, ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς

(1) Ἀσπρέα Γ. Ἱστορίαι καὶ Ζητήματα. Ἐφημερίς «Καθημερινή» Ἀθῆναι 4ης Ἰουνίου 1936.

κοινης πρὸς τὸν θρυλικὸν ἥρωα γενεθλίου γῆς, τὸ ἱστορικὸν καὶ ἥρωοτόκον Δελβινάκι τῆς Ἡπείρου, τοῦ ἥρωος ἐρημοδικούντος ἀκουσίως, ὡς κωλυομένου ὑπὸ τῆς Ἀπτέρου Δόξης νὰ ἐξέλθῃ τοῦ Πανθέου τῶν Ἀθανάτων καὶ νὰ κατέλθῃ χαμηλὰ διὰ νὰ ἐμφανισθῇ αὐτοπροσώπως πρὸ τοῦ ἐκτάκτου τούτου στρατοδικείου, καὶ ἐρωτῶμεν τοὺς κατηγοροὺς: — Ἀφοῦ ὁ Μουσταφᾶς, τοῦ Χατζῆ Μιχάλη χρησιμεύσαντος δολώματος, παρεσύρθη μέχρι τῆς πεδιάδος τοῦ Φραγκοκαστέλλου καὶ εὐρίσκετο ἐκεῖ ἀποκεκλεισμένος, τί ἠμπόδιζε τοὺς ἐντοπίους Κρήτας νὰ φράξουν ἐκεῖνοι ἀνενόητοι πλέον ἀπο τὰς «*ἀφροσύνας*» τοῦ νεκροῦ ἤδη Χατζῆ Μιχάλη τὰ στενά, καὶ νὰ τὸν κτυπήσουν ἐκεῖνοι «*ἀπὸ τὰς ἐπικαίρους θέσεις τοὺς καὶ νὰ τὸν συντρίψουν*», μὴ ἔχοντες ἀνάγκην ποσῶς ἵππικοῦ ὄπλου, οὐτινος βεβαίως ἠγνόουν τὴν τακτικὴν πολέμου, ἀφοῦ καὶ τὸ κατασφαγὲν ἵππικὸν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ὑπακούοντος εἰς αὐτοὺς, θὰ τὸ ἔθετον ἐν παροπλισμῷ ἐπὶ τῶν ἀπροσίτων παρυφῶν τῶν ὄρεινῶν ἀπὸ τῶν ὁποίων στρατηγικῶς ἔγνωμοδότουν; Καὶ ἐν ᾧ δὲν εἶχον ἀπόλυτον ἀνάγκην τοῦ ἵππικοῦ, εἶχον ὅμως εἰς τὴν διάθεσίν των πίστωσιν χρόνου μιᾶς ὁλοκλήρου ἐβδομάδος, ἀφοῦ τόσοσιν διέμεινεν ὁ Μουσταφᾶς ἐντὸς τῆς πεδιάδος τοῦ Φραγκοκαστέλλου, ἱκανοῦ διὰ νὰ εἰδοποιήσουν ὄλους τοὺς ἐν ὄπλοις Κρήτας, ἂν ὑπῆρχον τότε ἔνοπλοι, (ἀλλὰ πρὸς Θεοῦ τί λέγομεν! ὁ Μουρέλλος μᾶς διαψεύδει διακηρύσσων ὅτι «ἀπὸ τῆ μὰ τῆ μεριά τῆς Κρήτης ὡς τῆ» ἄλλη μεριά προτοῦ φθάσῃ ὁ Χατζῆ Μιχάλης σὴν Κρήτη ἔβραζε ὁ κλεφτοπόλεμος!) Καὶ ἡμεῖς περιεργείας ἔνεκεν διερωτῶμεθα: Μήπως ὅταν ἔφθασεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἰς τὴν Κρήτην εἶχε τόσοσιν παραβράσει ὁ κλεφτοπόλεμος ὥστε ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐχρειάσθη νὰ κατεβάσῃ τὴν «κατσαρόλα» ἀπὸ τῆ φωτιά γιὰ νὰ μὴ «τσικνώσῃ» ἀπὸ τὸ πολὺ βράσιμο;) Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχον ἐπὶ ποδὸς Κρήτες ἔνοπλοι κεραυνοβόλως νὰ στρατολογηθοῦν καὶ νὰ σπεύσουν εἰς ἐπικουρίαν τῶν Σφακιανῶν, διὰ νὰ ἐπιτύχουν τὸ στρατήγημα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ «*ἄφρων*» Χατζῆ Μιχάλης ἀπεπειράθη νὰ τὸ ἀνατρέψῃ; Ἡ μήπως νομίζουν ὅτι, τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ὑποχωρόντος καὶ ἀνερχομένου εἰς τὰ ὄρη, θὰ ἔτρεχε κατὰ πόδας νὰ τὸν καταδιώκῃ ὁ Μουσταφᾶς, ὥστε κατὰ προτίμησιν οὗτος νὰ κατευθύνηται ἐκεῖ ὅπου τὸν ἀνέμενον οἱ Σφακιανοὶ μὲ «τρία καὶ ροῦπι», κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον, διὰ νὰ τοῦ ἐπιτεθοῦν καὶ νὰ τὸν συντρίψουν; Ἄλλως τε καὶ ἂν τοιοῦτόν τι δὲν εἶχον ἐκεῖνοι τυχὸν κατὰ νοῦν, ὁ «μακαρίτης» τοὺς ἐδήλωσε καθαρὰ καὶ ξάστερα: «Ἐγώ, οὐρέ, μὲ τὰ παλληκάρια μου θὰ δώσω ἓνα μάθημα στοὺς Τούρκους.

Ἄν θέλετε κτυπήσετέ τους κι' ἐσεῖς. Αὐτὴ εἶνε δική σας δουλειά.» Ἡ μήπως εἶχε κατὰ νοῦν ὁ πασᾶς, καὶ τὸ διέγνωσαν μὲν ἐκεῖνοι, δὲν τὸ ἀντελήφθη ὅμως ἐγκαίρως ὁ Χατζῆ Μιχάλης (καὶ γι' αὐτὸ ἴσως τὴν ἔπαθε), ἐπερχόμενος κατὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη εἰς Φραγκοκάστελλον νὰ εἰσέλθῃ μετὰ τοῦ στρατεύματος τοῦ ἐντὸς τοῦ φρουρίου διὰ νὰ στρατονηθῆ, παραδίδων οὕτω ἑαυτὸν εἰς ἐκουσίαν πολιορκίαν, ἂν ἔσπευδον οἱ 37 Σφακιανοὶ νὰ κλειδώσουν ἔξωθεν τὴν πύλην τοῦ φρουρίου ἐκείνου, καὶ τοὺς ἠμπόδισεν ὁ πρὸ τοῦ φρουρίου παραταχθεὶς Χατζῆ Μιχάλης ; Ἡ τέλος ἐσκέπτοντο σοβαρῶς οὗτοι ἀπόπειραν κυκλώσεως καὶ συντριβῆς τοῦ ἐχθροῦ, παρασυρομένου ἔστω καὶ ἐκ στρατηγικῆς τοῦ πολυμηχάνου πασᾶ πλάνης, ὅταν τοιαῦτα ἔγραφον, ἂν τὰ ἔγραψαν βεβαίως, καὶ παρήγγελλον πρὸς τὸν ἥρωα ἡμῶν, διαθέτοντες μεταξὺ βολῆς καὶ ἀμφιβολίας τότε ἐνόπλους οἱ Σφακιανοὶ καὶ οἱ Παγκρήτες τῆς περιφέρειας ἐκείνης 37 ἄνδρας εἰς Πατσιανὸ καὶ 50 περίπου εἰς Καψοδάσος ;

Ἐνταῦθα τοῦλάχιστον τοιοῦτόν τι οὔτε ἐγένετο, οὔτε καὶ ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ. Τὸ μόνον γενόμενον ἦτο «ἡ χρυσοῖς γράμμασιν ἐγγραφῆ εἰς τὰς δέλτους τῆς ἀθανασίας τοῦ ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη καὶ τῶν σὺν αὐτῷ.» — Ἄλλὰ καὶ ὅταν, ἐπιστρέφοντος τοῦ Μουσταφᾶ κεκμηκότος καὶ ἠκρωτηριασμένου τὰ μάλα ἐκ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Φραγκοκαστέλλου εἰς τὰ ἴδια, παρουσιάσθη εὐκαιρία καταλληλοτέρα τῆς τοῦ Φραγκοκαστέλλου εἰς τὰ στενὰ τῆς Χαλαρᾶς καὶ Κόρακα, ἀντὶ οἱ «ἀρχηγοὶ καὶ καπεταναῖοι» τῶν Σφακίων νὰ ἀποκλείσουν τὸν στρατὸν τοῦ πολεμίου «ὡς γῦπες — κατὰ Μένδελσων — ἐπέπεσον» ὄχι βεβαίως κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλὰ κατὰ τῶν δίκην εὐχρήστων ἀθυρμάτων ριπτομένων, ὀδηγίᾳ τοῦ πασᾶ, λαφύρων εἰς τοὺς ἐπιδιώκοντας τὴν συντριβὴν τοῦ πολεμίου ὀπλαρχηγῶν Κρητῶν! διαρπαζόντων τὰ πρὸς αὐτοὺς ριπτόμενα, καθ' ὃν τρόπον διεξάγεται ἡ διανομὴ κολλύβων εἰς παιδικοὺς ὀμίλους ἐν μνημοσύνῳ ὑπὸ συνωστισμόν τελουμένῳ, καὶ διὰ τοῦ τεχνάσματος τούτου ἀνενοχλήτως ἐγένετο ἐκεῖθεν τοῦ ἐχθροῦ ἡ διάβασις.

Εἶνε ὅθεν ἄγαν τολμηρὸν τὸ ἐπικρίνειν, ἐλαφρᾶ τῇ συνειδήσει, ἥρωας, πρὸς οὓς, μόνον θαυμασμόν ὀφείλουν, ἀλλὰ καὶ εὐγνωμοσύνην ἀίδιον χρεωστοῦν καὶ οἱ ἱστοριογράφοι οὗτοι, ὡς πολεμήσαντας τοὺς κατακτητὰς αὐτῶν καὶ τῶν συμπατριωτῶν των ἐπὶ τοῦ πατρίου αὐτῶν ἐδάφους καὶ ὡς ἀρδεύσαντας διὰ χεიმάρρου αἵματος ἡρωϊκοῦ τὴν γενέθλιον αὐτῶν γῆν, τὴν μαρτυρικὴν καὶ πολυπαθῆ ἔνδοξον μεγαλόνησον Κρήτην, τῆς ὁποίας ὁ εὐγενῆς

καί γενναῖος λαός ἐν τῷ συνόλῳ του τὸν ἐκεῖ φρικτῶς σφαγιασθέντα καί θυσιασθέντα καί δοξασθέντα ἡμέτερον Χατζῆ Μιχάλην, οὐ μόνον ὡς κορυφαῖον ἥρωα τὸν θαυμάζει, ἀλλὰ καί τὸν πιστεύει ὡς θρῦλον ζωντανόν. Ὅ,τι δὲ εἶχεν ἐξ ἑαυτοῦ νὰ πράξῃ ὁ ἀκαταμάχητος καί ἀήττητος ἡμῶν ἥρωας ἐκεῖ πολυτρόπως ἐγκαταλειφθεὶς, ἤτο νὰ ἀγωνισθῇ ἥρωϊκῶς καί νὰ ἀποθάνῃ τιμίως. Τούτου συντελεσθέντος, ἡ μὲν ἥρωϊκὴ αὐτοῦ αὐτοθυσία καθηκόντως, ἡμῶν ἐγκαυχωμένων, ἐπιβραβεύεται, τῶν δὲ φυγοπολέμων ἢ ἀπροθυμίας ἐπιβεβλημένως, ἡμῶν προκαλουμένων, ἀποδοκιμάζεται.

Ὁ Μουσταφᾶς καταυλισθεὶς ἐν Καψοδάσει ἐπὶ διήμερον καί ἀναπαύσας τὸ στράτευμά του ἐκεῖ μέχρι τῆς 17ης Μαΐου, τὴν ἐπιούσαν ἀποφράδα ἡμέραν τῆς 18ης Μαΐου τοῦ 1828, ἅμα ἡλίῳ ἀνατείλαντι, διέταξε νὰ ρίψωσι τρεῖς κανονιοβολισμοὺς, δι' ὧν συνήγειρε τὸ στράτευμα αὐτοῦ καί συνήθροισε τοῦτο εἰς τὰς κάτωθεν τοῦ Καψοδάσου θέσεις· καί μετὰ τὴν καθιερωμένην προσευχὴν διὰ τοῦ «Ἄλλὰχ σάλατ-έλ-σαμπάχ», διήρσε τὴν στρατιάν του εἰς τρεῖς φάλαγγας, ἐν τῇ μεσαίᾳ τοποθετήσας τὸ ἵππικόν ὑπὸ τὴν προσωπικὴν του διεύθυνσιν. Καί οὕτω παρατάξας τὸ στράτευμα αὐτοῦ πρὸς μάχην, προωθείται βραδέως πρὸς τὸ Φραγκοκάστέλλον. Μόλις ἐφάνη ἀπέναντι τοῦ Φραγκοκαστέλλου καί εἰς μιλίου ἀπόστασιν ἐκεῖ παρὰ τοὺς πρόποδας τῶν ὄρειων τοποθετεῖ τρεῖς χιλιάδας Τουρκαλβανῶν καί Τουρκοκρητῶν ὡς γραμμὴν ἀμύνης, ἀφ' ἑνὸς τῆς κατὰ μέτωπον ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, καί εἰς ἀπόκρουσιν ἀφ' ἑτέρου ἐνδεχομένης προσβολῆς ἐν ὥρᾳ μάχης ἐκ τῶν ὀπισθεν ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν, λυόντων τυχόν τὴν οὐδετερότητα· αὐτὸς δὲ ὁ Μουσταφᾶς σταθμεύσας παρὰ τὴν θέσιν Θυμέ-Κάμπος, διέταξε τὴν φαλαγγηδὸν ἐπίθεσιν κατὰ τῶν πέντε προμαχῶνων, τῶν πρὸ τοῦ Φραγκοκαστέλλου, ὑπὸ τῆς πεντακισχιλίου πεζικῆς του δυνάμεως μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ ἵππικοῦ του.

Οἱ Τούρκοι ἐπέπεσον κατ' ἀρχὰς κατὰ τοῦ κεντρικοῦ προμαχῶνος, τοῦ ὑπὸ τὸν Κυριακούλην Ἀργυροκαστρίτην (1) κατεχομένου, σωρηδὸν μετὰ βοῆς καί ἀλαλαγμοῦ. Οἱ ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ προμαχῶνος προσδεδεμένοι τοὺς πόδος ἐδέχθησαν τὴν ἐπίθεσιν δι' ὁμοβροντίας πυρόβολισμῶν κατὰ τῶν ἐπιτεθέντων βαρβάρων, πεσόντων ἄλλων νεκρῶν καί ἄλλων πρηνηδόν. Ἐγερθέντων ἀστραπηδόν τῶν πολεμίων, καί πόλιν ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν οἱ ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ τούτου προμαχῶνος δεχθέντες τὴν πρῶ-

(1) Ὑπασιπότης τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, διαδεχθεὶς τὸν παντελῶς καταστάνα ἀνάπηρον Παναγ. Κακλαμᾶνον ἐν τῇ γιγαντομαχίᾳ τῆς Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν.

την επίθεσιν νά πυροβολήσουν καί ἐκ δευτέρου. Ἄλλὰ τότε πλησιάσαντες πλέον οἱ ἐπιτιθέμενοι ἐγγύς τοῦ προμαχώνος τοῦ Κυριακούλη, εἰσεπήδησαν ξιφήρεις καί ἐν ὀρμῇ ἐντός τοῦ προμαχώνος· τότε ἤρχισαν σφάζοντες καί σφαζόμενοι ἕως οὔ, ὡς ἀπείρως πολυπληθέστεροι τῶν ἀντιπάλων τῶν, κατέκοψαν ἅπαντας τοὺς προσδεδεμένους τοὺς πόδας μαχητάς, ἐκτός πέντε διαφυγόντων τὴν μάχαιραν τοῦ ἐχθροῦ, ὡς ἀποκοπέντων τῶν δεσμῶν τῶν ποδῶν τῶν. Ὁ Κυριακούλης ἔφιππος ἐλαύνει ἐν καλπασμῷ πρὸς τὸ φρούριον, ἵνα ζητήσῃ παρὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐνίσχυσιν· ἀλλὰ καταδιωχθεὶς ὑπὸ ἰπέων τοῦ ἐχθροῦ κατασφάζεται.

Σπεύδει τότε ὁ Χατζῆ Μιχάλης, ὁ ἐφορεύων τῆς διεξαγωγῆς τῆς ὄλης ἐπιχειρήσεως, μετὰ τοῦ ἰππικοῦ του, διὰ νά δώσῃ χεῖρα ἀρωγῶν εἰς τὸν Κυριακούλην, ἀλλ' ἀντικρούεται ὑπὸ τοῦ ἐχθρικοῦ ἰππικοῦ, ὀρμήσαντος κατ' αὐτοῦ. Ἐπελαύνων κατ' αὐτοῦ ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἀναχαιτίζει τὴν ὀρμὴν τοῦ ἐχθρικοῦ ἰππικοῦ καὶ τὸ διασκορπίζει, ἀλλὰ δὲν καταδιώκει αὐτὸ φοβούμενος μήπως πανταχόθεν κυκλωθῆ, καὶ ἀναγκάζεται νά ὀπισθοδρομήσῃ· κατὰ τὴν ὀπισθοδρόμησιν ἐφονεύθη ὁ Κρῆς ἰππεὺς Μιχαὴλ Καστρινός. Οἱ Τοῦρκοι, ἀφέντες ἔξω τῆς ἐπιθετικῆς τῶν ζώνης τοὺς δύο ἄλλους προμαχώνας, ἐπιτίθενται κατὰ τῶν παρὰ τὸ φρούριον κειμένων ἐτέρων δύο τοιούτων. Ἐξορμοῦν κατ' αὐτῶν ἐκ τῶν ὀπισθεν οἱ τῶν δύο προμαχῶνων ἀφεθέντες ἀπρόσβλητοι, καὶ τότε ἡ μάχη διεξάγεται σφοδρότερα. Οἱ πολέμιοι πιέζουν τοὺς ἡμετέρους πρὸς τὸ φρούριον, καὶ ἀντιστοίχως οἱ ἡμέτεροι ἀπωθοῦν τοὺς πολεμίους.

Ὡς δέ, οἱ μὲν περὶ τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἰππεῖς καὶ πεζοὶ περισφιγγόμενοι ὀπισθοδρόμουν ἐλαφρῶς, οἱ δέ πολέμιοι ἐπισωρευόμενοι ἐπηύξανον τὴν πίεσιν συνεχῶς, ἀλληλοεκόπτοντο ἡμέτεροί τε καὶ βάρβαροι, μέχρις οὔ ἐπῆλθε πλήρης σύγχυσις καὶ οὐδεὶς ἐγνώριζε τοὺς ἑαυτοῦ· καὶ φύρδην μίγδην διέτρεχον φονεύοντες καὶ φονευόμενοι, ὡς λυσσαλέαι τίγρεις, πεζοὶ τε καὶ ἰππεῖς, καὶ ἐν μακαβρίῳ χορῷ προσήγγιζον πρὸς τὸ φρούριον. Προϊούσης τῆς ὥρας τὸ πεζικὸν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη δεκατίσαν τὸ βαρβαρικὸν πεζικόν, ἔπεσε σχεδὸν τὸ πλεῖστον. Ὅσοι ὅμως ἔζων ἀκόμη, παρὰ τὰ πολλά τραύματα καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν ἐξάντλησιν ἐκ τῆς αἰμορραγίας, ἐμάχοντο ἀπεγνωσμένως, ἐκτός ἐνίων περὶ τὸν Ὑδραῖον Τζώρτζην, κατορθωσάντων νά εἰσέλθουν ἐντός τοῦ φρουρίου. Ἄλλὰ τὸ ἰππικὸν μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Χατζῆ Μιχάλην, ὡς ἡσκημένον τὰ μάλα περὶ τὴν ξιφομαχίαν καὶ τοὺς συναφεῖς ἐλιγμούς, ἀρίστευσαν κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν ὄλων τῶν συντα-

ξάντων έκθέσεις περιγραφικὰς καὶ γραψάντων ἐνθυμήσεις χρονογραφικὰς τῶν μαχῶν εἰς τὰ πολεμικὰ μέτωπα τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἐπιχειρήσεων καὶ ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι, ἐμάχετο μετὰ τόσης λύσης, ὥστε οἱ ἵπποι ἐπιπτον ἐπὶ τῶν ἵππων καὶ οἱ ἀναβάται αὐτῶν κατεκόπτοντο θανασίμως καὶ ἐπεσωρεύοντο ἐπὶ τῶν νεκρῶν πτωμάτων τῶν ζῶων. Κατὰ τὴν φρικώδη ταύτην συμπλοκὴν ὁ Ἄραφ ἵπποκόμος τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ὁ αὐτομολήσας κατὰ τὴν αἰφνιδιαστικὴν ἐκείνην ἐπίθεσιν τῆς 8ης Μαΐου κατὰ τοῦ Ὄσμαν πασᾶ τῆς Ρεθύμνης, παρευρισκόμενος ἐν τῇ μάχῃ τώρα μετὰ τῶν ἱπέων τοῦ ἐχθροῦ, ἔδειξεν εἰς τοὺς βαρβάρους τὸν ἐπὶ τοῦ λευκοῦ ἵππου διαξιφίζοντα ἀστραπιαῶς καὶ κατακόπτοντα ἀηλεῶς καὶ τοὺς κατ' αὐτοῦ ἐφορμῶντας, καὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ φεύγοντας, εἰπὼν εἰς αὐτοὺς ὅτι ἐκεῖνος εἶναι ὁ περιβόητος Χατζῆ Μιχάλης. Καὶ οὕτω προδοθεὶς ὁ ἥρωὸς ἡμῶν ἀποτελεῖ τὸν κύριον στόχον τῶν πολεμίων. Περικυκλοῦται ὑπὸ ἑκατοντάδων πεζῶν καὶ ἱπέων στενωῶς, καὶ ἐκεῖ ἡ τόλμη διαδέχεται τὴν γενναϊότητα, ἡ γενναϊότης τὴν ἀνδρείαν, καὶ ἡ ἀνδρεία τὸν ἔξολλον ἠρωϊσμόν. Ἐπιτίθεται ἐπανειλημμένως πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις, φονεύων καὶ κατακρεουργῶν ἀκαθέκτως, καὶ οὕτω διασπᾷ τὴν φάλαγγα τῶν ἐχθρῶν καὶ σπεύδει πρὸς τὸν πυλῶνα τοῦ φρουρίου. Τότε εὔρε τὴν πύλην τοῦ φρουρίου κεκλεισμένην καὶ ἀνεδρόμησεν, ἵνα ὀρμήσῃ καὶ αὐθις εἰς τὸ πέλαγος τῶν πολεμίων· ἀλλ' αἴφνης περιεκυκλώθη ὑπὸ χιλιάδων ἐχθρῶν. Ἡ ἐπακολουθήσασα φρικώδης σκηνὴ τότε εἶναι ἀδύνατον νὰ περιγραφῆ. Ἐν μανίᾳ τὰ στίφη τῶν βαρβάρων διώκοντα τὸν Χατζῆ Μιχάλην συνωθοῦνται πρὸ τοῦ πυλῶνος, καὶ ἐν ἀπελπισίᾳ οἱ ὑπολειφθέντες Ἕλληνες σπεύδουν καὶ αὐτοὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ διὰ νὰ εἰσέλθουν καὶ ἐκεῖνοι ἐντὸς τοῦ φρουρίου, καὶ περιμάχητος διεξάγεται ἡ λυσσασθεστέρα πάλη πρὸ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ. Ἐκεῖ Ἕλληνες καὶ βάρβαροι ἀφέντες τὰ μακρὰ ὄπλα, ἦλθον εἰς χεῖρας ὠθοῦντες τὰ ξίφη μὲ τὰ ξίφη καὶ μὲ τὸ σῶμα τὰ σώματα, ἀλληλοσφάζονται δι' ἔγχειριδίων, διὰ δαγκαμάτων καὶ γρονθοκοπημάτων, οὐδὲ διεκρίνοντο ἐν τοιαύτῃ συγχύσει φίλοι καὶ ἐχθροί. Σωροὶ πτωμάτων ἠγέρθησαν τότε πρὸ τῆς πύλης τοῦ φρουρίου, τῶν μὲν βιαζόντων τὴν εἰσβολὴν, τῶν δὲ ἀποκρουόντων καρτερικῶς. Τοῦρκός τις σηματοφόρος τολμήσας νὰ ὑψώσῃ ἐπὶ τῆς πύλης τὴν ἡμισέληνον, πιστολισθεὶς ὑπὸ τοῦ πεντηκοντάρχου Κωνσταντίνου Μπαλάσκα πίπτει ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τῆς πύλης νεκρός. Καὶ τότε ἡ πύλη ἐφράχθη καὶ ἔξωθεν εἰς βαθμὸν ἀδιάσπαστον καὶ ἀδιάπεραστον καὶ ἀδιάβατον διὰ παντός μέσου καὶ τρόπου.

Πῶς ὅμως ἡ πύλη αὕτη εὐρέθη πρότερον ἔσωθεν κεκλεισμένη καὶ οὐχὶ ἔξωθεν ὑπὸ τῶν πτωμάτων ἀποκεκλεισμένη, τῶν σωρῶν ἐγερθέντων πυραμιδὸν πρὸ αὐτῆς, ἐντοπισθείσης τῆς ὅλης μάχης πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ φρουρίου κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ ἦρωας ἡμῶν ἀνεδρόμησε καὶ ἐκυκλώθη ἀπὸ τὸ πέλαγος τῶν πολεμίων, ἀφοῦ αὐτὸς κυρίως ἦτο ὁ στόχος τῶν βαρβαρικῶν στιφῶν, παραμένει μυστήριον! Ὁ Κριτοβουλίδης μετὰ τοῦ Παπαδοπετράκη διαφωνοῦν ριζικῶς ἐνταῦθα. Παραθεωροῦμεν τὴν ἄποψιν τοῦ Μουρέλλου, ὡς συμφωνοῦσαν μετὰ τοῦ δευτέρου καὶ εἰς τὴν χρῆσιν τῶν αὐτῶν λέξεων, καὶ φέρε ἴδωμεν τί οἱ δύο πρῶτοι, ἀντικρούων ὁ εἷς τὸν ἕτερον, λέγουσιν: Ὁ μὲν Κριτοβουλίδης ὅταν λέγῃ οἱ σωροὶ ἠγέρθησαν πρὸ τῆς πύλης ἐκ τῶν πτωμάτων ἡμετέρων τε καὶ βαρβάρων, «τῶν μὲν βιαζόμενων τὴν εἰσβολὴν τῶν δὲ ἀποκρουόντων καρτερικῶς», χωρὶς νὰ κάμνη μνείαν ὅτι εἶχον οὗτοι ἔξωθεν φράξει τὴν εἴσοδον τοῦ φρουρίου, ρητῶς ἐκφράζεται ὅτι ἔσωθεν ἐφράχθη ἡ πύλη τοῦ φρουρίου λέγων αὐτολεξεῖ: «ἠγαγκάσθησαν δὲ καὶ οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ νὰ σφάξωσιν ὄνους καὶ ἄλλα ζῶα διὰ νὰ κλείσωσι τὴν ἄθυρον πύλην αὐτοῦ, καλύσαντες οὕτω κατὰ τι τὴν ἀκάθεκτον τῶν πολεμίων ὕμνην.» Ὁ δὲ Παπαδοπετράκης λέγει: «Ὁ Χατζῆ Μιχάλης διέσπασε τὴν γάλαγγα τῶν κατὰ ἐκατοστίας περικυκλωσάντων αὐτὸν ἐχθρῶν στενωπῶς καὶ ἔδραμε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ φρούριον. Τύχη κακῆ! εὔρε τὴν θύραν κεκλεισμένην ὑπὸ τῶν πτωμάτων καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ εἰσέλθῃ.» Λέγων δὲ ὁ Παπαδοπετράκης «ὑπὸ πτωμάτων» δὲν ἐννοεῖ τὰ σφάγια τοῦ Κριτοβουλίδου τὰ ἔσωθεν τῆς πύλης, ἀλλ' ἀφήνει νὰ ὑπονοηθῇ ὅτι τὰ πτώματα ταῦτα ἦσαν τῶν ἔξωθεν πιπτόντων κατὰ τὴν λυσσαλέαν πρὸ τῆς πύλης πάλην. Ποῖον ἐκ τῶν δύο νὰ πιστεύσωμεν; Οὐδένα. Διότι βασικῶς ἀμφότεροι ἀφίστανται τῆς ἀληθείας φράττοντες τὴν εἴσοδον εἴτε ἔσωθεν εἴτε ἔξωθεν διὰ πτωμάτων ἢ σφαγίων ὄχι ὅταν ἔδραμεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἰς τὴν πύλην καὶ εὔρε ταύτην κεκλεισμένην καὶ ἀνέδραμε κατὰ τοῦ πελάγους τῶν πολεμίων, ἀλλὰ βραδύτερον ὅταν ἡ ὅλη μάχη ἐνετοπίσθη πρὸ τῆς πύλης, τῶν πολεμίων κατὰ χιλιάδας δραμόντων ἐκεῖ, καταδιωκόντων τὸν πρὸς τὴν πύλην διευθυνόμενον Χατζῆ Μιχάλην καὶ εὐρόντα ἤδη τὴν θύραν κεκλεισμένην καὶ ἀναδρομήσαντα. Ἄλλ' ἄς παραδεχθῶμεν ὅτι ἔστω καὶ ὅτε ἔδραμεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης εἰς τὴν θύραν εἶχε προηγηθῆ πρὸ αὐτῆς ἡ περιλάλητος πάλη καὶ ἐκ τῶν σωρῶν, τῶν πρὸ αὐτῆς ἐγερθέντων πτωμάτων, εὔρε ταύτην κεκλεισμένην. Τότε διατί ἄλλα λέγει ὁ εἷς καὶ ἄλλα, ἐντελῶς διάφορα, ὑποστηρίζει ὁ ἄλλος; Καὶ ἂν οἱ σωροὶ ἔξωθεν ἦσαν ἱκανοὶ

νά φράξουν τὴν εἴσοδον, εἰς τί ἐχρησίμευον καὶ ἔσωθεν δεύτεροι σωροί, ἀφοῦ μόνον τοὺς πρώτους δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐκτοπίσῃ ὁ Χατζῆ Μιχάλης καὶ ἠναγκάσθη ἀναδραμῶν νὰ ριφθῆ εἰς τὸ πέλαγος τῶν πολεμίων; Ἄλλὰ καὶ ἂν ὄχι οἱ ἔξωθεν, ἀλλ' οἱ ἔσωθεν σωροὶ τῶν σφαγίων ἦσαν οἱ φράξαντες τὴν θύραν ἐκ κινδύνου εἰσόδου τῶν πολεμίων ἐντὸς τοῦ φρουρίου, διατί νὰ καταφύγουν εἰς τὸ μέτρον τοῦτο τοποθετοῦντες σφάγια ὑποζυγίων ἔσωθεν, ὡς ἐμπόδια μηδαμινὰ καὶ ἄψυχα, τὰ ὁποῖα καὶ νὰ παραμερίσουν πρὸς τὰ ἔσω ἦτο δυνατὸν οἱ ἀφηνιάσαντες βάρβαροι, ἀλλὰ καὶ νὰ πατήσῃ ἐπὶ πτωμάτων ὁ Χατζῆ Μιχάλης, ὁ καὶ φάλαγγας διασπάσας ζώντων σωμάτων καὶ ἐπὶ πτωμάτων ἀδιακρίτως ἀνθρώπων τε καὶ ζῶων πατῶν, ὅταν, κατὰ Παπαδοπετράκην, «*περικυκλωθεὶς οὗτος ὑπὸ χιλιάδων ἐμάχετο ὡς λέων ἐν μέσῳ αὐτῶν ξιφήρης*», καὶ νὰ μὴ προτάξουν οἱ ἐντὸς τοῦ φρουρίου εἰσελθόντες πρό τινας, κατὰ Κριτοβουλίδην, ἢ οἱ ἀρχήθεν εὐρισκόμενοι ἐντὸς, κατὰ Μουρέλλον, ἔνοπλοι ὑπὸ τὸν «*Μπικοστρατῆν*» Δεληγιαννάκην τὰ ἔμψυχα αὐτῶν σώματα, ὡς χαλύβδινα θωρακίσματα τῆς «*ἀθύρου πύλης*» τοῦ Κριτοβουλίδου, καὶ νὰ ἀριστεύσῃ ὄντως ὁ «*Μπικοστρατῆς*», ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ διεκδικῆ ὑπὲρ αὐτοῦ ὁ Μουρέλλος, ὄχι βέβαια τὸν κατ' ἀντιποίησιν τίτλον τοῦ «*περιφήμου ἥρωος τοῦ Φραγκοκαστέλλου*», ὃν ἀφαιροῦμεν ἀπ' αὐτοῦ διὰ στρατιωτικῆς καθαιρέσεως πανηγυρικῶς καὶ τὸν καταθέτομεν εὐλαβῶς ἐπὶ τοῦ βωμοῦ, ἐφ' οὗ ἀχνίζει τὸ ἠρωϊκὸν αἷμα τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη, ἀλλ' ἔστω καὶ μερίδιον κλασματικῆς μονάδος ἀπὸ τὴν γιγαντομαχίαν τοῦ Φραγκοκαστέλλου;

Τὸ ὡς σχῆμα ὀξύμωρον περὶ δῆθεν «*ἀθύρου πύλης*» τοῦ φρουρίου ὑπὸ τοῦ Κριτοβουλίδου ὑπόπτως φραζόμενον εἶναι καὶ φαιδρολογίας ἀστειότερον. Διότι ἂν τὸ φρούριον ἔστερεῖτο θύρας ἰσχυρῶς καὶ ὀχυρῶς ἀσφαλιζομένης, τότε τί ἐπολιόρκει ἐπὶ τοσοῦτον ὁ Μουσταφᾶς ἐν συνεχείᾳ; μήπως τὰ ὑπὲρ τοῦ Ἐνετικῆς ἐκείνου πύργου πλανώμενα νέφη;

Τὴν ἀλήθειαν διέσωσεν ἀνόθευτον ὁ θρῦλος, ὁ φερόμενος εἰς τὰ στόματα τοῦ ὑπερηφάνου Κρητικοῦ λαοῦ, ὅστις εἰς δημῶδη ἄσματα ἀπηθανάτισεν ἀψευδῶς τὴν ἠρωϊκὴν ἐκείνην ἐποποιίαν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὰ ἐξῆς μεγαλοστόμως διαλαλοῦν τὰ δημῶδη ταῦτα Κρητικὰ ἄσματα:

«Καστίζει τὴν φοράδα του καὶ πάει σ' ἓνα κάρτο
κι' ὄντιμος βρίσκει σφαλιχτὸ τὸ βουλιασμένον κάστρο.
Μὰ δὲ πού σ' ἤρρα σφαλιχτὸ πειὸ σου νὰ μὴν ἀνοίξῃς
γιὰ δὲν εὐρέθηκ' ἀνθρωπος ὄξω νὰ μοῦ βοηθήξῃ».

Καὶ καταράται ὁ ἥρωος ὄθεν, κατὰ τὴν δημῶδη μοῦσαν, τὸ

φρούριον τὸ ὁποῖον εὐρέθη κεκλεισμένον, ἄπορον παρά τινων τῶν ἐντὸς εὐρισκομένων, ἐν ᾧ ἂν ἐξ αἰτίας τῶν σωμάτων ἢ τῶν πτωμάτων τῶν σφαγίων ἀπεκλείσθη ἢ εἴσοδος, τότε ἢ ἀλάνθαστος μούσα ὡς γνωρίζουσα τοὺς δράστας ἢ μᾶλλον ὡς πειθομένη εἰς τὰ ὑπὸ τῶν προμνησθέντων ἱστοριογράφων ἰσχυριζόμενα, ἂν ταῦτα ἦσαν καὶ τὰ πραγματικά, θὰ κατηρᾶτο τὰ σφάγια ἢ τὰ πτώματα ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ταῦτα εἶχον τὴν εἴσοδον ἀποκλείσει εἰς τὸν ἐκεῖ δραμόντα καὶ εὐρόντα κλειστὴν τὴν θύραν καὶ ἀναδρομήσαντα ἤρωα ἡμῶν καὶ ἐπιπεσόντα κατὰ τοῦ βαρβαρικοῦ συρφετοῦ καὶ περικυκλωθέντα ὑπὸ χιλιάδων βαρβάρων. Ἄρα τὸ φρούριον ἦτο κεκλεισμένον καὶ ὄχι ἀποκεκλεισμένον.

Ὁ πολυθρύλητος ἡμῶν ἤρωας ὡς εὐρέθη κυκλωθεὶς τότε ὑπὸ χιλιάδων βαρβάρων—κατὰ Παπαδοπετράκην—**ξιφῆρης ἐμάχετο ἐν μέσῳ αὐτῶν ὡς λέων.** Ἐκεῖ ἡ τρομερὰ καὶ ἀγρία πάλη κορυφούται εἰς παραφροσύνην ἀνθρωπομάζης, ἢ ὁποία μὲ ἀφροῦς λύσσης, μὲ ἀράς καὶ ἀνοθέματα ἐφορᾷ κατὰ τοῦ ἤρωος ἡμῶν κύκλῳ, καὶ λακτίζεται μὲ βρυχηθμοὺς ἐπιθανατίους. Εἶτα θραυσθέντος τοῦ ξίφους του, φονευθέντος τοῦ ἵππου του καὶ διατρηθέντος τοῦ σώματός του, πίπτει καὶ αὐτὸς νεκρὸς τελευταῖος ἐπὶ ἰῶν σαρκῶν, αἱ ὁποῖαι ἔτριζον ὑπὸ τὰ πέλματα τῶν ἵππων. Καὶ ὑποστρώσας οὕτω ὁ Χατζῆ Μιχάλης ὡς ἀλουργίδα βασιλικὴν τὸ εἰς πολτοὺς παχεῖς καὶ πηκτοὺς ρεῦσαν κρουνηδὸν αἷμα ἀνθρώπων τε καὶ ἀλόγων, ἀφῆκε τὴν ὑστάτην πρὸς τὸν Πλάστην ννοήν, καὶ τότε κατέβησεν εἰς τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἐντολὴν τοῦ ἀγῶνός του, ἀποθέσας ταύτην μεγαλοπρεπῶς ἐπὶ τοῦ αἰμοφύρτου βωμοῦ τῆς ὀλοκαυτώσεώς του. Τὸ σῶμά του κατεκόπη μεληδὸν ὑπὸ τῶν βαρβάρων, ἢ δὲ κεφαλὴ του ἀποκοπεῖσα καὶ τεθεῖσα ἐντὸς τοῦ δερματίνου μαροῖπου του μετὰ τῆς τεθραυσμένης σπάθης, ἐκομίσθη εἰς τὸν πασᾶν, ὅστις καθήμενος εἰς τὴν θέσιν Θυμὲ δακρυρρόως τὴν ἀπαισίαν ἐκείνην σκηνὴν ἔθεατο. Καὶ ἀντὶ νὰ ἀνταμείψῃ τοὺς κομιστὰς τῆς κεφαλῆς τοῦ μάρτυρος Χατζῆ Μιχάλη, ὡς περιέμενον οἱ φονικωτάτην πάλην διεξαγαγόντες πρὸς ἀλλήλους βάρβαροι, περὶ τοῦ ποῖος θὰ ἀποσπάσῃ πρῶτος καὶ λάβῃ εἰς χεῖράς του τὴν κορυφὴν τοῦ νεκροῦ Νταλιάνη ὡς λείαν, ἐξύβρισεν αὐτοὺς ὁ Μουσταφᾶς μετὰ πολλῆς ὀργῆς, διότι ἐπόθει νὰ ἀντικρύσῃ τὴν τρομερὰν τοῦ συντοπίτου καὶ γνωρίμου του ἐκείνην καὶ ὑπερήφανον μορφήν, ζῶσαν, αἰσθανομένην καὶ ἀναπνεύσαν, καὶ οὐχὶ ὡς τῷ ἐκομίσθη ψυχρά, καὶ μὲ χεῖλη ὠχρὰ καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐσβεσμένους, καὶ ἔνδακρυσ τότε ἐνηγκαλίσθη καὶ τὴν κατησπᾶσθη.

Καί οὕτω ὁ ἀτρόμητος ἥρωσ ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλης ἐν ἡλικίᾳ πεντήκοντα καὶ τριῶν ἐτῶν, ὁ ἐκ παίδων ἐπιστρατευθεὶς εἰς τῆς ἐλευθερίας τὰς ἐπάλξεις, ὁ τῆς ἐθνεγερσίας ἀπόστολος, ὁ ὀργανωτῆς, ὁ τῶν κενταυρομάχων ἀρχηγὸς καὶ χορηγός, ὁ ἀτρόμητος πολέμαρχος, ὁ ἐμπειροπόλεμος ἀγωνιστής, ὁ ἀριστεύσας καὶ ἐν θριάμβοις καὶ ἐν συμφοραῖς, ὁ διὰ τὴν πατρίδα ζῶν, ἀναπνέων καὶ ἀγωνιζόμενος εἰς τὸν παρόντα κόσμον, καὶ τοῦ ὁποίου «ἢ θεὰ καὶ μόνον ἦρκει, ὡς ἄλλου Ἀχιλλέως νὰ καταπλήξῃ ὀλόκληρον βαρβάρων στρατόπεδον», φρικτῶς κατακρεουργηθεὶς ἐν Φραγκοκαστέλλῳ, ἐνδόξως ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν.

Ἐκ τῶν Κρητῶν ἱστοριογράφων ἠρκέσθησαν νὰ χαράξουν ὡς ἐπιθανάτια τοῦ ἥρωσ ἡμῶν ἐγκώμια, ὁ μὲν Κριτοβουλίδης τὰς ἐξῆς ξηρὰς γραμμὰς: «Ἔπειο δὲ καὶ ὁ πολλάκις ἀγωνισθεὶς ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἐν Στερεῇ Ἑλλάδι, καὶ ἀριστεύσας πάντοτε κατὰ τοῦ Ἰβραήμ καὶ Κιονταχῆ Ἰππαρχοσ Χατζῆ Μιχάλης». Ὁ δὲ Β. Ψυλλάκης ταῦτα: «Ἄλλ' εἰς τὴν ἀγαθὴν προαίρεσιν τοῦ ὡς ἄλλον Λεωνίδου θύματος ὑπὲρ τοῦ ἔθνους προσεγεχθέντος σεβαστοῦ ἐκείνου ἀρχηγοῦ ἀφορῶντες ἀνακράζομεν κατ' ὀφειλὴν ἱερὰν: Ἀγῆρωσ ἔστω αὐτῷ ἡ δόξα καὶ αἰωνία ἡ εὐγνωμοσύνη.»

Πρὶν δὲ ἡ νύξ τῆς ἀποφράδος ἐκείνης ἡμέρας τοῦ Μαΐου ἀπλώσῃ τὸν μελανὸν πέπλον ἐπὶ τῆς πεδιάδος τοῦ Φραγκοκαστέλλου, εἶχον καλύψει τὴν πεδιάδα τὰ νεκρὰ σώματα τῶν ἀνδρείων Χατζῆ Μιχάλη καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἀναμίξ μετὰ τῶν κατακοπέντων βαρβάρων καὶ τῶν φονευθέντων ἵππων. Ἡ δὲ παγερὰ σιωπὴ διατόρως διεκήρυσσε τί εἶχε τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐκεῖ συντελεσθῆ. Καὶ ἡ παγερὰ ἐκείνη σιωπὴ, ὡς ψυχρὰ ἐπιτύμβιος πλάξ, ἐπεκάθησεν ἐπὶ τοῦ ἀπεράντου ἐκείνου νεκροταφείου τῶν ἀτάφων μεινάντων νεκρῶν σωμάτων, ἀδιακρίτως ἡμετέρων καὶ ἄλλοφύλων. Ἐκ τῶν ὑπερδισχιλίων νεκρῶν—λέγει ὁ ἱστορικὸς Γ. Ἀσπρέας—ὄλη ἐκείνη ἡ περιφέρεια ἐγένετο ἀκατοίκητος ἐκ τῆς σήψεως τῶν πτωμάτων καὶ ἐκ τῆς ἀνυποφόρου ὀσμῆς μέχρι τοῦ φθινοπώρου.

Ὁ Παπαδοπετράκης ἀναφέρει ὅτι μοναχὴ τις ὀνόματι Μαγδαληνῆ, σεμνὴ καὶ ἐνάρετος γυνή, ἐφρόντισε καὶ διέγνω τὸν σκελετὸν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη· ἐπίσης δὲ καὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ εὗρεν εἰς Καψοδάσος ἐκδεδαρμένην, καὶ κατασκευάσασα νέον τάφον ἐν τῷ παρακειμένῳ αὐτῆς ναϊδίῳ τοῦ ἀγίου Χαραλάμπους, ἔθαψεν αὐτόν. Εἶτα δὲ μισθώσασα ἀνθρώπους συνέλεξεν ὄλους τοὺς σκελετοὺς τῶν πεσόντων καὶ φονευθέντων ἐν Φραγκοκαστέλλῳ

καὶ ἔρριψεν αὐτοὺς εἰς τὰ σχίσματα βραχώδους παραλίας, μίγδην ἀμφοτέρων τῶν φυλῶν, οἵτινες πολλαχῶς θεῶνται καὶ μέχρι σήμερον ἐκβραζόμενοι ὑπὸ τῶν κυμάτων. Καὶ περὶ μὲν τῆς κεφαλῆς τοῦ μάρτυρος Χατζῆ Μιχάλη εἶναι πιστευτὸν ὅτι ἀνευρέθη ἐν Καψοδάσει, οὐχὶ ὅμως καὶ περὶ τοῦ λοιποῦ σώματος τοῦ ἥρωος ἡμῶν, τοῦ μεληδὸν κατακρεουργηθέντος καὶ συναναμιχθέντος μετὰ τῶν πολυαρίθμων πτωμάτων Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων. Πάντως ἐπαινετὴ τυγχάνει ἡ πράξις τῆς μοναχῆς Μαγδαληνῆς, ἐγγραψάσης εἰς τὴν ἀθανασίαν τὸ ὄνομα αὐτῆς, ὡς συνδεδασάσης διὰ τῆς ἱερᾶς ταύτης πράξεως αὐτῆς μόνης ἐκ τῶν οἰκούντων τὴν μεγαλόνησον τοῦτο, μετὰ τῆς ἐνδόξου καὶ ἀθανάτου μνήμης τοῦ ἥρωος ἡμῶν. Ἄλλ' ἡ πράξις αὕτη τῆς σεμνῆς μοναχῆς δὲν ἀποτελεῖ καὶ ἐξόφλησιν τοῦ πρὸς τὸν μάρτυρα Ἰταλιάνην ὀφειλομένου χρέους ἐκείνων, ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν ὁποίων ἀμιλλόμενος ὁ ἀπαράμιλλος Χατζῆ Μιχάλης τὸ τρόποιον τῶν Θερμοφυλῶν τόσον θαυμαστῶς ἠγωνίσθη καὶ ὑπερφυῶς ἐμαρτύρησεν. Ὅτι δέ, ὡς μὴ τυχῶν ὁ μάρτυς τοῦ Φραγκοκαστέλλου μετὰ τῶν σὺν αὐτῷ πεσόντων 385 Ἑπειρωτῶν οὔτε τῶν κοινῶν ἐπιθανατίων τιμῶν, εἶναι τὸ μᾶλλον πιθανόν, τοῦτο ἄλλως τε διασώζει μέχρι σήμερον καὶ ὁ περὶ «Δροσουλιτῶν» θρύλος, κατὰ τὸν ὁποῖον, οἶονεὶ διαμαρτυρόμεναι αἱ ψυχαὶ τῶν ἠρώων ἐκείνων διὰ τὴν τοσαύτην ἀγνωμοσύνην, νὰ μὴ διατεθῆ ὀλίγος χῶρος γῆς ἐξ ἐκείνου, ὃν καθηγίασαν διὰ τῆς σπονδῆς τοῦ ἠρωϊκοῦ τῶν αἵματος, καὶ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς λιτὸς καὶ ἄνευ διακόσμου τινὸς ἀφανῆς κευθμῶν τῶν σεπτῶν λειψάνων τῶν, ὡς ἀνθρωπόμορφοι σκιαὶ ἐμφανίζονται ἀνὰ πᾶν ἔτος κατὰ τὴν ἀποφράδα ἐκείνην ἡμέραν τοῦ Μαΐου καὶ ἐπισκέπτονται τὸ πεδίον τῆς μάχης, ἔνθα εὖρον ἔνδοξον θάνατον. Ἄλλὰ τὸ θέμα τοῦτο θὰ πραγματευθῶμεν εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

Ὁ συμπολίτης τοῦ ἥρωος ἡμῶν Ἀντώνιος Γεωργίου, ὁ ἐπιλεγόμενος καὶ Μάνιας (Δελβινακιώτης) ἐγκωμιάζων τοῦ Χατζῆ Μιχάλη τὰ ἐν Κρήτῃ ἀνδραγαθήματα, καὶ τὴν ἠρωϊκὴν πτώσιν αὐτοῦ καὶ τῶν συμπολεμιστῶν του ἐν τῷ ὑπ' αὐτῶν κλεισθέντι Φραγκοκαστέλλῳ, συνέθεσε τετράστιρον Ἑλεγεῖον, τὸ ὁποῖον μεταφέρομεν ἐναυθὰ ὡς τὸ παραλαμβάνομεν ἐκ τοῦ πονήματός του τιτλοφορουμένου «Πολιτικὸν Κάτοπτρον» :

«Χατζῆ Μιχάλης ἔπесе στὴν Κρήτ' ὁ Ἑπειρώτης
 ποῦ ἤπῃγε καὶ ἠολέμησε ἀντρεῖος πατριώτης.
 Καὶ ῥίχνονταν εἰς τοὺς ὄχτρούς, χιλιάδες δὲ μετροῦσε,
 μὲ τὴν καβαλλάρια του, καὶ τοὺς τσαλαπατοῦσε.»

Καί 'κεί μέσα πού 'ρίχτηκε, 'ςτούς Τούρκους 'τρογυργιάστη
καί σφάζοντας 'πεσε κι' αὐτός, ὁ γίγας καί 'δοξάστη.
Ναί! ἔπεσεν ὁ γίγαντας μέσ' εἴκοσι χιλιάδες,
μοῦν καί 'ξακόσιους σκότωσε ἄγριους Τουρκαλάδες.

Παλάσκας ὁ Γεώργιος, Μανιάτης καί Τζομπάνος,
Κυριακούλης Πολύχρονος, καί ὁ Γιαννάκης Πάνος,
στὴν Κρήτη ἐπολέμησαν μέ τὸν Χατζημιχάλη,
κι' ὁ Κυριακούλης ἔπεσε καί ἐδιακόσιοι ἄλλοι.

Ποῦ 'ρίχτηκαν οἱ ἥρωες σὲ εἴκοσι χιλιάδες,
κι' αὐτοὶ τριακόσιοι μοναχὰ μέσα στοὺς Τουρκαλάδες.
Σκοτώσαν καί σκοτώθηκαν γιὰ τὴν ἐλευθερία,
μοῦνε 'ςτοῦ ἔθνους τὴν καρδιά ζοῦν, καί 'ςτὴν ἱστορία.» (1)

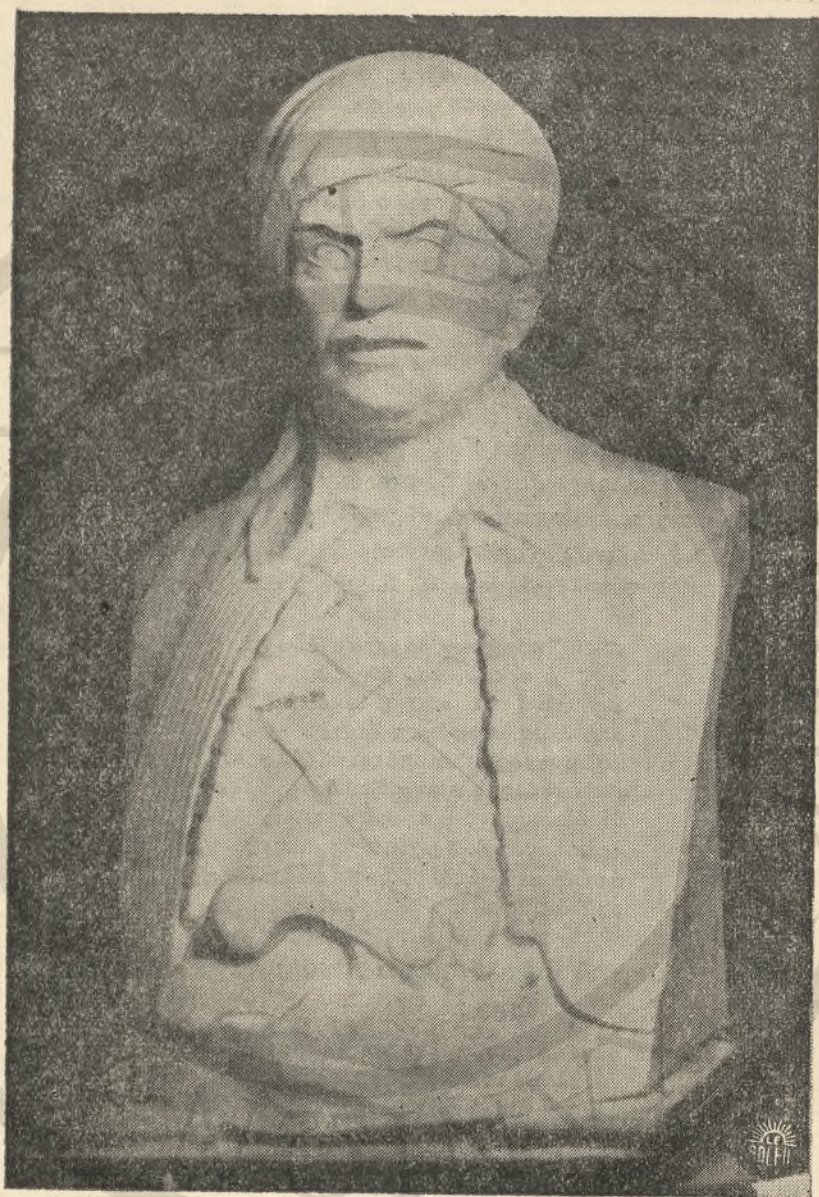
Ἄλλο ἐθνικὸς ποιητὴς Γεώργιος Ζαλοκώστας ἐκ τοῦ γεγο-
νότος ὅτι ὁ εὐκλεῆς ἡμῶν ἥρωες δὲν ἔτυχεν, ὡς ὤφειλε, τῆς
προσηκούσης μεταθανατίου τιμῆς, ἀλλ' οὔτε καί τῆς στοιχειώδους
τοιαύτης, διὰ θρήνου ἀναμίκτου πικρίας καί παραπόνου ὑποκρούει
τῆς ποιητικῆς του λύρας τὰς θλιβεράς χορδὰς ὡς ἑξῆς:

«Φεῦ! κοράκων ἀπέμεινε βρῶμα
ὁ νεκρὸς τοῦ Μιχάλη.
Εἰς αὐτὰ τὰ ἐδάφη ἀκόμα
ἀπὸ αἷμα μαρτύρων ζεστά
καί καπνὸς κι' ἀνεμόεσσα ζάλη
τ' ἄταφά του σκορπίζει ὄστᾶ.
Ἡ δὲ σκιά σου, κλεινὲ Μιχάλη,
περιπλανᾶται εἰς χῶματα σεπτὰ,
σεπτὰ πλὴν δοῦλα, ὅπου ἀνεμοζάλη
σοῦ διασπείρει τ' ἄταφά σου ὄστᾶ.»

Ἡμεῖς ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἀπομιμούμενοι στιχοτροπίαν
Ζαλοκώστα συμπληροῦμεν :

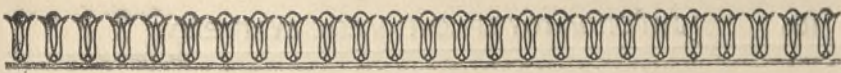
Δὲν εὐρέθη φιλόξενον χῶμα
νὰ δεχθῆ τοῦ Μιχάλη τὸ σῶμα.
Δὲν ἐλέχθη φαλμὸς ἱερὸς
δὲν ἐκάη λιβάνι.
Οὔτε θρῆνος ἠκούσθη μητρὸς
θρύλων, θρῦλε Νταλιάνη.

(1) Γεωργίου Ἄντων, Πολιτικὸν Κάτοπτρον, Ἀθήναι 1880 σελ. 147.

Προτομή του θρυλικού ήρωος και ένδοξου μάρτυρος του Φραγκοκαστέλλου
ΧΑΤΖΗ ΜΙΧΑΛΗ - ΝΤΑΛΙΑΝΗ

στηθείσα επί του έν τῷ Φραγκοκαστέλλῳ Ἡρώου ὑπό του δισεγγόνου
του Χρήστου Ἀλέξ. Χατζημιχάλη τῆ 18ῃ Μαΐου τοῦ 1928 ἐπί τῆ
ἐκατονταετηρίδι ἀπό του ένδόξου θανάτου του Ἡρώος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓΔΟΟΝ

ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΟΛΟΚΑΥΤΩΣΙΝ ΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩ

Πολιορκία τῶν ὑπολειφθέντων ἐντὸς τοῦ φρουρίου. — Λύσις τῆς πολιορκίας δι' ἐντίμου συνθηκολογήσεως. — Ἐπάνοδος τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ εἰς Ρεθύμνην. — Ἀποστολή ὑπὸ τοῦ Μουσταφᾶ εἰς θυγατέρα τοῦ ἥρωος Δέσπω τῶν καταλοίπων αὐτοῦ. — Προσφυγή Δέσπως εἰς Κυβερνήτην ἐν Ναυπλίῳ καὶ σκληρὰ αὐτῆς ἀποπομπή. — Δικαιολογίαι Βλαχογιάννη περὶ τῆς διαγωγῆς τοῦ Καποδιστρίου. — Ἐπάνοδος ὄρφανῆς Δέσπως εἰς γενέτειραν. — Μεταμέλεια Κυβερνήτου καὶ περισυλλογή ὄρφανῶν θυγατέρων τοῦ ἥρωος. — Ἀναγνώρισις ὑπηρεσιῶν καὶ θυσιῶν τοῦ ἥρωος καὶ ἀποκατάστασις Δέσπως ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ὀθωνος. — Ἐπιφανεῖς ἀπόγονοι τοῦ ἥρωος.

Μετὰ τὸν ἥρωϊκὸν θάνατον τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, πεσόντος τελευταίου τῶν τε πεζῶν καὶ ἰππέων του ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς δόξης καὶ τῆς τιμῆς, τοὺς ὑπολειφθέντας ἐντὸς τοῦ φρουρίου τοῦ Φραγκοκαστέλλου ἐν συνεχεῖα ἐπολιόρκει ὁ Μουσταφᾶς. Οἱ δὲ ἐν τῷ φρουρίῳ περιῆλθον ἐν ἄκρᾳ ἀμηχανίᾳ, διότι ἂν καὶ ἄφθονα τὰ ἐντὸς ὑπάρχοντα κρέατα καὶ γεννήματα, ἐν τούτοις διὰ τὴν ἔλλειψιν καυσίμου ὕλης ἦσαν παντελῶς ἄχρηστα. Μόνη ἐλπίς σωτηρίας ἦτο ἡ φυγή. Ἄλλ' ἦσαν πολλοὶ πληγωμένοι βορέως, ἐκ τῶν εἰσελθόντων ἐντὸς κατὰ τὰς δύο πρώτας φάσεις τῆς μάχης, καὶ ὡς ἐκ τῶν τραυμάτων τῶν ἦσαν κατάκοιτοι· οἱ δὲ ὑγιεῖς δὲν ἠθελον νὰ ἀποχωρισθῶσιν αὐτῶν ἐγκαταλείποντες οὕτως οἰκτρῶς αὐτούς. Ἐλυτρώθησαν ὅμως ἀπροσδοκῆτως ἐκ τοῦ ἀκολουθοῦ περιστατικοῦ: Ὁ Μουσταφᾶς τὸ ἔργον τῆς πολιορκίας ἐνεπιστεύθη εἰς τοὺς συμπατριώτας του Τουρκαλβανούς. Συγκεκινημένος ἀφ' ἑνὸς ἐκ τοῦ φρικτοῦ θανάτου τοῦ συντοπίτου του Χατζῆ Μιχάλη, ὃν ζῶντα ἀπεθαύμαζε καὶ τελευτήσαντα ἐνδόξως

μετὰ δακρύων ἐκτέρισεν, ἀλλὰ φοβούμενος ἄφ' ἑτέρου μήπως οἱ εὐάριθμοι ἐν ὄπλοις Σφακιοῖ, συνεννοούμενοι μετ' ἄλλων Κρητῶν ἐκ τῶν πέριξ ἐπαρχιῶν, ἀποπειραθοῦν νὰ παρακωλύσουν τὰς στενωπούς, δι' ὧν θὰ διήρχετο τὸ ἠκρωτηριασμένον ἐκ τῆς μάχης τοῦ Φραγκοκαστέλλου στράτευμά του, ἐπανερχόμενον εἰς τὰ ἴδια, ἐπρότεινεν εἰς τοὺς πολιορκουμένους λύσιν τῆς πολιορκίας, ἀφοῦ πρῶτον καταθέσουν τὰ ὄπλα νὰ ἀπέλθουν τῆς Κρήτης ἅμα τῇ ἐξόδῳ τῶν ἐκ τοῦ φρουρίου. Τούτου μὴ γενομένου δεκτοῦ ὑπὸ τῶν ἐγκλείστων τοῦ φρουρίου, ἐπρότεινεν εἰς αὐτοὺς ἐκ νέου νὰ ἀναχωρήσωσι διὰ θαλάσσης φέροντας τὰ ὄπλα καὶ ὅ,τι εἶχον μεθ' ἑαυτῶν, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ρητὸν ὅρον νὰ μὴ πολεμήσουν εἰς τὸ ἐξῆς ἐπὶ Κρητικοῦ ἐδάφους. Ὑπέσχετο δὲ εἰς αὐτοὺς καὶ παροχὴν τροφῶν εἴκοσι ἡμερῶν καὶ δαπάνην τοῦ Μουσταφᾶ ὄλων τῶν ἐξόδων τῶν μέχρι Ναυπλίου.

«*Ἀρσστοὶ ἦσαν*—λέγει ὁ ἱστορικὸς Σ. Τρικούπης—*τοῖς πολιορκουμένοις οἱ ὄροι καὶ σωτήριοι καὶ ἐντιμοί.*» Ἄλλ' ὑπὸ ποίαν ἀσφάλειαν ἔμελλον νὰ πληρωθῶσιν; Οἱ Ἕλληνες ὑπώπτευσον ἐπιβουλήν· ὁ δὲ Μουσταφᾶς παράβασιν τοῦ ὅρου τῆς οὐδετερότητος. Ἰδοὺ τί συνέβη εἰς λύσιν τῶν δυσκολιῶν. Πάμπολλοι τῶν πολιορκούντων καὶ σχεδὸν ὅλοι οἱ πολιορκούμενοι ἦσαν Ἑπειρώται καὶ Ἀλβανοί, ἐκεῖνοι μὲν Μωαμεθανοί, οὗτοι δὲ Χριστιανοί, ἔτυχον καὶ τινες γνώριμοι καὶ πατρικοὶ φίλοι. Οὗτοι, ἀφοῦ ἐξ αἰτίας τῶν ἐν πολέμῳ συνήθων συνομιλιῶν ἀνεγνωρίσθησαν, μετέβαλον τὴν ἔχθραν εἰς φιλίαν, ἐφιλοτιμήθησαν οἱ μὴ πάσχοντες νὰ φανῶσιν ὠφέλιμοι πρὸς τοὺς πάσχοντας, καὶ ἔσπευσαν οὗτοι νὰ ἐγγυηθῶσι, τῷ μὲν Μουσταφᾶ τὴν ἀκριβῆ διατήρησιν τοῦ ὅρου τῆς οὐδετερότητος παρὰ τῶν πολιορκουμένων, τοῖς δὲ πολιορκουμένοις τὴν πρὸς αὐτοὺς καλὴν πίστιν τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ. Εἰς πίστωσιν δὲ τούτων ἔδωκαν πολλοὶ ἑαυτοὺς ὡς ἡμίρους· ὥστε οἱ χθὲς κινδυνεύοντες νὰ θυσιασθῶσιν ὑπ' αὐτῶν, ἔβαλον αὐθόρμητοι σήμερον τὴν ζωὴν τῶν ὑπὲρ αὐτῶν. Ὑποταύτας εὐτυχεῖς καὶ ἀπροσδοκῆτους περιστάσεις ἀνεχώρησαν οἱ ἐγκλειστοὶ τὴν 24ην Μαΐου 1828 ὅλοι ἀβλαβεῖς ἀνταλλάξαντες καὶ δῶρα.

«*Ἡ τόσον γενναία αὕτη προᾶξις ἀπολιτεύτων ἀνθρώπων*—τονίζει ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς Σ. Τρικούπης—*τιμῶσα τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν θέτει τὴν ἀνεπίδεικτον ἀπλότητα ὑπεράνω τοῦ μεγαλαύχου πολιτισμοῦ, καὶ ἐνθυμίζει τὰ κατὰ Γλαῦκον (1) καὶ Διομήδην, τοὺς ἀναγνωρισθέντας*

(1) Ὁ Γλαῦκος ἦτο υἱὸς τοῦ Ἱππολόχου, ἕγγονος τοῦ Βελλερεφόντου, ἡγεμῶν μετὰ τοῦ Σαρπηδόνοιο τῶν Λυκίων, τῶν προσελθόντων ἐπικούρων τῷ

ἐπὶ τῆς μάχης ὡς πατρικοὺς φίλους, καὶ τοὺς ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ μελισταγεῖς πρὸς ἀλλήλους καθ' Ὁμηρον ἀνταλλάξαντας λόγους :

« Ἐγχεσι δ' ἀλλήλων ἀλεώμεθα καὶ δι' ὀμίλον.

» τεύχεα δ' ἀλλήλοις ἐπαμείνομεν, ὄφρα καὶ οἶδε

» γυνῶσιν ὅτι ξεῖνοι πατρῷοι εὐχόμεθ' εἶναι.»

Οὕτω δὲ ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς ἠττηθεὶς κατ' οὐσίαν ἐν Φραγκοκαστέλλῳ ἢ νικήσας, ἀφοῦ αἱ εἰς ἄνδρας ἀπώλειαι, ἅς ὑπέστη ἐκεῖ φθάνουν τὸν ἀριθμὸν 1700, ἐκτὸς τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τοῦ περισσοτέρου μέρους τοῦ ἀφανισθέντος ἵππικοῦ του, τοῦ ἱστορικοῦ Ἀσπρέα Γ. βεβαιοῦντος ἐπὶ λέξει : «ἐκ τῶν ὑπερδιοχιλίων νεκρῶν ὅλη ἐκείνη ἢ περιφέρεια ἐγένετο ἀκατοίκητος ἐκ σήμεως τῶν πτωμάτων μέχρι τοῦ φθινοπώρου», ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐπίσημον τῶν σωματαρχῶν δήλωσιν πρὸς τὸν ἴδιον τὸν Μουσταφᾶν ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν μαθάνει οὗτος αὐθεντικῶς ὅτι ἡ ἐκστρατεία ἐκείνη τοῦ Φραγκοκαστέλλου τῷ ἐστοίχισε τὴν ἀπώλειαν ἐπέκεινα τῶν 1700 ἀνδρῶν, ἐκτὸς τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν δύο τρίτων τῶν ἵπέων του, λαβῶν τὴν ἄγουσαν διὰ Λάμπης ἐπανέκαμψεν εἰς τὸ φρούριον τῆς Ρεθύμνης, ὅπου καὶ ἐστρατονίσθη.

Ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς πληροφορηθεὶς βραδύτερον ὅτι ἡ πρεσβυτέρα θυγάτηρ τοῦ ἥρωος ἡμῶν Δέσπω διέμενεν ἐν Νάυπλιῳ, ἀπέστειλεν αὐτῇ ἐντὸς τοῦ γνωστοῦ μαρσίπου τὰ κατάλοιπα τοῦ ἥρωος, ἤτοι τὸ ἀνώτατον στρατιωτικὸν αὐτοῦ δίπλωμα, ἔγγραφα καὶ βιβλιάρια, διάφορα φυλακτά, δύο ἀντίτυπα τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης καὶ τὴν τεθραυσμένην πολύτιμον σπάθην τοῦ ἥρωος, φέρουσαν τὸ ἔμβλημα τοῦ Σουλτάν Μαχμούτ, ἢ ὁποῖα κατετέθη εἰς τὸ Ἐθνολογικὸν Μουσεῖον.

Ἡ Δέσπω ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν θριάμβων ἐν Πελοποννήσῳ τοῦ ἥρωος πατρός της, οὔσα νεαρά τὴν ἡλικίαν καὶ μὴ ἀίσθανομένη ἐν ἀσφαλείᾳ οὔτε ἐν Δελβινακίῳ, οὔτε καὶ ἐν Πρεμετῇ ἐκ τῶν καταπιέσεων τῶν Τούρκων, ἀνεχώρησεν ἐκ Δελβινακίου με σκοπὸν νὰ ἀπέλθῃ εἰς Πελοπόννησον καὶ νὰ παραμῆνῃ παρὰ τῷ ἐκεῖ ἀγωνιζομένῳ πατρί της. Ἐπὶ τούτῳ περιβληθεῖσα ἀνδρικήν ἐνδυμασίαν καὶ κρύψασα παρὰ τὴν ρίζαν τῆς ἱστορικῆς συκῆς, τῆς ἄχρι τοῦδε σωζομένης ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ πατρικοῦ της οἴκου, ὅσα τιμαλφῇ κοσμήματα δὲν ἠδύνατο νὰ φέρῃ μεθ' ἑαυτῆς,

Πριάμῳ εἰς τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον. Ἐν ἐπεισοδίῳ τῆς Ἰλιάδος Ζ στίχ. 119.236 περιγράφεται ἡ μονομαχία αὐτοῦ καὶ τοῦ Διομήδους, υἱοῦ τοῦ Τυδέως βασιλέως τῆς Αἰτωλίας, ὅστις ἀναγνωρίσας ὅτι ὁ Γλαῦκος ἦτο ξένος αὐτοῦ πατρῷος, κατέπαυσε τὴν μάχην καὶ συναδελφωθέντες ἀντήλλαξαν τὰ ὄπλα,

κατήλθε λάθρα εις Ἁγίους Σαράντα, ὁπόθεν δι' ἀλιευτικοῦ πλοιαρίου διεπεραιώθη εις τὴν ἀντίπεραν Κέρκυραν. Ἐν Κερκύρᾳ γνωσθέντος τοῦ φύλου αὐτῆς, προσήχθη ἐνώπιον τοῦ Ἄγγλου Ἄρμοστοῦ, ὅστις θαυμάσας τὸ ἀρειμάνιον παράστημα μὲ τὴν πολύπτυχον φουστανέλλαν, καὶ τὴν ὑπερηφάνειαν τῆς εὐθαρσοῦς κόρης, διέταξε τὴν δι' Ἰονίου πλοίου ἀποστολὴν αὐτῆς εἰς Λευκάδα, ὁπόθεν μετέβη εἰς Ναύπλιον πρὸς συνάντησιν τοῦ πατρὸς τῆς καὶ ἔκτοτε διέμενεν ἐκεῖ.

Ἡ νεαρὰ Δέσπω διαμένουσα ἐν Ναυπλίῳ μετὰ τὸν ἐν Φραγκοκαστέλλῳ τῆς Κρήτης ἔνδοξον θάνατον τοῦ ἥρωος πατρὸς τῆς, μετὰ πολλὰς διατυπώσεις παρουσιάσθη εἰς τὸν Κυβερνήτην Ἰ. Καποδίστριαν, ἵνα τύχη συνδρομῆς τινος καὶ προστασίας, ἀφοῦ κληρονομίαν κατέλιπεν αὐτῇ καὶ τῇ νεωτέρᾳ ἀδελφῇ τῆς Βασιλικῇ ὁ μάρτυς τοῦ Φραγκοκαστέλλου Χατζῆ Μιχάλης μετὰ τῆς ἀθανάτου δόξης του μόνον τὴν τεθραυσμένην σπάθην, τὸν μέγαν αὐτοῦ πλοῦτον ἐκδαπανήσας μέχρις ὀβολοῦ ὑπὲρ τῶν ἀναγκῶν τοῦ Ἁγῶνος τῆς Παλιγγενεσίας. Ὁ Κυβερνήτης ἰδὼν τὴν νεαρὰν Δέσπω καὶ θαυμάσας τὸ κάλλος αὐτῆς, συνεκινήθη βεβαίως διότι τόσον νέα ἐστερήθη τοῦ προστάτου πατρὸς τῆς καὶ θωπεύσας τὴν παρειὰν τῆς καὶ εἰπὼν αὐτῇ: «εἶσαι νέα καὶ ὠραία καὶ δύνασαι νὰ ἐργασθῆς διὰ τὰ πρὸς συντήρησιν ἀναγκαῖα», εἰς τοῦτο καὶ μόνον περιώρισε τὸ ὑπὲρ τῆς ὀρφανῆς Δέσπῳς προστασίας κεφάλαιον. Διὸ καὶ ἐξῆλθεν ἡ δυστυχῆς κόρη ἐκ τοῦ Κυβερνητικοῦ Γραφείου δακρύουσα.

Ἡ συμπεριφορὰ αὕτη τοῦ Κόμητος Καποδιστρίου πρὸς τὴν τραγικῶς ἀποφραμισθεῖσαν καὶ πατρός, ἀλλὰ καὶ ὑπ' οὗτοῦ τοῦ ὑπάτου τῆς Πολιτείας ἄρχοντος ἀστόργως ἀποπεμφθεῖσαν νεανίδα Δέσπω, ἐπηύξησε τὴν ἀντιπάθειαν τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου πρὸς τὸν Κυβερνήτην. Ἐν δὲ ἐκ τῶν τεσσαράκοντα πέντε ἄρθρων τῶν περιφύμων «*Κατηγορῶ τὸν Κυβερνήτην*» τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου, κεραυνοβολοῦντος τὸν Κερκυραῖον εὐπατρίδην ἦτο καὶ τοῦτο: «*Καὶ τὴν τοῦ μάρτυρος Χατζημιχάλη ὀρφανὴν Δέσπω, ψωμοξητοῦσαν εἰς Ναύπλιον, σκαιῶς τῶν πυλώνων σου ἀπέπεμψας.*» (1)

Ὁ Ἰωάννης Βλαχογιάννης, δικαιολογῶν κάπως τὸν Καποδίστριαν διὰ τὴν κατακριτέαν ὄντως συμπεριφορὰν του πρὸς τὴν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου στερουμένην ὀρφανὴν τοῦ ἥρωος ἡμῶν θυγατέρα, ὑπὸ τὸν τίτλον «*Τοῦ χειροῦ τὸ χᾶδι*» γράφει τὰ ἑξῆς: «*Νά, σὲ τί βαθμὸ εἶχε φτάσει τὸ μῖσος τῶν ἐχτρῶν τοῦ Καποδίστρια*

(1) Βαρόση Ν. Διαγωγή τοῦ Καποδιστρίου. Ἐρμούπολις-Σύρου 1831 σ. 136.

έναντια του. Διηγηθήκανε στο Βαυαρὸ Θείριοιο πὼς ἡ κόρη τοῦ στρατηγοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ὀρφανή πειά, παρουσιάστηκε μὲ πολὺν κόπο στὸν Κυβερνήτη καὶ τοῦ ζήτησε νὰ τὴ βοηθήσῃ. Αὐτὸς τῆς εἶπε: — Δὲν ἔχεις ἀνάγκη ἀπὸ τὴ δική μου τὴ βοήθεια· εἶσαι νειά καὶ νόστιμη καὶ μπορεῖς νὰ βγάλῃς τὸ ψωμί σου. Καὶ τὴ χαϊδεψε στὸ μάγουλο. Βγῆκε ἀπὸ τὸ δωμάτιο κλαίοντας. Ὁ Καποδίστριας — συνεχίζει ὁ Βλαχογιάννης — ἤρθε μ' ἄδεια χέρια ἀπὸ τὴν Εὐρώπη κι' οἱ ἀγωνιστές, τὰ Ναυτικά νησιά, ἡ Μάνη κλπ. περιμέναν ἀπὸ αὐτὸν ἐκατομμύρια. Ἰσῖος ἀνθρώπος καθὼς ἦτανε, δὲν ἤθελε νὰ κοροϊδέψῃ κανένα, κι' ἔλεγε τὴν πικρὴν ἀλήθεια σ' ὅλους γιὰ νὰ τοὺς κάμῃ νὰ ξαναπιάσουν τὴ δουλειά, καὶ νὰ μὴ περιμένουνε μὲ στανρωμένα τὰ χέρια. Τὰ λόγια του αὐτὰ τὰ τίμια καὶ ἀληθινά, ἦταν ἡ πρώτη ἀφορμὴ ποὺ γέννησε τὴν ἀντιπολίτευση καὶ τὸ μῖσος ἐναντία στὸ σεβαστό του πρόσωπο. Δὲν ἤξερε νὰ πολιτεύεται, δηλαδὴ νὰ λήψῃ ψέμματα στὸ δύστυχο κοσμάκη, μὰ οὔτε καὶ τοὺς δυνατοὺς τοῦ τόπου. Καὶ στὴν κόρη τοῦ Χατζῆ Μιχάλη θὰ εἶπε πὼς εἶναι νειά καὶ νόστιμη, νὰ πιάσῃ δουλειά, νὰ παντρευτῆ καὶ νὰ μὴ περιμένῃ ἀδύνατη βοήθεια. Ἄν σήκωσε τὸ χέρι του νὰ τὴ χαϊδέψῃ ἦταν τὸ χέρι πατριῶν παρηγοριᾶς καὶ συμπάθειας καὶ τίποτε ἄλλο.» (1)

Ὅσα βεβαίως ὁ Βλαχογιάννης φέρει ὡς δικαιολογητικά, τὴν καθόλου πολιτείαν τοῦ εὐγενοῦς Κόμητος Κερκυραίου ἀφορώντα, δὲν εὐσταθοῦν διόλου εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ὀρφανῆς Δέσπως, ἡ ὁποία δὲν ἐπεσκέφθη τὸν Κυβερνήτην διὰ νὰ τὸν ἐπιφορτίσῃ μὲ καθήκοντα προξενητοῦ, γάμου ὀρεγομένη, οὔτε καὶ νὰ ἀπαιτήσῃ νὰ δοθοῦν εἰς αὐτὴν ἔστω ποσοστὰ ἐκ τῶν πολλῶν χιλιάδων χρυσῶν λιρῶν, τὰς ὁποίας ὁ μέγας πατριώτης Χατζῆ Μιχάλης καὶ ἤρωσ πατὴρ τῆς ἐδώρησατο εἰς τὴν ἀγωνιζομένην τότε πατρίδα, διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς ὁποίας ἑαυτὸν ὑπερφυῶς ὠλοκαύτωσεν. Ἄλλ' ἀπλῶς ἐζήτησε ξηροῦ ἄρτου τὴν ἐξασφάλισιν διὰ τὴν συντήρησιν τῆς, εὐρεθεῖσα ἐν ἀώρῳ ἡλικίᾳ πανταχόθεν ἐγκαταλελειμμένη καὶ εἰς τόπον δι' αὐτὴν ξένον καὶ ἀφιλόξενον, εἰς ἀντάλλαγμα τῶν μεγάλων τοῦ μάρτυρος τοῦ Φραγκοκαστέλλου θυσιῶν. Ἄλλ' ἡ κατηγορηματικὴ ἔρνησις τοῦ Κυβερνήτου, ἦν σεβασμοῦ ἔνεκεν πρὸς τὴν ἱεράν μνήμην του δὲν σχολιάζομεν, ἐφ' ὅσον καὶ ἐκεῖνος πολλὰ περιφρονήσας τὰ ἐν τῇ Ξένῃ τιμητικὰ ἀξιώματα ἐκ φιλοπατρίας κεντριζόμενος ἤλθε νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν σπαρασσομένην τότε ἐκ τῶν διαμαχῶν τῶν ἀγωνιστῶν καὶ δεινῶς ἀναρχομένην πολυπαθῆ τῆς δόξης τροφόν, τὴν πατρίδα μας, ἔπεσε καὶ αὐτὸς ὑπὸ τὰς δολοφονικὰς σφαίρας, ἐπιτείναςα τὴν

(1) Βλαχογιάννη Ἰω. Ἱστορικὴ Ἀνθολογία Ἀθῆναι 1927 σελ. 35.

δυστυχίαν τῆς ὀρφανῆς καὶ ἀπρόσταυτου θυγατρὸς τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ἀνέδειξε τὸ μαρτύριον τοῦ ἥρωος πατρὸς τῆς τιμιώτερον καὶ ἐνδοξότερον.

Μεγαλειτέρας τιμῆς τῆς νεάνιδος Δέσπως νὰ ψωμοζητῆ, δὲν ἠξιώθη οὐδεμίᾳ ἄλλῃ Ἑλληνίς! Μεγαλεῖον σπαραξικάρδιον! Καὶ μνημόσυνον τοῦ μάρτυρος πατρὸς τῆς ἀτελεύτητον ἀνὰ τοὺς αἰῶνας!

Ἐναγράφει βεβαίως ἡ ἱστορία τοῦ Ἀγῶνος καὶ ἄλλας σκληρὰς ἀδικίας γενομένας εἰς ἀπροστάτευτα ἀσθενῆ τῶν ἀγωνιστῶν τέκνα· ἀλλ' ἐνταῦθα ὅπως ἐξέχουν αἱ ἀνδραγαθίαι, τὰ κατορθώματα καὶ τὸ μαρτύριον τοῦ ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη, οὕτω ὑπερέχει καὶ τῆς Δέσπως ἡ ἐξαιρετικὴ τραγικὴ αὐτῆ τιμῆ. Ἐδάνεισε καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Γεωργάκη Ὀλυμπίου Στάνα τὴν Ἑταιρίαν τῶν Φιλικῶν ἐξακοσίας περίπου χρυσᾶς λίρας, καὶ οὐδεμίᾳ μέριμνᾳ ἐλήφθη διὰ τὴν θυγατέρα τοῦ ὀλοκαυτώματος τῆς Μονῆς τοῦ Σέκου Εὐφροσύνης ἐκ μέρους τοῦ ἐπισήμου Κράτους. Ἄλλ' ἐκεῖνη ἐδάνεισεν, ἐν ᾧ ὁ Χατζῆ Μιχάλης διαρκῶς ἐχορήγει. Ἐκείνης τὸ ποσὸν μόλις ὑπερέβαινε τὸ ἥμισυ τῆς χιλιάδος τῶν χρυσῶν λιρῶν, ἐν ᾧ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη τὰ μεμαρτυρημένα ὑπερβαίνουν τὰς ἑξ καὶ ἡμίσειαν χιλιάδας, τὸ δὲ σύνολον καὶ αὐτὴν τὴν δεκάδα χιλιάδων χρυσῶν λιρῶν. Ἐκείνη, ὀλοκαυτωθέντος τοῦ Ὀλυμπίου, ἔζη καὶ διέθετε τὰ πρὸς συντήρησιν διὰ τὴν Εὐφροσύνην καὶ ἐπρόσταυσε καὶ πέραν τῆς ὠρίμου ἡλικίας τὴν θυγατέρα τῆς, ἐν ᾧ ἡ Δέσπω κατ' ἄμφω ἀπορφανισθεῖσα, ἐδέετο καὶ αὐτοῦ τοῦ ξηροῦ ἄρτου, διανύουσα τὴν ἐφηβικὴν τῆς ἡλικίας τῆς ζωῆν.

Ἡ Δέσπω τότε συντετριμμένη ὄχι μόνον ἐκ τῆς φρικτῆς ἀπωλείας τοῦ ἐνδόξου πατρὸς τῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀχαρακτηρίστου ἀστοργίας τοῦ ἐπισήμου Κράτους, διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὸν ἐκ λιμοῦ βέβαιον θάνατον, διότι ἡ προγονικὴ αὐτῆς ὑπερηφάνεια δὲν τῆς ἐπέτρεπε νὰ μετέλθῃ τὸ ἄχαρι τῆς ἐπαίτιδος ἔργον, ἐπανῆλθεν εἰς Δελβινάκι. Ἐκεῖ διέμεινεν ἐπὶ διετίαν μετὰ τῆς νεωτέρας ἀδελφῆς τῆς Βασιλικῆς. Ὅποτε κατὰ Μάϊον τοῦ 1830 συναντῶμεν τὰς δύο ὀρφανὰς κόρας, συνοδευόμενας ὑπὸ τῶν θείων τῶν Ἁλίου Χρήστου καὶ Κωνσταντίνου Ἀναστασίου, ἀμφοτέρων ἀγωνιστῶν τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς καὶ περιφερομένων ρακενδύτων μετὰ τὴν ἡρωϊκὴν τοῦ Μεσολογγίου ἔξοδον ἀνὰ τὸ Ναύπλιον καὶ Ἄργος, καὶ πορευομένας εἰς Πρεμετὴν πρὸς ἀνανέωσιν τοῦ Ἐπιτροπικοῦ ἐκείνου ἐγγράφου, ὅπερ διελάβομεν ἐν τῷ περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἥρωος ἡμῶν κεφαλαίῳ, ἵνα δυνηθοῦν νομίμως νὰ προβοῦν εἰς ἐκποίησιν τῆς ἀσημάντου ἀξίας ἀκινήτου περιουσίας

ἐκ χέρσων καὶ ἀγόνων ἀγροτόπων ἀποτελουμένης καὶ ἐκ τῆς πενιχρᾶς πατρικῆς στέγης, τὴν ὁποίαν σεβασμοῦ ἔνεκεν πρὸς τὴν ἔνδοξον μνήμην τοῦ ἥρωος, οὐδεὶς ἐκ τῶν δυναμένων συγχωριανῶν νὰ οἰκαιοποιηθῇ ταύτην ἐδέχθη, ἄσχετον καὶ διὰ καταβολῆς εἰς τιμὴν εὐκαιρίας τοῦ τιμήματος τῆς ἀξίας της. Καὶ ὡς τὸ σεπτὸν λείψανον τοῦ μάρτυρος Χατζῆ Μιχάλη ἐν Φραγκοκαστέλλῳ τῆς Κρήτης ἐγκαταλειφθὲν ἄταφον ἐγένετο, κατὰ Ζαλοκώσταν, κοράκων βορά, οὕτω καὶ εἰς ἔρημον ἐπιστασίας περιελθούσα πτωχὴ ἐκείνη περιουσία τοῦ ἥρωος ἐν τῇ γενετείρᾳ του, ἐγένετο ἐντελῶς ἀνίσχυρος νὰ ἀνακουφίσῃ τὴν δυστυχίαν τῶν ὀρφανῶν ἐκείνων πλασμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα τὴν μεγάλτημον καὶ ἐθελουσίαν ἔνδειαν ὁ γεννήτωρ καὶ ἔνδοξος πατὴρ των ὡς ἀδαπάνητον πλοῦτον ἐκληροδότησεν. Καὶ ὡς ἦτο ἐπόμενον, ὁ ἀγρότοπος χερσῶθεις ἐκ νέου μετεβλήθη εἰς ἀπροσώπου ἰδιοκτῆτου βοσκότοπον ἢ δὲ πενιχρὰ ἐκείνη στέγη ἢ προστατεύσασα βρέφος τὸν γίγαντα, μείνασα ἐφ' ἱκανὸν ἄνευ ἐνοίκων, ἐφιλοξένησεν ἀχρεωσῆτως καὶ δωρεὰν κατ' ἀρχὰς μὲν τὴν οἰκογένειαν τοῦ Ἰωάννου Ἄγκου, ὡς ἡ πιστὴ παράδοσις διέσωσεν ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ ἐπὶ πολλὰς δεκαετηρίδας διατελέσαντος μυχταροδημογέροντος ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὑπεργήρου προύχοντος Δελβινακιώτου Κωνσταντίνου Κάμτσιου, μετέπειτα δὲ τὸν ἐκ Κερασόβου τοῦ Πωγωνίου μετοικῆσαντα εἰς Δελβινάκι γεωργὸν Σταύρον Πάσχον, ὃν κατοικοῦντα τὸν ἐφειπώμενον οἶκον τοῦ ἥρωος ἔφθασε καὶ ὁπραγματευόμενος τὴν παροῦσαν μελέτην.

Τὸ ἐπεισόδιον ὅμως ἐκεῖνο τῆς ἀποπομπῆς τῆς Δέσπως ὑπὸ τοῦ Κυβερνήτου Ἰ. Καποδιστρίου ἔσχε καὶ συνέχειαν. Δεχόμενος ὁ Καποδίστριας δριμυτάτας ἐπιθέσεις ἐν ἐπισήμῳ Βουλῇ ἀπὸ τὰς φατριαζούσας μερίδας, ἐχθρὰς τῆς τάξεως καὶ τῆς εὐνομίας, αἵτινες ἐμπαθῶς ἀντιπολιτευόμεναι ἐξεμεταλλεύοντο καὶ προσωπικά τοῦ Κυβερνήτου ἀτοπήματα, ἐν οἷς καὶ τὸ τῆς ὀρφανῆς Δέσπως, καὶ πληροφορηθεὶς ὁ ἀτυχῆς ἐκεῖνος διαπρηπῆς διπλωμάτης βραδύτερον ὅτι, ὅπως ἐπλανᾶτο ἀνά τὴν πεδιάδα τοῦ Φραγκοκαστέλλου ἢ σκιὰ τοῦ μάρτυρος Χατζῆ Μιχάλη, ὡς φῶσμα τρόμου τῆς στρατιᾶς τοῦ Μουσταφᾶ καὶ ὡς ἀνατριχιαστικὴ παράστασις στοιχειωμένης ψυχῆς ἀξιούσης ἐνταφιασμοῦ φροντίδα, οὕτω καὶ ἡ ὀρφανὴ Δέσπω περιεπλανᾶτο εἰς τῆς δυστυχίας τὴν ἐρημίαν της, καὶ εὐλαβουμένη τὴν ἱερὰν μνήμην τῆς ὀλοκαυτώσεως τοῦ ἥρωος πατρός της μεθ' ὑπομονῆς χριστιανικῆς ἠνεύχετο καὶ τῆς συμφορᾶς ταύτης τὸ πλῆγμα, φύσει δὲ λιτοδίαιτος ὢν ὁ εὐγενὴς καὶ μέγας ἐκεῖνος Κερκυραῖος πολιτικὸς διένειμεν

εις έλεημοσύνας τὰ τρία τέταρτα περίπου τοῦ μισθοῦ του, έχορήγησεν αὐτῇ καὶ τῇ ἀδελφῇ της Βασιλικῇ ἐκ τοῦ ἰδίου ταμείου μηνιαῖον ἐπίδομα 125 φοινίκων.

Μετὰ τὴν ἀνανδρον δολοφονίαν τοῦ Καποδιστρίου καὶ τὴν αὐτόματον διακοπὴν τοῦ μικροῦ τούτου ἐπιδόματος, τὸ ζήτημα τῆς πρόστασίας τῆς ὀρφανῆς Δέσπως ἀπετέλεσε καὶ αὖθις θέμα ζωηρᾶς μερίμνης τῶν βουλευφόρων τοῦ Ἔθνους τῆς μετακαποδιστριακῆς περιόδου. Ὅθεν κατόπιν ὑπ' ἐκείνων ὑπεδείχθη εἰς τὸν πρῶτον βασιλέα τῶν Ἑλλήνων Ὁθωνα ἡ γενομένη σκληρὰ πρὸς τὴν Δέσπω ἀδικία. Ὅποτε ὁ Βαυαρὸς βασιλεὺς Ὁθων ἀναγνωρίζων τὰς μεγάλας ὑπηρεσίας καὶ τὰς ἐξαιρετικὰς θυσίας τοῦ Χατζῆ Μιχάλη Νταλιάνη πρὸς τὴν πατρίδα, γενναίως ἐπροικοδότησε τὴν θυγατέρα τοῦ ἥρωος δι' ἐθνικῆς γῆς, ὑπανδρεύσας αὐτὴν μετὰ τοῦ Σουλιώτου ἀρχιτρικλίνου τοῦ Χρήστου Ἀνδρέου. (1) Ἐκ τοῦ γάμου ἐκείνου ἡ Δέσπω ἀπέκτησεν ὀκτὼ τέκνα. Τέσσαρα ἄρρενα τὰ ἐξῆς: α) Τὸν Μιχαὴλ Χρήστου Χατζημιχάλην, ἰατρὸν καὶ καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου, β) Τὸν Ἀλέξανδρον Χρήστου Χατζημιχάλην, ἀξιωματικὸν τοῦ Στρατοῦ τῆς ξηρᾶς. γ) Τὸν Ὁθωνα Χρήστου Ἀνδρέου ἀνώτερον ὑπάλληλον τελωνειακῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν. δ) Τὸν Στέφανον Χρήστου Χατζημιχάλην, ἀνώτερον ἀξιωματικὸν τοῦ πολεμικοῦ Ναυτικοῦ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω τεσσάρων ἀρρένων τέκνων τῆς Δέσπως μόνον ὁ Ὁθων ἐτήρησε τὸ ἐπώνυμον τοῦ πατρός του, οἱ δὲ ἄλλοι τρεῖς ἄρρενες ἔλαβον ὡς ἐπώνυμον καθ' ὑπεροχὴν τὸ ἠρωϊκὸν ὄνομα Χατζημιχάλης.

Ἐκτὸς τῶν τεσσάρων ἀρρένων τέκνων ἡ Δέσπω ἀπέκτησε καὶ τέσσαρας θυγατέρας: α) Τὴν Ἀμαλίαν, σύζυγον τοῦ Ἀθανασίου Κατριβάνου, δικηγόρου. β) Τὴν Ρωξάνην, σύζυγον τοῦ Δημητρίου Δημητρακοπούλου, δικηγόρου. γ) Τὴν Μαροῦσαν, σύζυγον τοῦ Ἰωάννου Γρίφιζα, δικηγόρου καὶ δ) τὴν Πιπίνα, σύζυγον τοῦ Ἰωάννου Στεφανοπούλου, ἀνωτέρου στρατιωτικοῦ ἀρχιάτρου.

(1) Χρῆστος Ἀνδρέου. Ἐπὶ κλητὸς Σουλιώτης, λαβὼν μέρος ὡς ὄπλαρχηγὸς ὑπὸ τὸν Μάρκον Μπότσαρην εἰς πολλὰς κρίσιμους μάχας τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος. Συνῶδευσε τὸν ὀρφανὸν υἱὸν τοῦ πεσόντος ἥρωος Δημήτριον τῷ 1823 εἰς Μονάχον σπουδάζσαντα στρατιωτικὰ, οὗτινος διετέλεσε κηδεμὼν καὶ προστάτης. Ἐν Μονάχῳ ὁ Χρῆστος διέμεινε μέχρι τοῦ ἔτους 1833, ὅποτε ἐπανῆλθε μετὰ τοῦ Ὁθωνος εἰς Ἑλλάδα. Ἐν Βαυαρίᾳ ἀπέλαυεν οὗτος πολλῆς εὐμενείας, ἐφρόντιζε δὲ διὰ τὴν ὑλικὴν ὑποστήριξιν τῶν ἐκεῖ σπουδάζόντων Ἑλλήνων Φιλίππου Ἰωάννου, Κοτζιά καὶ ἄλλων. Ὁ Ὁθων βασιλεύσας τὸν διώρισεν ἀρχιτρικλίνον τῶν ἀνακτόρων καὶ τὸν ἐνύμφευσε μετὰ τῆς Δέσπως Χατζῆ Μιχάλη. Ἡ δὲ Ἐπιτροπὴ τῶν ἐκδουλεύσεων τὸν ἔταξεν εἰς τὴν Ε' τάξιν τῶν Ἀξιωματικῶν. Ἀπέθανε δὲ ἐν Ἀθήναις τῷ 1876.

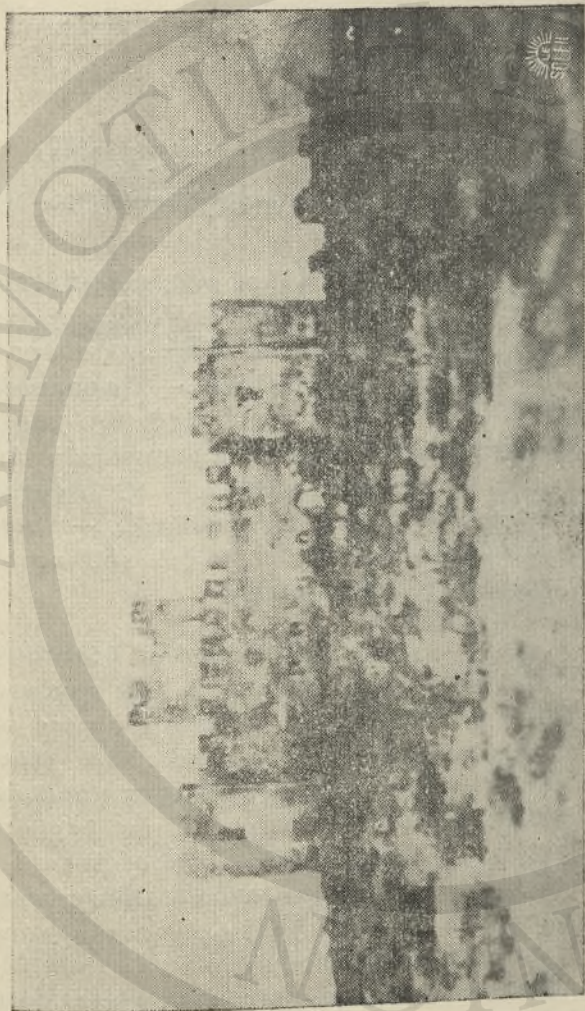
Καί ἡ νεωτέρα ἀδελφή τῆς Δέσπως Βασιλική, ἀποκατασταθεῖσα καί ἐκεῖνη διὰ γάμου ὑπὸ τοῦ Βασιλέως Ὀθωνος, ἀπέκτησε δύο υἱούς, τὸν Θεόδωρον καί τὸν Ἰωάννην, λαβόντας καί αὐτοὺς ὡς ἐπώνυμον τὸ κλεινὸν ὄνομα Χατζημιχάλης. Ἡ Βασιλική ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸν γάμον τῆς χηρεύσασα, καίτοι μικροτέρα τῆς Δέσπως, ἀπεβίωσε νέα, μὴ συμπληρώσασα τὸ τεσσαρακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας τῆς, κατὰ τὴν ἐπιδημίαν τῆς χολέρας τοῦ 1854. Καί ὡς ἐκ τοῦ πρόωρου θανάτου τῆς Βασιλικῆς, ἡ ἀδελφή αὐτῆς Δέσπω ἠναγκάσθη νὰ ὑπογράψῃ καί ὡς ἐπίτροπος τῶν δύο ἀνηλίκων τέκνων τῆς Βασιλικῆς τῷ 1865 ἔγγραφον πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἐξετάσεως καί Ἐκκαθαρίσεως τῶν ἀπαιτήσεων τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ Εἰκοσιένα, ἀναγνωρίσασαν τότε ἐπισήμως ἐκ τῶν περιωθέντων στοιχείων, ἅτινα ἠδυνήθη ἡ Δέσπω νὰ συγκεντρώσῃ, τὰς ὑπὲρ Πατρίδος μεγάλας χρηματικὰς θυσίας τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη, ἀνερχομένας εἰς τὸ ποσὸν τῶν ἑξ χιλιάδων ἑκατὸν ἑβδομήκοντα πέντε χρυσῶν λιρῶν στερλινῶν (ἀρ. 6175).

Ὡς προελέχθη ἐν τῷ περὶ καταγωγῆς τοῦ ἥρωος κεφαλαίῳ, ἐν Ἰωαννίνοις καί ἐν Κερκύρα συναντᾶται τὸ ὄνομα Νταλιάνης, ὡς ἐπίθετον οἰκογενειῶν Ἡπειρωτῶν. Οἰαδήποτε καί ἂν δοθῆ ἔρμηνεία εἰς τὸ ὄνομα Νταλιάνης, ἐν εἶναι τὸ οὐσιῶδες ὅτι τὸ πραγματικὸν καί ἐπίσημον ὄνομα τοῦ εὐκλεοῦς καί θρυλικοῦ ἥρωος ἡμῶν εἶναι τὸ ἔνδοξον δίπτυχον τῶν λέξεων «Χατζῆ Μιχάλης», τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὸ ὀνοματεπώνυμον Χατζημιχάλης, ὅπερ καί μόνον ἔφερεν ὁ ἐνδοξότερος τῶν ἡρώων τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Εἰκοσιένα Χατζῆ Μιχάλης, καί τὸ ὁποῖον ἐν συνεχείᾳ ἐπαξίως καί ὑπερηφάνως ἐκληρονόμησαν οἱ ἀπόγονοι τοῦ ἥρωος, οἱ ἔλκοντες τὴν εὐγενῆ καί ἔνδοξον καταγωγὴν ἐκ τῶν δύο θυγατέρων τοῦ θρυλικοῦ Χατζῆ Μιχάλη, Δέσπως καί Βασιλικῆς, ἀπὸ τῆς Παλιγγενεσίας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Τοῦ δὲ παρωνυμίου Νταλιάνης, τὸ ὁποῖον ὡς ξενικὸν συστηματικῶς ἀπέκρουον καί ὁ ἥρωος ἡμῶν, αὐτοκαλούμενος Χατζῆ Μιχάλης καί μόνον, καί οἱ πλεῖστοι ἱστορικοὶ καί χρονογράφοι, σύγχρονοι τοῦ ἥρωος ἱστοριογράφοι καί ἐγκωμισαταί, ἡμεῖς χρησιμοποιοῦμεν ἀπλῶς, οὐχὶ διότι τοῦτο ἐπεκράτησεν ὡς μετωνυμία τοῦ ἥρωος, ὅστις ἀξίᾳ καί ἀρετῇ ἐπεβλήθη ὡς Χατζῆ Μιχάλης, ἀλλὰ πρὸς ἀποφυγὴν ἀκουσίας συγχύσεως τοῦ θρυλικοῦ προσώπου τοῦ ἥρωος πρὸς τὸν Κρητὰ ὄπλαρχηγὸν Χατζημιχάλην Γιανναράκην ἢ Γιάνναρην καί πρὸς τοὺς ἐπιφανεῖς ἀπογόνους τοῦ ἥρωος, ὧν οἱ πλεῖστοι διακριθέντες εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἐπιστήμην καί ἀνελθόντες εἰς τὰ ἀνώτερα τῆς στρατιωτικῆς

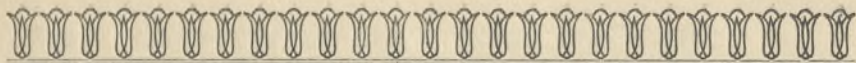
Ιεραρχίας αξιώματα, φέροντες πάντες έξ ήρωϊκής κληρονομίας τὸ ἐπώνυμον Χατζημιχάλης, ὡς διακριτικὸν πρὸς πάντας τὸ παρωνύμιον Νταλιάνης ἡμεῖς ἐνταῦθα περιπτωτικῶς, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρόσθεν ἐλέχθη, εἰς τὸ πολυῤῆμητον ὄνομα Χατζῆ Μιχάλης παραθέτομεν.

Ἄσχέτων ὄντων ὅθεν πάντων τῶν ἐπονομαζομένων Νταλιάνηδων πρὸς τὸν ἡμέτερον ἥρωα Χατζῆ Μιχάλην τὸν ἐπικλητὸν «Νταλιάνην», ἀπόγονοι τοῦ ἀπαραμίλλου τούτου ἀγωνιστοῦ καὶ διαβοήτου πολεμάρχου Χατζῆ Μιχάλη εἶναι μόνον οἱ ἀπὸ Δέσπως καὶ Βασιλικῆς τὴν ἡρωϊκὴν ἔλκοντες ρίζαν τῆς ἐνδόξου αὐτῶν καταγωγῆς.

Τὸ ἱστορικὸν φρούριον τοῦ Φραγκοκαστέλλου, πρὸ τῶν τειχῶν τοῦ ὁποῖου κατέπιν σκληρὰς γιγαντομαχίας ἔπαιον ἡρωϊκῶς ὁ Χατζῆ Μιχαὴλ Νταλιάνης μετὰ τῶν γενναίων Ἑπειρωτῶν συμπολεμιστῶν τοῦ κατασφάξας ὑπερδισχιλίουσ ἔχθροῦς.

(Φωτογραφία ἐκ τοῦ Ἐργίου ἀπογόνου τοῦ ἥρωος Γεωργίου Ἀλ. Χατζῆμυχάλη)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΑΤΟΝ

ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΘΥΡΥΛΟΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΤΙΚΗ ΕΜΦΑΝΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΩΟΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΕΝΝΑΙΩΝ ΣΥΜΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΤΟΥ

Ὁ ἥρωος καὶ μάρτυς τοῦ Φραγκοκαστέλλου ποιητικὸς θρύλος.
— Ὑπέροχος κρίσις τοῦ διαπρεποῦς Βρεττανοῦ περιηγητοῦ
Πάσλεϋ. — Ἐπικὸν ποίημα δημῶδους τῶν Κρητῶν μούσης. —
Τὸ παράδοξον φαινόμενον τῶν Δροσουλιτῶν. — Παρακολού-
θησις φαινομένου συνεχῆς ὑπὸ ἀξιοπίστων αὐτοπτῶν μαρτύ-
ρων. — Ἐκπόνησις διαγράμματος πορείας Δροσουλιτῶν ὑπὸ
τοῦ Στρατηγοῦ Χρήστου Ἄλεξ. Χατζημιχόλη. — Ὁ ἄγγελος
Τανάγρας καὶ τὸ φαινόμενον τῶν Δροσουλιτῶν. — Ἄνε-
παρκῆς ἐξήγησις φαινομένου Δροσουλιτῶν διὰ τοῦ κατοπ-
τισμοῦ τῆς ἀτμοσφαιράς.

Ὁ ἔνδοξος καὶ ἠρωϊκὸς τοῦ Χατζῆ Μιχάλη θάνατος ἐν
γιγαντομαχίᾳ ἐπικῆ, ἀμιλλωμένη τὰ φανταστικὰ τῶν γιγάντων
καὶ τιτάνων παλαίσματα, ἡ καταπληκτικὴ ἀφοβία του πρὸς τὸν
βέβαιον θάνατον, ὁ τρόμος τῶν βαρβάρων πολεμίων νεκρου-
μένων πρὶν ἢ ἐγγίση αὐτοὺς τοῦ θανάτου τὸ φάσγανον, τὸ ὁποῖον
μετὰ τόσης ἀριστοτεχνίας ἀπειργάζετο αἰχμηρὰν τὴν βαρβαρο-
κτόνον ἀκμὴν τῆς σπάθης τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ἡ ἀποστέρησις τῶν
μεταθανατίων τιμῶν εἰς γενναίους νεκρούς, τόσον ἐνδόξως τελευ-
τήσαντας, ὥστε νὰ πιστεύηται ὅτι οὗτοι δὲν ἐστοίχησαν τῷ κοινῷ
τῆς φύσεως νόμῳ, ἀπαλλαγέντες τῆς ἐφημέρου τῶν κοινῶν θνη-
τῶν ζωῆς, ἀλλ' ὡς ἀθάνατοι ἐν αἰθρίῳ σκῆνει παρατείνουσι αὐτῆς
τὴν συνέχειαν, τὸ παρατηρούμενον ἐκεῖ γεγονός τῶν Δροσου-
λιτῶν, ἕκτακτον δῆλον ὅτι καὶ ἀνεξήγητον φαινόμενον φαντα-
σμάτων, διελαυνόντων ὡς ἀνθρωπομόρφων σκιῶν τὴν πεδιάδα,
ἐφ' ἧς πελώριον ὕψωσεν ὁ Χατζῆ Μιχάλης τῆς δόξης τὸ τρό-
παιον, καὶ ἐμφανιζομένων τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ἀνὰ πᾶν
ἔτος, τὴν συμπίπτουσαν μὲ τὴν τιτανομαχίαν ἐκείνην τοῦ Φραγ-

κοκαστέλλου, ταῦτα πάντα ἐξήφθησαν εἰς τὴν πλουσίαν καὶ ζωηρὰν φαντασίαν τοῦ εὐγενοῦς καὶ ὑπερηφάνου Κρητικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος παραδοὺς τὸν ἥρωα ἡμῶν εἰς τὰς ἀγκάλας τῶν κληρονομικῶν παραδόσεων τῆς φυλῆς, ἀνηγόρευσε αὐτὸν εἰς ζωντανὸν ποιητικὸν θρόνον.

Καὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης, καθ' ἣν περιεβλήθη ὁ μάρτυς τοῦ Φραγκοκαστέλλου Χατζῆ Μιχάλης ὡς ἀμφίεσιν καὶ πορφύραν θριάμβου τοῦ δημῶδους ἄσματος τὸν καλλίφθογγον τονισμόν, μὴ δεόμενος πλέον διὰ τὴν εὐθανασίαν του, τὴν τόσον περιτράνως κορυφωθείσαν ἐκεῖ ὅπου ὡς πυργωθέντος βωμοῦ αἱ ἑκατόμβαι τῶν βαρβαρικῶν πτωμάτων εἶχον ἐγείρει σωροὺς πυραμίδων τοὺς νεκροὺς, ἐφ' ὧν ἄπνους ἐξαπλωθεὶς τὴν αἰωνίαν ἔλαβεν ἀνάπαυσιν, οὔτε τελετῶν μνημόσυνα, οὔτε ρητόρων ἐγκώμια, οὔτε στιχογράφων ποιητῶν ἐφύμνια, οὔτε καὶ ἀψύχων μαρμαρίνων τύμβων ἐπιφάνειαν, ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν σχισμῶδων τῆς ἀποκρήμνου χαράδρας τῆς Κρητικῆς ἀκτῆς ἐνοικήσας εἰς τὸ βάθος τῆς ἀγνῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης, ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ὁποῖου τὸν φρικτὸν καὶ καλλίνικον ὑπέμεινε θάνατον καὶ τὸν ἀμαράντινον τῆς δόξης καὶ τοῦ μαρτυρίου ἔλαβε στέφανον, ὄχι ὡς σκελετὸς ὀστέων ἐκβραζόμενος ὑπὸ τῆς δίνης τῶν κυμάτων, ἀλλ' ὡς κολοσσὸς ὑψούμενος ἀρματηλάτης καὶ πολέμαρχος ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐκείνης κοιλάδος τοῦ Φραγκοκαστέλλου μέχρι τῶν νεφελῶν τοῦ στερεώματος τοῦ οὐρανοῦ, διησφάλισεν ἔσσει τῆς ἀθανασίας τὸ σπανιώτατον δῶρον.

Καὶ οὕτω ἐνωρίτατα, νωπῶν ὄντων τῶν κατορθωμάτων τοῦ ἥρωος, συνετέθη ὑπὸ τῆς δημῶδους μούσης ἢ κλεινῆ αὐτοῦ ἐποποιτῆ τόσον θαυμαστῶς καὶ τόσον ὑπερόχως, ὥστε ὅταν ὁ Βρετανὸς περιηγητὴς Πάσλεϋ ἐπεσκέφθη τὴν Κρήτην καὶ ἤκουσε στροφὰς ἐνθυμιζούσας ἐμπνεύσεις Ὀμηρικὰς, ἀδούσας θρηνηδῶς τὸν θάνατον τοῦ Χατζῆ Μιχάλη, ὡς ἄλλου Πατρόκλου τὴν ἄκαιρον τελευτήν, καὶ εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ὅπου ὁ λευκὸς θυμοειδὴς αὐτοῦ ἵππος προησθάνθη τὸν θάνατον τοῦ ἀναβάτου του ἀπὸ τῆς χαραυγῆς τῆς ἀποφράδος ἡμέρας τῆς 18ης Μαΐου τοῦ 1828 καὶ ἐξεδήλωσε τὴν προαίσθησίν του διὰ δακρῶν, τὰ ὁποῖα ἔχυσε τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἵππευσεν αὐτὸν ὁ Χατζῆ Μιχάλης :

*«Κι' ὄντας ἐκαβαλίκευε ἔκλαψε τ' ἄλογό του
καὶ τότε δὰ τὸ γνώρισε δὲν ἦτο γιὰ καλὸ του»,*

ἐθεώρησεν ὁ ἐπιφανὴς ἐκεῖνος ἑλληνολάτρης Βρετανὸς τοὺς στίχους τούτους τόσον προσφθεῖς, ὥστε ὑπέμνησεν εἰς τοὺς

ᾄδοντας τὰ ἀθάνατα ταῦτα ἔλεγεία ὅτι δύνανται νὰ συγκριθοῦν κάλλιστα μὲ τὰ ἀθάνατα Ὅμηρικά ἔπη, κατὰ τὰ ὁποῖα οἱ ἐπὶ τοῦ ἄρματος τοῦ μηνιοντος εἰσέτι Ἄχιλλέως ζευχθέντες ἵπποι, μέλλοντες νὰ ὀδηγήσουν τὸν Πάτροκλον εἰς μονομαχίαν μετὰ τοῦ Ἔκτορος, ἔκλαιον προγνωστικῶς τὸν θάνατον τοῦ ἐπιστηθίου φίλου τοῦ ἀτρώτου Μυρμιδόνος, ὡς ἔξῃς :

*«Ὡς μένον ἀσφαλῆως περικαλλέα δίφρον ἔχοντες
οὔδεις ἐπισκίψαντε καρῆατα· δάκρυα δέ σφιν
θερμὰ κατὰ βλεφάρων χαμάδις ὄρε μυρομένοισιν,
ἠνιόχοιο πόθω· θαλερῆ δὲ μαινετο χαίτη
ζεύγλης ἐξεριποῦσα παρὰ ζυγὸν ἀμφοτέρωθεν».*

(Ὅμηρου Ἰλιάς, Ρ, στιχ. 436-440)

Τὰ ἀπὸ στόματος εἰς στόμα φερόμενα καὶ ᾄδόμενα κατὰ τὰς πανηγύρεις, τὰς τελετὰς γάμων καὶ τὰς ἑορτίους ἀναστροφὰς ὑπὸ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἠρωϊκὰ ταῦτα ἔπη, συνέλεξεν ὁ Γ. Βλαστός εἰς τὸ λαογραφικόν του πόνημα «Ἡθῆ καὶ Ἔθιμα Κρητῶν», καὶ δι' αὐτῶν οὐ μόνον ἀσιγήτως τὸ περίλαμπρον τρόπαιον τοῦ Χατζῆ Μιχάλη γεραίρεται, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀγνὸν πατριωτικὸν φρόνημα τῶν ὑμνωδῶν ἔθνοπρεπῶς ἀναπλάσσεται. Τὸ δημῶδες τοῦτο ἔλεγείον ἐξ ἑκατὸν εἴκοσι τεσσάρων δεκαπεντασυλλάβων στίχων ἀποτελούμενον, περικλείει τὴν ἠρωϊκὴν πολεμικὴν δρᾶσιν ἐκείνην τοῦ ἥρωος, τὴν ἀφιερῶθεισαν εἰς τὴν ἑκοστρατείαν τῆς Κρήτης, ἀπὸ τῶν ἀπὸ Ναυπλίου προετοιμασιῶν του μέχρι καὶ μετὰ τὸν ἔνδοξον θάνατον αὐτοῦ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἀνδρείων Ἡπειρωτῶν ὀπλιτῶν του καὶ τῆς ἐμφανείας των, ὡς ἀνθρωπομόρφων σκιῶν ἀνά πᾶν ἔτος κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἠρωϊκῆς των πάλης καὶ τῆς ἐνδόξου πτώσεως αὐτῶν ἐπὶ τῶν χαρακωμάτων τῆς δόξης καὶ τῆς τιμῆς. Κατὰ τὸ δημῶδες ὄθεν τοῦτο ἠρωϊκὸν ἔλεγείον ὡσεὶ ἡ πρώτη τῆς Μνημοσύνης θυγάτηρ Κλειὼ παρέχουσα ἄφθονα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα εἰς τὴν τελευταίαν ἀδελφὴν αὐτῆς Καλλιόπην, δι' ὧν θὰ ἐμπνευσθῆ ἡ τῆς ἐπικῆς ποιήσεως προστάτις καὶ μουσα αὕτη καὶ θὰ κατέλθῃ ἀπὸ τοῦ Ἑλικῶνος εἰς τὰ ἄλση δρομαία πρὸς τῆς Κρήτης τοὺς ἀνθοστολίστους λειμῶνας, οὓς ἐπορφύρωσε τὸ τίμιον αἷμα τοῦ μάρτυρος καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἀθανάτων, ἐκεῖ ὅπου κατὰ τὸν ποιητὴν :

*«καὶ τοῦ Μαῖοῦ ἡ χλωρασιά
αἶματα σιάζει καὶ δροσιά*

*τὸ χορταράκι ποὺ διψᾷ, τί θέλετε νὰ κάμῃ
σὰν πίνει αἷμα ἀχνιστὸ ποῦπλεε σὰν ποτάμι»,*

καὶ νὰ ἀνεύρη τοὺς ραψωδοὺς ἐκείνους, οἵτινες θὰ μελωδῆσουν τοῦ Χατζῆ Μιχάλη τὸν ἄριστον ἔπαινον. Καὶ διὰ νὰ εἶναι ἰσοτιμοὶ καὶ οἱ μελωδοῦντες καὶ οἱ ἐκ τῆς μελωδίας ἀπολαμβάνοντες, ἀνέδειξεν ἡ θεὰ μουσα ἀπροσώπως καὶ ἀδιακρίτως ποιητὰς καὶ συνθέτας τοὺς ὕμνολόγους, οἱ ὅποιοι ὡς ἐξ ἐνὸς στόματος τὸ πολύφωνον μέλος ἐκφέροντες, τοὺς ἀκολούθους ἐτόνισαν φθόγγους:

- « Ἐφρουγκραστεῖτε νὰ σᾶς πῶ οὔλοὶ μικροὶ μεγάλοι
 πῶς πολεμᾷ ὁ Μουσταφᾶς μὲ τὸ Χατζῆ Μιχάλη:
- » Ἐπιάσαν οἱ Γκραμπουσιανοὶ καὶ γράψαν καὶ ζητοῦνε
 » Ἀτλῆδες ⁽¹⁾ ἀποῦ τὸ Μωρηᾷ πολλοὶ νὰ κατε(αι)βοῦνε.
 » Κι' ἐπέψαν γράμμα τοῦ Χατζῆ τοῦ Στερεολλαδίτη
 » νὰ πρεμαζώξῃ ⁽²⁾ τὸ ἄντρος του νὰ κατεβῆ σὴ Κρήτη.
 » Στ' Ἀνάπλι μονομέριασε ⁽³⁾ τριακόσιους δυὸ ἀτλῆδες
 » στήν Κρήτη γιὰ νὰ καταβῆ ἀποῦ ἂν οἱ Μισερλῆδες ⁽⁴⁾
 » Κι' ἐδιάλεξε τῇ Ρούμελης ἄντρος καὶ παλληκάρια
 » κι' ἀπῆς ⁽⁵⁾ τῇ μονομέριασε τὸ ἔβαλε στὰ καρᾶβια.
 » Πάει καὶ ξεβαρκάρε(η) τῇ σὴ λεύθερη Γραμποῦσα
 » κι' ἐρώτα τῇ Γραμπουσιανὸς ἂν ἔχουσι μαπαρούθια.
- « — Ἐμεῖς μαπαρούθια ἔχουμε, βόλια νὰ πολεμοῦμε,
 » ἄλογα μόνο θέλουμε καὶ τῇ στερηθὸ νὰ βγοῦμε.
 » Μὰ πάλι δὲν ἐπίστεψε κι' ἐμπῆκε στὰ καΐκια
 » καὶ ξεβαρκάρε(η) στὸ Λουτρό ⁽⁶⁾ νὰ μάθῃ τὴν ἀλήθεια.
 » Κι' εὐρίσκει κ'εἰ τῇ Σφακιανὸς κι' ὄσ' ἦταν ἀνδριεμένοι
 » κι' ὄσ' ἦταν εἰς τὸν πόλεμο περίσσια τιμημένοι.
- « — Ἐλάστε σεῖς οἱ Σφακιανοὶ καὶ νὰ ῥθουν κι' οἱ Ριζίταις
 » νὰ πᾶμε νὰ σηκώσωμε καὶ τῇ Κατωμερίταις.
 » Ἐλάστε σεῖς οἱ Σφακιανοὶ μπρόβολα ⁽⁷⁾ παλληκάρια
 » νὰ πολεμοῦμε τὴν Τουρκιὰ κι' ἀφῆτε τὰ κοπάδια.
 » Καὶ ὁ Πασᾶς ὡς τ' ἄκουσε πολλὰ τοῦ βαρεφάνη (ει)
 » στὸ Κάστιρο κ' εἰς τὸ Ρέθυμνος γραφῆ (εἰ) πιάνει καὶ κάνει.
- « — Ἐλάστε σεῖς οἱ Καστρινοὶ κ' ἐσεῖς οἱ Ρεθεμιώταις
 » ἐπὰ στὸν Ἀποκόρωνα ποῦ ἔμαι μὲ τῇ Χανιώταις.
 » Πρεμαζωχιῆτε τῇ Τουρκιᾶς μπρόβολα παλληκάρια
 » νὰ πᾶμε (αι) νὰ τῇ σφάξωμε νὰ πιάσουν τὴ Μαδάρα ⁽⁸⁾
 » Νὰ πάμενε εἰς τὰ Σφακιά νὰ κάμωμε ἓνα χάλι ⁽⁹⁾
 » νὰ δῶ πῶς θὰ τὰ βγάλουμε μὲ τὸ Χατζημιχάλη.

(1) Ἀτλῆδες: ἱππεῖς. (2) πρεμαζώξει: συλλέξει. (3) μονομέριασε: συνεκέντρωσε. (4) Μισερλῆδες: Αἰγύπτιοι. (5) ἀπῆς: εὐθύς. (6) Λουτρό: ἐπίγειον τῆς Ἄνω πόλεως παρὰ τὴν παραλίαν τῶν Σφακίων. (7) μπρόβολα: ἐκλεκτά, ἄξια. (8) Μαδάρα: τόπος ὀρεινός. (9) χάλι: κακὴ κατάσταση.

- * Γῆ ⁽¹⁾ στή Μαδάρα νά χαθῆ, γῆ σὺ γιὰ νά πέση
 * γῆ νά τότε σκοτώσωμε σὰν ἦρθενε πεσκέσι. ⁽²⁾
 * Κι' ὁ Κεχαγιᾶς ⁽³⁾ του τὸν γροικῆ (ἀ) γυρίζει καὶ τοῦ κάνει :
 « — Δὲν φεύγει Μουσταφᾶ πασοῦ γιὰτ' εἶναι παλληκᾶρι,
 * δὲν εἶναι αὐτὸς Λαζόπουλος ⁽⁴⁾ νά πύση τὴ Μαδάρα
 * μόνο 'νε ἀπὸ τὴ Ροῦμελη καὶ σέρνει (ἦ) παλληκᾶρια,
 * μ' αὐτὰ τὰ Ροιμελόπουλα εἶν' ἄντρος τιμημένοι
 * καὶ θὰ μᾶσε σκοτώσουνε, κι' ἄς εἶμεθα 'γνοιασμένοι.
 * — Σώπασε . . . μὴ μοῦ τοῦ παινῆς ἐξῆντα καβαλλ(λ)άρους
 * μὰ 'γὼ σαλίτα τρώγω τση, ὡς τρῶν τοῦ ψαρογάρου. ⁽⁵⁾
 * Μονομεριάζει ἡ Τουρκιά καὶ κάνει μὰ κο(ω)λῶνα ⁽⁶⁾
 * νά πᾶνε νά πατήσουνε ⁽⁷⁾ τῶ Σφακιανῶ τὴ χώρα.
 * Πᾶνε μονομεριάζουνε 'στὸ 'Ελληνικὲς καμάραϊς
 * κι' οἱ Χριστιανοὶ κατέβαιναν καὶ πιάνον τὴ Μαδάραϊς.
 * Κι' ὁ Κυριακούλης ⁽⁸⁾ ἔλεγε ἀποῦ 'τον ἀντρειωμένος
 * κ' ἦιουνε κ' εἰς τὸν πόλεμο ἄξιος καὶ τιμημένος.
 * — 'Αρπάξει' οὐλοὶ τὰ σπαθιά τ' ἄρματα καὶ μαχαίρια
 * νά πᾶμε νά μουντάρουμε ⁽⁹⁾ εἰς τῆς Τουρκιάς τ' ἀσκέρια
 * μπορέτως ⁽¹⁰⁾ τὸ 'ἀλαργάρουμεν ⁽¹¹⁾ ἔξω ἀποῦ τὰ ταμπούρια. ⁽¹²⁾
 * Καὶ ὄντεν ⁽¹³⁾ ἐκαταβαίνανε σι' 'Ασκούφου στὰ μουράγια ⁽¹⁴⁾
 * ὁ κόσμος ἐλουλούδιζε Τούρκικα μπαϊράκια. ⁽¹⁵⁾
 * Σὰν τὰ εἶδασιν οἱ Σφακιανοὶ εἶπαν μικροὶ μεγάλοι
 * — Χατζῆ μὴν πᾶς στὸν πόλεμο γιὰτ' εἶσαι τὸ κεφάλι,
 * γιὰτ' εἶσαι τὸ κεφάλι (ἦ) μας κ' εἶσαι καὶ ἡ τιμὴ μας,
 * κι' ἀνέ ⁽¹⁶⁾ καὶ σὲ σκοτώσουνε χάνουμε τὴ ζωὴ μας.
 * Τὴν ὄρεξί σου φύλαγε καὶ τὴ καβαλλ(λ)αρία
 * ὥστε νά πᾶμε τὴν Τουρκιά σὲ ἄλλην ἐπαρξία,
 * ποῦ νά 'χη κάμπο γι' ἄλογα καὶ ρίζα γιὰ παι(ε)χνιώταις ⁽¹⁷⁾
 * γιὰ τὴν καβαλλ(λ)αρία σου τοῦ ξακουστοῦς στραθιώταις.
 * 'Ἐπά ⁽¹⁸⁾ σὺ Φραγκοκάστελλ(λ)ο στενὸς σοῦνε ὁ τόπος,
 * κι' ἂν δὲν λυπᾶσαι τὸ Χατζῆ, λυπήσου σκιᾶς ⁽¹⁹⁾ τὸ ἀνθρώπου.
 * — Μὰ μιὰ φορὰ γεννήθηκα καὶ μιὰ θὲ νά πεθάνω,
 * καὶ μιὰ θὰ τότε στερηθῶ τὸν κόσμο τὸν ἀπάνω.

(1) Γῆ : ἦ. (2) πεσκέσι : δῶρον, παρὰ προσδοκίαν. (3) Κεχαγιᾶς : οἰκονόμος, ἐπίτροπος. (4) Λαζόπουλος : ἐπίκουρος ἐλθὼν πρότερον εἰς Κρήτην, ἀποτυχὼν καὶ φυγὼν. (5) ψαρογάρος : σαρδέλλα. (6) κολῶνα : στρατιωτικὸν σῶμα. (7) πατῶ : εἰσβάλλω. (8) Κυριακούλης (Ἀργυροκαστρίτης) ἐκατόνταρχος καὶ ὑπασπιστὴς τοῦ Χατζῆ Μιχάλη. (9) μουντάρω : ἐφορμῶ. (10) μπορέτως : δυνατὸν. (11) ἀλαργάρω : ἀπομακρύνω. (12) ταμπούρι : ἀμυντικὸς προμαχών. (13) ὄντεν : ὅταν. (14) μουράγιο : τεῖχος, κρηπίδωμα. (15) μπαϊράκι : σημαία. (16) ἀνέ : ἄν. ἴσως. (17) παιχγιώταις : ὁ ἀρεσκόμενος νά παιζῆ, ὁ εὐχερῶς ἐλίσσόμενος. (18) ἐπά : ἐδῶ. (19) σκιᾶς : τούλαχιστον.

- » Ἐδῶ ὅπου βρεθήκαμε τὸν πόλεμο θὰ κάμω,
 » κι' ἂν μὲ σκοτώσουν σήμερο σᾶν ἄντρας θ' ἀποθάνω.
 » Κι' ἂν μὲ σκοτώσῃ ὁ Πασᾶς, κόβγει (η) τὴν κεφαλὴ μου,
 » καὶ τήνε πάει (η) στὰ Χανιά καὶ παίρνει (η) τὴν τιμὴ μου.
 » Πάλι καὶ τὸν σκο (ω) τώσω ἐγὼ κόβγω τὴν κεφαλὴ του,
 » καὶ τήνε πέμπω στὸ Μωρητὰ καὶ παίρνω τὴν τιμὴ του.
 » Σελλώσετέ μου τ' ἄλογο στὸν πόλεμο ν' ἀράζω (¹)
 » νὰ πάω νὰ βροῦ (ώ) τὸν Μουσταφᾶ καὶ σκλάβο(ω) γὰ τὸν πιάσω.
 » Καὶ κάνει παρακάλεση, καὶ κάνει τὸ σταυρὸ του
 » καὶ πιάνει τ' ἀλαφρὸ σπαθὶ κρεμνᾶ (ά) το στὸ λαιμὸ του.
 » Πιάνει καὶ τὰ πιστόλια του στὴ μέση του τὰ βάνει,
 » σὰν πολεμάρχος δὲν δειλιᾶ (ά), κι' ἂν ἤθελε ἀποθάνει.
 » Καὶ ὄντας ἐκαβαλλ(λ)ίκεψε ἔκλαψε τ' ἄλόγο του
 » καὶ τότε δὰ τὸ γνώρισε δὲν ἦτο γιὰ καλὸ του.
 » Καὶ δίδει τὴ διαταγὴ εἰς τὴν καβαλλ (λ) αρία
 « — Σήμερα θὰ τὴν δείξωμε ἀδέρφια τὴν ἀντρεί (ί) α !
 » Κι' ἂν βγοῦμ' ἀποῦ τὸν πόλεμο παιδιά μου κερδεμένοι,
 » στοῖ Κρήτης οὐλο τὸ νηοὶ Τοῦρκος δὲν ἀπομένει.
 » Πάλι κι' ἂν σκοτω (ο) θούμενε τὴν σημερινὴ ἡμέρα,
 » θὰ μᾶσε ἠμνημονεύουνε τοῖ Κρήτης τὰ Καστέλλ(λ)ια.
 » Δίδει βιτσιὰ (²) τοῦ μαύρου του στὴν πόρτα ξεπορτίζει
 » καὶ πιάνονται μὲ τὴν Τουρκιὰ κι' ὁ πόλεμος ἀρχίζει.
 » Στὴν λύσσα τὴν πολεμικὴ καὶ τὴν φωνιὰ τὴν τόση,
 » ἀπ' ὄλους ποῦ λαβώθηκαν κανεὶ (εἶ) ς δὲν θὰ γλυτώσῃ.
 » Σὰν τρία κάρτα ἐβάσταξε μὰ ἦτανε δυὸ ὄραις.
 » κανεὶς Τοῦρκος δὲ γύριζε στοῖ βουλισμέναις (³) χώραις.
 » Στὴν μιὰ μεριὰ τὰ ἄλογα, στὴν ἄλλην οἱ σκοτωμένοι
 » δεμένοι (η) μὲ τοῖ ζῶνές των ἐχάθηκαν οἱ ξένοι. (⁴)
 » Καὶ μετρηθῆκαν οἱ Ρωμηοὶ κι' ἔλ (λ) εἶπαν διακόσοι,
 » κι' οἱ Τοῦρκοι μετρηθῆκανε κι' ἔλ (λ) εἶπαν ὀκτακόσοι.
 » Χατζῆ Μιχάλης φώναξε' ποῦ τὴ (ῆ) ψαρή (ῆ) φοράδα :
 « — Πρόβαλε Μουσταφᾶ πασᾶ κοντὰ στὴν εὐγοράδα (⁵)
 » μὴ χώνεσαι σὰν ἄλουποῦ ποῦ πίσω ἀποῦ τ' ἀσκέρι'
 » ἔλα κοντὰ μου σί(η)μωσε κι' ἦ μοῖρα ὅ,τι φέρε(η).
 » Μιὰ μπαλωθιὰ (⁶) τοῦ παίζουνε (⁷) στὸ μαρμαρένιο μπέτη (⁸)
 » μὰ κείνος δὲν τήνε ψηφᾶ (⁹) σὰν παλληκᾶρι στέκει.

(¹) Ἀράζω : πηγαίνω. (²) βιτσιὰ : κτύπημα διὰ μαστιγίου. (³) βουλισμένη : κατεστραμμένη. (⁴) ξένοι : οἱ ὑπὸ τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἀγωνισταί. (⁵) εὐγοράδα : ἐμφανές. (⁶) μπαλωθιὰ : τουφεκιά. (⁷) παίζω : ρίπτω. (⁸) μπέτη : στήθος. (⁹) ψηφᾶ : λογαριάζω μὲ τὴν σημασίαν ; λαμβάνω ὑπ' ὄψιν.

- » Καὶ σέρνει τὸ σπαθάκι του καὶ μπαίνει στὸ ντουμάνι (1)
 » καὶ τὴν Τουρκιὰ ἐσάσει (η) σε (2) τὸν πόλεμο ποὺ κάνει.
 » Δεύτερη μπάλα (3) παίζουν του καὶ στὸ μερὸ τοῦ δίδει,
 » μὰ κείνος δὲν τήνε ψηφῆ κι' ὀπίσω δὲν γυρίζει.
 » Καστίζει (4) τὴν φρογάδα του καὶ πάει σ' ἓνα κάρτο,
 » κι' ὄντιμος (5) βροῖσκει σφαλιχτὸ τὸ βουλιασμένο (6) κάστρο.
 * — Μὰ δά ποῦ σ' ἤρα σφαλιχτό, πειὸ σου νὰ μὴν ἀνοίξης !
 » γιὰ δὲν εὐρέθηκ' ἀνθρώπος ὄξω νὰ μοῦ βοηθήξη !
 » Καὶ παίζουνόν του κι' ἄλλη μιὰ δίδουν του στὴ μασέλλα, (7)
 » καὶ ἐκείνη τὸν ἐγκρέμισε ἀπάνον ἀπὸ τὴ σέλλα.
 * — Μὰ ἐλάστε σεῖς οἱ Σφακιανοὶ ἀποῦ ὅστε παινεμένοι
 » νὰ κάνετε (αι) τὰ δίκη μου ταχι (υ) ἀ τὸ μεσημέρι.
 » Τότες γιουρουντιο (8) ἢ Τουρκιὰ τὴν κεφαλὴ του ἐκόψαν
 » γιὰ νὰ τὴν πᾶνε τοῦ Πασσᾶ νὰ τῶνε δώση γρόσια.
 » Κι' ὁ Μουσταφᾶς ὡς τ' ἄκουσε πολὺ τοῦ βαροφάνη (ει)
 » γιὰτὶ νὰ τότε σφάζουνε ἀποῦ ἦτον παλληκάρι.
 » Κι' ἂν ἤθελε γιαιτρεύεται, ἤθελε τότε γιάνει (ννη),
 » γιὰτ' ἦτο συντοπίτης του ἀντρας καὶ παλληκάρι.
 » Μ' ἀκόμη καὶ τὸ σήμερο στῆς Δεκαφτὰ τοῦ Μάι
 » οὐλο τ' ἀσκέρι φαίνεται μὲ τὸ Χατζῆ Μιχάλη.
 » Καὶ πολεμοῦν στὰ σύνν(ν)εφα κι' ἀκούγοντ' οἱ μπουρμπάδες (9)
 » φωνῆς κι' ἀλογοπειταλιῆς στοῦ Καστελλιοῦ τοῖη μπάντες. (10)
 » Οὐλοὶ οἱ ἀλαφρόστρατοι (11) θωροῦν τῆ καὶ τρομίζουν,
 » μὰ κείνοι Θιὸς συγχωρέσει των κανένα δὲν πειράζουν.* (12)

Ἄλλὰ τὸ ὅπως ἐξόχως ὑπέροχον πρὸς δόξαν τῆς ἐκθαμβω-
 τικῆς αἴγλης τοῦ μάρτυρος τοῦ Φραγκοκαστέλλου Χατζῆ Μιχάλη
 εἶναι τὸ ἔκτακτον φαινόμενον τῶν «Δροσουλιτῶν», τὸ ὁποῖον
 ὑφ' ἃς συνθήκας ἐμφανίζεται καὶ ἐξαφανίζεται μοναδικῶς παρα-
 τηρεῖται ἐν Φραγκοκαστέλλῳ· καὶ τοῦτο διὰ τὴν καὶ ἐξαιρέσιν
 ἀπονομῆν τῆς μοναδικῆς τιμῆς πρὸς τὸν θρυλικὸν ἥρωα Χατζῆ
 Μιχάλην καὶ αὐτῶν τῶν στοιχείων τῆς φύσεως ὑπὸ τοιαύτης συγκι-
 νήσεως κατεχομένων, ὥστε νὰ προσφέρωνται ταῦτα προθύμως εἰς

(1) Ντουμάνι : πυκνὸς καπνός. (2) σαστίζω : ταράσσομαι, τρομάζω. (3) μπάλα : σφαῖρα, βολίς. (4) καστίζω : μαστιγῶ. (5) ὄντιμος : ὀπότε. (6) βουλιασμένο : κατηραμένο, ἀναθεματισμένο. (7) μασέλλα : σιαγών. (8) γιουρουντιζω : κάμνω ἔφοδον. (9) μπουρμπάδες : ὁ κρότος τῶν τουφεκίων καὶ κανονίων. (10) μπάντες : πλευρά, θέσις ἀκρᾶία. (11) ἀλαφρόστρατοι : οἱ φοβούμενοι τὰ φαντάσματα. (12) Ἡμεῖς ἀπαλλάσσομεν τῶν ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων τὸ κείμενον δι' ὀρθῆς γραφῆς καὶ θέτομεν ἐντὸς παρενθέσεως τὴν ἢν συναντῶμεν ἐσφαλμένην ἐν χειρογράφῳ τοῦ 1893, φυλασσομένην ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ τοῦ Γεωργίου Ἀλ. Χατζημιχάλη, δισεγγόνου τοῦ ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη Νταλιάνη.

έπιστράτευσιν ὑπὸ τοῦ ἥρωος ἡμῶν καὶ νὰ μορφοποιοῦν εἰς ὑπερφυσικά σχήματα τὰς τῶν ἡρώων ἐκείνων ψυχάς, αἵτινες ἐλευθερωθεῖσαι ἀπὸ τοῦ φθαρτοῦ σώματος, περιπολεύουν ἐπιτοπίως καὶ ὄπου ἡρωϊκῶς ἀκριβῶς ἐξέπνευσαν, ὡς φύλακες καὶ προστάτιδες τῶν ἀτάφων αὐτῶν σωμάτων. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, τὸ ἐμφανισθὲν τὸ πρῶτον μετὰ τὸν ἐνδοξον θάνατον τοῦ μάρτυρος Χατζῆ Μιχάλη, ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένον ὡς γεγονὸς πραγματικόν καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῆς Κρήτης, ἀφοῦ ὁ Γεώργιος Ζαλοκώστας εἰς τὸ πρὸς τὸν ἥρωα ποίημά του, ἐκδοθέντων τῶν «*Ἀπάντων*» αὐτοῦ τῷ 1870, ἔχει ὑπ' ὄψει τὴν ἐμφάνειαν τῶν «*Δροσουλιτῶν*» ὅταν λέγῃ : «*Ἡ δὲ σκιά σου, κλεινὲ Μιχάλη, περιπλανᾶται εἰς χώματα σεπιά, σεπιά πλὴν δοῦλα ὄπου ἀνεμοζάλη σοῦ διασπείρει τ' ἄισφά σου ὄστᾶ.*» Ἐντὸς δὲ τῶν ὁρίων τῆς Κρήτης, πολὺ πρὶν τῶν Ζαλοκωστείων ἐπῶν, ὡς τὸ ἐκτεθὲν ἀνωτέρω δημῶδες Κρητικὸν ᾄσμα, τὸ αὐθορμήτως στιχουργηθὲν ὑπὸ τῆς πηγαίας ἐμπνεύσεως τοῦ ἀποθαυμάζοντος τὸν θρυλικὸν ἥρωα Χατζῆ Μιχάλην Κρητικοῦ λαοῦ, ἀσφαλῶς ὅταν τὰ πολεμικὰ τούτου κατορθώματα, ὄντα ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ λαοῦ πρόσφατα διήγειρον ζωηρῶς τὴν φαντασίαν πρὸς Πινδαρικὰς ἐξάρσεις, διατόρως διασαλπίζον ἐν τῇ καταλήξει του :

*«Μ' ἀκόμη καὶ τὸ σήμερον σῆς Λεκαφτὰ τοῦ Μάϊ
οὔλο τ' ἀσκέρι φαίνεται μετὰ τὸ Χατζῆ Μιχάλη.*

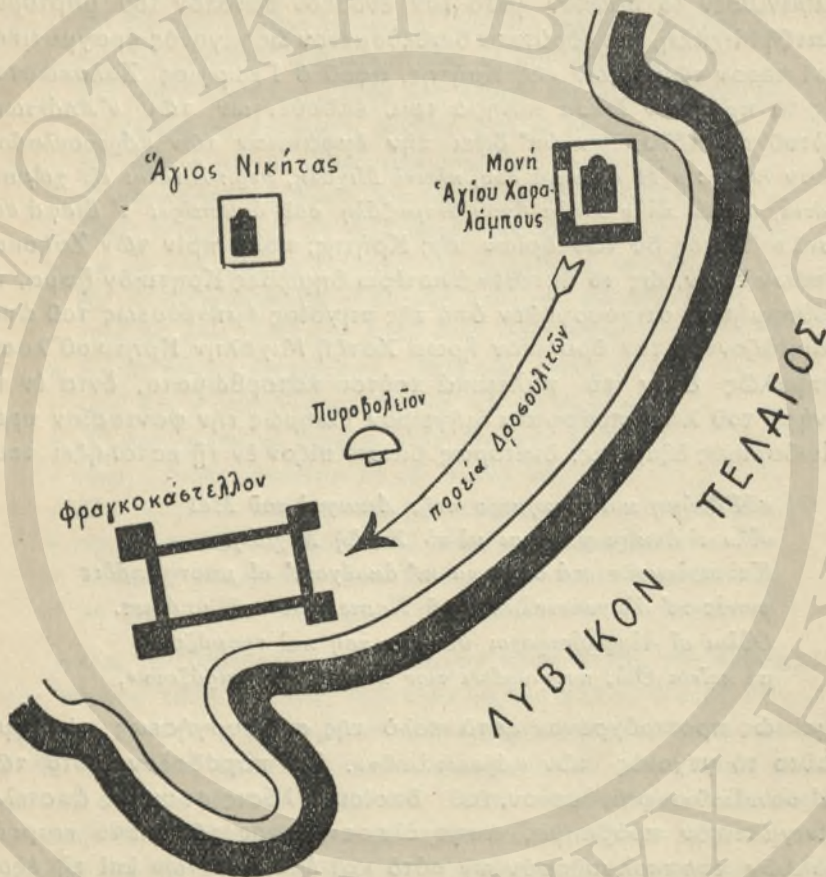
*Καὶ πολεμοῦν στὰ σύννεφα κι' ἀκούγοντ' οἱ μπουρμπάδες
φρονῆς κι' ἀλογοπεταλιῆς στοῦ Καστελλιοῦ τῆς μπάντες.*

*Οὔλο οἱ ἀλαφρόστρατοι θωροῦν τῆ καὶ τρομάζουν,
μὰ κείνοι Θεὸς συγχορῆσει τῶν κανένα δὲν πειράζουν»,*

ἔχει ὡς προτερόχρονον κατὰ πολὺ τῆς στιχουργήσεως τὸ ᾄσμα τοῦτο τὸ γεγονὸς τῶν «*Δροσουλιτῶν*». Τὸ παράδοξον τοῦτο τῶν «*Δροσουλιτῶν*» φαινόμενον, τοῦ ὁποῦ ἡ λύσις φυσικῶς ἀποτελεῖ αἰνιγματικὸν πρόβλημα, ἀψησχόλησεν, ἐκτὸς τῶν κατὰ καιροῦς πολλῶν παρακολουθησάντων αὐτὸ καὶ ἐκπλαγέντων ἐπὶ τῇ ἐξαισίᾳ του θεῶ, καὶ τὸν εἰδικῶς καταγινόμενον μετὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς Ψυχοφυσιολογίας διαπρεπῆ ἱατρὸν Ἄγγελον Τανάγραν, μὴ δόντα ὁμῶς εἰσέτι καὶ τὴν ἱκανοποιητικὴν ἐπιστημονικὴν τοῦ φαινομένου ἐρμηνείαν.

Πρὶν ὁμῶς διαλάβωμεν ὅσα ὁ πολὺς Τανάγρας ἀναφορικῶς πρὸς τὸ φαινόμενον τῶν «*Δροσουλιτῶν*» ἔγραψε, προεισαγωγικῶς μνημονεύομεν τὰ ἀκόλουθα : Ὁ δισέγγονος τοῦ θρυλικοῦ ἡμῶν ἥρωος Στρατηγὸς Χρῆστος Ἀλεξάνδρου Χατζημιχάλης ἐπεσκέφθη τὴν Κρήτην καὶ εἰδικῶς τὸ Φραγκοκάστελλον τῶν Σφακίων κατὰ

Μάϊον τοῦ ἔτους 1928 διὰ νὰ παραστή εἰς τὸν πανηγυρισμὸν τῆς ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τοῦ ἐνδόξου θανάτου τοῦ κλεινοῦ προπάππου του καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ ἐκείνος τὴν ἀναλώμασιν αὐτοῦ λαξευθεῖσαν ἐπιβλητικὴν προτομὴν ἐκ γρανίτου, τοῦ γρανιτώδη ἔχοντος ψυχὴν ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη, τὴν ἀνεγερθεῖσαν ἐπὶ τοῦ

Διάγραμμα πορείας τῶν σκιῶν τῶν πεσόντων με ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Στρατηγὸν Χατζῆ Μιχάλην Νταλιάνην ἐν τῇ μάχῃ τοῦ Φραγκοκαστέλλου τῇ 18ῃ Μαΐου 1828, ὡς μέχρι σήμερον ἐμφανίζονται αὐταὶ ἐλαύνουσαι ἀπὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος πρὸς τὸ Φραγκοκάστελλον. Τὸ διάγραμμα ἐξεπώνησεν ἐπὶ τόπου ὁ δις ἐγγονος τοῦ ἥρωος Στρατηγὸς Χρῆστος Χατζημιχάλης· ἐδημοσίευσεν δὲ τοῦτο εἰς τὸ Ἐπιστημονικὸν Περιοδικὸν «Ψυχικαὶ Ἐρευναι», τεῦχος Α' 1929 σ. 7.

Ἡρώου τοῦ Φραγκοκαστέλλου. Ὁ Στρατηγὸς Χρῆστος Χατζημιχάλης παρηκολούθησεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸ φαινόμενον τῶν σκιῶν καὶ συνέταξεν οὐ μόνον λεπτομερῆ περιγραφὴν, παραδοθεῖσαν εἰς

χειρας τοῦ Τανάγρα, ἀλλὰ καὶ διάγραμμα τῆς πορείας τῶν «Δροσουλιτῶν», τὸ ὁποῖον καὶ παρεθέσαμεν ἐν τῇ προηγουμένῃ σελίδι, ὅπως τοῦτο πιστῶς ἔχει δημοσιευθῆ ἐν τῷ τεύχει τῶν «Ψυχικῶν Ἐρευνῶν» τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 1929.

Ὁ πολὺς Ψυχοφυσιολόγος ἱατρός Ἄγγελος Τανάγρας εἰς ἄρθρον του ἐν τῷ Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ Ἐλευθερουδάκη ἐπιγραφόμενον «Οἱ Δροσουλιταὶ» γράφει τὰ ἑξῆς :

«Περίεργον φαινόμενον, παρατηρούμενον σχεδὸν κατ' ἔτος περὶ τὴν 18ην Μαΐου (π. ἡμ.) πλησίον τοῦ παλαιοῦ φρουρίου Φραγκοκαστέλλου, εἰς Σφακιά Κρήτης, ὀλίγον πρὶν ἢ ἀνατείλῃ ὁ ἥλιος καὶ ὅταν κατόπιν καιρικῆς περιόδου ὑγρασίας πρόκειται νὰ πνεύσῃ βορρᾶς. Τότε ἐπὶ 10 λεπτὰ ὁ θεώμενος ἐκ τῆς πεδιάδος, διακρίνει μακρὰν σειρὰν ἀνθρωπίνων σκιῶν, ἀλλοῦ συμπαγῶν, ἀλλοῦ ἀραιοτέρων, αἵτινες βαίνουν ἐκ τῆς ἑγγὺς τοῦ φρουρίου ἑρειπωμένης Μονῆς τοῦ Ἁγίου Χορλάμπους πρὸς τὸ Φραγκοκαστέλλον. Ἡ λαϊκὴ ἀντίληψις ὠνόμασε τὰς σκιάς ταύτας Δροσουλίτας, ὡς ἐμφανιζομένας ἀκριβῶς τὴν ὥραν τῆς πρωῒνης δρόσου, ἣ δὲ παράδοσις συνδύασα τὸ πλῆθος μὲ τὴν ἡμερομηνίαν τῆς ἐμφανίσεως, τὰς ἐνεσωμάτωσε μὲ [τοὺς ἐκεῖ πεσόντας κατὰ τὴν μάχην τῆς 18ης Μαΐου 1828 τριακοσίους ὀγδοήκοντα πέντε Ἠπειρώτας ὑπὸ τὸν Στρατηγὸν Χατζημιχάλην Νταλιάνην, τῶν ὁποίων τὰ ὀσπιά σώζονται ὑπὸ πλησίον παραθαλάσσιον σπήλαιον. Τυγχάνει ἀσαφηνιστον μέχρι τοῦδε ἂν πρόκειται περὶ φυσικοῦ φαινομένου (ἀντικατοπτρισμός) ἢ ἐπιψυχιδίου (ψυχομετρία, στοιχειωμένα μέρη). Τὸ φαινόμενον εἴλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἀγγλικῆς Ἐταιρείας τῶν Ψυχικῶν Ἐπιστημῶν, ἥτις ἀπέστειλεν ἐσχάτως (1928) τὸν ἑταῖρον αὐτῆς Ἐρνέστον Μπένετ. Ὁ Ἄγγλος ἐρευνητὴς, μὴ δὸς προσοχὴν εἰς τὴν διαφορὰν τοῦ ἡμερολογίου, ἐπεσκέφθη τὸ πεδίον 15 ἡμέρας ἐνωρίτερον, οὐδὲν εἶδε καὶ ἀπῆλθεν, ἐν ᾧ αἱ σκιαί ἐνεφανίσθησαν κατὰ τὸν συνήθη αὐταῖς χρόνον, ἥτοι τὴν 4, 6 καὶ 7ην Ἰουνίου, δηλαδὴ τὸ τέλος τοῦ δευτέρου δεκαήμερου τοῦ μηνὸς Μαΐου, παλαιοῦ ἡμερολογίου.» (1)

Ὁ αὐτὸς Ἄγγελος Τανάγρας εἰς τὸ ἐπίσημον ἐπιστημονικόν του μηνιαῖον δελτίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Οἱ Δροσουλιταὶ τῶν Σφακιῶν» δημοσιεύει τὰ ἀκόλουθα :

«Πρὸ πολλοῦ εἶχεν ἐφελκύσει τὴν προσοχὴν, παράδοξον καὶ δυσεξήγητον φαινόμενον παρατηρούμενον καθ' ὄρισμένας ἡμέρας τοῦ ἔτους καὶ ὑπὸ ὄρισμένας ἀτμοσφαιρικὰς συνθήκας κατὰ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου δεκαπενθημέρου Μαΐου ἢ ἀρχὰς Ἰουνίου (ν. ἡμ.) εἰς Φραγκοκαστέλλον τῶν Σφακιῶν, ἀνεμένομεν δὲ πλειοτέρας πληροφορίας ὅπως τὸ περιγρά-

(1) Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη Ἀθῆναι 1928. Τ. Δ' σ. 775

ρωμεν και δώσωμεν συγχρότως τὴν πιθανωτέραν ἐξήγησιν. Τὸ φαινόμενον ὅμως δὲν εἶναι ἐκ τῶν λυομένων με ἀφηγήσεις και διὰ τοῦτο ἡ Ἐταιρεία ἀπεφάσισε νὰ μὴ φρεισθῆ δαπανῶν ὅπως τὸ σαφηνίσῃ. Ὑγείας ὑπαρχούσης, τὸ προσεχὲς ἔτος εἰδικὴ ἀποστολὴ θὰ ἀναχωρήσῃ κατὰ Μάϊον ἐπιτοπίως, ὅπως οὐ μόνον ἀντιληφθῆ αὐτὸ ἀτομικῶς και σπουδάζῃ τὰς ἀτμοσφαιρικὰς συνθήκας τῆς παραγωγῆς του, ἀλλὰ και εἰ δυνατόν τὸ φωτογραφήσῃ και τὸ κινήματογραφήσῃ. Πάντως ἡ Ἐταιρεία Ψυχικῶν Ἐρευνῶν ἐκφράζει τὰς εὐχαριστίας της εἰς τὸν στρατηγὸν Χατζημιχάλην, δισέγγονον τοῦ ἥρωος και μάρτυρος τοῦ Φραγκοκαστέλλου στρατηγοῦ Χατζῆ Μιχάλη Νταλιάνη διὰ τὴν πρόθυμον παροχὴν πάσης σχετικῆς ἐπὶ τοῦ ζητήματος πληροφορίας. Τὸ φαινόμενον ἐν ὀλίγοις εἶναι ὡς ἐξῆς και ἀφήγησιν τοῦ αὐτόπιον κ. Γ. Στ. Ναξάκη ἐκ Χανίων, ὅστις κατέγινεν εἰς τὸ φαινόμενον εἰδικῶς :

« Κατ' ἔτος, περὶ τὰ μέσα τοῦ μηνὸς Μαΐου και ὅταν ἡ ἀτμοσφαιρα εἶναι ὀμίχλώδης, ὀλίγα δὲ λεπτὰ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, διακρίνονται εὐκρινέστατα εἰς τὴν θεοὶν Θυμὲ Κάμπος, πλήθος στραιωτῶν, πεζῶν και ἵππέων, φερόντων περικεφαλαίας και ξίφη και οἱ ὅποιοι προελαύνουν πρὸς τὸ Φραγκοκαστέλλον. Προϊούσης τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, αἱ ἀνθρώπινα αὐταὶ σκιαὶ ὀγκοῦνται και ὀλίγον και ὀλίγον γινόμενα πλέον δυοδιάκριτοι, ἐξαφανίζονται τελείως ἅμα ὡς αἱ ἀκτῖνες τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου φωτίσουν τὸν Θυμὲ Κάμπον. Τὸ φαινόμενον αὐτὸ ἔχει παρατηρηθῆ ἀπὸ ἑκατοντάδας ζῶντας αὐτόπιας μάρτυρας και ἐπὶ πολλὰς γενεάς, εἶναι γνωστὸν ὑπὸ τὰς περιστάσεις ἅς ἐξέθεσα μεταξὺ δὲ τῶν αὐτοπιῶν μαρτύρων τοῦ φαινομένου συγκαταλέγονται οἱ κ. κ. Μαν. Κούνδουρος και Ἐμμ. Ψυλλάκης. Ὑπὸ τῶν ἐντοπίων οἱ φαντασμαγορικοὶ οὗτοι ὀπλίται ὀνομάζονται «Δροσουλιταὶ» διότι ἐμφανίζονται κατὰ τὴν πρωτὴν ἐκείνην ὥραν καθ' ἣν ἡ δρόσος περιλούει τὰ πάντα, θεωροῦνται δὲ αἱ ἐμφανιζόμενα ψυχαὶ τῶν κατὰ τὸ 1828 πεσόντων ἐκεῖ 385 Ἡπειρωτῶν ὑπὸ τὸν Στρατηγὸν Χατζημιχάλην Νταλιάνην. Αἱ σκιαὶ, πολυπληθεῖς τὸν ἀριθμὸν, ἀναφαίνονται ὀλίγον πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου ἐναερίως και ἐκ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Χαγαλάμπους (ὄρα τὸ διάγραμμα) κατευθύνονται πρὸς τὸ Φραγκοκαστέλλον μετὰ τὸ ὅποιον ἐξαφανίζονται. Λαμβανομένων ἐπ' ὄψει τῶν ἀνωτέρω, ἡ λαϊκὴ φαντασία ἐδημιούργησε τὸν θρόνον τῶν Δροσουλιτῶν, ὅτι δηλαδὴ αἱ ἀνθρωπόμορφοι αὐταὶ σκιαὶ ἦσαν αἱ ψυχαὶ τῶν φονευθέντων, αἱ ὅποια και ἔτος ἤρχοντο νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ πεδίου τῆς μάχης ὅπου εὖρον ἐνδοξὸν θάνατον.»

« Ἐφέτος—συνεχίζει ὁ Τανάγρας—οἱ Δροσουλιταὶ ἐνεφανίσθησαν και πάλιν τὴν 4, 6 και 7 Ἰουνίου, (ν. ἡμ.) Πρῶτῃ εἶδεν αὐτοὺς ξένῃ θεοστρία, ἀγνοοῦσα τὸν θρόνον και ἐξέλαβεν αὐτοὺς ὡς ἐργάτας, φωνή-

σασα : — Είναι σιὰ καλά τον αὐτὸς ποὺ παίρνει τόσους ἐργάτες ; Εἶνε ἐδῶ χωράφια γιὰ τόσους !... Τότε αἱ ἐντόπια θερίστρια τῆς εἶπον διὸ δὲν ἦσαν ἐργάται ἀλλὰ οἱ Δροσουλιῖται. Ἡ διεύθυνσις των ἦτο ἡ αὐτὴ καὶ κατὰ τὰς τρεῖς ἐμφανίσεις, δηλαδὴ ἐκ τῆς Μονῆς πρὸς τὸ Φραγκοκάστελλον, ἔβαινον δὲ πεπυκνωμένοι, ἄλλοτε δὲ ἀραιούμενοι, μὲ ἓνα ὑψηλότερον ἐμπρὸς. Φυσικὰ τὸν ἀρχηγὸν των.

» Ἡ λαϊκὴ φαντασία ἀπέδωκεν ἐφέτος τὴν τόσον καθαρὰν ἐμφάνισιν τῆς εἰς τὴν ἑκατονταετηρίδα τοῦ θανάτου των καὶ ὡς εὐαρέσκεια διὰ τὸ τελεσθῆν ἐπὶ τοῦ μνήματος τοῦ Στρατηγοῦ Χατζημιχάλη τὴν 18 Μαΐου πάνδημον μνημόσυνον ὑπὲρ αὐτῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἀναστηλώσεως ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Χρήστου Χατζημιχάλη μαρμαρίνης προτομῆς τοῦ προγόνου του.

» Ὁ στρατηγὸς Χρ. Χατζημιχάλης ἐξετάσας τὰς συνθήκας τῆς ἐμφανίσεως ἐπιτοπιῶς συνέταξε λεπτομερῆ ἐκθεσίαν. Κατ' αὐτήν, ἡ ἐμφάνισις τῶν Δροσουλιῶν παρατηρεῖται ὅταν ἡ ἀτμόσφαιρα εἶναι ὀμίχλωδης καὶ πρόκειται νὰ πνεύσῃ βορρᾶς, τοῦτο δὲ συνηγορεῖ ζωηρῶς ὑπὲρ τῆς φυσικῆς ἐξηγήσεως τοῦ φαινομένου. Δευτέρα παρατήρησις εἶνε διὸ διὰ τὰ ἴδη τις τὸ φαινόμενον πρέπει νὰ εἶνε εἰς τὴν πεδιάδα καὶ οὐχὶ εἰς τὰ ὑψώματα τῶν παρακειμένων χωρίων Καροδάσος καὶ Πατσιανός, εἰς ἀπόστασιν δὲ οὐχὶ μεγαλύτεραν ἢ μικροτέραν τοῦ χιλιομέτρου, ἄλλως δὲν βλέπει τίποτε. Ἀμα τῇ ἀρχῇ τοῦ φαινομένου, δέκα λεπτὰ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, αἱ σκιαὶ εἶναι ζωηρόταται, μὲ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ φωτὸς βαίνουν ἀμαυρούμεναι καὶ εξαφανίζονται μὲ τὴν πρώτην ἡλιακὴν ἀκτῖνα. Καὶ ἤδη ποία εἶναι ἡ ἐξήγησις τοῦ φαινομένου ; Αἱ «Ψυχικαὶ Ἐρευναι» πισταὶ εἰς τὸ ἀμερόληπτον ἐπιστημονικὸν ἔργον των, θ' ἀναφέρουν εἰς τὰ προσεχῆ τεύχη των πάσας τὰς πιθανὰς ἐξηγήσεις, ὡς ὑποβολῆς, ἀντικατοπτρισμοῦ, διαγραφῆς κορυφογραμμῶν, ψυχομετρίας, ἐμφανίσεων κλπ., δέχονται δὲ εὐχαρίστως πᾶσαν ἐπιστημονικὴν γνώμην ἐκ μέρους εἰδικῶν πρὸς δημοσίευσιν καὶ διαλεύκανσιν τοῦ προβλήματος.» (1)

Ὁ Τανάγρας ἐπίσης ἐδημοσίευσε καὶ ἐν τῇ Ἀθηναϊκῇ ἐφημερίδι «Ἐστία» κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1930 ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ ὄραμα τῶν Δροσουλιῶν», οὗτινος περίληψιν ἀνεδημοσίευσε τὸ Λονδίνειον ἔντυπον «Μόρνινγκ Πόστ», τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου εἶναι περίπου τὸ αὐτὸ μὲ ὅσα ἀνωτέρω παρεθέσαμεν, ἐν τῷ ὁποίῳ μετὰ τινος ἐνδοιασμοῦ διατυποῦται ἡ γνώμη τοῦ διαπρεποῦς τούτου ἐπιστήμονος ἀρθρογράφου, ὅτι μᾶλλον πιθανωτέρα ἐξήγησις τοῦ φαινομένου δύναται νὰ δοθῇ ἢ διὰ τοῦ ἀντικατοπτρισμοῦ. Ὡς παρουσιάζεται ὁμοῦς τὸ ὄραμα τῶν «Δροσου-

(1) Τανάγρα Ἀγγέλου, Ψυχικαὶ Ἐρευναι. Ἀθήναι Ἰανουάρ. 1929 σελ. 5-8.

λιτών», σεβόμενοι ἡμεῖς ἀσυζητητὴ τὴν σεβαστὴν γνώμην τοῦ Τανάγρα ὡς εἰδικοῦ περὶ τὰ τοιαῦτα παραψυχολογικὰ ζητήματα, ἀπλῶς ἐκφραζόμεθα ὅτι ὁ ἀντικατοπτρισμὸς δὲν παρέχει τὴν ἐπαρκῆ τούτου ἐξήγησιν. Διότι, ἰδοὺ εἰς τί ἀκριβῶς συνίσταται ὁ ἀντικατοπτρισμὸς, ὅπως ἀποσπῶμεν τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἐκ τοῦ ἐπιστημονικοῦ συγγράμματος τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου Γ. Ἀθανασιάδου: **Ἀτμοσφαιρικὸς κατοπτρισμὸς**: «Τὸ φαινόμενον τοῦτο συνίσταται εἰς ὀπτικὴν ἀπάτην, καθ' ἣν τὰ μεμακρυσμένα ἀντικείμενα φαίνονται ἡμῖν ἀνεστραμμένα. Παρατηρεῖται συχνάκις εἰς τὰς θερμὰς χώρας καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς ἀμμώδεις πεδιάδας τῆς Αἰγύπτου. Ὅταν τὸ ἔδαφος θερμαίνεται καθ' ὑπερβολὴν, συμβαίνει ἐνίοτε τὰ διάφορα ἀντικείμενα, δένδρα, λόφοι, οἰκίαι, νὰ κατοπτρίζονται, ὡσεὶ πρὸ τοῦ παρατηρητοῦ ἐξετείνεται γαληνιαία λίμνη. Τὸ φαινόμενον εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὀλικῆς ἀνακλάσεως τοῦ φωτός, καθ' ὅσον τὸ στρώμα τοῦ ἀέρος, τὸ εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸ ἀμμώδες καὶ θερμὸν ἔδαφος, θερμαίνεται ὑπερμέτρως καὶ καθίσταται ἐπὶ τινα χρόνον ἀραιότερον τῶν ὑπερκειμένων. Ἐπομένως φωτεινὴ τις ἀκτὶς προερχομένη ἀπὸ τινος σημείου καὶ εἰσερχομένη εἰς τὰ χαμηλότερα στρώματα, ἀποκλίνει τῆς καθέτου, ὑφισταμένη τέλος ὀλικὴν ἀνάκλασιν εἰς ἕτερον σημεῖον. Οὕτως ὁ παρατηρητὴς βλέπει τὰ εἶδωλα τῶν δένδρων, τῶν λόφων κλπ. ἀνεστραμμένα, ὡς ἀπὸ κατόπτρου. Ἐπειδὴ κατοπτρίζεται ἐπίσης καὶ ὁ οὐρανός, ἡ ὀπτικὴ ἀπάτη εἶναι πλήρης. Τὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ ὑπὲρ τὴν θάλασσαν, ἀλλ' ἀντιστρόφως.» (1)

Τοῦ ἀντικατοπτρισμοῦ οὕτω ὀρίζοντος, ἡμεῖς χωρὶς νὰ ἀποπειρώμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν ὅ,τι οἱ εἰδικῶς τεταγμένοι μετὰ δισταγμοῦ ἀποφαίνονται, ἀπλῶς διατυποῦμεν τὰς ἐξῆς ἀπορίας: Κατὰ τὸν ἀντικατοπτρισμὸν ὡς συνθήκη, ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, δέον νὰ εἶναι «ἡ καθ' ὑπερβολὴν θέρμανσις τοῦ ἐδάφους»· καὶ ἀφοῦ «ὑπερμέτρως θερμανθῆ τὸ ἀμμώδες ἔδαφος, εἶτα ἀραιουμένου τοῦ στρώματος τοῦ ἀέρος ἀνακλᾶται τοῦ ἡλιακοῦ φωτός ἡ ἀκτὶς καὶ ἀποκλίνουσα αὕτη τῆς καθέτου ἐμφανίζει εἰς ἕτερον σημεῖον τὰ κατοπτριζόμενα ἀντικείμενα ὡς ἀπὸ κατόπτρου εἶδωλα». Ἀλλὰ πῶς ἐνταῦθα συμβαίνει μὲ τὸ δράμα τῶν Δροσουλιτῶν νὰ ἐμφανίζεται μὲν ὑπὸ τὴν πρωϊνὴν δρόσον ἔνθα καύσων ἐλλείπει, νὰ ἐξαφανίζεται ἅμα τῇ ἀνατολῇ τοῦ ἡλίου, τοῦ ὁποῦ τοῦ ὀλικῶς ἀνακλώμενον φῶς ὅ,τι ἐν τῷ κατοπτρισμῷ δημιουργεῖ, τοῦτο ἐν τῷ ὀράματι τῶν Δροσουλιτῶν καταστρέφει; Καὶ ἑτέρα ἀπορία: Ἄν εἰς τὸν κατοπτρισμὸν ὀφείλεται τὸ φαινόμενον τῶν Δροσου-

(1) Ἀθανασιάδου Γ. Ἐπίτομος Φυσικῆ. Ἀθῆναι 1941. Ἐκδ. 3, σ. 461-462,

λιτών, τότε έπρεπε νά παραδέχεται τήν ύπαρξιν Δροσουλιτών καί πρό τής έποποιίας τοῦ Χατζή Μιχάλη καί νά μαρτυρηται ἡ προϋπαρξίς τοιούτων ὑπό τῶν έντοπίων, οἵτινες ἄν τυχόν ένεφανίζοντο καί πρότερον εκεί, ἀσφαλῶς καί θά προεθεώνωτο. Καί ἄν τυχόν προεθεώνωτο Δροσουλῖται δέν θά ἀπεδίδοντο, ὡς ἀπεδόθησαν, εἰς τās ψυχάς τῶν ὀλοκαυθθέντων ἡρώων έν Φραγκοκαστέλλῳ. Καί ἄν ἀπεδίδοντο, προϋπαρχόντων τυχόν, ὑπό τοῦ θρύλου ἐξ έφευρεθέντος συνδυασμοῦ ἐκ τῶν ὑστέρων, πολλοί θά διετίθεντο νά καταγγείλουν τόν θρῦλον ὡς ἀγυρτεύοντα. Οὔτε λοιπόν, ὁ θρῦλος ἐδημιούργησε τοὺς Δροσουλῖτας, ἀφοῦ τό φαινόμενον δέν εἶναι φανταστικό, ἀλλά πραγματικό, συλλαμβανόμενον διά τής ὀράσεως ἀνεξαιρέτως ὅλων τῶν παρισταμένων κατὰ τās ἡμέρας τής έμφανείας τῶν σκιῶν έν Φραγκοκαστέλλῳ, οὔτε καί οἱ Δροσουλῖται ἐδημιούργησαν τόν θρῦλον, ἀφοῦ δέν ἔχομεν οὐδαμόθεν ένδειξιν ὅτι προεθεῖτο έν Φραγκοκαστέλλῳ, έμφανιζόμενον ἔστω καί παραπλήσιον πρὸς τοὺς Δροσουλῖτας φαινόμενον. Ἄν ὅθεν καταλήξωμεν νά δεχθῶμεν θρῦλον καί Δροσουλῖτας ὡς ταυτόχρονα, τότε ἡ λύσις κείται έν τῷ κόσμῳ τοῦ ὑπερφυσικοῦ, τοῦ φαινομένου ὄντος οὐ μόνον παραδόξου ἀλλά καί μυστηριώδους.

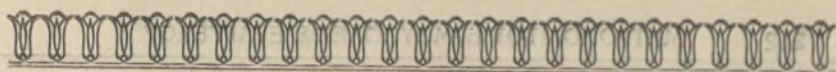
Ἐνθυμούμεθα ὅτι πρό δεκαετίας καί ἐπέκεινα έν τῇ πεδιάδι τοῦ Μαραθῶνος παρετηρήθη τό ἄκουσμα ἰαχῶν καί ἀλαλαγμῶν· καί ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου πάλιν ἠγέρθη πολὺς θόρυβος ἀπασχολήσας καί τόν τύπον μεταξὺ τῶν ἐπαίοντων καί ἀσχολουμένων μέ τὰ παραψυχολογικά φαινόμενα, περί τοῦ πῶς νά ἐξηγήσουν ποῦ ὀφείλονται αἱ ἀσυνήθεις καί συγκεχυμένοι ἐκεῖναι φωναί, αἱ ἀποδοθεῖσαι παρά τῶν πολλῶν εἰς τοὺς έν Μαραθῶνι προμάχους τῶν Ἑλλήνων Ἀθηναίους, οἵτινες ἐκεῖ «χρυσοφόρων Μήδων ἐστόρεσαν δύναμιν». Ὅποτε μετά πολλὰς συζητήσεις, διά νά δοθῇ ἐπιστημονική ἐξήγησις, κατέφυγον εἰς τὰ ἠλεκτρομαγνητικά κύματα (Ἐρτσιανά), κατὰ τὰ ὁποῖα αἱ ἰαχαί καί τὰ «ἐλελεῦ» τῶν γενναίων Μαραθονομάχων, διάχυτα εἰς τό ἀχανές τοῦ σύμπαντος διάστημα, συναγειρόμενα ὑπό τῶν Ἐρτσιανῶν κυμάτων, ὡς εὐκρινῆς καί εὐηχος ἀντίλαλος, ἐπανερχονται ἐκεῖ ὀπόθεν ἀρχικῶς παρήχθησαν.

Πάντως περί τῶν Δροσουλιτῶν τό σπουδαῖον δι' ἡμᾶς δέν εἶναι ἡ έρμηνεία τοῦ φαινομένου, ἀλλά τό γεγονός τοῦ φαινομένου· καί μείζον τούτου ἡ παραδοχή τοῦ φαινομένου παρά τής καθολικῆς συνειδήσεως τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὡς ὑπερφυσικοῦ φαινομένου, μέ περίπνευμα τόν ἥρωα Χατζή Μιχάλην καί τοὺς

γενναίους του, πρὸς διαιώνισιν τῆς ἀθανάτου μνήμης τοῦ μάρτυρος τοῦ Φραγκοκαστέλλου Χατζῆ Μιχάλη καὶ ἄρρηκτον σύνδεσιν τοῦ προσώπου του μετὰ τοῦ ὑπερφυσικοῦ ὡς ἡμιθέου, τῶσον περιθριγκωθέντος ὑπὸ τοῦ ζωηροῦ θρύλου, ὥστε ἂν τυχόν ποτε ἢ ἀθανασία ὑπὸ ὑπερκοπώσεως ἐξ αὐτοῦ καταλαμβανομένη διανοηθῆ τῆς παντοτεινῆς ἐνδόξου φήμης τοῦ Χατζῆ Μιχάλη νὰ ἀπαλλαγῆ, νὰ μὴ δύναται τοῦτο νὰ τὸ κατορθώσῃ.

Κατακλείοντες δὲ τὸ κεφάλαιον τοῦτο, τὸ τὴν δόξαν τοῦ ἥρωος ἡμῶν Χατζῆ Μιχάλη Νταλιάνη ἐκκωφαντικῶς διαλαλοῦν, ἐπαναλαμβάνομεν ὅ,τι ὁ μέγας τῆς ρητορικῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ ἀρχαιότητι Ἰσοκράτης, γεραίρων τῶν Ἀθηναίων τὰ κατὰ βαρβάρων ἀγωνίσματα, ἐφθέγγετο, ἐν ἰσοτίμῳ ἀναλογίᾳ πρὸς τὰ κοινὰ τῶν ἐνδόξων ἡρώων ὑπερκόσμια μνημόσυνα, ἐκεῖ μὲν διὰ τῶν φωνῶν, ἐνθάδε δὲ διὰ τῶν σκιῶν, διὰ τῶν ἑξῆς :

«Φήμην δὲ καὶ μνήμην καὶ δόξαν πόσῃν τινὰ χρὴ νομίζειν ἢ ζῶντας ἕξειν, ἢ τελευτήσαντας καταλείπειν τοὺς ἐν τούτοις τοῖς ἔργοις ἀριστεύσαντας ; Τίς γὰρ ἢ τῶν ποιεῖν δυναμένων, ἢ τῶν λέγειν ἐπισταμένων, οὐ πονήσει καὶ φιλοσοφήσει, βουλόμενος ἅμα τε τῆς αὐτοῦ διανοίας καὶ τῆς ἐκείνων ἀρετῆς μνήμην εἰς ἅπαντα τὸν χρόνον καταλιπεῖν ;» (Ἰσοκράτους Πανηγυρικός κεφ. ν').

ΕΛΕΓΕΙΟΝ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΝΔΟΞΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ ΤΟΥ ΘΡΥΛΙΚΟΥ ΗΡΩΟΣ
ΧΑΤΖΗ ΜΙΧΑΛΗ ΝΤΑΛΙΑΝΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΕΝΝΑΙΩΝ
ΑΥΤΟΥ ΣΥΜΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ 385 ΗΠΕΙΡΩΤΩΝ

Τὸ στοιχειωμένο Κάστελλο στὸ Κρητικὸ ἀκρογιάλι
κρατεῖ τὸ δόλιο σου κορμί, λιοντόκαρδε Μιχάλη.
Αὐτὸ ποὺ ρήμαζε Τουρκιά μὲ φρίκη καὶ μὲ τρόμο,
κι' ἄνοιξε στράτα διάπλατη στῆς λευτεριάς τὸ δρόμο
τὸ παραδέρνει ἢ θάλασσα, π' ἀφρίζει. Κ' ἡ ἀσπράδα
μὲ τὰ γαλάζια κύματα βάφουσε στὴ Νεραΐδα
τῆ λευτεριά, τὸ δίχρωμο πέπλο ὀπῶχει γίνει
σύμβολο πρῶτο καὶ τρανό, σ' ὄλη τῆ Ρωμηοσύνη.

✱-✱-✱

Λές καὶ τοῦ δίνουσε ζωὴ τάψῆλου ν' ἀνεμίζη,
Καὶ μὲ αἰθέρια τὴν πνοή, ποὺ σ' ὄλους φτερουγίζει
τρόπαια, δόξα, λεβεντιά, ἡρωϊσμό, ἀντρεία,
σὰν μελωδιά ἀρμονικὴ κι' ἀγγελικὴ λατρεία,
σοῦ στέλλει ξέχωρη εὐκὴ μὲ τῆς ἀύγῆς τὴν αὐρα,
ἀπ' τῆ μεγάλη λειτουργιά ποὺ γένηκε στὴ Λαύρα,
τῆ μέρα ποὺ ἡ Παναγιά δέχτηκε ἀπ' τὰ οὐράνια
τάγγελικά τῆς παρθενιάς κρινόλευκα στεφάνια.

✱-✱-✱

Κ' ἡ μυστικὴ τῆς ψαλμουδιά μουρμουριστὰ σοῦ κρένει
— Ὅποιος πεθαίνει ἥρωας, χίλιες φορές πεθαίνει. —
Γιατ' ἕνας τέτοιος πεθαμὸς μὲ Δωρικὸς παιᾶνας
θεόρατο ἔχτισε βωμὸ γιὰ τὴν τιμὴ τῆς Μάννας.
Τῆς Μάννας τῆς πολὺπαθῆς, ποὺ νοιώθει τὸν καημὸ σου,
τρισευλογαίει τῆ μνήμη σου καὶ τὸ μαρτυρικὸ σου,
ποὺ στήλωσε γιὰ τρόπαιο μ' αἷμα πηχτὸ καὶ στάχτη
ἀπ' τοῦ Καστέλλου τῆ σκοπιά, ὡς τῶν Σφακιῶν τὸ φράχτη.

Τί κι' ἄν δὲν ἀναψαν κεριά, δὲν ἔκαψαν λιβάνι
 στὸν τρομερό σου τὸ χαμό, ἀθάνατε Νταλιάνη ;
 Τί κι' ἄν δὲ σὲ τραγούδησε τοῦ ποιητῆ ἡ λύρα
 καὶ δὲ σὲ νεκροστόλισαν γιὰ σάβανα πορφύρα ;
 Οὔτε καὶ σὲ στεφάνωσαν μὲ δάκρυ ἀντὶ γιὰ στέμμα,
 ἐσένα ποὺ ἐμέθυσες τῆ λευτεριά μὲ αἷμα ;
 Μέσ' ἀπ' τὰ φυλλοκάρδια σου, ποὺ φλόγιζαν τὸ ζῆλο
 ψηλά νὰ στήσης φλάμπουρο τὸ στοιχειωμένο θρῦλο !

✽·✽·✽

Κι' ἄν ἔλειψε ἡ κεροδοσιὰ καὶ τῆς πομπῆς τὰ λοῦσα,
 ὁ θρῦλος σὲ τραγούδησε καλλιτέρα ἀπ' τῆ Μοῦσα.
 Τῆς φήμης τοῦ ὀ ἀντίλαλος ὅπου στριφογυρίση,
 τὰ πέπλα τὰ κατάμαυρα τῆς λησμονιάς θὰ σκίση,
 στὸ μήνυμα ποὺ θόλωσε τὸν ἥλιο, κι' ὅταν λάμπη,
 σὲ μοιρολόϊ ποὺ τραγουδοῦν οἱ λαγκαδιές κ' οἱ κάμποι,
 πῶς ὁ Νταλιάνης πέθανε στῆς Δόξας τὸ Κονάκι,
 λεβεντομάννας γέννημα ἀπὸ τὸ Δελβινάκι.

✽·✽·✽

Τῆ χώρα τῆς Πωγωνιανῆς, ποὺ μέσα στὴν ὄρμη της
 πασᾶδες δὲν προσκύνησε. Στάθηκε σὰ γρανίτης.
 Πελώριο κάστρο ἀπάτητο, ἡ χώρα ἡ παινεμένη,
 κι' ἀψήφησε ἀνήμερο θεριὸ ἀπὸ τὸ Τεπελένι.
 Καὶ σύ, ποῦσαι τρανῆς γενηᾶς ἀγωνιστῶν καμάρι,
 ἐπήρες ἀπ' τὴν αἴγλη της τὸ ζωντανὸ τάχνάρι,
 καὶ πύργου ἐθεμέλιωσες βωμὸ μὲ τὴν εὐκὴ της,
 μέσ' στάγιασμένα χῶματα τῆς Τουρκομάχου Κρήτης.

✽·✽·✽

Κύκλους τριγύρω τὸ βωμὸ λεβέντες θὰ τὸν ζώσουν.
 Θᾶρθουν νὰ προσκυνήσουνε καὶ νὰ σὲ καμαρώσουν.
 Νὰ σοῦ φιλήσουν τᾶρματα, τὴ φέρμελη, τὴν πάλα,
 ἐκεῖνοι ποὺ πηγαίνανε στὴν ἐκκλησιὰ καβάλλα,
 μὲ καπετάνιο τοῦ Μωρηᾶ τὸ Γερω-Στρατηλάτη,
 νὰ σὲ θρονιάσουν γίγαντα, στῆς Δόξας τὸ παλάτι.
 Ἐσὺ ποὺ ἔδωκες ζωὴ στὸ Δοξασμένο Ἄγωνα,
 νᾶχης τῆ Δόξα φορεσιά, καὶ τὴν Τιμὴ κορῶνα.

Τῆς Δόξας τῆ λαμπρῆ στολῆ καλόγηρος τοιμάζει.
Φλέσσας ἀκούει στ' ὄνομα καί ἡ Τουρκιά τρομάζει.
Καί τὴν κορῶνα τῆς Τιμῆς, σὰ ρήγας, σὰν ἀφέντης,
κρατάει τῆς Καλογρηᾶς ὁ Γυιός τῆς ὀ λεβέντης.
Μὲ περηφάνεια ζηλευτὴ στοῦ παλατιοῦ τῆ σάλα
βαστάει στὰ δυὸ τὰ χέρια του καί μιὰ σπασμένη πάλα,
παράσημο ἀτίμητο στὰ στήθεια νὰ κρεμάσης,
τῆς Ἀλαμάνας τὸ στοιχειό, ὁ Διακός ὁ Θανάσης.

~~*

Μά πιὸ ψηλά κι' ἀπὸ τοὺς τρεῖς στέκει σὸ μετερίζι
ὀρθός ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης, καί σὲ καλοσορίζει.
Καί δὲν τὸν ἀνεγνώρισες. Εἶχε θωριὰ τὴν ἴδια
σὰν τῆ δική σου τῆ μορφῆ. Κι' ἀπ' τὰ πολλὰ στολίδια,
ποὺ τὰ χρυσοκεντήσανε Σουλιώτισσες μὲ κλάμα,
φεγγοβολοῦσε κι' ἄστραφτε ἡ ὄψι του. Τί θάμα!
Νταλιάνι εἶχε στὰ χέρια του, σοῦ τῶγειρε στὴν πλάτη,
νὰ τὸ φορέσης σταυρωτά, ἔτσι γιὰ σαλτανάτι.

~~*

Σὰν σοῦντυσαν τῆ φορεσιά μὲ ὠμορφιά περίσσια
καί σὲ χρυσοστεφάνωσαν σεμνά, παλληκαρίσια,
κι' ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη ἄστραφτε τῆς Δόξας τὸ παλάτι,
σοῦφεραν χρυσοσέλλωτο τὸ φοβερό σου ἄτι.
Κ' εἶδανε τότε ξάστερα σὰν στέκονταν ἀγνάντια,
τὰ δάκρυα ποὺ ἔχουσε πῶς ἔγιναν διαμάντια!
Κι' ἀφοῦ σὲ καμαρώσανε μὲ λεβεντιά, μὲ χάρι,
στὴ Δόξα σὲ παράδωκαν, ἀσήκη, καβαλλάρη.

~~*

Ἡ Δόξα σὰν σ' ἀγκάλιασε τεντώνει τίς φτεροῦγες,
πετάει στὴ ράχη τῶν Ψαρῶν, στῆς Ρούμελης τίς ροῦγες,
Σὲ σεργιανίζει, σταυραητέ, πάνω ἀπ' τὸ Μεσολόγγι,
κι' ἀναγαλλιάζουν, ἥρωα, κάμποι, βουνὰ καί λόγγοι.
Κι' ἀνατριχιάζει ὁ Κιουταχῆς καί ὁ Ὁμὲρ Βρυώνης,
σὰν σὲ θωροῦν μεσοῦρανα τ' ἀστέρια νὰ θαμπώνης.
Δίπλα στὸν ἥλιο τὸ λαμπρὸ ἡ Δόξα σὲ ζυγώνει,
κι' ἐκεῖ ψηλά στὰ σύννεφα τὸ θρόνο σου πυργώνει.

12

Καί στή χρονιάρα σου γιορτή, ποῦναι λαμπρή σάν Πάσκα
 μέ τόν Τσακμάκη, Μαχαιριά, τὸ Ζώη, τὸν Μπαλάσκα,
 καί τᾶλλα τὰ ξεφτέρια σου, γεμάτοι περηφάνεια,
 στήνετε νεκρανάστασι. Ἄνοίγουν τὰ οὐράνια.
 Κι' ἀνάμεσα στὰ σύννεφα σάν πολεμάρχης Ἄρης
 μέ ἄτι χρυσοσέλλωτο προβγαίνεις καβαλλάρης.
 Κ' οἱ φτερωτοὶ λεβέντες σου οἱ μπαρουτοθρεμμένοι
 ξεχύνονται ξωπίσω σου στ' ἄρματα φορτωμένοι.

~~*

Καί ἔκει πού θάλλει ἀνθόσπαρτο τῆς Δόξας περιβόλι
 ἀπὸ μπαρουτι, καταχνιά, φωτιά, καπνὸ καὶ βόλι,
 τραβᾶτε κλέφτικο χορὸ, κι' εὐθυμο πανηγύρι,
 ἀσήκικο ξεφάντωμα γύρα στὸ κοιμητήρι.
 Καί κάθε βροντολόγημα πού βγάνουν τ' ἄρματά σας,
 τραντάζοντας λαχταριστά, σκορπιᾶ καὶ τῆ χαρά σας.
 Χαρά πού θὰ τῆ ζήλευε κι' ὁ οὐρανὸς ἀκόμα,
 σάν χαιρετᾶτε λεύτερο τὸ τιμημένο χῶμα.

~~*

Κι' αὐτὸ τὸ δροσοφίλημα πού σμίγει μέ τὰ χεῖλη
 ἀνάμιχτο μέ δάκρυα κι' ἀχὸ ἀπὸ καρυοφύλλι,
 στέλλει τριγύρω μῆνυμα, τρανῆς γιορτῆς τροπάρι.
 Κι' ἔρχονται στὸ λημέρι σας μέ βάγια, μέ θυμάρι
 κατὰ τὸ γλυκοχάραμα οἱ Τουρκομάχοι Κρήτες
 λέγοντας : — « Καλῶς ἦρθατε κι' ἐφέτος Δροσουλίτες ! » —
 Καί στὰ στερνὰ τῆς τελετῆς ταχιά γοργοπηδάτε
 σάν σταυραητοὶ χρυσόφτεροι στὸν ἄνεμο πειᾶτε.

~~*

Καί φεύγετε... Καί χάνεστε... ψηλὰ μεσουραεῖτε,
 καὶ μιᾶς σκλαβιάς τῆ λευτεριά στὸν κόσμο διαλαλεῖτε.
 Καὶ πλέκει φωτιστέφανο τάντίλαλου τὸ κύμα,
 γιὰ νὰ χρυσοφεγγοβολᾶ στ' ἀπόκρυφὸ σας μνημα,
 πού τῆ σκλαβιά θανάτωσε μέ δίκικοπο μαχαῖρι,
 καὶ σᾶς χαϊδεύει ἀπαλὰ τῆς λευτεριάς τάγερι.
 Μὰ καὶ ἔδω κάτω ἢ μυρτιά ἀνθούσ καὶ κλώνους βγάνει,
 γιὰ τίς κορφές σας στέφανα, πολέμαρχε Νταλιάνη !

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἐν τῷ προλόγῳ τῆς παρούσης μελέτης ἐγράφη ὅτι ὁ Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ Ἔθνους καταλαμβάνει θέσιν πανελληνίου ἥρωος. Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς θέσεως ταύτης παρακολουθήσαντες τὴν πορείαν τῆς ζωῆς τοῦ ἥρωος ἡμῶν ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐμφάνεως ἐπὶ τοῦ προσκηνίου τοῦ ἐτοιμαζομένου φρικτοῦ καὶ συνταρακτικοῦ δράματος τοῦ Δοξασμένου Εἰκοσιένα, τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν καὶ ἀλματώδη πρόοδον αὐτοῦ ἐν συνεχείᾳ, ἀναλαμβάνοντος τὸν ῥόλον πρωταγωνιστοῦ ἐπ' αὐτῆς τῆς σκηνῆς τοῦ μεγάλου ἐκείνου δράματος καὶ μέχρι τῆς τελευταίας πράξεως τοῦ τραγικοῦ τῆς ἐθνεγερσίας ἔργου, ἡ ὁποία ἐμφανίζει διὰ τοῦ μαρτυρικοῦ καὶ ἡρωϊκοῦ τέλους τῆς ἐνδόξου ζωῆς τοῦ Χατζῆ Μιχάλη τὸν ἥρωα ἡμῶν περιπτυσσόμενον τὴν αὐλαίαν τοῦ πολεμικοῦ θεάτρου νὰ ἀναγγέλλῃ τὴν λῆξιν τῆς φρικτῆς ἐκείνης τραγωδίας, τοῦτο ἀπροσπαθῶς ἐπεχειρήσαμεν ἄχρι τοῦδε νὰ κατορθώσωμεν.

* *

Ἐν τῷ ἐπιλόγῳ δὲ τούτῳ, ὅστις καταλαμβάνει καὶ τὴν κατακλείδα τῆς πραγματείας ἡμῶν ὡς ἐκ περισσοῦ ἐπεκτείνωμεν τὸ μῆκος τῆς ἀνά χειρας μελέτης, ἀφοῦ ὁ ἀναγνώστης ἔχει ἐκτάδην ἀνάγλυφον διὰ τῆς ἀτελοῦς ἡμῶν σμίλης τὴν ἀπαράμιλλον μορφήν ἐκείνην, ἡ ὁποία πληροῖ ἀσφικτικῶς τὴν ἐννοίαν καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ Ἑλληνοῦ, ὡς μεγάλου ἀγωνιστοῦ καὶ μεγάλου πατριώτου, καὶ εἰς τὸν ἀναγνώστην πλέον ἀπόκειται νὰ κρίνῃ κατὰ πόσον ἢ μικρὰ ἡμῶν προσφορὰ ἀνταποκρίνεται ἀρκούντως εἰς τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἥρωος καὶ τοῦ μάρτυρος τῆς Πατρίδος Χατζῆ Μιχάλη Νταλιάνη.

* *

Παρὰ ταῦτα, ἐπειδὴ ἡ αἴγλη ὀνομάτων εὐήχων καὶ ἀναστημάτων ὄντως πελωρίων, πληρωσάντων δι' ἔργων τρανῶν τὰς λαμπράς τῆς ἱστο-

ρίας τῆς Παλιγγενεσίας δέλτους ἀκουσίως συνετέλεσαν ὥστε, πολλοὶ ἰσοστάσιοι καὶ ἰσότιμοι τῶν δημιουργῶν τούτων, ἵνα μὴ εἴπωμεν καὶ ὑπέρτεροι, ἐν οἷς καὶ ὁ ἡμέτερος Χατζῆ Μιχάλης, ὅστις ὄχι μόνον ὅταν ἀνεσκάπτετο τὸ πάτριον ἔδαφος πρὸς θεμελίωσιν τοῦ οἰκοδομήματος τῆς ἐλευθερίας διετέλεσεν ἀμισθεὶ σκαπανεὺς εἰδικὸς ἄριστος καὶ μισθοδότης ἐργατῶν γενναϊόδωρος, ἀλλὰ καὶ ὅταν συνεπήχθησαν τὰ ὀγκώδη ἐκεῖνα θεμέλια, ἐφ' ὧν θὰ ἀνεγείρετο μεγαλοπρεπὲς τῆς φυλῆς τὸ μέγαρον, διὰ νὰ καταστῶσιν αὐτὰ περισσότερον συμπαγῆ καὶ ἀσάλευτα, ὑπέστρωσεν ἑαυτὸν ὑπὸ τὰ βάρη των ἐνταφιασθεὶς, ἢ ἕξ αὐτῶν ἐκθαμβωτικὴ αἴγλη ἄν καὶ λαμπρότερα τῆς πρώτης, παρεχώρησεν εἰς ἐκείνην τοῦ θάμβους τὴν προτεραιότητα καὶ οὕτω ὡς προεῖπομεν ἐκείνη συνετέλεσεν ἀκουσίως ὥστε νὰ παραμερισθοῦν ὑπὸ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου καὶ ὑπὸ τῆς λήθης τὸν παχὺν πέπλον νὰ καλυφθοῦν. Δὲν ἠυμοίρησαν δὲ νὰ ἐπιζήσουν τοῦ ἀγῶνος ὄχι διὰ νὰ δρέψουν τῆς ἀνεξαρτησίας τὰς ἀπαρχάς, ἀφοῦ ζῶντες καὶ ἀγωνιζόμενοι διὰ τῆς ἐθελουσίας των δὲν διήλθεν ἐκ τῆς σκέψεως αὐτῶν τοιοῦτος ὑπολογισμὸς, ἀλλὰ τὰ πάντα ὑπὲρ τῆς εὐγενούς καὶ ὑψηλῆς ἰδέας τῆς πατρίδος ἀνυπολογίστως θυσιάσαντες, ὑπερέβησαν καὶ τὰ ὄρια τοῦ λογισμοῦ, καὶ δὲν ἐπέζησαν διὰ νὰ εἶναι παρόντες εἰς τὰς τιμητικὰς παρελάσεις τῶν ἐθνικῶν πανηγυρισμῶν, ὥστε ἐμφανιζόμενοι καὶ αὐτοὶ κατὰ τρόπον ἐξόχως διακριτικὸν νὰ δύνανται οὕτοι νὰ ἀντιπράξουν εἰς τῆς φθονερᾶς λήθης τὰ μοιραῖα βουλεύματα. Διὸ καὶ ἡμεῖς σκοποῦντες τὴν προσήκουσαν ἀποκατάστασιν τῆς ἐνδόξου καὶ ἀθανάτου μνήμης τοῦ ἥρωος ἡμῶν διὰ τοῦ πονήματος τούτου ἀσθενῶς νὰ ἐπιτύχωμεν, ὡς σεπτῶν καὶ εὐλαβῶν μνημοσύνων πενιχρὰ τελέσματα, ἀνάγκη ἐπιγραμματικῶς νὰ συγκεφαλαιώσωμεν ἐπιλέγοντες καὶ ταῦτα :

* *

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης πρὶν ἢ διαπρέψη ὡς ἀτρόμητος ἀγωνιστῆς «**περίφημος διὰ τὴν παλληκαριά του**» εἶχεν ἕξ ἔργων ἀναδειχθῆ μέγας πατριώτης, περίζηλος διὰ τὰς μεγάλας πρὸς τὴν πατρίδα δωρεάς του. Ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐκπατρισθεὶς παιδιόθεν καὶ διατρίβων ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, ὀρχικῶς μὲν χάριν ἀνωτέρων σπουδῶν, εἶτα δὲ δι' ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις ἐν τῇ Βαλκανικῇ καὶ τῇ Ἀνατολῇ, καὶ διὰ τοῦ προοδευτικοῦ τοῦ πνεύματος ἀποθησαυρίσας πλοῦτον ἀνερχόμενον εἰς ἱκανὰς χιλιάδας χρυσῶν λιρῶν καὶ ἔχων ὡς ἐπίκεντρον τοῦ ὀκατανικήτου του πόθου πῶς διὰ τοῦ εὐεργετήματος τούτου θὰ φανῆ χρήσιμος εἰς τὴν δύσμοιρον πατρίδα του, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἐκόχλαζε φλογερὸς ὁ ζῆλος ἐντὸς τῆς καρδίας του, ὅταν ἐπέστη τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου τὸν διὰ τιμίου ἰδρώτος κτηθέντα ἰδιωτικὸν πλοῦτόν του ἕξ ὀλοκλήρου ὑπὲρ τῶν

ἀναγκῶν τοῦ ἀγῶνος ἐδαπάνησε. Μὴ φρονιζῶν δὲ ἐν τῷ ὑπερπατριω-
τικῷ αὐτοῦ παραληρήματι περὶ τοῦ πῶς θὰ συντηρηθῶσιν αἱ δύο ἀνή-
λικοὶ θυγατέρες του ὅταν αὐτὸς διεκινδύνευσεν καθ' ἡμέραν εἰς τὰ πολε-
μικὰ χαρακώματα τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς τιμῆς, καὶ ὅταν τέλος οὗτος
ἥρωϊκῶς ἐθυσίασθῃ, ἐκείναι ἐγκατελείφθησαν εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ.

* *

Αἱ ἀναγνωρισθεῖσαι χρηματικαὶ θυσίαι τοῦ ἥρωος ἡμῶν κατὰ τὸν
Ἄγωνα τῆς Παλιγγενεσίας ἐπισήμως ἀνέρχονται εἰς τὸ ποσὸν τῶν τρια-
κοσίων ἑβδομήκοντα χιλιάδων πεντακοσίων δέκα πέντε γροσίων (ἀριθ.
370.515) ἀντιστοιχοῦντων μὲ τὸ ποσὸν τῶν ἑξ χιλιάδων ἑκατὸν ἑβδομή-
κοντα πέντε (ἀρ. 6.175) χρυσῶν λιρῶν τῆς ἐποχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως,
ὡς μαρτυρεῖται ἐν τῷ ὑπὸ χρονολογίαν τῆς 28ης Ἀπριλίου τοῦ ἔτους
1865 ἐγγράφῳ τῆς θυγατρὸς τοῦ ἥρωος ἡμῶν Δέσπως, ζητηθέντι ὑπὸ
τῆς Ἐπιτροπῆς ἐξετάσεως καὶ ἐκκαθαρίσεως ἀπαιτήσεων τῶν Ἀγωνιστῶν
τοῦ Εἰκοσιένα. (1) Καὶ τὸ ποσὸν βεβαίως τοῦτο τὸ ὑπεράγαλτον σεβαστὸν
ἐδήλωσεν ἡ Δέσπω ἐξ ὧν ἐπισήμων στοιχείων προχείρως κατεῖχεν
αὕτη, ὅταν τῇ ἐζητήθη παρὰ τῆς Ἐπιτροπῆς ἐκκαθαρίσεως ἡ γενομένη
δήλωσις. Δυστυχῶς δὲν διεσώθησαν τὰ ἐν Ἄργει δικαστικὰ Ἀρχεῖα, ἔνθα
κατετέθη τῇ 18ῃ Φεβρουαρίου τοῦ ἔτους 1832 ἢ ὑπ' ἀρ. 3075 ἀπολο-
γία τοῦ Ἡλίου Χρήστου, Ἀγωνιστοῦ καὶ αὐταδέλφου τοῦ ἥρωος ἡμῶν
διατελοῦντος τότε παρεπιτρόπου τῶν ἀηλίκων τοῦ μάρτυρος Χατζῆ
Μιχάλη ὀρφανῶν θυγατέρων (2), ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀσφαλῶς πολλὰ τὰ διαφω-
τιστικὰ περὶ τῶν καταλοιπῶν τοῦ ἥρωος ἡμῶν θὰ διελαμβάνοντο, ὡς
συμπληρωματικὰ περὶ τοῦ ἀκριβοῦς ἀριθμοῦ τῶν δαπανηθέντων ὑπὸ τοῦ
μάρτυρος Χατζῆ Μιχάλη ὑπὲρ τοῦ Ἀγῶνος ἐκ τῆς μεγάλης αὐτοῦ περι-
ουσίας, ἡ ὁποία ἀναλωθεῖσα ὑπὲρ τοῦ Ἔθνους μέχρις ὀβλοῦ ἀνέδειξε
τὰς ὀρφανὰς κόρας εἰς ἐπαινετὴν περιωπὴν πενομένων καὶ δεομένων καὶ
αὐτοῦ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου. Καὶ πολλοὶ μὲν ἐπιφανεῖς ἄνδρες ἀπώλεσαν
βεβαίως μεγάλας περιουσίας, διεξαγομένου τοῦ Ἀγῶνος, ἀλλ' ἔζησαν.
Ἄλλοι πάλιν ἀπώλεσαν ἥρωϊκῶς τὴν ζωὴν των, ἀλλ' ὀλίγα μόνον ἢ
οὐδὲν ἐθυσίασαν. Ἐν ᾧ ὁ ἥρωος ἡμῶν καὶ τὴν περιουσίαν αὐτοῦ ὑπὲρ
τῆς πατρίδος ἀνῆλθε, καὶ τὴν ζωὴν αὐτοῦ ἥρωϊκῶς ἀγωνιζόμενος
ἐθυσίασεν.

* *

Ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἐκτὸς τοῦ ἀφθάστου πατριωτισμοῦ του συνε-
κέντρωνε καὶ τὰ προσόντα ὀργανωτοῦ τοῦ Ἀγῶνος, παραδοθεὶς ἀπὸ νε-

(1) Παπακώστα Ν. Ἀγγέλου. Ἀγῶνες καὶ Θυσίαι Βορειοηπειρωτῶν στὸ
Εἰκοσιένα σελίς 34.

(2) Βλέπε τὸ ἐν φωτοτυπία ἀνέκδοτον Ἐπιτροπικὸν ἔγγραφο ἐν τοῖς
πρόσθετον.

αρχῆς ἡλικίας εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς προετοιμασίας τῆς πολυμήτου ἐκείνης τοῦ Γένους ἐξεγέρσεως. Καὶ οὕτω καλυπτόμενος ὑπὸ τὸν μανδύαν τοῦ ἐπιχειρηματίου διατελεῖ φλογερὸς ἀπόστολος τῆς Ἑταιρείας τῶν Φιλικῶν, περιερχόμενος τὴν Βαλκανικὴν, καὶ συμπαρεδρεύει εἰς τολμηρὰ τῶν πρωταποστόλων τῆς Φιλικῆς ἀπόρρητα, καὶ κατηγεῖ καὶ μυεῖ καὶ ἀφυπνίζει τῆς ἐλευθερίας τὸ φρόνημα, ἐντατικῶς καὶ ἐπιμόνως εἰς τὸν πλέον ἄγονον ἐκεῖνον προσηλυτιστικὸν τομέα. Τῶν ἐτοιμασιῶν δὲ τοῦ Ἄγωνος βιαζομένων, καὶ ῥοδιζούσης ὑπὲρ τὸν ὄριζοντα τῆς δουλείας τῆς τρομακτικῆς ἐκείνης χαραυγῆς, συλλαμβάνει τότε τὴν φαινήν ἰδέαν πῶς καὶ αὐτὸς θὰ προσφέρῃ τὴν πλέον θετικὴν ἐκδούλευσιν εἰς τὴν αἱματηρὰν κατὰ τῆς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας τῆς ἡμισελήνου σύγκρουσιν, μὲ τὴν ὀργάνωσιν εἰδικοῦ πολεμικοῦ ὅπλου, τοῦ ἰππικοῦ, εἰς ἀντιπάλαισμα τοῦ ἐχθρικοῦ τοιούτου, ὄντος ἀπὸ πολλοῦ τελειότερου εἰς τὸ εἶδός του, κατὰ τὴν παροιμιώδη φράσιν «τοῦ Τούρκου πρέπει τ' ἄλλογο τοῦ Φράγκου τὸ τιμόνι», καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν τότε μετακινουμένου ὅπλου πυροβολικοῦ. Διὸ καὶ διαλύει αὐθωρεὶ καὶ παραχρῆμα τὰς ἐπικερδεῖς ἐμπορικὰς τοῦ ἐπιχειρήσεως, προβαίνει εἰς ἀγορὰν φορτίων ὅπλων καὶ πολεμοφοδίων διὰ τὸν ἐξοπλισμὸν τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καὶ ἐπικινδύνου τούτου ὅπλου, ὅπλου ἐν μιᾷ λέξει θυσίας, καὶ κατέχων ἐξ Ἑσπερίας εἰδίκευσιν, ἀφοῦ κατὰ τὰς ὁμολογίας τῶν διασήμεων ἀγωνιστῶν ἀπὸ τῆς καθόδου του εἰς τὸν ἄγωνα ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν «ἐμπειροπόλεμος», καταρτίζει τὸ ἀξιόμαχον τοῦτο πολεμικὸν συγκρότημα, διὰ τοῦ ὁποῖου ἠρίστευσεν εἰς ὅλους τοὺς πολεμικοὺς τῶν ἀγῶνων του τομεῖς καὶ ἐθαυμάσθη παρὰ τε τῶν ἡμετέρων καὶ τῶν πολεμίων.

* *

Ἄλλὰ τὸ σπάνιον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον τὸν Χατζῆ Μιχάλην ἀνέδειξε πολέμαρχον, εἶναι ὅτι ὡς ἀγωνιστῆς καὶ μαχητῆς διέπρεψεν ἐκ τῶν κορυφαίων. Καὶ γενναῖος καὶ ἀνδρεῖος, καὶ τολμηρὸς καὶ φιλοκίνδυνος, καὶ ἀγέρωχος καὶ ὑπερήφανος, πεπρωτισμένος καὶ μὲ τὸ μεγαλοπρεπὲς καὶ ἐπιβλητικὸν παράστημα τοῦ ἀρχηγοῦ, ἐμπνέοντος εἰς μὲν τοὺς ὑπ' αὐτὸν συμπολεμιστὰς τὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸ ἀπόλυτον, εἰς δὲ τοὺς βαρβάρους τὸν τρόμον εἰς τὸ κατακόρυφον· περιεζωσμένος τὴν φονικὴν του ῥομφαίαν ὡς στρατηλάτης ἀπτότητος, καὶ ἔφιππος ἐνοικήπτων κατὰ τῶν βαρβάρων ὡς κεραννὸς ἀσυγκράτητος, δὲν περιορίζει τοὺς νικηφόρους ἀγῶνάς του εἰς ἓνα τομέα καὶ μόνον· ἀλλὰ πιστεύων ἀκραδάντως, ὡς ἐπίστευε θρησκευόν εἰς τὸν Θεόν, τὰς ἱερὰς Βίβλους τῆς πατρώας πίστεως μελετῶν ἀδιαλείπτως καὶ περιφέρων αὐτὰς ἐντὸς τοῦ μαρσίπου του ὡς ἀήττητα ὅπλα κατὰ βαρβάρων, ὅτι ὁ ἀγὼν τοῦ

Χατζή Μιχάλη ὡς πατριώτου καὶ στρατιώτου ἐνέχει χαρακτῆρα πανελλήνιον, σπεύδει ὡς θύελλα συγκλονιστικῆ παντοῦ καὶ πάντοτε, ὅπου ὁ τῆς ἐθνεγεροσύας Ἄγων ἔχει ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν του.

Καὶ δὲν τερματίζει τὰ ἀγωνίσματά του ὁ Χατζή Μιχάλης ἐκεῖ ὅπου ὄλοι σχεδὸν οἱ κορυφαῖοι συναγωνισταί του μετὰ τὸν καταπονησμὸν τοῦ στόλου τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ ἔπαισαν πῆρ, ἀλλ' ἐκεῖ ὅπου θὰ λήξῃ καὶ τῆς ἡρωϊκῆς του ζωῆς τὸ τέρμα. Οὕτω, τοῦ ἐνόπλου ἀγῶνος λήξαντος ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἅμα τῷ ἀκούσματι εἰς Ναυαρίνον τῶν κρότων τῶν τηλεβόλων ἀπὸ τῶν πολεμικῶν σκαφῶν τῶν τριῶν μεγάλων τῆς Εὐρώπης ναυάρχων, καὶ ἀρξαμένου, ὡς μὴ ὤφειλε, τοῦ ἀγῶνος τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ, ὁ Χατζή Μιχάλης, ὡς πιστὸς καὶ εὐσυνείδητος στρατιώτης τῆς Πατρίδος, ἀλλότριος φατριασμοῦ καὶ ὑπέρτερος κομματισμοῦ, συνεχίζει μετὰ περισσοτέρας ὀρμῆς καὶ ἀπαραμιλλοτέρας γενναιότητος τὸ πολεμικόν του στάδιον καὶ πέραν τοῦ χρόνου τοῦ Ναυαρίνου καὶ τοῦ χώρου τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς. Προθύμως σπεύδει εἰς Κρήτην νὰ ἐξεγείρῃ τοὺς Κρήτας εἰς γενικὴν κατὰ τοῦ κατακτητοῦ των ἐπανάστασιν καὶ τῶν πρώτων μὴ ἐγεροθέντων, πίπτει αὐτὸς ἐκεῖ, διὰ νὰ συνδέσῃ μὲ ἀδαμάντινον δεσμὸν μαρτυρικοῦ αἵματος τὸ θρυλικὸν αὐτοῦ ὄνομα μετὰ τοῦ τρισηνδόξου ὀνόματος τῆς Πατρίδος.

* *

Ἄν ὄθεν, καὶ ὁ ἄφθαστος αὐτοῦ πατριωτισμὸς καὶ ὁ ἀπαραμίλλος αὐτοῦ ἡρωϊσμός, οἵτινες ἔσχον τὴν τελείωσιν τῆς ἀμφιλαφοῦς τοῦ Χατζή Μιχάλη θυσίας, δὲν ἐξήρθησαν τόσον, ὥστε καὶ παρὰ τῶν πολλῶν νὰ εἶναι γνωστὸς ὁ πολὺς καὶ ἀθάνατος Χατζή Μιχάλης, ὡς φωτεινὸν μετέωρον καὶ ὡς ἀστήρ πρώτου μεγέθους εἰς τὸ ἔκπαυλον τῆς Πατρίδος στερέωμα, τὴν ἀπάντησιν δίδει καὶ περὶ αὐτοῦ ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς Γεώργιος Στρατήγης ὅταν πρὸς τὴν Πατρίδα λέγῃ :

*«Εἶχες ἀστέρια ὀλόλαμπρα στὸν οὐρανὸ σου κι' ἄλλα
μὰ κείνα ποὺ δὲν φώτισαν, ἦσαν τὰ πειὸ μεγάλα.»*

Ἄν δέ, καὶ ὁ συμπατριώτης τοῦ ἥρωος ἡμῶν, διαπρεπῆς τοῦ Ἀσκληπιοῦ μύστης, Ἀναστάσιος Γούδας, ὁ νέος οὗτος Πλούταρχος, ἀκμάσας τὴν μετεπαναστατικὴν ἐποχὴν καὶ συγγράφας βίους παραλήλους τῶν ἐπιφανῶν καὶ ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς Ἑπαναστάσεως, δὲν ἐτίμησεν εἰς τὸ πολύτομον ἐκείνο ἔργον του καὶ τὸν ἥρωα τῶν ἡρώων Χατζή Μιχάλην, ὅστις ζῶν μὲν τὸν θρίαμβον περιέφερε, θυσιασθεὶς δὲ ἡρωϊκῶς τὸν θρῦλον διαιωνίζει, δὲν ἔπραξε τοῦτο ὁ νεώτερος Πλούταρχος ὡς παραγνωρίσας τὸν θρυλικὸν Χατζή Μιχάλην, ἀλλὰ κατα-

ληφθείς ὑπὸ ἀμηχανίας, καὶ μὴ εὐρίσκων διὰ τὴν πολύμορφον καὶ περιλαμπρον τοῦ Χατζῆ Μιγάλη ἐθνικὴν δράσιν ἕτερον ἰσοστάσιον διὰ τὰ τὸν παραλληλίστη, δὲν ἀπετόλμησε νὰ ἀνασύρη τὸν ἐπὶ τοῦ θρυλικοῦ ἥρωος ἡμῶν ἐπικαθήσαντα τῆς ἀμνημοσύνης χιτῶνα.

Καὶ ἐν συμπεράσματι: Ὁ Χατζῆ Μιγάλης Νταλιάνης, τῆς εὐάνδρου Ἡπείρου τὸ καύχημα καὶ τοῦ ἠρωοτόκου Δελβινακίου τὸ ἀγλαΐσμα, ἀλλὰ καὶ τῆς γενεσιουργοῦ τῆς Ἐλευθερίας, πολυπλάγκτου τῶν Ἑλλήνων φυλῆς τὸ ἐνδοξον θῦμα, κατανικήσας θαυμαστῶς καὶ ὑπερόχως τὴν ζώην, πυρακτωθεὶς ἀπὸ τὰς φλόγας τῆς φλογεράς του φιλοπατρίας, δικαιωματικῶς καὶ θριαμβευτικῶς τὴν ἀθανασίαν ἐκέρδισεν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	Σελίς 9
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	» 15
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ. Όνοματοθεσία καὶ καταγωγή τοῦ ἥρωος ἀγωνιστοῦ Στρατηγοῦ Χατζῆ Μιχάλη. Ἀνάλυσις τοῦ ὀνοματεπωνύμου Χατζῆ Μιχάλης Νταλιάνης. Καταγωγή αὐτοῦ ἐκ Δελβινακίου. Διαθέσεις Γεωρ. Γαζῆ πρὸς τὸν ἥρωα. Ἰσχυρισμοὶ περὶ καταγωγῆς τοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐκ Βουλιαρατῶν τῆς Δροπόλεως. Ἔτεροι ἰσχυρισμοὶ περὶ καταγωγῆς αὐτοῦ ἐξ Ἄργυροκάστρου. Ἀνσκευὴ ἰσχυρισμῶν καὶ ἱστορικὴ ἀπόδειξις τῆς πραγματικῆς τοῦ καταγωγῆς. Ἄψευδῆς ὁμολογία τῆς θυγατρὸς τοῦ ἥρωος Δέσπως. Μνημειώδης ἱστορικὴ μαρτυρία ἀνεκδότου χειρογράφου. Μεταγενέστεραι μαρτυρία ἀπογόνων τοῦ ἥρωος. Τιμητικὸν ψήφισμα Δελβινακίου εἰς ἐπιφανῆ ἀπόγονον τοῦ ἥρωος. Ἐπιμαρτυρία μεταγενεστέρων.....	» 17
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ. Σπουδαὶ καὶ ἐπιδόσεις τοῦ ἥρωος ἀγωνιστοῦ Στρατηγοῦ Χατζῆ Μιχάλη. Κατάρτισις στοιχειώδης τοῦ ἥρωος εἰς τὰ Ἐκπαιδευτήρια τῆς ἰδιαιτέρας τοῦ πατρίδος. Ἄπρόσκοπτος λειτουργία τῶν Ἐκπαιδευτηρίων Δελβινακίου κατὰ τὴν μαθήτευσιν τοῦ ἥρωος. Ἐπίδρασις πνευματικοῦ καὶ ἡρωϊκοῦ περιβάλλοντος εἰς τὸν ἥρωα. Συμπλήρωσις ἀνωτέρων σπουδῶν τοῦ ἥρωος ἐν Ἰταλίᾳ. Μαρτυρία περὶ ἀνωτέρων τοῦ ἥρωος σπουδῶν. Ἀπόκτησις γενικῶν γνώσεων καὶ εἰδικῶν στρατιωτικῶν. Εὐδόκιμος ἐπίδοσις τοῦ ἥρωος εἰς ἐπικερθεῖς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐμπορικῆς ἐπιχειρήσεις.....	» 39
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ. Ὁ ἥρωος ἀγωνιστῆς Στρατηγὸς Χατζῆ Μιχάλης ἀπόστολος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας. Εὐνοϊκαὶ συνθήκαι διὰ τὴν εἰς τὰ Φιλικὰ δρᾶσιν τοῦ ἥρωος. Δεσμός τοῦ ἥρωος μετὰ διαπρεπῶν Φιλικῶν καὶ ἰδίᾳ μετὰ τῶν ἐπιφανῶν Ἡπειρωτῶν ἀδελφῶν Ἀλεξάνδρου καὶ Μιχαῆλ Βασιλείου. Ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ ἥρωος εἰς τὸ σχέδιον τῶν Φιλικῶν περὶ ἐξεγέρσεως Σέρβων καὶ Βουλγάρων. Ἄνανδρος δολοφονία στρατηγοῦ Καραγιώργη καὶ ματαίωσις ἐφαρμογῆς σχεδίου συνεξεγέρσεως Βαλκανίων. Συνεργασία τοῦ ἥρωος ἐν τῇ Βαλκανικῇ χερσονήσῳ μετὰ τῶν συνεταιριστῶν Δημητρίου καὶ Ἰωάννου Βατικιώτη.....	» 56
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ. Προπαρασκευαί τοῦ ἥρωος ἀγωνιστοῦ Στρατηγοῦ Χατζῆ Μιχάλη διὰ τὸν Ἀγῶνα καὶ ἑναρξίς πολεμικῆς δράσεως ἐν Πελοποννήσῳ. Ἐνοπλος ἑναρξις τῆς ἐθνεγερ-	

σίας, Διάλυσις ἐπιχειρήσεων τοῦ ἥρωος. Διάσωσις οἰκογενειῶν Κυπρίων ἀπὸ τῆς φονικῆς μαχαίρας Κουτσιούκ Μεχμέτ. Προπαρασκευὴ πρὸς κάθοδον εἰς τὸν Ἄγωνα. Προμήθεια φορτίων πολεμικοῦ ὕλικου ἐξ Εὐρώπης δαπάναις τοῦ ἥρωος. Ἐθελουσία ἐπιστράτευσις Ἑπειρωτῶν ὀπλιταρχῶν ὑπὸ τοῦ ἥρωος. Ὁργάνωσις ἐιδικοῦ πολεμικοῦ ὄπλου διὰ τὸν Ἄγωνα. Πολεμικὸν βάπτισμα ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὴν ἡρωϊκὴν ὑπεράσπισιν Ναυπλίου. Αἱ ἡρωϊκαὶ μάχαι Βερβαίνων, Δαβιάς καὶ Ζαράχωβας. Κατροπώσεις ἐπιδρομῶν Ἰμπραήμ πασᾶ. Ἀποτροπὴ αἰχμαλωσίας τοῦ ἥρωος. Ἀποθαύμασμός ριψοκινδύνου τόλμης καὶ γενναιότητος ἥρωος. Περιφρονητικὴ ἀπόρριψις δελεαστικῶν προτάσεων Ἰμπραήμ πασᾶ Σελίς 66

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ. Πολεμικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη εἰς Λίβανον καὶ διάσωσις τοῦ Φαβιέρου ἐν Εὐβοίᾳ. Ἀνάθεσις πολεμικῆς ἀποστολῆς εἰς τὸν ἥρωα διὰ Συρίαν. Συγκρότησις στρατοῦ καὶ στόλου διὰ τὴν ἀνά τὸν Λίβανον πολεμικὴν ἀποστολήν. Πολεμικὴ ἐκστρατεία πρὸς ἐξέγερσιν Ἐμίρου Μπασσῆρ Ἐλ-Σιχάμπη, Διέλευσις στρατευμάτων τοῦ ἥρωος ἐκ Κυκλάδων. Παρασπονδία Ἐμίρου Λιβάνου Μπασσῆρ. Ἄπρακτος ἐπάνοδος εἰς τὰ ἴδια. Πολιορκία Φαβιέρου ἐν Καρύστῳ ὑπὸ Ὁμέρ Πασᾶ. Λύσις πολιορκίας καὶ λύτρωσις Φαβιέρου ὑπὸ τοῦ ἥρωος..... » 82

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ. Πολεμικὴ δρᾶσις τοῦ ἥρωος ἀγωνιστοῦ Στρατηγοῦ Χατζῆ Μιχάλη ἐκ νέου ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι. Ἐπέμβασις ἥρωος εἰς διένεξιν Γρίβα-Φωτομάρα. Ἀνασυγκρότησις ἐκ νέου τοῦ ἰππικοῦ σώματος. Νέα πολεμικὴ δρᾶσις κατὰ τοῦ Ἰμπραήμ ἐν Πελοποννήσῳ. Ἐκχειρία ἐν Πελοποννήσῳ. Μετατόπισις πολεμικῆς δράσεως ἐν Στερεᾷ. Ἐνθουσιώδης ὑποδοχὴ τοῦ ἥρωος ὑπὸ Καραϊσκάκη εἰς Δόμβραιναν. Θρίαμβοι Ἀραχώβης, Τουρκοχωρίου, Διστόμου. Ἐφύμνια ἐξαιρέτου ἀνδρείας τοῦ ἥρωος. Ἀριστεία ἥρωος εἰς ἐπιχειρήσεις Κερατινίου. Ἡρωϊκὸς θάνατος Γεωργίου Καραϊσκάκη. Ἀνδραγαθία ἥρωος εἰς τραγικὰς στιγμὰς παραδόσεως τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀπονομὴ διπλώματος γενικῆς ἀρχηγίας ἰππικοῦ ὑπὸ Στρατάρχου Ριχάρδου Τσώρτε. Ἐτέρα ἐπέμβασις τοῦ ἥρωος πρὸς ἀποσόβησιν ρήξεως Στερεοελλαδιτῶν καὶ Πελοποννησίων. Συνέχισις πολεμικῆς δράσεως καὶ αὐθις ἐν Πελοποννήσῳ. Ἀνάθεσις ἐκστρατείας εἰς τὸν ἥρωα πρὸς ἐξέγερσιν τῆς Κρήτης » 90

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ. Πολεμικὴ δρᾶσις τοῦ ἥρωος Χατζῆ Μιχάλη Νταλιάνη ἐν νήσῳ Κρήτῃ καὶ ἡρωϊκὴ αὐτοῦ ὀλοκαύτωσις. Ἡ νησίς Γραμβούσα ὀρηγήτριον φιλοπολέμων Κρητῶν. Διχοστασία Κρητῶν καὶ διάλυσις συγκροτήματος Γραμβούσης. Σκοπὸς ἀναθέσεως ἐκστρατείας εἰς τὸν ἥρωα καὶ πρόθυμος ἀποδοχὴ. Ὑποσχέσεις συνδρομῆς Κρητῶν μὴ πραγματοποιηθεῖσαι. Ἡ Κρήτη ὑπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἄλῃν καὶ ἡ διπλωματικὴ αὐτῆς θέσις. Ἀπόπλους τοῦ ἥρωος εἰς Κρήτην καὶ ἀπόβασις εἰς Γραμβούσαν. Διαφωνία Κρητῶν ὡς πρὸς τὴν

εις Κρήτην ἀπόβασιν. Διαπεραιώσεις ἐκ Γραμβούσης εις Κρήτην. Ἀμφιταλαντεύσεις Κρητῶν καὶ κινήσεις Μουσταφᾶ Πασᾶ. Ἀντιγωνίαι Σφακιανῶν πρὸς τὸν ἥρωα. Προτοιμασίαι Μουσταφᾶ Πασᾶ πρὸς ἐπίθεσιν καὶ δελεαστικαὶ προτάσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἥρωα. Ἀπόρριψις δελεαστικῶν προτάσεων ὑπὸ τοῦ ἥρωος καὶ ὑπερήφανος αὐτοῦ ἀπάντησις πρὸς τὸν Μουσταφᾶν. Ὀχύρωσις τοῦ ἥρωος εις Φραγκοκάστέλλον. Αὐθαίρετοι ἐπικρίσεις Κρητῶν ἱστοριογράφων περὶ τοῦ χαρακτήρος τοῦ ἥρωος. Βαθμιαία διαρροή Κρητῶν καὶ ἐγκατάλειψις τοῦ Ἀγῶνος. Προφάσεις συγκαλύψεως ἀπροθυμίας Κρητῶν. Ματαίωσις πολεμικῶν σχεδίων τοῦ ἥρωος ὑπὸ τῶν Κρητῶν. Ἀναγνώρισις χρηματικοῦ χρέους Κρητῶν πρὸς τὸν ἥρωα. Ἐπιτυχὴς προσβολὴ τοῦ ἐχθροῦ ὑπὸ τοῦ ἥρωος εις Ρεθύμνην. Οὐδτερότης Σφακιανῶν. Ἀπόπειραι αὐτῶν πρὸς φυγομαχίαν τοῦ ἥρωος. Ἀκλόνητος ἀπόφασις τοῦ ἥρωος πρὸς ἀντιμετώπισιν πανστρατιᾶς Μουσταφᾶ Πασᾶ. Ἡ γιγαντομαχία τοῦ Φραγκοκαστέλλου. Κατασφαγὴ ὑπερδισχιλίων βαρβάρων. Ἐνδοξος πτώσις τοῦ ἥρωος καὶ τῶν σὺν αὐτῷ. Οἱ ἄνδρεῖοι τοῦ Φραγκοκαστέλλου νεκροὶ ἄταφοι Σελ. 127

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓΔΩΟΝ. Τὰ μετὰ τὴν ὀλοκαύτωσιν τοῦ ἥρωος ἐπακόλουθα ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Ναυπλίῳ. Πολιορκία τῶν ὑπολειφθέντων ἐντὸς τοῦ φρουρίου. Λύσις τῆς πολιορκίας δι' ἐντίμου συνθηκολογήσεως. Ἐπάνοδος τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ εις Ρεθύμνην. Ἀποστολὴ ὑπὸ τοῦ Μουσταφᾶ εις θυγατέρα τοῦ ἥρωος Δέσπω τῶν κατολοίπων αὐτοῦ. Προσφυγὴ Δέσπως εις Κυβερνήτην ἐν Ναυπλίῳ καὶ σκληρὰ αὐτῆς ἀποπομπή. Δικαιολογία Βλαχογιάννη περὶ τῆς διαγωγῆς τοῦ Καποδιστρίου. Ἐπάνοδος ὀρφανῆς Δέσπως εις γενέτειραν. Μεταμέλεια Κυβερνήτου καὶ περισυλλογὴ ὀρφανῶν θυγατέρων τοῦ ἥρωος. Ἀναγνώρισις ὑπηρεσιῶν καὶ θυσιῶν τοῦ ἥρωος καὶ ἀποκατάστασις Δέσπως ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ὀθωνος. Ἐπιφανεῖς ἀπόγονοι τοῦ ἥρωος..... > 185

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΑΤΟΝ. Ποιητικὸς θρῦλος καὶ παραστατικὴ ἐμφάνεια τοῦ ἥρωος καὶ τῶν γενναίων συμπολεμιστῶν του. Ὁ ἥρωας καὶ μάρτυς τοῦ Φραγκοκαστέλλου ποιητικὸς θρῦλος. Ὑπέροχος κρίσις τοῦ διαπρεποῦς Βρεττανοῦ περιγητοῦ Πάσλεϋ. Ἐπικὸν ποίημα δημῶδους τῶν Κρητῶν μούσης. Τὸ παράδοξον φαινόμενον τῶν Δροσουλιτῶν. Παρακολούθησις φαινομένου συνεχῆς ὑπὸ ἀξιοπιστῶν αὐτοπτῶν μαρτύρων. Ἐκπύνησις διαγράμματος πορείας Δροσουλιτῶν ὑπὸ τοῦ Στρατηγοῦ Χρήστου Ἀλεξ. Χατζημιχάλη. Ὁ Ἄγγελος Τανάγρας καὶ τὸ φαινόμενον τῶν Δροσουλιτῶν. Ἀνεπαρκὴς ἐξήγησις φαινομένου Δροσουλιτῶν διὰ τοῦ κατοπτρισμοῦ τῆς ἀτμοσφαιράς..... > 196

ΕΛΕΓΕΙΟΝ > 211
ΕΠΙΛΟΓΟΣ > 216

ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ

Ἐν σελ. 12 στίχ. 40 ἀντί τήν: τῆς. Σελ. 20 στίχ. 1 (ἐν ὑποσημείωσει)
ἀντί Μαρυγιάννης: Μακρυγιάννης. Σελ. 24 στίχ. 4 ἀντί δυσαρέστημένος:
δυσηρεστημένος. Σελ. 26 στίχ. 40 ἀντί ἐνυσχιτικόν: ἐνισχυτικόν. Σελ. 42
στίχ. 22 ἀντί ἄγραφον: ἄγραφον. Σελ. 48 στίχ. 11 ἀντί θύρυβος: θόρυβος.
Σελ. 60 στίχ. 30 ἀντί βορράν: βορρᾶν. Σελ. 80 στίχ. 27 ἀντί ἀψιμαχιῶν:
ἀψιμαχιῶν. Σελ. 82 στίχ. 39 ἀντί Ἑλληνικὴν: Ἑλληνικὴν. Σελ. 86 στίχ. 1
ἀντί μῆνυν: μῆνιν. Σελ. 115 στίχ. 17 ἀντί ἀψιμαχίαι: ἀψιμαχίαι. Σελ. 117 στίχ.
17 ἀντί ἐπὶ τῆς σκηνῆς: ἐν τῇ σκηνῇ. Σελ. 144 στίχ. 40 ἀντί παρακαλία:
παρακάλια. Σελ. 168 στίχ. 29 ἀντί τουφεκόπτερας: τουφεκόπετρας.

12/5

165

166

20-9.

22/9

